Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet

Reciti konferenciakötetek · 7

Sorozatszerkesztő
Török Zsuzsa

Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet

Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára

Szerkesztette
Papp Ingrid

reciti
Budapest
2020

A kötet a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének támogatásával jelent meg.

A borítón: A Magyar Királyság mint a *Respublica christiana* védőbástyája.
Szignatúra nélküli rézmetszet, részlet (1666–1670 között)

BY-NC-SA

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630-953X
ISBN 978-615-5478-94-9

Kiadja a Reciti,
BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Bevezető 9

Kecskeméti Gábor
Tarnai Andor a tudománytörténetben: a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szintézistől szintézisig 11

„SZÓBELISÉG ÉS ÍRÁSBELISÉG A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON"

Korompay Klára
Tarnai Andor és a magyar nyelvtörténet 35

Bartók Zsófia Ágnes
A másodlagos szóbeliség elsődleges forrásai
Latinul tudók magyar nyelvű egyházi szövegei a reformáció előtt 45

Vizkelety András
Egy krónikacsoport szaporodó szövegemlékei 59

Konrád Eszter
„...quidam devotissimus frater, qui XXX. annis in Vicaria Boznae laboraverat"
Giovanni Ristori, Sienai Bernardin lelki vezetője 65

„…A MAGYARORSZÁGHOZ VALÓ TARTOZÁST KIFEJEZŐ […] ESZMÉK TÖRTÉNETE”

Szilágyi Márton
Filológiából eszmetörténet
Tarnai Andor *Extra Hungariam…* című monográfiájának tudománytörténeti helyéről 83

Tóth Gergely
Őslakos-vita vagy közös őstörténet?
Perlekedő és megegyezést kereső néperedet-narratívák Magyarországon a 17–18. században 93

Papp Ingrid
Felső-magyarországi német és szláv nemzeti ideológiák egy 17. századi biblikus cseh nyelvű alkalmi prédikációban 109

Tüskés Gábor
Önéletrajzi Magyarország-képek a száműzetésben: Rákóczi és Mikes 135

Tóth Kálmán
Tarnai Andor Hungarus-hazafiság koncepciójának politikai gondolkodástörténeti vonatkozásai 171

„…FORMULÁK ÉS ALKALOM […] FOLYAMATOS TOVÁBBHAGYOMÁNYOZÓDÁSA”

Szörényi László
Magyar vonatkozások Tito Strozzi *Borsias* című eposzában 181

Szentmártoni Szabó Géza
Egy kétes hitelű Janus Pannonius-epigramma 16. században nyomtatott variánsa 191

Imre Mihály
Doctrina és *eloquentia* egysége
Johann Sturm: *De amissa dicendi ratione* 207

Bartók István
Adalék a 18. századi magyar egyházi retorika történetéhez:
Gombási István prédikációelméleti munkássága 223

Szilágyi András
Clipeus sive propugnaculum christianitatis
Egy európai szállóige időszerűsége és képi megjelenítésének változatai
a 17. század második felében 231

Lénárt Orsolya
„Extra Hungariam non est vita…"
A *fertilitas*-toposz megjelenési formái a 19. század eleji magyarországi
német nyelvű irodalomban 251

„…A MODERN SZERZŐ […] KIALAKULÓBAN VOLT"

Lengyel Réka
Írói és tudóslevelezések: Révai Miklós 265

Fekete Norbert
A szerzői névhasználat mint a kritikai vélemények megismerésének
eszköze a klasszikus századforduló magyar irodalmában 273

Penke Olga
A francia nyelvű idézetek szerepe Batsányi vitázó és értekező prózájában
Voltaire esztétikai gondolatainak magyar visszhangja 291

Patonai Anikó Ágnes
Egy „középszerű história"
Tompa Mihály *Szécsi Mária*járól 305

Névmutató 317

A kötet szerzői 333

Bevezető

Jelen kötetben azok a tanulmányok olvashatók, amelyeknek első, előadás-változata a Tarnai Andor halálának 25. évfordulója előtti tisztelgésül a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében, 2019. szeptember 24–25-én megrendezett emlékkonferencián hangzott el Tarnai hajdani munkahelyén, a budapesti Ménesi úton. A konferencia huszonhárom előadása közül húsz esetben közölhetjük itt a tanulmánnyá továbbmunkált változatot. A tanulmányokat négy szekcióba rendeztük, amelyeknek címéül Tarnai Andor tanulmányaiból vett idézeteket választottunk.

A konferencia 2019 tavaszán közrebocsátott felhívásában kiemeltük, hogy Tarnai Andor (1925–1994) a források széles körű és elmélyült ismeretén alapuló munkássága felölelte a multietnikus Magyarországon létrejött többnyelvű írásbeliség, különösen az irodalmi alkotások mögött feltárható elvek, hagyományok, hatások, korabeli kihívások, feladatok és célok viszonyrendszerét a középkortól a 19. század végéig, tudománytörténeti tárgyaiban pedig azon is túl. Két alapvető szemléleti irányaként az irodalmi tudat (az irodalmi gondolkodás, az irodalmi önreflexió) történetének vizsgálatát és az irodalmi műveknek mint az adott korszakba ágyazott, annak intellektuális, esztétikai és politikai történéseivel reflektált kommunikatív viszonyra lépni képes jelenségeknek a sokrétű – nemzetközi beágyazottságukat is figyelembe vevő – kontextualizálását emeltük ki. A konferenciára kizárólag olyan előadásokat vártunk, amelyek szorosan kapcsolódnak Tarnai Andor munkásságához és kutatási területeihez. Nem kommemorációs formájú előadásokat szerettünk volna, hanem olyanokat, amelyek *az életmű aktív használatáról*, az annak merituális jegyeivel való *naprakész számvetésről* tanúskodnak. A Tarnai akadémikus által feltárt adatok újraértékelése, új adatok-

kal való kiegészítése, megállapításainak és következtetéseinek vizsgálata, szűkítése vagy kiterjesztése, szemléleti és módszertani felvetéseinek érvényesítése vagy felülvizsgálata mind érvényes kapcsolódási lehetőséget jelentenek életművének darabjaihoz. A számára kedves korszakok, szerzők, műfajok, beszédmódok, tematikai metszetek, problémakörök középpontba állításától annak felmérését vártuk, mennyiben hatnak, mennyiben vannak érvényben nézetei és felismerései negyedszázaddal halálát követően.

Ezekről a kérdésekről kötetünk áttanulmányozása után most már az olvasó is kialakíthatja a maga véleményét. Csupán egyetlen mondatban elébe menve ennek a mérlegelésnek: az Irodalomtudományi Intézet kutatóinak körében az az általános vélemény, hogy az elmúlt negyedszázad kivételes erővel és dinamizmussal igazolta vissza Tarnai kérdésirányainak, felvetéseinek, szemléletének megtermékenyítő voltát; a kutatói közösségek szakmai munkájában nem csökkenő hatással van jelen életműve, amely mind páratlan adatbőségében és anyagismeretében, mind paradigmatikus tartóerejében ma is megkerülhetetlen jelentőségű.

Az Irodalomtudományi Intézet az emlékkonferencia megnyitásakor indította el a Tarnai Andor munkásságát összegző honlapjának online szolgáltatását is. A honlapon megtalálható Tarnai Andor teljes életműve, nem csak bibliográfiai adataiban, hanem szövegszerűen. Tartalmazza a kötetes kiadványok fogadtatásának adatait, az ismertetéseket, recenziókat, bírálatokat is, továbbá a Tarnai Andorról szóló szakirodalom (interjúk, méltatások, emlékezések) szövegét. Bemutatja az életmű ápolására és a hagyomány őrzésére az elmúlt negyedszázadban létrejött intézményes emlékezeti formákat (Tarnai-emlékhelyek, a Tarnai-díj, Tarnai-emlékkonferenciák). A honlap természetesen azóta folyamatosan elérhető – a http://iti.mta.hu/tarnai címen lehet felkeresni –, népes látogatottságnak örvend, és a maga eszközeivel hozzájárul ahhoz, ami kétségkívül a legfontosabb dolog egy tudós utóéletében: az életművel párbeszédbe lépő irodalom-, tudomány- és eszmetörténeti diszkusszió további folytatásához, újabb kutatónemzedékek ösztönzéséhez.

Kecskeméti Gábor

Tarnai Andor a tudománytörténetben: a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szintézistől szintézisig

A spenót néven ismeretes akadémiai irodalomtörténet második kötete lényegében az 1600–1772 évszámhatárokkal kijelölt barokk korszak magyarországi irodalmának összefoglalását tartalmazza, úgy, hogy a barokk kialakulásának periódusa időben átfedést mutat a reneszánsz irodalom 17. század eleji, kései szakaszával, lecsengésével.[1] E kötet közel egyharmadát Tarnai Andor írta. Miután 1958-ban az Országos Széchényi Könyvtárból az Irodalomtudományi Intézetbe került, a kötet 1964-es megjelenéséig nyilvánvalóan ezeknek a kötetrészeknek az elkészítése tette ki intézeti munkásságának jelentékeny hányadát. A kötetben kialakított periodizációról azonban nem maga döntött, hanem az meghatározó mértékben az első két kötet szerkesztőjének, Klaniczay Tibornak a periodizációs elképzelését követte. A Tarnai által írott fejezetek döntően abban a két alperiódusban olvashatók, amelyet a szintézis a „barokk rendiség" (!) válságának és újraerősödésének nevez és az 1690–1740 közötti időszakhoz kapcsol, illetve amelyet az ezt követő évtizedeket jellemző késő-barokk (rokokó) irodalomként határoz meg.

Mintegy két évtizeddel később történt, hogy Tarnai Andor az egyik legrészletesebb recenzióban reflektált Kosáry Domokos *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* c. monográfiájának periodizációjára.[2] A munka 1711-es kezdő és 1790-es záró korszakhatárát csakis a magyar történelmi összefoglalás akkor ké-

1 Klaniczay Tibor, szerk., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, A magyar irodalom története 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964).

2 Tarnai Andor, „Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (recenzió)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982): 363–370.

szülőben lévő – végül 1989-ben megjelent – negyedik kötetének[3] a szerzői kollektíva számára előre meghatározott kötöttségéből tudta eredeztetni, s mind ettől, mind a spenót korszakhatáraitól gyökeresen eltérő periodizáció alapjait fejtette ki, tekintette művelődéstörténeti értelemben azoknál érvényesebbnek: „az a kulturális tömb, amit könnyebbség kedvéért XVIII. századnak nevezünk, valahol 1690 táján, évszámhoz kötötten talán 1686-tal kezdődik; [...] a magyar felvilágosodás programjának elemei 1795 után, megváltozott körülmények között is tovább éltek valamiképpen", s így „felvethető, nem lehetne-e e nagy korszakot valahol az 1820-as évekkel, például 1825-tel, legkésőbb 1830-cal lezárni."[4] Arról is hosszú érvelő bekezdés szól a recenzióban, hogy e hosszú 18. századon belül az 1740 körüli alperiódushatár indokoltabbnak és megvilágítóbb erejűnek tűnik, mint a Kosáry által részben mérlegelt, részben érvényesített más lehetőségek.[5] Az 1680/1690-es évek fordulójától az 1740-es évtized kezdetéig tartó időszakot tehát a Tarnai által ekkor kifejtettek szerint is jogosult eljárás perióduskénti kijelölni, azonban az nem az 1600 táján induló nagy korszak egyik, köztes alperiódusa, hanem egy, azt felváltó következő időszak első egységeként veendő számításba. Ennek az elképzelésnek a kifejtéséhez a barokk fogalmát természetesen el kell engedni abban a változatában, ahogyan az a spenótban két évszázad csaknem egészének a leírására, ezen belül másfél évszázadnak a meghatározó jegyeként való megragadására szolgált. Az erre vonatkozó elképzelést Tarnai nem fejtette ki a Kosáry-recenzióban, pontosabban szólva: nem ott fejtette ki. Elgondolását a Csetri Lajossal közösen szerkesztett kritikatörténeti antológia hallatlan fontossággal bíró tanulmányszekciójában írta meg:

> tévedés lenne az a feltételezés, hogy a barokk és a vele egyidős polgári irányzatok nem ugyanazt az irodalmi rendszert vallották, s ez lényegében nem azonos a reneszánsz kor elméletével. A különbség abban áll, hogy más, ezüstkori és késő antik szerzőket utánoztak, a retorika tanainak egyes részei, például a jelentésátvitel, a hasonlatok, az »ékes és éles mondások« kerültek előtérbe, és ezeknek elméleti kidolgozása lendült fel. Ezt a fajta barokkot nevezhetjük az udvari reprezentáció stílusának, ezt támadták utóbb – Közép-Európában a XVII. század végétől – a barokk polgári ellenfelei, s e mellett élt az egyszerűbb, polgári közönségnek szánt írásmód, amelynek művelői szándékosan kerülték az előbbi irányzat által felkapott eszközöket, mert az ekkor

3 EMBER Győző és HECKENAST Gusztáv, főszerk., *Magyarország története 1686–1790*, 2 köt., Magyarország története tíz kötetben 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989).

4 TARNAI, „Kosáry: *Művelődés...* (recenzió)", 365.

5 TARNAI, „Kosáry: *Művelődés...* (recenzió)", 364.

> olvasni kezdő középrendhez írtak, s bár vallásosságra neveltek, gyakorlatilag – az uralkodó ízlést ismerve és elismerve, ennek engedményeket téve – a felvilágosodás közönségét és népszerűsítő stílusát teremtették meg, s elméleti állásfoglalással is igazolták saját pozíciójukat.[6]

A történeti stíluskategória legfelső periodizációs szinten való alkalmazása tehát két okból is igen problematikus. Egyrészt nincs külön barokk irodalmi rendszer, hanem az antik auktorok imitációját célul kitűző, ennek a célnak erős humanista iskolázottsággal megfelelni tudó, az irodalmat tanítható és elsajátítható kompetenciák praktikus alkalmazásából levezető rendszer állandóságán belüli ízlés- és szokásrend-változásokról beszélhetünk. Másrészt az, hogy egyes rétegekben, egyes tartalmak közlésére, egyes alkalmakkor bizonyos stilisztikai alkotásmódok még hosszú ideig szokásban maradnak (Tarnai szavaival: a barokk „Magyarországon még az 1790-es években is erősen érezhető az irodalmi tömegtermelés, az ünneplő, alkalmi beszéd és vers néhány fajtájában"[7]), nem fedheti el, hogy a kifejezésmód differenciálódik, más rétegek használatában, másfajta tartalmak közlésére újfajta kommunikációs eszmények körvonalazódnak. A 17–18. század fordulóján használatba kerülő alternatívák közül a legnagyobb nyomatékkal mindig Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájának egy 1696-os kiadványát említette Tarnai. Dálnoki Benkő Márton nagyenyedi tanár rendezte itt sajtó alá Gerardus Johannes Vossius (1577–1649) középső terjedelmű retorikai összefoglalóját (kiadásai 1621-től).[8] A klasszicizálás irányába forduló retorikai felfogás korszakjelző németalföldi tekintélyének munkája Németországban is előkelő helyen szerepelt azok között, akiknek a hatása rövid idő alatt gyökeresen átalakította a

6 Tarnai Andor és Csetri Lajos, írta, összeáll., *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, A magyar kritika évszázadai 1 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 139.

7 Uo., 138.

8 Tarnai Andor, „A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása", *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1971): 35–77, 41; Tarnai és Csetri, *Rendszerek a kezdetektől…*, 190; Tarnai Andor, „Bél Mátyás (1684–1749)", in Bél Mátyás, *Hungariából Magyarország felé*, vál., kiad., bev., jegyz. Tarnai Andor, ford. Déri Balázs, Donáth Regina és Tarnai Andor, Magyar ritkaságok, 5–33 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), 19; Tarnai Andor, „G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai", in *Tótfalusi Kis Miklós: Előadások*, szerk. Gomba Szabolcsné és Haiman György, 151–157 (Debrecen: KLTE Könyvtára, 1985); Tarnai Andor, „G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai", *Magyar Könyvszemle* 102 (1986): 302–305. Egyetemi előadásainak e vonatkozásáról: Pintér Márta Zsuzsanna, „Tanítványnak lenni", in *„Jól őrizd helyedet": Emlékezések Tarnai Andorra*, vál., szerk. Tüskés Gábor, munkatárs Bretz Annamária, a képeket vál. Kecskeméti Gábor, 71–76 (Budapest: reciti, 2014), 73.

melanchthoniánus irodalomszemlélet egy évszázadon át uralkodó rendszerét.[9] A kálvinista auktortól a kálvinista nyomdában megjelent kiadás ráadásul azt jelzi, hogy a közérthetőség, a racionális tanítás kommunikációs előfeltevésével dolgozó reformátusok körében[10] elméletileg is sikerült reflektálni azt a markáns gyakorlati különbséget, amely a barokk irodalom általában katolikus retorikai teoretikusok által rögzített és szorgalmazott elokúciós eljárásaival szemben már sok évtized óta megmutatkozott a maguk másfajta stilisztikai törekvéseiben.

Az 1690–1740 közötti időszakról a spenótban adott Tarnai-jellemzésnek azonban egyáltalán nem a kálvinisták a főszereplői. Éppen ellenkezőleg: meggyengülésük, a retorikai újítás és minőség perifériájára való szorulásuk a narráció erős tézise, ami világos különbség az előző időszakhoz képest. „A haladó polgári ideológiai és művelődési törekvések terén a 17. század végéig a református prédikátorok és tanárok jártak az élen. A századforduló, majd a szatmári béke után szerepük és jelentőségük nagymértékben csökkent", részben az őket sújtó állami üldöztetés, majd megtorlások és korlátozások miatt, részben egyházuk konformizmusa következtében.

> Mivel a tevékenységükben még inkább korlátozott unitáriusoknak, akiktől a század elején számos intézményt elvettek, még kevésbé lehetett szerepük, a polgárias tudomány és irodalom letéteményesei ebben az időszakban az evangélikusok lettek. A felvidéki s részben dunántúli evangélikus többségű városok viszonylag jobban átvészelték a háborús évtizedeket, mint a református művelődés számos hagyományos központja (pl. Debrecen, Sárospatak), s így azokban inkább megvolt a lehetőség a polgári értelmiség fennmaradására és aktív tevékenységére. A századforduló körüli évtizedek polgári irodalmi erőfeszítéseinek ez az evangélikus bázisa sok tekintetben meghatározta azok jellegét, ideológiai forrásait, orientációját.[11]

A felekezeti vezető szerep e változása regisztrálásának persze rögtön annak a mérlegelésével kellett folytatódnia, hogy műveltségszerkezet tekintetében vajon mit is jelent pontosan az új irodalmi törekvéseknek ez az érvényesülni kezdő lutheránus dominanciája.

9 KECSKEMÉTI Gábor, *„A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás": A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 45–46, 50–52.

10 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Historia litteraria 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 70–106.

11 TARNAI Andor, „A protestáns polgári művelődés helyzete", in KLANICZAY, szerk., *A magyar irodalom...*, 448.

> A lutheránus egyházi értelmiség műveltségét, szellemi táplálékait Németország evangélikus központjaiban szerezte. A német szellemi élet ugyan a 17. század végén a nyugat-európai viszonyokhoz képest maga is elmaradott volt, az erősen lehanyatlott s konzervatív jezsuita-nemesi műveltség túlsúlyát szenvedő Magyarországon azonban a korabeli német ideológiai, kulturális és tudományos irányzatok még mindig magas példaképet, komoly ösztönzést jelentettek.[12]

E dinamizáló és motiváló törekvések közül az irodalomtörténet szempontjából egyet emelt ki nagy nyomatékkal Tarnai 1964-es összefoglalása: a német evangélikus egyházi és kulturális életet épp ekkor áthatni kezdő új tendenciát, a pietizmusét.[13] Teljes joggal tette. Már 1961-es, a magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulásáról szóló nagy tanulmányában, akkor még a puritanizmus kapcsán hangsúlyozta Tarnai, hogy „a vallásos áhítat egyénibb formája" és a „magánolvasásra szánt könyvek" az egyéniségnek „korábban ismeretlen megbecsülésé"-t jelentik, ami

> az irodalomtörténeti hagyományra messzemenő következményekkel járt. A régi poétikák nyelvén úgy fejezhetjük ki e változást, hogy az *ars*, vagyis a tanultság, a mesterségbeli tudás oldaláról az *ingenium*, a tehetség felé kezdett billenni a mérleg. Az írástudás nem pusztán készség, amelynek birtokosa alkalmas valamely egyén, kisebb-nagyobb közösség adott vagy feltételezett irodalmi szükségletének kielégítésére, mint javarészt a korábbi századokban. Az írónak személyes mondanivalója, különös adottsága is van…[14]

A szubjektivizmus, az individualizmus „e korai foka […] már alkalmas arra, hogy az írástudók műveltebb rétegeiből lassanként különváljék az írók egy azoknál kisebb csoportja".[15] A pietizmus esetében is ugyanerről van szó: „a vallásosság lényegét – a dogmatikai viták félretolásával – a mély belső meggyőződésben és az érzelmes etikus állásfoglalásban látva, a polgári racionalizmus és szentimentalizmus útját egyengette."[16]

Hozzá kell tenni ehhez, hogy pietista körben részben még az érzelmi alapú irracionalizmus hatásáról és érvényesüléséről is szó van. A közel két évszá-

12 Tarnai, „A protestáns polgári…", 448.
13 Tarnai, „A protestáns polgári…", 448–449.
14 Tarnai Andor, „A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása", *Irodalomtörténeti Közlemények* 65 (1961): 637–658, 648.
15 Uo., 648.
16 Tarnai, „A protestáns polgári…", 448.

zaddal korábban működött, obszerváns ferencesből lett protestáns konvertita, François Lambert (1486–1530) spirituális és antiintellektuális elemekben bővelkedő *De prophetiá*ját (1526) kevés számú újabb értelmezőinek egyike a kora újkori protestáns retorika enthuziaszta pillanataként jellemezte,[17] így igen figyelemreméltónak találhatjuk Lambert-nak a 17. század végi hallei kiaknázását, ahol művének kivonatát lényegében homiletikai normaként érvényesítették. A Lipcsében képzett, már ott Spener hatása alá került és Francke munkatársául szegődött Paul Anton (1661–1730) hallei professzor által Lambert írásából kivonatolt homiletikai intelmek egy évtized alatt háromszor is napvilágot láttak a századfordulón (1697, 1700, 1707),[18] a pápaság sötétségéből megtért férfiúról Luther és David Chytraeus által írott elismerő szavak kíséretében. Chytraeus véleményéből Anton számára főként az lehetett fontos, hogy „vir pietate, ingenio et doctrina praestans, qui et contradicentes convincere [...] poterat",[19] hiszen maga is a vitatkozástudományt oktatta a hallei teológushallgatóknak, amint az az erdélyi szász Andreas Dietrich saját hallei tanulmányairól írott beszámolójából is kitűnik. Dietrich maga is legalább két ízben disputált Anton elnökletével.[20] Bél Mátyás – amint arról 1704 októberében írt a patrónusának – ugyancsak hallgatta Anton polemikus teológiai előadásait délelőttönként, délutánonként pedig pietista áhítatgyakorlatait látogatta.[21]

17 Olivier MILLET, „La Réforme protestante et la rhétorique (circa 1520–1550)", in *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne 1450–1950*, publiée sous la direction de Marc FUMAROLI, 259–312 (Paris: Presses Universitaires de France, 1999), 296.

18 Az általam használt kiadások: Paulus ANTONIUS, *Monita homiletica e Commentariis Francisci Lamberti Avenionensis de Prophetia, collecta* ([Halae Magdeburgicae], 1697); Paulus ANTONIUS, *Elementa homiletica, in materiam ac usum cum praelectionum, tum exercitiorum et censurarum etiam, quae in hoc genere fieri solent. Accedunt Monita homiletica e Fr. Lamberti de Prophetia Commentariis fideliter collecta* (Halae Magdeburgicae, 1707). Lambert esetleges 16. századi magyarországi hatásáról: NAGY Barna, „Méliusz Péter művei: Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra", in *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, StudAEccl 2, 193–301 (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967), 244, 295.

19 ANTONIUS, *Monita homiletica...*, *praefatio*.

20 Ezt követően, 1708–1711 között a Franckesche Stiftungen német középfokú iskoláinak egyikében tanított. FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában* (Szeged: SZTE, 2001), 197–198, 42, 180.

21 BÉL Mátyás, *Levelezése*, kiad., bev., jegyz. SZELESTEI N. László, a Haynóczi Dánielnek címzett leveleket kiad. GRÜLL Tibor, Commercia litteraria eruditorum Hungariae – Magyarországi tudósok levelezése 3 (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), http://mek.oszk.hu/17800/17810/, 16.

Anton *Monita homileticá*jának előszava szerint az egyszerű, világos beszéd dolgában Lambert a legalkalmasabb irányadó.[22] Fenntartásai ellenére nagyon jelentős dicséretben összegzi Lambert érdemeit.[23] Dicsérete alapvetően a prédikáció előtti és alatti lelkiállapot, a lélekben ébredő érzelmek figyelembevételét illeti, vagyis valami olyan individualitás megragadásának képességét, ami a száraz racionalitás eszközeivel nem kommunikálható. A Lambert szövegéből gyűjtött intelmekben számos hely támasztja alá az Isten igéjére való ráhagyatkozás semmiféle intellektuális erővel utol nem érhető hatását és annak belső élményét.[24]

A szentimentális és preromantikus irodalmi eszményeknek a pietizmus körében formálódó előtörténetéről régóta tudjuk, hogy meghatározó jelentősége van annak az új, általunk a következő években elkészítendő irodalomtörténeti szintézisnek a szempontjából, amely a romantikus korszakküszöb előtti *litterae* és a *posztromantikus irodalom* fogalmának megkülönböztetésében jelölte ki egyik sarokpontját.[25] Szükségesnek tartom azonban – a pietista törekvések mellett – még néhány olyan, mindenekelőtt és elsősorban irodalmi szempontnak a megjelölését, amelyeknek a megjelenése ugyancsak a 17–18. század fordulójától kezdve regisztrálható az irodalmi gondolkodásban, szintén németországi eredetűek és az evangélikus értelmiség körében kezdődött a magyarországi recepciójuk. Szándékom, hogy együttes felmutatásukkal még nyomatékosabbá tegyem az 1690 körüli korszakfordulat plauzibilitását. Részben olyan tudósokat fogok említeni, akiknek a hatását más tekintetben Tarnai Andor nyugtázta már, de az irodalmi gondolkodás alakulását befolyásoló hatásuk még kifejtetlenül maradt. Annak, hogy így történt, tudománytörténeti okai is vannak. Már Tarnai megállapította: „Az evangélikus polgári és értelmiségi körök vezető szerepe a kulturális kezdeményezésekben maga után vonta az 1700 körüli polgárias irodalom erős többnyelvűségét is. Az ország evangélikus lakosságának nagy része ugyanis német, illetve szlovák nemzetiségű volt…”[26] Az ő Hungarus-tudatuk sajátosságai ilyesformán messzemenően figyelembe veendők a korszak leírásakor. Azonban a spenót meg-

22 „…licet simplex, licet verborum colore non adeo splendescat, veritatem tamen dicit apertissime. Non quidem omnes eius apices in his commentariis meos duco, nec stylum in omnibus hodie sequendum censeo.”

23 „Nullum enim post Lutherum ego quidem hactenus legi, qui internam animi conditionem, quae solet ante vel in concionibus habendis sese prodere simplicius veriusque exposuerit.”

24 „…non damno linguas, sed abusum illarum nocentissimum, crede mihi, si habueris spiritum Domini, linguae peregrinae fient tibi utilissimae”; „Habes literae spiritum, si, quod Deus te vult ex ea nosse, intelligis, et illi toto corde adquiescis, ab ipso literae spiritu nihil dissentiens”; stb.

25 Kecskeméti Gábor, „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 747–783.

26 Tarnai, „A protestáns polgári…”, 449.

írásakor, sőt még az azt követő évtizedekben is nagyrészt hiányoztak azok a rájuk vonatkozó alapkutatások, amelyeknek az eredményeire építeni lehetett volna. A kortársi recepció nem is hagyta szó nélkül e hiányokat. 1966 decembere és 1967 márciusa között történészek részvételével rendeztek vitaüléseket a magyar irodalomtörténeti szintézis hat kötetéről az Irodalomtudományi Intézetben, ahol Szűcs Jenő hangot adott hiányérzetének a hazai német polgárság irodalmának elhagyása miatt, Mezey László többek között a szláv hatásokat hiányolta, Benda Kálmán pedig arról beszélt, hogy „a magyar és a magyarországi nem magyar népek irodalmait még szoros szálak fűzték egymáshoz. Lassú elválásuk bemutatása nélkül a magyar irodalom fejlődésrajza sem lehet hiteles."[27] A hazai német, főként pedig a szlovákok irodalmi nyelveként használatos hazai cseh nyelvű irodalom rendszeres tanulmányozása csak az utóbbi években lépett annyit előre, hogy ma már az e körökben érvényesülő hatásokkal is kiegészíthetjük, feltölthetjük az évtizedekkel ezelőtt kijelölt kereteket. Az sem lesz meglepő, hogy számos törekvés korai vagy igazán markáns példái a nem magyar nyelvű magyarországi irodalomban regisztrálhatók.

A 17. század közepe páratlan felvirágzást hozott Németországban az irodalom elméleti leírásában. Míg a század elején az autonóm *filológiaelmélet*et elsősorban kálvinista körökben gazdagították (főként a heidelbergi egyetemen, mégpedig a hasonló érdekeltségű németalföldi, főként leideni tudósokkal intenzív kapcsolatban álló Jan Gruter),[28] a század végére a lutheránus egyetemi központokban is jelentősen felfrissült a klasszika-filológiai kutatás. A *hermeneutikai* elmélet már a nevét is lutheránus körben kapta: a strassburgi filozófus és teológus Johann Konrad Dannhauer (1603–1666) dolgozta ki a 17. század interpretációs technikáit alapvetően meghatározó, iskolát teremtő művében, amely a németországi hermeneutikai gondolkodás főbb irányait több mint egy évszázadra kijelölte.[29] A szövegalkotás fokozódó individualitásának gyakorlata indukálhatta, hogy az

27 TARNAI Andor, RIGÓ László és VARGA Rózsa, „Történészek vitaülései az irodalomtörténeti kézikönyv hat kötetéről", *Irodalomtörténeti Közlemények* 71 (1967): 366–380, 366–367, 370.

28 KECSKEMÉTI Gábor, „Filiczky János (csaknem) ismeretlen köszöntőverse", in *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 149–156 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011); KECSKEMÉTI Gábor, „A humanista filológiai hagyomány és Magyarország", in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 13–51 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012).

29 KECSKEMÉTI Gábor, „Logikai és retorikai paradigmák között: A kora újkori németországi hermeneutika születése", in *Filológia – nyilvánosság – történetiség*, szerk. KELEMEN Pál és mások, Filológia 4, 105–131 (Budapest: Ráció Kiadó, 2011).

autoritás elméleti igényű, rendszerező leírásának kereteit is megteremtették, egyúttal történeti példákon behatóan tanulmányozták és szemlélteték. *Műfajelméleti* tekintetben pedig igazi dekonstrukció zajlott, a melanchthoni lutheranizmus irodalmi kereteinek lassú szétfeszítése regisztrálható.

1. Stíluseszmény-változás. Olyan vonatkozást említek elsőként, amely a kálvinistáknál érvényesülő Vossius-hatással analóg, vagyis ahhoz hasonlóan mozdíthatta előre a klasszicizáló eszmények felé való orientálódást lutheránus körben. Minden bizonnyal nem puszta analógiáról, hanem genetikus kapcsolatról van szó, hiszen Vossius nézetei a 17. század végére a lutheránus filológiai és retorikai rendszerekbe is behatoltak. Első, autorizálatlan németországi kiadásai 1616-ban és 1617-ben jelentek meg Odera-Frankfurtban, majd a végleges kidolgozás 1681-ben Marburgban.[30] Alakzatelmélete már Dannhauer számára elfogadható volt.[31] Retorikájának a Dálnoki Benkő által is alapul vett közepes terjedelmű kidolgozásához Jakob Thomasius (1622–1684), a lipcsei egyetem retorika- és morálfilozófia-professzora készített táblázatos áttekintést (Lipcse, 1660).[32] Gyakran idézte Vossiust egyetértőleg a hallei egyetem retorika- és történelemprofesszora, Christoph Cellarius (Keller, 1638–1707).[33] Vossius használatának nyomai a magyarországi lutheránusoknál sem ismeretlenek. A legkésőbbi (1626) és legszűkebb változat Johann Sebastian Mitternacht (1613–1679) általi átdolgozása volt a forrása Johann Schwartze (1637–1725) 1669-es, bártfai kiadású rudimentájának.[34] A nem Hungarus származású Schwartze ekkor Bártfán, később Lőcsén rektorkodott, 1674-ben visszatért Németországba, Wittenbergben szerzett teológiai doktorátust, később querfurti szuperintendens lett. 1709-ben a magyarországi, galgóci születésű, de Torgauban rektorkodó Petrus Paulus Fekno (†1733) adta ki Vossius alapján készített retorikai és logikai kivonatát.[35]

30 Kecskeméti, *„A böcsületre kihaladott…”*, 101.

31 Kecskeméti, „Logikai és retorikai…”, 121–122.

32 Dietmar Till, *Transformationen der Rhetorik: Untersuchungen zum Wandel der Rhetoriktheorie im 17. und 18. Jahrhundert*, Frühe Neuzeit: Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext 91 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2004), 74.

33 Restás Attila, „A »methodus Cellariana« Debrecenben”, *Könyv és Könyvtár (Debrecen)* 24 (2002): 111–123, 115.

34 Johannes Schwartz, *Rudimenta rhetoricae ex Partitionibus et Institutionibus Gerhardi Johannis Vossii*, extracta studio et opera M. Sebastiani Mitternacht, nunc vero aucta et excusa a Johanne Schwarzio (Bártfa, 1669, RMK II, 1164a – RMNy 3508). Vö. Bartók István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 113.

35 Petrus Paulus Fekno, *Vossii rhetorices et logices synopsis* (Torgau, 1709, RMK III, 4697 – példánya ma nem ismert).

Ismeretes dolog, hogy amikor Bél Mátyás elítélőleg nyilatkozott Comenius latinságáról, s az övénél tisztább, klasszikus latin nyelvhasználatot követelt meg, igazodási pontja hallei tanára, Cellarius volt. Bél már első hallei levelében megemlítette Cellariust,[36] később alapul vette német nyelvű latin nyelvtanát és anyanyelven folyó nyelvtanítási módszertanát,[37] tanulmányi szótárát (*Liber memorialis*, 1689) magyar és cseh megfelelőkkel kiegészítve kiadta (1719, 1735)[38] és német nyelvű magyar nyelvmesterében is (1729) használatra ajánlotta.[39] Cellarius nyomán írott, latin nyelvű latin nyelvtanának (1717) – amely még Kollár Ádám Ferenc 1774. évi német nyelvű latin grammatikájának is a forrása volt[40] – előszavában Bél beszámolt arról is, hogy már a besztercebányai szintaxista osztályban Cornelius Nepost olvastatta diákjaival, akinek egyszerű, mégis elegáns stílusa rendkívül megkönnyítette számukra a nyelvtanulást.[41] Ugyanígy aknázta ki ezt az antik auktort 1714-ben bevezetett pozsonyi tanulmányi rendjében.[42] Minthogy Bél nem hozta szóba, ezért nem is kapott még kellő nyomatékot, hogy ez a Cornelius Nepos-olvasás is kétségkívül Cellarius alapján történt, akinek új kommentárokkal és mutatókkal ellátott kiadása 1689 óta volt jelen a németországi tankönyvpiacon.[43] A 18. században Cornelius Nepos művét többnyire Cellarius lapalji jegyzetekkel, az ókori Görögország földrajzát bemutató térképekkel és kronológiai táblázattal ellátott kiadásában tanították, hazai nyomdákban is megjelentették.[44] A Cellarius-féle Nepos-szöveg egészen az 1840-es évekig egyeduralkodó maradt a hazai iskolákban. Azt, hogy az 1810–1820-as évek fordulóján még mindig Cellariusé számított az antik auktor mértékadó iskolai kiadásának, több-

36 BÉL, *Levelezése*, 17.

37 BÉL, *Hungariából Magyarország felé*, 47–48, 57–58, 60–62.

38 Az első kiadásból azonnal küldött példányokat a soproni és a késmárki iskola tanárainak: BÉL, *Levelezése*, 56–57, 58, 71. Későbbi, egészen 1827-ig folytatódó kiadásairól és változatairól: TARNAI Andor, „Bél Mátyás ismeretlen művei", *Magyar Könyvszemle* 71 (1955): 123–128, 124–125.

39 BÉL, *Hungariából Magyarország felé*, 172. Cellarius későbbi debreceni használatáról: RESTÁS, „A »methodus Cellariana«…"; BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 75, 78, 84–85, 153.

40 Andor TARNAI, „Bemerkungen zur Geschichte der österreichisch–ungarischen literarischen Beziehungen im 18. Jahrhundert", *Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte* 7–9 (1977–1979): 463–473, 470.

41 BÉL, *Hungariából Magyarország felé*, 59.

42 MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 566.

43 KECSKEMÉTI Gábor, szerk., *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, kiad., jegyz. BARTÓK István és mások, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Régi magyar prózai emlékek 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/kotetek.html#a1146, 728.

44 RESTÁS, „A »methodus Cellariana«…", 119; BORZSÁK, *Budai Ézsaiás…*, 104.

bek között Szentgyörgyi Gellért 1817-ben Pesten megjelent magyar Cornelius Nepos-fordításából tudjuk. Cellarius ugyan sehol sincs megnevezve a kötetben, Szentgyörgyi munkája azonban arra korlátozódott, hogy a szintén megnevezetlenül maradt Balog György soproni konrektor először 1701-ben, majd a 18. században még három ízben megjelent fordítását dolgozta át, mégpedig – némely nyelvi könnyítéseken túl – mindössze arra szorítkozva, hogy Balog fordításának a korábbi kiadásokat követő tulajdonneveit kicserélte a Cellarius kiadásában olvashatókra. Címlapon említett „jegyzései" Cellarius jegyzeteit követik (ezekből csak nagyon keveset vesz át), a „Részek' elejébe tett rövid foglalatok" pedig nem egyebek, mint a Cellarius-féle argumentumok pontos fordításai. Cornelius Nepos művének a Balog Györgyétől független új fordítása csak 1841-ben jelent meg. Ezt az új fordítást Czuczor Gergely készítette, Toldy Ferenc írt hozzá előszót, készített hozzá kronológiai táblázatot, történelmi és földrajzi mutatókat, ő gondozta Neposnak a fordítással párhuzamosan megjelentetett latin szövegét is.[45] A kiadás Cellariuséhoz való viszonya tisztázásra vár.

2. Filológia és történetiség. Ugyancsak a lutheránusok voltak azok, akik a klaszszikus antik régiségtan alapvető, enciklopédikus kézikönyvét megújították. Ez az összefoglaló eredetileg is egy lutheránus lelkészfi, az eisenachi születésű, Jénában képzett Johannes Rosinus (1551–1626) munkája volt, amelyet a regensburgi gimnázium konrektoraként írt, mielőtt maga is lelkészi pályára lépett volna. 1583-ban jelent meg először Bázelban, definitív kiadásnak a szerző életében megjelent utolsó verzió, az 1609. évi leideni számít. Miután a kalandor életű skót katolikus Thomas Dempster (1579–1625) kibővítette és 1613. évi kiadását I. Jakab angol királynak ajánlotta, a Rosinus–Dempster-féle kézikönyv jó másfél évszázadig mind a szigetország, mind a kontinens valamennyi felekezetének tudományos életében a standard antikvitástudományi referenciamű szerepét játszotta.[46] Dempster – akit a kiadások jogtudósként neveztek meg, hallgatással mellőzve azt a katolikus kiképzést, amelyet a kontinens rekuzáns központjaiban kapott – ma ismertebbnek számít az etruszkológia alapító atyjaként, noha ilyen tárgyú monográfiája csak egy évszázaddal halála után látott napvilágot, így hatását csak a 18. században tölthette be.[47] De lutheránus körben erre az időre már a népszerű Rosinus–Dempster-féle régiségtan is továbbmutálódott: a nordhauseni, majd

45 Kecskeméti, *Római szerzők...*, 734–737.

46 Általam használt kiadása: Johannes Rosinus et Thomas Dempster, *Antiquitatum romanarum corpus absolutissimum, in quo praeter ea quae Iohannes Rosinus delineaverat, infinita supplentur, mutantur, adduntur... Thoma Dempstero à Muresk, I. C. Scoto, Auctore, editio postrema, prioribus emendatior, et accuratior* (Genf, 1658).

47 Massimo Pallottino, *Az etruszkok*, ford. Jászay Magda (Budapest: Gondolat Kiadó, 1980), 6.

merseburgi iskolamester Friedrich Hildebrand (1626–1688) dolgozta át, aki egyébként a Cellarius-beavatkozás előtti, alapvetően a strassburgi Johann Heinrich Boeckler (1611–1672) által megállapított Cornelius Nepos-szövegből is új változatot készített (kiadásai 1666-tól).[48] A biblikus cseh nyelvű magyarországi prédikációszövegeket rendszeresen feltáró legújabb kutatásokból tudjuk, hogy a Hildebrand-féle Rosinus-átdolgozásnak legkésőbb 1704-ben már bizonyosan számolhatunk a magyarországi használatával. Ebben az esztendőben Daniel Krman (1663–1740) halotti beszédet mondott a zsolnai nyomdász Ján Dadan (1662–1704) fölött. Ez az egyetlen olyan halotti prédikáció az 1711-et megelőző magyarországi nyomtatványok közül, amelyben a gondolatmenetet lábjegyzetek kísérik, s ezekből a humanista filológiai hivatkozás teljes tárgyszerűségével kitűnik, hogy a haláleset antik római kihirdetésének szokásrendjét Krman Rosinus Hildebrand-féle edíciója alapján ismertette.[49] Ugyanez a prédikáció hivatkozik a harmincéves háború pusztításai során a tűzben is sértetlenül megmaradó könyvek két olyan németországi esetére, amelyek – ezt a hozzájuk kapcsolt lapalji jegyzet is egyértelművé teszi – a Johann Arndt (1555–1621) könyvét, a *Paradiesgärtlein*t kísérő és kiadásainak története során egyre gazdagodó paratextusokból származnak.[50] Az Arndt-„marketing" jól ismert szövegeinek idézése ellenére, amint köztudott, a három évvel későbbi rózsahegyi zsinaton Krman a pietizmussal szemben foglalt állást,[51] így az a tény, hogy a humanista erudíció tekintetében a lutheránus tudományosság új trendjeihez igazodott, fontos körülményre mutat rá: arra, hogy a szellemi élet lutheránus forrásokból való megújításával nem csak a pietisták, hanem a velük éppenséggel szemben állók körében is számolhatunk, olyan válfajok, megközelítésmódok és irányzatok recipiálása révén, amelyek számukra is elfogadhatóak, sőt megtermékenyítőek voltak.

48 KECSKEMÉTI, *Római szerzők*..., 730. Boecklerről még: KECSKEMÉTI Gábor, „Zrínyi Miklós és a németországi államelméleti gondolkodás újabb szakasza", in *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. BENE Sándor és mások, 435–448 (Budapest: MTA BTK, 2017).

49 PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédek a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*, Historia litteraria 34 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018), 162.

50 Uo., 163–164. Az Arndt-paratextusokról: FAJT Anita, *„Embernek maga Istenre való hagyása": Huszti Szabó István* Paradicsomkertecské*je és Szenci Fekete István* Lelki nyugosztaló órák*ja* (PhD értekezés kézirata, Szeged, 2017), 34–35 (további irodalommal). Az éghetetlen könyvek motívumtörténetéről: PAPP Ingrid, „Lutheránus prédikátorok és a sérthetetlen szent könyv", in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás és IMRE Mihály, Loci memoriae Hungaricae 7, 90–99 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018).

51 TARNAI, „A protestáns polgári...", 449.

Bél Mátyás számára sem egyedül Vossius eszményei és Cellarius ítélete jelentette a Comenius elleni fellépés forrását. Hosszan idézte[52] annak a német írónak a véleményét is, aki szintén a klasszicizáló tendenciák Gottsched irányába mutató képviselője, s akinek a szívós rendszerező munka éthoszát kiemelő és a franciákkal szembeállító literatúratörténete – amint azt Tarnai Andor többször is hangsúlyozta – évtizedekig igazodási pontot jelentett a német irodalomtörténeti és bibliográfiai tudományosság számára: Daniel Georg Morhofét (1639–1691).[53] Minthogy Morhofra való hivatkozásból Czvittinger *Specimen*ében is mindössze egyetlen van,[54] nem érdektelen, hogy 1704-ben, vagyis abban az évben, amikor Bél még épp csak beiratkozott a hallei egyetemre, és két évvel az előtt, hogy Czvittinger Tübingenből visszatért volna Altdorfba, hogy megkezdje a maga anyaggyűjtését, Daniel Krman már Morhof *Polyhistor*ának olvasója és felhasználója volt, s előbb ismertetett biblikus cseh nyelvű prédikációjában széles közönség számára is lenyomatta a könyvre tett hivatkozását.[55] Amit idézett, a könyvek dicsőítéséről szóló topikus megnevezéssort, számos más forrásban is fellelhette volna,[56] mégsem jelentéktelen körülmény, hogy Morhof enciklopédiájának 1688-ban megjelent első kötetéből idézte, lapszám szerinti pontossággal. Morhof munkájának egésze az írott szövegek hagyományának rendezését és megőrzését írta elő nemzeti feladatvállalásként, az viszont, hogy az egyes írók saját története és karaktere tudományos tanulmányozás tárgyává tehető, nyilván az individuum, az egy-egy alkotó által percipiált és kifejezésre juttatott személyes lelki és érzelmi univerzum tanulmányozása irányába mutatott.

3. Autoritás-elmélet. Az individualitás érzékelésének fokozódásában van fontossága a lipcsei egyetem már említett retorika- és morálfilozófia-professzorának, Jakob Thomasiusnak, aki a Bél által is számon tartott hallei jogászprofesszornak, Christian Thomasiusnak (1655–1728) az édesapja, Gottfried Wilhelm Leibniznek (1646–1716) pedig a tanára, majd mentora és barátja volt. Az idősebb Thomasius foglalkozott első ízben a plagizáló szövegalkotás tudományos leírásával. 1673 augusztusában rendezték meg Lipcsében azt a filozófiai disputációt,

52 Bél, *Hungariából Magyarország felé*, 54–56.

53 Tarnai, „A magyarországi irodalomtörténetírás...", 40–41, 69–71; Tarnai Andor, „Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány", *Irodalomtörténet* 66 (1984): 817–831, 822; Andor Tarnai, „Mátyás Bél und die ungarische Sprach- und Literaturwissenschaft", *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1986): 165–175, 168.

54 Tarnai Andor, „Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a *Specimen*)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 16–38, 26.

55 Papp I., *Biblikus cseh nyelvű...*, 162.

56 Ráth-Végh István, *A könyv komédiája*, Ráth-Végh István összegyűjtött művei (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978), 66.

amely a plágiummal kapcsolatos tudnivalókat rendszerezte. A disszerens Johann Michael Reinelius, a szász választófejedelem alumnusa volt, a nyomtatásban is kiadott, terjedelmes szöveg *(De plagio literario)* szerzője azonban nem ő, hanem professzora és a disputa elnöke, Jakob Thomasius. A munka mintegy másfélszáz lapos elméleti leírásból és százlapos, az irodalmi plágium híres-hírhedt eseteit a szerzők betűrendje szerint összefoglaló történeti adatsorból áll. A könyv jelentős sikert aratott, bővített kiadásai is megjelentek, amelyekben a történeti példasor tovább gazdagodott.

A disszertáció megállapítja, hogy a *plagium* a klasszikus latin nyelvhasználatban emberrablást, gyermekrablást jelent, a *plagiarius* emberrablót, a *plagiator* pedig emellett fiúcsábítót is (a nőnemű *plagiaria* pedig csábító nőt, asszonyt). Az elméleti rész azokkal a különbségtételekkel indul, amelyek mentén a metaforikusan értett, vagyis az irodalmi plágium elválasztható a gyermekrablástól – még akkor is, ha a szerzők gondolatait egyfajta módon ugyancsak a szerzők nemzésének, eszmei gyermekeinek tarthatjuk –, sőt a lopás egyéb válfajaitól is. Az irodalmi plágiumra ugyanis nem a hetedik parancsolat, vagyis a „Ne lopj!" vonatkozik, hanem a nyolcadik, a „Hamis tanúságot ne tégy felebarátod ellen!" Az irodalmi plágium filozófiai genusa ugyanis a *mendacium*, a hazugság. A szerzői név felcserélésének négy válfaja, speciese van, ezek azonban nem mind a plágium esetei. Ha az ember a maga könyvét tulajdonítja másnak, akkor az álnévhasználat szerzői eljárásával van dolgunk, ami persze maga is tanulmányozásra érdemes jelenség (egyébként épp Thomasius értekezésével egy időben keltette fel a hamburgi Vincentius Placcius figyelmét), de nem plágium. Mindjárt kétféle motivációnk is lehet, hogy másvalaki könyvét egy harmadik személynek tulajdonítsuk: lehet, hogy tudatlanságból (ez nem etikai vétség, hanem az intellektus hibája), lehet, hogy rosszindulatból tesszük. A tulajdonképpeni irodalmi plágium, a plágium általi névcsere csak a negyedik esetben valósul meg, vagyis ha idegen könyvet tulajdonítunk a magunkénak. Ám természetesen a lopás genusához sorolható rokon bűnöket elkövetők közé is beilleszti a szerző a plagizátort, olyan gonosztevőkkel említve egy sorban, mint a *compilatores* (zsákmányolók), az *expilatores* (fosztogatók), a *suppilatores* (vetkőztetők), az *interversores* (sikkasztók), a *praedones* (zsiványok), a *rapinatores* (rablók) stb. Filológiai hitelű adattal igazolja, hogy ebből a dísztelen társaságból Martialis emelte ki először a *plagiarius*t, hogy a verseit fosztogató másolót nevezze meg a terminussal. De a humanista erudíció készülete mellett legalább ennyire jellemzi a szerzőt a skolasztika nyelvezetének és szellemi hagyatékának az őrzése is. Mint minden filozófiai disputációban, itt is sor kerül a *causa efficiens*, a jelenség létét meghatározó ok megnevezésére, ami a plágium esetében nem más, mint a *homines eruditi;* majd a tárgyalt jelenség felosztása következik,

szélsőségekig hajszolt szubtilitásokig menően. A plágium sokféleképpen csoportosítható az alapul vett műhöz való viszony, az intenció, a jegyzetelési technika, a módszertan, a terjedelem, az arány tekintetében. (Jellemző, hogy ezekre a sajátosságokra az *accidentia* terminus vonatkozik.) Öt fontosabb párral foglalkozik közülük terjedelmesebben a szerző: a plágium lehet durva és kifinomult, árulkodó és észrevétlen, teljes és részleges, nagy és kicsiny, hivatalos és magánjellegű.

A rendszerezés közben igen érzékeny, értő gondolatokat is felvet a disszertáció. Ilyen például, hogy az azonos eszmei, erudíciós vagy ízlésbeli beágyazottság, közös iskolázottság, generációs meghatározottság a közvetlen plágium feltételezése nélkül is jól felismerhető trendekbe rendezi a diskurzusok szólamait, ahogyan akár a középkori skolasztika tomista és egyéb filozófusainál, akár a Melanchthon-követő német reformátoroknál az jól megfigyelhető. Íme a Tarnai által sokféle metszetben – Fischer Dánielnél még orvostudományi vonatkozásaiban is – bemutatott nemzetkarakterológiai gondolkodás[57] egy újabb árnyalatú összetevője. Thomasius műfajelméleti megfontolásokkal is él: a prédikáció műfajában például igen sok szoros mintakövetés fordul elő, amit azonban a bibliaértelmezés kötött hermeneutikája, a populáris közönség jámbor kegyességét előmozdítani kívánó szándék és a csak szűk gyülekezetre kiterjedő hatás miatt kevésbé súlyosan lehet megítélnünk, mint amikor valaki az iskolai tanításban vagy az eruditus közönség előtti másfajta, írásban széles körre kiterjesztett diskurzusban tulajdonít magának mástól lopott szellemi javakat. Thomasius hangsúlyozza, hogy ebben az eruditus közegben még harmadik szerző szövegeinek kiadása, javítása, kommentálása közben is félreérthetetlenül a plágium bűnébe lehet esni, ha nem adatoljuk filológus elődeink közül mindazoknak a megfontolásait, akikre a szöveg-megállapítás során támaszkodtunk. Azok a vádak, amelyekkel Marc-Antoine Muret (1526–1585) illette hajdani római tanítványát, Justus Lipsiust – hogy tudniillik a barátai körében megvitatásra közrebocsátott Tacitus-emendációit kéziratai alapján kijegyezte, majd rá való hivatkozás nélkül használta fel kiadásában –, megalapozottnak tűnnek a szerző szerint. Ezek a Lipsius alakja körül kibontakozott polémiák egyébként a plágium kérdésének egész 17. századi tematizálására, a probléma iránti érzékenység kialakítására hatással voltak, ami – tegyük hozzá – nyilvánvalóan nem volt független azoktól a hitbéli meggyőződés terén elkövetett többszörös normasértésektől sem, amelyekkel Lipsius a felekezetileg tagolt Európát mélyen megbotránkoztatta. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a plágium vétségének Lipsius alakja körül sűrűsödő gyanúját bizonyosan felerősítette a vallási téren elkövetett, a kortársak által botrányosként érzékelt

57 Tarnai Andor, „Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve", *Magyar Könyvszemle* 72 (1956): 32–49.

normasértése, ami teret nyitott az erkölcsi megbélyegzéséhez szükséges további megfontolások mérlegelése előtt.

Thomasiust valószínűleg az arisztotelészi retorika középső könyve serkenthette arra, hogy külön fejezetben foglalkozzék az emberi lelket a plágiumra leggyakrabban késztető három affektussal: a haraggal, az ambícióval és a tunyasággal; a plágiumot szerinte akkor kell erkölcsileg a legsúlyosabban megítélnünk, ha harag, a legenyhébben pedig, ha tunyaság váltotta ki. Az elkövetett plágium kettős következménnyel jár: a szerzőt megfosztja attól, ami után sóvárgott, az eruditusság hírében állástól, ezen felül pedig meg is szégyeníti, lealázza, megbecsteleníti.

Jakob Thomasius e művének magyarországi ismertségéről már Tarnai Andor is tudott: „Jacobus Tollius írta meg, hogy Johann Christoph Rauscher selmecbányai polgár [...] Thomasiusnak meg az anonim és pszeudonim szerzőket listákba szedő Vincentius Placciusnak adatokat küldött. Ami baj, azt Bél Mátyás örökítette meg: Rauscher hagyatéka, könyvtára már az ő idejében helyrehozhatatlanul szétszóródott."[58] 1687-ben tehát egy Thomasiust nem csak olvasó, hanem helyenként kiegészítő tisztviselő (városi írnok) élt Selmecbányán.[59] Ma már tudjuk, hogy nem volt Hungarus származású, hanem bécsi osztrák, aki Strassburgban folytatott jogi tanulmányokat, s ott disputált 1649-ben[60] és 1653-ban.[61] 1692-ben és 1693-ban még bejegyzett egy-egy album amicorumba.[62]

4. Műfajelmélet. A klasszicizáló stílus, a klasszika-filológia, az újabb kori könyvészet, a történetiségről meg az autoritásról formált nézetek terén elért előrelépés mellett fontos még a műfaji rendszerek átalakítása és az azt kísérő reflexió is. E változásokat Jakob Thomasius egy másik munkája jelzi. 1678-ban második, javított és bővített kiadásban megjelentetett, nyolcvanlapos retorikája rendkívül érdekes, egyedi elegye a lutheránus hagyomány megszokott elemeinek és azok radikális megújításának.[63] Az utóbbi már a retorika *officium*ainak felsorolásában is

58 TARNAI Andor, „A váradi *Orator extemporaneus*", in *Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, 365–378 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), http://mek.oszk.hu/04600/04625, 367.

59 KÖVÉR Lajos, „Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai", *Aetas* 28, 3. sz. (2013): 5–23, 15–16.

60 VD17 12:142038M.

61 VD17 7:642739T, a disputa időpontja a nyomtatott decemberről kézírással áprilisra javítva; változat 1652-es dátummal, decemberi időponttal: VD17 1:014337S.

62 OSZK Kézirattár, Oct. Lat. 1236, f. 115. és Oct. Lat. 129, f. 274; lásd LATZKOVITS Miklós, *Inscriptiones alborum amicorum*, hozzáférés: 2017.09.16, doi:10.14232/iaa, http://iaa.bibl.u-szeged.hu/, 6374. és 11.159. sz.

63 Jakob THOMASIUS, *Gesammelte Schriften*, vol. 3, *Erotemata metaphysica pro incipientibus – Erotemata rhetorica pro incipientibus*, Hg. Walter SPARN, Historia scientiarum: Fachgebiet Philosophie und Theologie (Hildesheim etc.: Olms–Weidmann, 2003).

tetten érhető. Ezekből Thomasius szerint is öt van, ám nem az arisztoteliánus–ciceroniánus retorikai kézikönyvekben megszokott öt. Hiányzik a *memoria*, mert az Thomasius szerint minden szellemi tevékenységgel közös, az első helyre, az invenció elé kerül viszont az *intellectio*. A *memoria* tárgyalásának elhagyása, a gondolati összetevőknek pedig a dialektika felé elmozdítása esetleg azt a felszíni érzetet keltheti, hogy Thomasius tankönyve ilyesformán egy rámista dialektika és egy rámista retorika együttese felé csúszik el, ami lutheránus közegben a legkevésbé sem kívánatos benyomás,[64] ezért Thomasius sietve rögzíti, hogy a *memoria* elhagyása Vossius mintájára történik, s ezzel egészen más episztemikus pozícióba tolja saját retorikai rendszerezését. Az *intellectio* és az invenció között ott húzza meg a határt, hogy az invenció a már fellelt *genus*nak megfelelő argumentumok feltalálását végzi, amit meg kell előznie az ügy megértésének és a *genus* abból következő megválasztásának. Ez a nehezebb és igényesebb feladat, amely Thomasius összefoglalójában közel kétszer akkora terjedelemre rúg, mint az argumentálásról szóló fejezet.

A *genus*ok rendszerének bemutatását – a melanchthoniánus retorikák invenciós részének megfelelően – a *thema*k válfajainak csoportosításával kezdi. A *thema* lehet *simplex*, ha pedig *coniunctum* (más néven *quaestio*), akkor lehet *infinita* vagy *finita* (az utóbbit más néven, a szokásos terminológiának megfelelően, *causa*nak is nevezi, lényege a személy, hely és idő meghatározott volta). Ebből a csoportosításból a lutheránus hagyomány számára a beszédnemek négyes rendszere következett, közöttük a Melanchthon által bevezetett, a *simplex thema* vagy az *infinita quaestio* tárgyalására szánt *genus didascalicum*mal.[65] Thomasius azonban csak a három klasszikus antik eredetű beszédnemet tartja meg. A *genus didascalicum*ot (amelyre példát is említ, mégpedig épp Melanchthon a tüdőről szóló deklamációját) nem volt hiba *genus*nak tekinteni – írja –, mégis *abusus*t jelentett a régi *consuetudó*val szemben. Thomasius eljárása itt éppoly óvatos, mint négy évtizeddel korábban Dannhaueré volt a maga retorikájának hasonló dönté-

64 A rámizmusról újabban: Gábor Kecskeméti, „The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and Achievements", in *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts: Ramism in Britain and the Wider World*, eds. Steven J. Reid and Emma Annette Wilson, 205–225 (Farnham, UK: Ashgate, 2011); Gábor Kecskeméti, „Hungarian and Transylvanian Ramism", in *The European Contexts of Ramism*, eds. Sarah Knight and Emma Annette Wilson, Late Medieval and Early Modern Studies 27, 285–329 (Turnhout: Brepols, 2019), doi:10.1484/M.LMEMS-EB.5.116483; Kecskeméti Gábor, „A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi rámizmus", *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* 9, 3. sz. (2018): 25–50, doi:10.29116/gerundium/2018/3/3; Kecskeméti Gábor, „A rámizmus Magyarországon és Erdélyben", *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* 10, 3–4. sz. (2019): 65–83, doi:10.29116/gerundium/2019/3–4/4.

65 Kecskeméti, *„A böcsületre kihaladott…"*, 363–377.

sekor, amikor még a negyedik beszédnem kidolgozásának ötletét is Lipsius mesterére, Muret-re hárította.[66] Thomasius szerint a régiek csak *finita quaestió*kban használták a három beszédnemet (noha a szofisták a *demonstrativum*ot gyakran „absque circumstantiis" is, például amikor a lázat dicsérték), az újabbak az *infinita quaestió*kban is, amit bátran követni lehet. Ugyancsak vannak – egészen Tacitusig visszanyúló – előzményei Thomasius következő, arról szóló mérlegelésének, hogy az antik *genus*ok milyen mérvű használatban vannak saját kora szónoki gyakorlatában. A *genus iudicialé*val kapcsolatban már Melanchthon *Elementa rhetorices*e megállapította, hogy annak csak „valamely képmása" maradt meg a törvényszékeken, az ügyeket „a maguk mestersége" szerint eljáró jogászok bonyolítják.[67] Amikor Muret 1582-ben Cicero leveleit kezdte magyarázni, leszögezte, hogy saját korában lényegében csak a *genus demonstrativum* van használatban, a többi beszédnemnek teret adó társadalmi alkalmak és kommunikációs aktusok mind hiányoznak. A *genus deliberativum* is öncélú akadémiai gyakorlattá züllött.[68] Justus Lipsius 1573. évi jénai, *De ratione dicendi* tartott előadásában egyetértett azzal, hogy a *iudiciale* „nostra aetate repudiatum a iudiciis", mégis mérsékeltebbnek bizonyult a mesterénél: mindkét további beszédnemmel, a *genus demonstrativum*mal és *deliberativum*mal foglalkozott.[69] A 17. század leggyakorlatiasabb retorikai kézikönyve, a Váradon is Georgius Beckher neve alatt megjelent, valójában a braunsbergi jezsuita kollégium rektora, Michael Radau által írt (és ennek az elorzásnak a révén Thomasius plágium-disszertációjának történeti anyagában is szereplő) *Orator extemporaneus* is e kettőt tárgyalta, a *genus iudicialé*t nem.[70] Thomasius hasonló helyzetértékelést ad, amikor megállapítja, hogy az antik orátoroknak ügyeik megnyerése végett „ad plebem" kellett beszélniük, míg a kortárs szónoklás általában „ad eruditos" szól, minthogy az ügyek „exercentur ab optimatibus, non a plebe", őket pedig nem érzelmeiken át, hanem észérvekkel lehet inkább meggyőzni. A törvényszéki beszédek „apud nos plane conticescunt", mert a perek nem élőszóban, hanem írásban folynak, ami nem szónokot, sokkal inkább jogtudóst kíván. Ebből Lipsiusnál az következett, hogy a *status*ok tanának előadása is szükségtelen: „Quorum, quia Usus in genere Demonstrativo nullus

66 KECSKEMÉTI, „Logikai és retorikai...", 124–125.

67 Philipp MELANCHTHON, „A retorika alapelemeinek két könyve (*Elementorum rhetorices libri duo, recens recogniti ab authore*, 1549)", ford. JÁNOS István, in *Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, Csokonai Universitas könyvtár: Források – régi kortársaink 5, 49–86 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), http://mek.oszk.hu/05400/05420, 62.

68 KECSKEMÉTI, *„A böcsületre kihaladott..."*, 355.

69 Uo., 354.

70 Uo., 388. A váradi kiadványról: TARNAI, „A váradi *Orator*...".

est, in Deliberativo exiguus, abstinebo de iis dicere."[71] Thomasius ellenkezőleg jár el, amikor a *status*tan praeceptumait nem hagyja el, minthogy a többi *genus*ban, sőt a levélírásban is alkalmazhatónak tartja őket. A még meglévő szónoki alkalmakról azt állapítja meg – Muret-vel egybehangzóan –, hogy leginkább a *genus demonstrativum*nak adnak teret. E beszédnemet illetően ismét Vossiusra való hivatkozással hárítja el Thomasius, hogy tetteket is lehetne dicsőíteni vagy gáncsolni: csak személyeket vagy dolgokat lehet, a tettekről való beszédet e kettő valamelyikére kell visszavezetni.

A homiletikai műnemelmélet tekintetében még azzal kell kiegészíteni ezt a rendszert, hogy Lambert már említett *De prophetiá*ja, félreeső helyen ugyan, de tartalmazza Andreas Gerardus Hyperius[72] (1511–1564) későbbi, bibliai eredetű, ötös tagolású homiletikai műfaji beosztásának csíráját.[73] Így aztán Paul Anton a Lambert-től gyűjtött intelmekhez csatolt *Elementa homileticá*ja lényegében a hyperiusi műnemelmélet foglalata.

A németországi retorikai reflexió 17–18. századi történetének másfél évtizede megjelent szintézise olyan hatásoknak, megfontolásoknak, folyamatoknak hallatlan bőségét és változatos kölcsönhatásait mutatta be, amelyek között egyetlen aspektus teremt szemléleti affinitást: az, hogy az iskolákban tanított, humanista retorikai stúdium korlátozott értékét vagy teljes érvénytelenségét, használhatatlanságát állították, s így e tradíció marginalizálódását idézték elő.[74] A kritika előbb, a 17. század végére a protestánsok között fogalmazódott meg, de a 18. század közepére katolikus közegben is megjelent. Lényegében a retorikaelmélet megcsontosodott hagyományokat őrző, önjáró propedeutikai rendszerének prag-

71 Justus Lipsius, *Oratoria institutio. Opus e dictantis ore exceptum, ac nunc primum e Bibliotheca in publicam lucem emissum. Accesserunt, in gratiam studiosae iuventutis Artificia, ad congruam dispositionis Rhetoricae compagem, scitu imprimis necessaria* (Coburgi, 1630), 17.

72 Kecskeméti Gábor, „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében", *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003): 367–398; Gábor Kecskeméti, „The Role of Early Protestant Homiletics in the History of European and Hungarian Literary Thought", in *Die Ideologie der Formen. Rhetorik und Ideologie in der frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung des deutschen Sprachraums und seiner Ausstrahlung nach Ungarn: Arbeitsgespräch, 27–28. Oktober 2003, Debrecen, Institut für Literaturforschung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest), Wolfenbütteler Arbeitskreis für Renaissanceforschung, Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel), Institut für Germanistik, Universität zu Debrecen (Debrecen)*, Hg. József Jankovics und S. Katalin Németh, „Studia Humanitatis" 14, 51–66 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006).

73 Francisci Lamberti Avenionensis, *Commentarii de prophetia, eruditione et linguis, deque litera et spiritu. Eiusdem Libellus de differentia stimuli carnis Satanae nuncii, et ustionis* (Argentorati, 1526), 106r–v.

74 Az alább kifejtettek rendkívül sűrített kivonatban adják elő a következő szintézis leglényegibb megállapításait: Till, *Transformationen der Rhetorik*..., 111–296.

matikus alkalmatlanságáról, a hagyományos retorikai műnemelmélet és az újabb kulturális intézmények, közegek és kontextusok összeütközéseiről van szó. A humanista latin retorikaelmélet elszigetelődött a 17. század politikai-társadalmi valóságától.[75] Több kortárs arra figyelmeztetett, hogy az iskolai retorikaelmélet és retorikai oktatás nemcsak terméketlen, hanem egyenesen káros mind az udvari, mind a polgári szolgálatra való felkészítés tekintetében; a század végére az egész retorikai rendszer *ars*-koncepciója legitimációs válságba került. A korai felvilágosodás képviselői mindenfajta retorikai szabály értékét kétségbe vonták; szerintük a retorikai képesség olyan *prudentia*, amit nem lehet praeceptumokra redukálni, a szabálygyűjtemények helyett legfeljebb példatárakról lehet szó. A nem csupán a reprodukció újabb változatainak előállítására képes, a társadalmi felhasználhatóság újbóli megteremtésében érdekelt egyes teoretikusok a konfliktus feloldásának útját keresték, amikor – amint láttuk – a három klasszikus antik beszédnem kikényszerítése, öncélú erőltetése helyett a gyakorlatban csakugyan rendszeresen előforduló szónoki alkalmak tényleges műfaji szükségleteinek megfelelő előírásokat tárgyaltak. Bőséges, már a 17. században is produktív előzményei vannak tehát a műnemelmélet területén végrehajtott legradikálisabb átalakításnak, Johann Georg Sulzerének (1720–1779), aki *Allgemeine Theorie der schönen Künste*jében (első kiadása: 1771–1774) a szónoklatok tudományos leírásának rendszerét a hatásfunkciókra alapozta, amit Verseghy Ferenc az 1810-es évek végén még mindig követni tartott érdemesnek a magyar nyelvet a korszerű nyelvelméleti és esztétikai gondolkodás tárgyává tevő, latin nyelvű monográfiájában.[76] De nem csupán a műnemek rendszerének átalakítása útján keresték a retorikai gondolkodás praktikus adaptációjának lehetőségeit. Felbomlott a három stílusnemről szóló retorikai tanítás is, a stílus- és ízlésváltozás az ezüstkori írókat tolta előtérbe Ciceróval szemben, akinek felhasználhatóságát már republikánus eszményei és a beszédeinek eredeti közegéül szolgáló köztársasági intézmények is kérdésessé tették. Emellett új stílusfenség-koncepciók jelentek meg. Kultusza támadt a tacitista-lipsiánus rövidségnek, amit az uralmi-hatalmi beszéd jellemzőjeként ragadtak meg. Lénye-

75 Arról, hogy a tudásszociológiai válság már Lipsius korában regisztrálható: Kecskeméti Gábor, „A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszmetörténetben", in *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. Bozzay Réka, 246–266 (Debrecen: Printart-Press Kft., 2014), 252–257.

76 Kecskeméti, *„A böcsületre kihaladott..."*, 367–368; azóta: Lengyel Réka, „Verseghy *Usus aestheticus linguae Hungaricae* című kézikönyvének forrásai", in *In memoriam Verseghy Ferenc, 7, Emlékkönyv a Szolnokon 2017. április 3–4-én rendezett tudományos konferencia anyagából*, szerk. Doncsecz Etelka és Lengyel Réka, 112–127 (Szolnok: Verseghy Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézmény, 2018).

gében két retorikai ideál szembeállításáról volt szó: az *auctoritas/Kanon* normatív felfogása mellett teret kapott az *ingenium/Individuum*, a személyiség figyelembevétele, a személyes stílus eszményítése. A műfaji és a stilisztikai tétek elválaszthatatlanul fonódtak egybe az episztolográfiai tankönyvek és útmutatók előtérbe kerülésében. A hivatalos beszéd *(contentio, oratio, Rede)* és a privát beszélgetés *(sermo, Gespräch)* korábban – Cicero óta – közös retorikai hagyományt alkottak. A 17–18. század fordulójától kezdve viszont az *oratio*-vonulatot mint pedantistát bélyegezték meg, és helyette a retorikusságtól megfosztott, szabályoktól mentes *sermó*t állították kommunikációs ideálnak. A pedantizmus-kritika kevésbé a tanult tartalomra, mint inkább a rögzített formára vonatkozott, vagyis elsődlegesen stíluskritikai téttel bírt, de kétségtelenül voltak olyan tartalmi vonatkozásai is, amelyek a reáliák pedagógiai hangsúlyozásának már a 17. században is erős vonulatát (Comenius, Ratke, Johann Balthasar Schupp gondolatait) vitték tovább. Ami a stíluskritikát illeti, az iskolában elsajátított retorika keresettségével szembeállított *simplicitas nativa* olyan szónoki eszményt határoz meg, amelyben a dolgok nagysága előrevalóbb és nagyobb figyelmet kíván a szövegezésnél; a szónok elsősorban a *natura*ban alapozza meg a pozícióját, a praeceptumokat teljesen figyelmen kívül hagyhatja. Ez az anticiceroniánus – az újabb szakirodalom szerint inkább posztciceroniánus[77] – álláspont olyan nagy jövő előtt álló hívószavak körébe vonható, mint a természetesség gráciája, a formálódó *negligentia-(sprezzatura-)* és *dissimulatio*-eszmény vagy Pseudo-Longinosz fenség-fogalma. Az a gondolat, hogy az esztétikai érték forrását a rációval és a szabállyal szembeállított reflektálatlan természetesség ideáljában kereshetjük, az *ornatus*ról való lemondás, az *aptum* eszményének a középpontba helyezése, a báj *(Anmut)* kategóriája, a *despejo* (éleselméjűség) graciáni eredetű fogalma[78] mind részt vett valamilyen módon annak az eszménynek az előkészítésében és befogadásában, amit Dominique Bouhours (1628–1702) francia terminusával (1671) *je ne sais quoi*-ként szokás megnevezni,[79] de 1711-ben Christian Weissbach (1684–1715) Gracián-fordításában már németül is olvasható: *das Ich weiss nicht was*. A konceptualizáció egy másik regiszterében mindez az *officium*-retorikának affektusretorikákká való átalakulásaként is megragadható. Az az affektus, amelynek a sokféle, a produkcióban és a recepcióban végbemenő érzelmi-indulati motívum együttes hatásaként

77 Kecskeméti Gábor, „Tacitus és a régi magyar irodalom", *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010): 430–438, 432–433.

78 Faludi Ferenc *Udvari ember*ének (1772) fordítása szerint: „ébrett elevenség"; Faludi Ferenc, *Prózai művei*, kiad. Vörös Imre és Uray Piroska, 2 köt., Régi magyar prózai emlékek 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 1:373.

79 Tarnai, „A magyarországi irodalomtörténetírás…", 64–65.

szintetizálódnia kell az eszményi kommunikációban, a szép és a jó érzéseinek és az ezekre való törekvés vágyának felkeltése, egészen új antropológiai és pszichológiai tétekkel ruházza fel mind a beszéd művészetét, mind az irodalom egész terrénumát. A német szintézis kiemeli még Christian Thomasiusnak e folyamatokban játszott szerepét is, aki önálló retorikai művet nem írt ugyan, ám számtalan művében reflektált a retorikának mindezekre a szemléleti fejleményeire, a figuráknak és a trópusoknak (az alakzatoknak és a szóképeknek), vagyis az elokúciónak a jelentőségét éppúgy kétségbe vonva, mint az invenciós argumentumok érvényességét (vagyis a *memoria* működtetését) a kontemplációs és önreflexív (az *ingenium*ra és a *iudicium*ra támaszkodó) tartalmi megfontolásokkal szemben.

Mindezeknek a folyamatoknak az eredményeként a késő-felvilágosodás idejére már két retorikaelméleti vonulat állott szemben egymással: a hagyományos, mechanikus *officium*-rendszerretorika *(Wohlredenheit)* és az affektusok antropológiájára alapozott, valóságos meggyőzésre is képes, természetes *Beredsamkeit* (terminológiai megkülönböztetésük nyilvánvaló pl. Gottschednél). E kettősségből ered a mai köznyelvi használat pejoratív, stílusra-szóvirágra asszociáló retorikafogalma (a Genette-féle leszűkült retorika) egyfelől és a modern kifejezésesztétika felértékelő szemlélete másfelől.[80]

Egyáltalán nem közömbös, hogy mikortól tudjuk felmutatni a németországihoz nem csupán hasonló, hanem nyilvánvalóan az ottani folyamatok által indukált szemléleti fordulat elemeinek magyarországi megjelenését, majd annak a döntő változásnak a végbementét, amely nemcsak a retorika, hanem az irodalom egésze számára is meghatározó fontosságú.

Arról, hogy Tarnai Andor kommunikatív elvű irodalomfelfogásának milyen alapvető szerepet tulajdonítok az előkészítés alatt álló új irodalomtörténeti szintézis választott szemléleti alapjának, a történeti kommunikációelméletnek az előkészítésében, már egy 2003. novemberi konferencián elmondtam a véleményemet.[81] Ezúttal arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy az anyag tagolásában, periodizációjában, kifejtésének tartalmi hangsúlyaiban is messzemenően indokolt figyelembe venni a fél évszázadnál immár régebbi kollektív irodalomtörténetünk szemléleti keretei közül megfontoltan továbblépő Tarnai Andor által kimunkálni kezdett sarokpontokat.

80 TILL, *Transformationen der Rhetorik*..., 515–516. Genette retorikafogalmáról: KECSKEMÉTI, *„A böcsületre kihaladott..."*, 360–361.

81 KECSKEMÉTI Gábor, „Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában", in *Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, társszerk. BEZECZKY Gábor és VARGA László, 161–168 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004); vö. KECSKEMÉTI, *„A böcsületre kihaladott..."*, 17–28.

„SZÓBELISÉG ÉS ÍRÁSBELISÉG A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON”

Korompay Klára

Tarnai Andor és a magyar nyelvtörténet

Bevezető gondolatok

Tarnai Andor irodalomtörténeti munkásságában világosan érzékelhető egy különleges szál: a nyelvtörténeti kérdésekre irányuló figyelem, az idevágó kutatásokban való otthonosság és – rá jellemző, egészen egyedi módon – a középkori magyar nyelvről való gondolkodás. Ez sok tekintetben új megközelítési módot jelent; megállapításai között vannak átfogó jellegűek, amelyek a korszak egész nyelvi képének megrajzolásához adnak irányokat, s van számtalan konkrét megfigyelése, elemzése, melyekből új meg új kérdések következnek. Mindebből adódóan munkássága a nyelvtörténeti kutatások számára is elsőrendű fontosságú. A lehetőségek tág köréből válogatva néhány olyan nézetét kívánom kiemelni, amellyel jelentősen gazdagította a nyelvtudomány szempontrendszerét.

Kiindulópontként azt jelzem, hogy Tarnai Andor számára a nyelvi kérdésekkel való foglalkozás és a nyelvtörténetben való tájékozódás magától értetődő volt. Annak a hagyománynak volt ő a letéteményese és folytatója, amelyet mesterétől, Horváth Jánostól tanult, s melyhez a Pais Dezsőnél végzett nyelvtörténeti tanulmányok is kapcsolódtak. Természetes tehát, hogy hivatkozásaiban nyelvész szerzők egész sora szerepel (köztük Bárczi Géza, Mészöly Gedeon, Kniezsa István, Benkő Loránd); ez utóbbiak egy-egy apró megjegyzése nemegyszer váratlan fénybe kerül azáltal, hogy fontos irodalmi következtetések épülnek rájuk.

Mindez egy olyan felfogást tükröz, melynek szellemében az irodalomtörténet és a nyelvtörténet társtudományok – azt is mondhatnám: testvértudományok –, s ezek dialógusa mindkét terület számára hasznos, termékeny, sőt nélkülözhetetlen.

A következőkben Tarnai Andornak a középkori irodalommal foglalkozó munkáit állítom a középpontba, s azok alapján kívánok kiemelni néhány gondolatot.

Egy átfogó kettősség – s néhány gondolat az első magyar szövegekre nézve

A szóbeliség és írásbeliség viszonya központi kérdésként jelenik meg műveiben. Erről programszerűen szól *A magyar kritika évszázadai* sorozat I. kötetének bevezető írása, melynek címe: *Szóbeliség – latinság – írásbeliség.*[1] E tömör, 15 lapos tanulmány nagy nyomatékkal elemzi, hogy a nyelvhasználat két fő színtere a középkor első századaiban nyelvek szerinti megoszlást is jelentett: magyar nyelvű szóbeliség és latin írásbeliség kettősségét és egyben elválaszthatatlan kapcsolatát. E téren kiemelt fontosságú a kettő közötti átjárást biztosító literátus réteg tevékenységének elemzése. Külön hangsúlyt kap az, hogy az egyházi és a világi feladatokat ugyanaz a réteg látta el: ennek tagjai anyanyelven prédikáltak, jogi ügyekben anyanyelven tárgyaltak az ügyfelekkel; amikor viszont írásban kellett rögzíteni egyházi vagy világi szövegeket, azok nyelve értelemszerűen a latin volt. Az egész folyamat kulcsszavát az élőszóban való tolmácsolás jelenti: ennek állandó gyakorlata alakította ki azt a latinon nevelődött, emelkedett és mégis az élőszó természetességével ható nyelvváltozatot, amelynek Tarnai Andor nevet is adott: az ő szavával ezt „második" vagy „másodlagos" szóbeliségnek nevezzük.[2]

Ez a gondolatmenet – ha tanulságait komolyan vesszük – sokfelé és messzire vezet. Először is vezérfonalat adhat a ránk maradt első magyar szövegek keletkezéstörténetéhez. Megvilágítja azt – Horváth János idevágó elemzésével teljes összhangban –, hogy a *Halotti beszéd* és az *Ómagyar Mária-siralom* a nyelvi megformálás tekintetében miképp lehet olyan kiváló alkotás; ugyanakkor azt is, hogy – noha latin forrásszöveg áll mögöttük – ehhez való viszonyuk miért olyan kötetlen, szabad. Horváth János szavait idézve:

> Minden arra vall, hogy ez a Beszéd valóban beszéd volt először, nem pedig írásmű; s hogy sokszor elmondták (több-kevesebb alkalmi változatban), míg végre valaki, így amint ránkmaradt, írásban rögzítette meg. Ez a véletlen kedvezéséből fentmaradt

1 TARNAI Andor, „Szóbeliség – latinság – írásbeliség", in *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta és összeáll. TARNAI Andor és CSETRI Lajos, A magyar kritika évszázadai 1, 11–26 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981).

2 TARNAI, „Szóbeliség...", 20.

> egyetlen leírt beszéd egész sereg le nem írottat képvisel szemünkben. Képviseli a nyelv irodalmivá emelkedésének azt az előkészítő folyamatát, mely még az élőszó területén ment végbe, latin egyházi kultúrán nevelkedett papok magyar beszédeiben: „tanításaiban".[3]

Ehhez kapcsolva is kiemelhető az a lapidáris mondat, mely az *Ómagyar Mária-siralom* jellemzése során hangzik el: „Ily könnyűség azonban gyakorlatra vall."[4]

Az élőszóban való tolmácsolásnak mind Horváth János, mind Tarnai Andor által kiemelt gondolata a tekintetben is irányadó, hogy új meg új kérdések feltevésére ösztönöz a középkori, különösen az Árpád-kori magyar nyelvű írásbeliség kivételes vagy kevésbé kivételes voltáról. E téren Tarnainak minden félmondata figyelmet érdemel: „Hogy e szövegek azért lettek-e kitűnőek, mert nagy fordítási gyakorlat állt mögöttük, melynek termékei azonban (a zord idők viharában) nyomtalanul elvesztek, és igaz-e az az elképzelés, hogy a kitartó írásbeli fordítgatás csiszolja leginkább az irodalmi nyelvet, az [...] legalábbis átgondolásra szorul".[5] A kérdésre visszatér a középkori irodalmi gondolkodásról szóló monográfiájában is, ám a megfogalmazás itt élesebb: „a legvandálabb könyvpusztítás és a legbűnösebb hanyagság sem semmisíthetett meg nyomtalanul minden magyar nyelvű könyvet a Jókai-kódex előtti időből, [...] ha a papság korábban legalább alkalomszerűen leírja magyar beszédeit, ha a szerzetesi közösségeknek szánt fontosabb közlések (regula, statútumok) nem szóban hangzanak el".[6] Magam úgy látom, hogy aki e kor szövegeivel foglalkozik, okvetlenül szembesül egy örök tűnődésre késztető, lezárhatatlan kérdéssel: hogyan viszonyulnak a fennmaradt emlékek a hajdani valósághoz, a középkorban leírt magyar szövegek összességéhez? Határozott választ erre nem remélhetünk, de gondolkodni róla annál inkább szükséges.[7]

3 Horváth János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1931), 85.

4 Horváth, *A magyar irodalmi műveltség*..., 90.

5 Tarnai, „Szóbeliség...", 19.

6 Tarnai Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 236–237.

7 Korompay Klára, „Árpád-kori szövegek: mit képvisel az, ami ránk maradt?", in *101 tanulmány Pusztai Ferenc tiszteletére*, szerk. Mártonfi Attila, Papp Kornélia és Slíz Mariann, 116–122 (Budapest: Argumentum, 2006).

Egy csoportnyelv a középkorban

Komoly megfontolást kíván Tarnai egy további gondolata arról, hogy a második szóbeliség „a literátusréteg csoportnyelve volt".[8] Ha nyelvészeti keretben gondolkodunk, ez elvezet a belső nyelvváltozatok kérdésköréhez. Ezek rendszerezésében mindig nagy hangsúlyt kap egy központi nyelvváltozat, mely (Benkő Loránd 1960-ban megjelent írásából idézve) „a nyelvet beszélő társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív", s melynek írott változatára ő (és korának szakirodalma) az „irodalmi nyelv" kifejezést alkalmazta.[9] A jelzett fő típus megnevezéseként később az „írott vagy beszélt köznyelv" terjedt el, majd használatossá vált az „írott vagy beszélt standard" terminus is.[10] E kiemelt változathoz képest jellemezhető a többi, mely területi, illetve társadalmi megoszlást mutat (így a nyelvjárások, a csoport- és rétegnyelvek stb.). Amikor – Pais Dezső 1952-ben tartott nagy hatású szegedi előadása után[11] – erőteljesen fellendültek az „irodalmi nyelv"-re (mai szóval inkább: az írott standardra) vonatkozó kutatások,[12] világosan megfogalmazódott, hogy a nyelvi egységesülés folyamatának nálunk a 16. század második felében, főként utolsó évtizedeiben jelentkeznek félreismerhetetlen jelei[13] – ennek fényében pedig minden előző korszak nyelvtörténete nyelvjárások történetének tekinthető. Ez a megállapítás természetszerűen vonatkozik a középkori szövegek világára is. Tarnai fenti állásfoglalása ehhez képest meglepően új és üde szempontot vezet be annak kimondásával, hogy a második szóbeliség az értelmiségi réteg csoportnyelve volt. Ezzel túl lehet lépni azon a jól bevált, ám mégis leszűkítő vagylagosságon, mely a nyelvjárási jelenségek és a normatív törekvések kettősségét állítja

8 TARNAI, „Szóbeliség...", 21.

9 BENKŐ Loránd, „Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól", in *Anyanyelvi műveltségünk: A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga*, szerk. BENKŐ Loránd, 221–238 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 222.

10 KISS Jenő, *Társadalom és nyelvhasználat* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995), 74–78; KISS Jenő, „A magyar köznyelv (standard) alakulástörténetéhez", in *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*, szerk. KISS Jenő és PUSZTAI Ferenc, 361–377 (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2018).

11 PAIS Dezső, „A magyar irodalmi nyelv", *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 4 (1953): 425–466.

12 DEME László, *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*, Nyelvtudományi Értekezések 20 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959); BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960); PAPP László, *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*, Nyelvtudományi Értekezések 25 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961); SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968).

13 Bárczi Géza, *A magyar nyelv életrajza* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1963), 214–218.

szembe egymással. Kiderül ugyanis, hogy rajtuk kívül más, mégpedig társadalmi hatóerők is működtek, már az Árpád-korban.

Ezzel a történeti szociolingvisztika terepére érkezünk, ami egész fiatal tudományterület.[14] Még ennél is fiatalabb a történeti szociopragmatika.[15] Azok a hazai vizsgálatok, amelyek ma e téren folynak, a nyelvtörténet későbbi korszakaira irányulnak (például a középmagyar kori misszilisekre). Az ómagyar korra nézve a kérdések ilyen szempontú felvetésének kezdeténél tartunk, elsősorban Tarnai műve alapján.[16] Fontos tehát kimondani, hogy Tarnai Andornak a csoportnyelvet előtérbe helyező fenti megközelítési módja messze előtte járt az ilyen irányú nyelvészeti kutatásoknak, s azok számára a jövőben is inspiráló hatású lehet.

Mindehhez hozzáfűznék egy gondolatot arról, hogy valójában mit tudunk az ómagyar nyelvről, min alapul ez a tudásunk, s milyen szerepet játszanak ebben a magyar nyelvű szövegemlékek. Ki kell mondanunk: a magyar középkor nyelvéről lényeges vonásaiban annyit tudunk, amennyit az egyházi nyelvhasználatot tükröző ránk maradt szövegek ebből felmutatnak. (A szórványok nyelvtörténeti forrásértéke szintén igen nagy, de jóval kevesebb nyelvi szintre korlátozódik.) Egészében azt mondhatjuk, hogy lehetetlen képet alkotnunk általában „*az* ómagyar nyelvről", s végképp lehetetlen annak élőnyelvi, hétköznapi használatáról. Az, ami a *Halotti beszéd*ből elénk tárul, nem „a 12. század végének magyar nyelve", hanem annak egy sajátos változata, mely kifejezetten az egyházi nyelvhasználathoz kötődik. Tarnai merész szóhasználata nyomán, mely a *csoportnyelv* terminust ezzel összefüggésben bevezette, további következtetéseket is megfogalmazhatunk: például azt, hogy a fönti csoportnyelvvel e korban nemcsak számolni lehet, hanem valójában csak ezzel tudunk számolni, amikor a korszak nyelvének leírására vállalkozunk.

E nyelvészeti tanulságok után térjünk vissza Tarnaihoz, aki *„A magyar nyelvet írni kezdik"* című monográfiájában külön hangsúllyal szól a fenti terminus kiválasztásának kérdéséről, megosztva olvasóival azokat a megfontolásokat is, amelyek

14 Herman József, „Szociolingvisztika és nyelvtörténet", *Magyar Nyelv* 78, 1. sz. (1982): 1–8; Zelliger Erzsébet, „Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez", *Magyar Nyelvjárások* 37 (1999): 502–512; Németh Miklós, „Történeti szociolingvisztika – három évtized mérlege", in *Elmélet és empíria a szociolingvisztikában*, szerk. Kontra Miklós, Németh Miklós és Sinkovics Balázs, 304–323 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2013).

15 Sárosi Zsófia, „Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben, *Magyar Nyelv* 99, 4. sz. (2003): 434–448; Sárosi Zsófia, „Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben", *Magyar Nyelv* 111, 2. sz. (2015): 129–146. (Az utóbbi egy tematikus folyóiratszám bevezető tanulmánya.)

16 Kiss Jenő, „A köznyelv alakulástörténete. Az ómagyar kor", in *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*, szerk. Kiss Jenő és Pusztai Ferenc, 365–367 (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2018).

döntését megalapozták. A mérlegelés folyamata önmagában is érdekes, gondolatmenete pedig olyan árnyalt, hogy annak minden mozzanata figyelmet érdemel:

> Ez a kuriális és templomi nyelv egyáltalán nem „irodalmi", mert a nyelvjárási sokszínűség korántsem tűnt el belőle; nem nevezhető köznyelvnek sem, minthogy csak egy szűk literátus réteg tudta alaposan és beszélte jól, s ez is csak akkor, mikor tanult társadalmi funkcióját látta el. Írott nyelv annyiban, hogy az irodalomban jártas tollforgatók kétségtelenül ennek készletét alkalmazták műveikben, – már amikor írniuk kellett. Legtalálóbban talán a XV–XVI. század fordulójára már meglehetősen népes literátus réteg csoportnyelvének mondható, mely sajátos helyet foglal el a szóbeliség és az írásbeliség határmezsgyéjén.[17]

Észrevételek a Halotti beszéd *egy mondatáról*

Az Árpád-kor és közelebbről első szövegemlékünk kapcsán hadd idézzem fel Tarnai Andornak egy konkrét megfigyelését, amely *A Halotti Beszéd retorikája* című írásában jelent meg.[18] Behatóan elemzi itt egyrészt a latin *Sermo*, másrészt a magyar szöveg forrásait, s rávilágít arra, hogy a *Halotti beszéd* egy részletéhez nincs előzmény sem a latin szövegben, sem a Bibliában. Ez a mondat a következő: „És az gyümölcsnek oly keserű vala vize, hogy torkukat megszakasztja vala." Erről ő úgy vélekedik, hogy itt „belopakodott" a szövegbe egy állítás, amely része lehetett a „népszerű egyházi tanításnak" – s ennek „magyar nyelvűnek kellett lenni".[19] Nos, ehhez a mondathoz nyelvtörténész-megfigyelések is kapcsolódtak azóta. Haader Lea *A magyar nyelv történeti nyelvtaná*ban kiemelte, hogy a korai ómagyar korból a fokhatározói mellékmondatra ez az egy példa idézhető, s ebben már utalószó is van.[20] Később e két jelenséget együtt láttatta egy harmadik, jól ismert ténnyel: azzal, hogy a *Halotti beszéd* egyetlen igekötős igéje (a *megszakaszt*) szintén e mondatban fordul elő.[21] Több újítás is jelen van tehát párhuzamosan ebben

17 TARNAI Andor, *„A magyar nyelvet…"*, 236.

18 TARNAI Andor, „A *Halotti Beszéd* retorikája", in *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI N. László, 39–49 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1989).

19 TARNAI, „A *Halotti Beszéd*…", 45.

20 HAADER Lea, „Az alárendelő mondatok: az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok", in *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, főszerk. BENKŐ Loránd, 728–741 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 739.

21 HAADER Lea, „Régi bor, új tömlő: sokadszor a *Halotti beszéd fezje* szaváról", *Magyar Nyelvőr* 139, 3. sz. (2015): 300–308, 306–307.

az egy részletben. Ha felidézzük azt a nyelvészeti alaptételt, hogy „[a] nyelvi változás kizárólagos színhelye a nyelvhasználat”,[22] s ezen belül elsődleges a szóbeliség, megerősítve láthatjuk Tarnai fenti gondolatát, mely szerint népszerű tanítás, azaz szóban terjedő magyar szövegrészlet „belopakodásá”-ról lehet itt szó. Ez a példa jól mutatja, milyen éles szemmel figyelt fel ő olyan jelenségekre, melyek a kor nyelvi átlagához képest is új, szokatlan vonásokat mutatnak. Joggal mondja Haader Lea: „Nyelvi és tartalmi nyomok így találkoznak össze, igazolva és erősítve egymást”.[23]

A kódexirodalom nyelvének megközelítéséről

Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek Tarnai Andor alapvető monográfiájának, *„A magyar nyelvet írni kezdik”* című könyvnek a nyelvtörténeti tanulságai. Ha ezeket mind számba akarnánk venni, megvalósíthatatlan feladatra vállalkoznánk. E kötet először is lenyűgözi olvasóját. Egyrészt azzal a hatalmas anyagismerettel, melyről diszkréten, de annál beszédesebben tanúskodik a jegyzetanyag (a témánk szempontjából kiemelt fontosságú III. fejezethez például 316 jegyzet csatlakozik, benne megszámlálhatatlan nyelvi adattal). Még ennél is nagyobb erővel hat az a felismerés, hogy a felsorakoztatott anyag minden egyes részlete – mint eddig ismeretlen vagy ilyen módon még nem vizsgált adalék – egy nagyívű szempontrendszer szolgálatában áll. A központi kérdés ismét egy viszonyra irányul: a szerző és közönsége viszonyára, ami az irodalmi gondolkodás egyik alapkérdése. Tarnai ennek elemzésére egy olyan korszak kapcsán vállalkozik, amely még nem jutott el például az „ars praedicandi” szabályainak megfogalmazásáig, de amelynek a szövegei kitapinthatóvá tesznek egy gyakorlatot, melyet a kor szerzői jól ismertek és sokféle, változatos módon alkalmaztak.

Elemzésének árnyaltságát és egyben váratlan távlatait legjobban talán a kódexek párhuzamos helyeinek vizsgálata mutatja. Mestere, sőt művésze volt annak, hogy két már-már azonos, de mégsem teljesen azonos szöveg összevetése során kimutassa egyiknek vagy másiknak az újításait vagy éppen archaizmusait; utaljon más szövegekkel való egyezésekre és főleg arra, hogy a szöveghagyomány ilyen variálódásában mekkora szerepe lehetett – ismét – a szóbeli hagyománynak.

A párhuzamos helyekre vonatkozó elemzései közül kiemelném azt, amely a nyolc boldogságot tartalmazó evangéliumi részlet különféle változatait hasonlítja

22 Kiss Jenő, „A nyelvi változás”, in *A magyar nyelvtörténet* kézikönyve, szerk. Kiss Jenő és Pusztai Ferenc, 20–31 (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2018), 20.

23 Haader, „Régi bor...”, 307.

össze.[24] Forrásként szerepel itt a *Müncheni*, a *Döbrentei-*, a *Jordánszky-*, a *Székely-udvarhelyi*, a *Debreceni*, az *Érdy-* és a *Winkler-kódex*. Az elemzés pontról pontra haladva számba veszi a köztük lévő egyezéseket és eltéréseket (például: megnövekedett névelőhasználat, felszaporodó igekötők, szókészleti változások, mint a *jonh* szó visszaszorulása stb.); rámutat bizonyos kódexek közötti szorosabb összefüggésekre, s egészében bepillantást ad a szöveghagyomány rendkívül szövevényes voltába. Az „azonos, de mégsem teljesen azonos" különös élményének hátterét végső soron azzal világítja meg, hogy egyes szövegeket a leírók kívülről tudtak – s emlékezetből jegyeztek le. Mindez új irányt ad a gondolkodásnak, ha tudjuk: a kódexek korára nagyon is jellemző volt írott szövegeknek írásban való fordítása, s ezek az „írópult mellett" született fordítások nemegyszer szó szerinti jellegükkel, sőt kirívó latinizmusaikkal hívják fel magukra a figyelmet (mint a *Jókai-kódex* esetében). Tarnai arra irányítja rá a figyelmet, hogy az élőszóban való tolmácsolás ebben a korban is tovább élt. Egészében nem lehet eléggé hangsúlyozni: felfogásának egyik központi eleme és meghatározó újítása az az elgondolás, hogy a szóbeliségnek a kódexirodalom világában is alapvető szerepe volt.

A különféle szövegtípusok közül a középkori magyar bibliafordítások keletkezéstörténete különösen összetett, sokat vitatott, számos nyitott kérdést tartalmazó terület. Abban a képben, amelyet az írott források alapján Tarnai erről felvázol, ugyancsak meghatározó szerepet játszik egy korai keletkezésű és folyamatosan jelen levő szóbeli hagyomány. Fontosnak tartom, hogy ezt még az ún. Huszita biblia kapcsán is kiemeli[25] – mely éppen a fordítók nagy nyelvi tudatosságáról és sok-sok egyéni újításáról nevezetes. Számomra ez azt jelenti, hogy a fenti szóbeli hagyomány búvópatakszerű jelenlétével minden ómagyar bibliafordítás vizsgálata során számolni szükséges.

Megközelítési módjának egyéni vonásai közül kiemelném, hogy következetesen utal tudásunk határaira; emellett újabb és újabb kérdéseket feszegetve szinte láttatni tudja azt is, ami nem látható. Nekem nagyon kedves az elsőként említett tanulmány következő mondata: „ha tízezerszámra írtak okleveleket, százezrekre mehet a falusi és városi templomokban, a rendházakban és a püspöki katedrálisokban elhangzott beszédek száma".[26] Ez az igazság életszerű és könnyen belátható – ám következményei szinte beláthatatlanok. Monográfiájában is visszatér ehhez a képzeletet megmozgató kérdéshez, s árnyalni tudja azt is, ami közvetlenül megragadhatatlan:

24 TARNAI, *„A magyar nyelvet…"*, 245–249, 298–301 (83–90. jegyzet).
25 TARNAI, *„A magyar nyelvet…"*, 245.
26 TARNAI, „Szóbeliség…", 17.

> soha nem fogjuk megtudni, hogyan prédikált egy Árpád-kori magyar pap; még beszédtémáit is csak általánosságban ismerjük. Ugyancsak kinyomozhatatlan, miképpen hangzott a középkor végén egy falusi templomi beszéd. A magyar nyelvű kódexek latinból fordított vagy átdolgozott sermóiból több-kevesebb bizonyossággal már megállapítható, hogyan tudták ez idő tájt a nagyobb templomokban és a kolostorokban a számos formai szabállyal és nyelvi sablonnal megkötött latin műfajt magyarul megvalósítani.[27]

Mindez empirikus vizsgálatokon, nemegyszer mikrofilológiai elemzéseken alapul – miközben a kérdés a középkori kultúra átfogó, nagy összefüggéseit érinti. Hasonló tömör megjegyzéseket más nyelvemléktípusok (így a glosszák vagy a misszilisek) kapcsán is idézhetnénk tőle.

Szókészlet, terminológia

Fejtegetéseinek egyik különleges szála a kódexirodalom szó- és formulakincse. Ennek megközelítése két irányú: a kiindulópontot a latin prédikációs gyakorlat jelenti, ugyanakkor állandóan jelen van a szóbeliségnek a leírt szövegekre való hatása is. Olyannyira, hogy – egy rövid, átfogó megjegyzés szerint – a magyar nyelvű beszédek közelebb állnak az élőszóval elmondott prédikációkhoz, mint a latinokhoz.[28]

A fentiek sajátos, kettős megvilágítást adnak az egyes szavak (vagy többnyire inkább latin–magyar megfelelések) vizsgálatának, melyből néhány példát is idézek. Hol egy magyar terminus jelentése kerül a középpontba (vö. *magyaráz,* először az illiterátus, majd a literátus szempontjából),[29] hol a szóbeliség szerepe egy szó elterjedésében (vö. *drágalátosim*),[30] hol a latinból való átvétel ténye *(penitencia, prédikáció, fundamentum),*[31] hol olyan törekvések tettenérése, melyek korábban lefordíthatatlan szavak visszaadására irányultak (vö. *contemplatio*),[32] hol pedig – s ez különösen érdekes – egy-egy latin szó magyar megfelelőjének a

27 Tarnai, *„A magyar nyelvet…”,* 257.
28 Uo., 265.
29 Uo., 270.
30 Uo., 237.
31 Uo., 238, 292 (46. jegyzet).
32 Uo., 238, 292 (47. jegyzet).

hiánya. Nincs magyar szó arra, hogy *thema, prothema, auctoritas;*[33] „[n]incs szó a *respublica*-ra".[34]

Mindez lexikai és szemantikai kérdések sokaságát veti fel és helyezi új megvilágításba. Jellemző módon a bizonyító adatok, sőt nemegyszer még a példaszavak is a jegyzetanyagban jelennek meg – a középkori magyar szókészlet, s különösen az irodalmi szakszókincs kutatói itt valóságos kincsesbányára bukkanhatnak. S nemegyszer olyan megjegyzésekre is, amelyek a kutatás módszertanára nézve jelölnek ki alapvető irányokat. Ilyen a következő: „meggyőződésem, hogy a nyelvemlékekről minden más vonatkozásban is az tud majd igazán újat mondani, aki a magyar szövegeket latin eredetijükkel egybevetve olvassa végig".[35]

Régóta világos számomra, hogy elvégzendő feladat lenne a magyar kódexnyelv szótárának összeállítása. Ha ez egyszer megvalósul, kitűnő kalauz lehet hozzá Tarnai tanár úr könyve. Mint ahogy általában is azt gondolom: aki az ómagyar nyelvvel foglalkozik, annak legyen állandóan a keze ügyében ez a karcsú, de annál súlyosabb kötet.

Befejezésként egy gondolatot szeretnék megosztani, amelyet Tarnai Andor fogalmazott meg egy előszóban, melyet mesterének, Horváth Jánosnak *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című könyve reprint kiadásához írt. E mondatra testvérem, Korompay János hívta fel nemrégiben a figyelmemet. Tarnai itt ezt mondja magáról (mint „e sorok írójá"-ról): „E könyvből nagyon sokat tanult, benne megszámlálhatatlan továbbfejleszthető gondolatot talált, s az a benyomása, hogy ugyanannyit hagyott még felhasználatlanul a következő nemzedékek számára."[36] Úgy gondolom, ennek a mondatnak minden szava Tarnai Andor könyvére is a legteljesebb mértékben igaz.

33 Uo., 263.
34 Uo., 305 (127. jegyzet).
35 Uo., 302 (101. jegyzet).
36 TARNAI Andor, „Előszó az 1988. évi kiadáshoz", in HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 1.

Bartók Zsófia Ágnes

A másodlagos szóbeliség elsődleges forrásai

Latinul tudók magyar nyelvű egyházi szövegei a reformáció előtt*

1. Szövegek a kutatás perifériáján

Tarnai Andor elmélete szerint a magyar nyelvű egyházi szövegeket nem írásban, hanem szóban hagyományozták, így azok századokon át jórészt a szóbeliségben léteztek. Ezt a szóbeliséget másodlagos vagy második szóbeliségnek nevezte el.[1] A magyar nyelvű egyházi szövegek hiányát az írásbeliség viszonylagos fejletlenségével és az ismeretanyagban érdekeltek műveltségi szintjével magyarázta, amely – ahogyan fogalmaz – a maga tömegében sem technikailag, sem kulturálisan nem volt alkalmas magyar nyelvű ismereteinek írásbeli továbbhagyományozására, gondoskodni tudott viszont a szervezett szóbeli továbbhagyományozásról.[2] E szóbeli tanítás széles körben létezett, és hatott a később leírt szövegekre. Tarnai ennek lenyomatát mutatta ki a középkor végén született, magyar nyelvű kódexekben. Az általa leírt jelenség közvetlenül is megvizsgálható, ha az elemzendő korpuszt kiterjesztjük azokra a szövegekre is, amelyeket a papok és a szerzetesek saját fel-

* A kutatás a *Pray-kódex: Hálózati és nyomtatott kritikai kiadás* című (Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, K 119355) pályázat támogatásával készült. Jelen tanulmány az *A Pray-kódextől az Érdy-kódexig* munkacímű dolgozat előtanulmányaként született.

1 Tarnai Andor és Csetri Lajos, írta, összeáll., *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, A magyar kritika évszázadai 1 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 11–26, http://iti.mta.hu/tarnai/bblitems/tarnai-csetri1981.pdf; Tarnai Andor *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 227–327, http://mek.oszk.hu/16900/16923/; Tarnai Andor, „Szóbeliség és írásbeliség a középkori Magyarországon", *Korunk* 49, 4. sz. (1990): 492–499, http://iti.mta.hu/tarnai/bblitems/tarnai1990d.pdf.

2 Tarnai, „Szóbeliség…", 495.

használásukra készítettek. Míg a latinul nem tudók – apácák, laikus testvérek és világiak – számára összeállított kódexekből csak közvetett adatok olvashatók ki a másodlagos szóbeliségre vonatkozóan, addig a latinul tudóknak készült magyar nyelvű szövegek olyan munkaeszközök, amelyek segítségével a másodlagos szóbeliség szövegei készültek, így elsődlegesen fontos források. Tarnai e szövegemlékek legtöbbjével elmélete kidolgozásakor nem foglalkozott.

A vizsgálandó emlékek java része olyan szöveg, amely kevés figyelmet kapott a magyar középkorászat részéről. Legtöbbjük nem korai nemzeti relikvia, és nem tartozik a szintén alaposan kutatott apácairodalomhoz sem, de ugyanúgy a magyarországi egyházi intézmény írásbeliségét képviseli. A sokfelé szétszórt adatok gyakran csak nyelvészeti fórumokon jelentek meg, és nemegyszer abban az egyetlen publikációban esik csupán róluk szó, amely létezésükről ad hírt. Hasonló felismerés vezérelhette Dömötör Adrienne-t, amikor a kutatás fő sodrán kívül eső szövegemlékek és a szórványosan glosszázott kötetek számbavételére vállalkozott. Velem ellentétben nemcsak egyházi, hanem világi emlékekkel is foglalkozott, és az összefüggő szövegek mellett az önállóan megjelenő lexikai elemeket is gyűjtötte. Nyelvészeti megközelítésű munkájának első publikációja az a 2018-as cikk, amelyben a 16. század első évtizedeiben, idegen nyelvű szövegek környezetében fennmaradt egyházi jellegű emlékekkel foglalkozik.[3] A velem párhuzamosan készülő kutatást leszámítva a latinul tudók magyar nyelvű írásbeliségéről korábban nem létezett hasonló gyűjtés, nem állt össze egységes korpusz, amelyet értelmezni, elemezni, új adatokkal kiegészíteni lehetett volna. Ettől talán nem egészen függetlenül az emlékek egy része el is veszett, vagy lappang.

2. Papi tevékenységekhez kötődő magyar nyelvű szövegek

A latinul tudó vagy latinul tanuló egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei között találunk konkrét papi tevékenységekhez, oktatáshoz és férfi szerzetesi élethez kötődő emlékeket is. Jelen dolgozatban ezek közül a papi tevékenységekhez kötődő szövegtípusokat vizsgálom, amelyekben közös, hogy a másodlagos szóbeliséghez kapcsolódnak, valamilyen okból azonban írásban is rögzítették őket.

3 Dömötör Adrienne, „Van itt egy kis szabad hely? Vallási kötődésű nyelvemlékek (nem csak) a margón", in *Litteris vincimur: I. Scriptorium konferencia (Vác, 2017. május 11–12.)*, szerk. Boros István és Takács László, 89–110 (Budapest: Szent István Társulat, 2018).

2.1. Prédikációk

A distinctio a prédikáció szerkezeti váza, melyet lejegyezhettek latinul és népnyelven is. A papok által összeállított, saját felhasználásra lejegyzett magyar nyelvű distinctiók korpusza – némileg meglepő módon – nem túl gazdag, ugyanakkor igen különböző emlékeket tartalmaz. A legkorábbi a Gábriel Asztrik által felfedezett, 13. századi *Vatikáni kódex*ben található, a feketevasárnapi prédikáció margójára írva.[4] A felosztás csupán négy szóból áll, ennek ellenére megállapítható, hogy a magyar használó szabadon dolgozott a latin minta alapján: a latin disztinkciót nem egyszerűen lefordította, hanem újra is szerkesztette.

Időrendben ezt követi a 14. századi, *Gyulafehérvári Sorok* néven ismert emlék,[5] amely minden szempontból kiemelkedik a distinctio-hagyományból: egyedülálló mind kidolgozottságában, mind pedig abban, hogy a hordozókódex három magyar nyelvű distinctiót is tartalmaz. A 16. század kezdetéig ez az egyetlen emlék a teljes vizsgált anyagban, amelynél felmerül a gyűjteményes jelleg. A papi szövegek csoportos lejegyzése a 16. századtól lesz csak jellemző, előtte – a *Gyulafehérvári Sorok*tól eltekintve – különálló emlékekről beszélhetünk. A több emlékből álló együttesek jelentőségét az adja, hogy esetükben a gyűjtés szándékát feltételezhetjük, innen pedig már egy lépésnyire van a tisztán magyar nyelvű hordozó létrejötte.

A *Gyulafehérvári Sorok* után időrendben a 15. századi, *Esztergomi Glosszák* néven ismert emlékek következnek, amelyek az esztergomi Collegium Christi egyik kódexében olvashatók (OSZK, Cod. Lat. 410).[6] A kódexben két beszédhez is írtak magyar nyelvű szavakat, amelyek még a *Vatikáni kódex*ben található distinctióknál is távolabb állnak a *Gyulafehérvári Sorok* jól kidolgozott felosztásaitól: a latin distinctiókat ugyanis csak szórványosan glosszázták, összefüggő distinctio nem áll össze belőlük.

4 Gábriel Asztrik, „Egy XIII. századi magyar klerikus párizsi egyetemi szentbeszéd-gyűjteménye: Egykorú magyar nyelvű bejegyzéssel", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 67 (1943): 164–195. Őrzés helye: Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 460, 30v, http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_460/0068/image.

5 Madas Edit, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből: A kezdetektől a XIV. század elejéig*, Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium 25 (Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2002), 197–204.

6 A kódex magyar vonatkozására Csontosi János, a magyar nyelvű glosszákra pedig Jakubovich Emil hívta fel a figyelmet, majd ő is adatta ki őket *Esztergomi Glosszák* néven. Csontosi János, „A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratai", *Magyar Könyvszemle* 9, 1–6. sz. (1884): 209; Jakubovich Emil, „Nyelvtörténeti adatok I: Új magyar nyelvemlékek", *Magyar Nyelv* 20, 4–6. sz. (1924): 83–86; Jakubovich Emil, „Két magyar glosszás bécsi kódex", *Magyar Nyelv* 23, 1–2. sz. (1927): 35–36.

16. századi lehet az a distinctio-fordítás, amelyet Temesvári Pelbárt *Pomerium de sanctis*ának egyik példányába jegyeztek be (MTAK, Inc. 375 és Inc. 829, régi jelzet: Inc. 374. Hagenau, Johannes Rynman, 1499). Az emlék a hordozó nyomtatványban szereplő, Szent István protomártír ünnepére szerzett második sermo alosztályozásának fordítása.[7] Érdekessége, hogy a kezdőbetűk kifestésére használt miniummal van írva, tehát a nyomtatvány használója – aki a könyv elejétől a végéig minden kezdőbetűt kifestett – festegetés közben jegyezhette be a fordítást. Korábban feltételezték, hogy a bejegyzés magától Temesvári Pelbárttól származik, ám Szilády Áron ezt megcáfolta.[8] A fent említett distinctiók közül ez az emlék áll legközelebb a *Gyulafehérvári Sorok*nál látott színvonalhoz, ám még itt is egyszerűsítéseket találunk a lejegyzésben.[9]

Prédikációk szerkezeti vázai mellett különböző hosszúságú és kidolgozottságú prédikációszövegek is fennmaradtak a papok saját felhasználásra készített lejegyzései között. Egyértelműen prédikációs céllal készült az a 15. század végéről származó, 12 soros, töredékes prédikációfordítás, amelyet egy pálos eredetű kézirat első kötéstáblájának belső oldalára írtak, és ma Göttweigben őrzik.[10] A prédikáció latin forrása ugyanebben a kéziratban megtalálható. A rövid szöveg themával, azaz prédikációt indító szentírási idézettel kezdődik, majd a prédikáció első mondatai következnek. Sarbak Gábor azt feltételezi, hogy lejegyzője valamiféle emlékeztetőt, rövid vázlatot kívánt készíteni, hiszen egy teljes fordításnak nem ez lenne a helye. A szöveg olyan hatást kelt, mintha lejegyzője csupán a beszéd elejét akarta volna rögzíteni, amely alapján a folytatást már rögtönözni is tudja. Madas Edit mint szokatlan, a magyar nyelvű anyaghoz nem illeszkedő szöveget említi, mivel a jól ismert, 16. századi, magyar nyelvű kódexekben fennmaradt prédikációkat magánolvasásra vagy felolvasásra szánták, nem pedig pap által elmondandó beszédnek.[11]

7 Ehhez lásd a digitális internetes kiadást: Pelbartus de Themeswar, *Pomerium de sanctis, Pars hiemalis: Sermo XXIV.*, hozzáférés: 2019.11.09, http://sermones.elte.hu/pelbart/index.php?file=ph/ph024.

8 Szilády Áron, *Temesvári Pelbárt élete és munkái* (Budapest: MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, 1880), 63–65.

9 Saját modernizált átírásomban: „Krisztushoz hasonló békességnek tisztességével; Fejedelmi méltóságnak tisztességével; Isteni jelenésnek tisz. etc.; Angyali fényességnek tisz. etc.".

10 Sarbak Gábor, „Újabb pálos magyar nyelvemlék Göttweigben", *Magyar Nyelv* 94, 4. sz. (1998): 462–465.

11 Madas, *Középkori prédikációirodalmunk*..., 84.

A *Guillermus-kódex* anyagából két emlék is ehhez a csoporthoz kapcsolódik.[12] Az egyik a Göttweigben őrzött prédikációtöredékhez hasonló, és egy ferences káptalani beszéd bevezető formulája lehet, ugyanis – Radó Polikárp megállapítása szerint – a benne megszólaló prédikátor a rendi káptalanon egybegyűlt közösségéhez szólt.[13] E meglepő adat arról tanúskodik, hogy a salvatorianus-tartomány elöljárói az egymásközt tartott káptalanon is mondhattak magyar prédikációt rendtársaiknak. A beszédtöredék még göttweigi társánál is rövidebb.[14] Szintén a *Guillermus-kódex*ben található az a nehezen értelmezhető, zavaros bejegyzés is, amely Radó szerint valamiféle vázlat lehetett. Annyi állapítható meg róla, hogy a szövegben előforduló „bármit három esztendeig tesztek" kifejezés a káptalanon három évre választott és kinevezett elöljárókra vonatkozhat, tehát feltehetően ez is egy káptalani beszédhez készült.

Ezeknél jóval terjedelmesebbek azok az emlékek, amelyek Lázs Sándornak köszönhetően kerültek új megvilágításba.[15] Feltételezése szerint a *Tihanyi-* és a *Kazinczy-kódex*et a ferences frater F magánkódexének tekinthetjük, amelyekből a rábízott klarissza nővérek lelki gondozását végezte. Ezt támasztja alá, hogy e kéziratok évekig, sőt évtizedekig íródtak, hosszú ideig önálló ívfüzetekben használták őket, illetve az is, hogy sok olyan latin idézet található bennük (főként a *Tihanyi-kódex*ben), amelynek csak deák műveltségű szerzetes vehette hasznát. Lázs a *Debreceni kódex* vázlatairól szintén azt feltételezi, hogy egy pap saját felhasználásra készített, magyar nyelvű prédikációvázlatai. Fennmaradt egy *Debre-*

12 Radó Polikárp 1947-ben *Guilerin-kódex* címmel tudósított erről az ősnyomtatványhoz kötött, latin és magyar nyelvű szövegeket megőrző kis kéziratról. Az ősnyomtatvány Guillermus Parisiensis posztillájának 1496-os nürnbergi kiadása (Caspar Hochfeder; ISTC no. ig00700000). Radó hibásan olvasta ki az ősnyomtatvány címfeliratát, és a „postilla guilermi" helyett „postilla guilerini"-ként írta le a könyvet. A problémát Vizkelety András már jelezte, de a mai napig a téves elnevezéssel használatos. Ezúton szeretném javasolni, hogy ne örökítsük tovább az egyértelmű tévesztést, és nevezzük a továbbiakban a kéziratot *Guillermus-kódex*nek. A kézirat valamikor a 16. század első három évtizedében keletkezhetett, jelenleg lappang. Radó a Szegedi Ferences Könyvtárban használta, jelzete: Cod. Lat. 3. Lásd: Radó Polikárp, „A Guilerin-kódex", *Irodalomtörténet* 36, 1–2. sz. (1947): 1–8. Lásd még: Vizkelety András, „A középkori többnyelvűség jelei hazai ferences kódexekben", in *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. Őze Sándor és Medgyesy-Schmikli Norbert, 2 köt., 2:645–651 (Piliscsaba–Budapest: PPKE BTK–METEM, 2005).

13 Radó, „A Guilerin-kódex...", 5.

14 „Urunk Krisztus Jézusban tisztelendő atyáim! Ez egynéhány számos szent igéken, mely igéken elkezdém atyaságtoknak előtte az prédikációt, ezképpen vagynak az ő betű szerint való magyarsági: Munkálkodjál, miképpen az Krisztus Jézusnak jó vitéze." (Modernizált átírásom Radó cikke alapján készült.)

15 Lázs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvi irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016).

ceni posztilla néven ismert, rövid, hatleveles füzetbe lejegyzett fordítás is, amelyet Révész Imre autográfnak, eredeti fogalmazványnak tart.[16] Elképzelhető, hogy ez is a frater F kéziratainhoz hasonló, saját felhasználásra készített papi szöveg. Használatának kérdése további kutatást igényel.[17]

A *Halotti Beszéd* szintén prédikációhoz kötődő emlék, igaz, esetében jelentős a liturgikus cselekménybe való ágyazottság is. A *Halotti Beszéd* tulajdonképpen nem igazi beszéd, a szöveg legnagyobb része imádság. Liturgikus jellegét az is erősíti, hogy nem sermo-gyűjteményben, hanem szerkönyvben, a halotti szertartásba ágyazottan maradt fent.[18]

A prédikálási gyakorlat része volt a Szentírás többszintű értelmezése. A különböző értelmezési módszerek retorikai megnevezésekkel is rendelkeztek, amely nevek a prédikációkban is előkerülhettek, ám leggyakrabban külön, listaszerűen összegyűjtve találkozunk velük. A papok által lejegyzett anyagból három ilyen, latin–magyar nyelvű lista is ismert.[19] A legkorábbi a 15. századi, ún. *Jászói Glosszák* egy szentbeszédeket tartalmazó kódex elülső fedőlapján olvasható; a második Temesvári Pelbárt *Sermones Pomerii de Tempore* című prédikációgyűjteményének egy 1498-as példányában olvasható a címlapon, egy 16. század eleji kéz írásában; a harmadikat pedig valamikor a 16. század első három évtizedében jegyezték le a *Guillermus-kódex*be. A *Guillermus-kódex* – a többi forrástól eltérően – egy hosszabb listát tartalmaz, amely nem a szokásos négyszintű értelmezést, hanem kilenc Szentírás-magyarázási módot sorol fel. A négyszintű értelmezés magyar ne-

16 Révész Imre, „Egy igen becses régi magyar egyházi nyelvemlék", *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 6, 4. sz. (1875): 205. Forrása a Guillermus Parisiensis által összeállított *Postilla super Epistolas et Evangelia* című perikópa-magyarázat Hatvanad vasárnapi posztillája, melyet Madas Edit azonosított. Madas Edit, „Egy vitatott eredetű nyelvemlék", in *Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. Maczák Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok (Piliscsaba: PPKE BTK, 2007), 206–209.

17 Bartók Zsófia Ágnes, „A reformáció előtti magyar nyelvű szövegek használói (Előtanulmány)", in *Folyamatosság és változás: Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században: A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2017. augusztus 30–31-én rendezett konferencia előadásai*, szerk. Karlinszky Balázs és Varga Tibor László (Veszprém: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2018), 255–268.

18 Bartók Zsófia Ágnes, „Anyanyelvűség a középkori liturgiában: A *Halotti beszéd és Könyörgés* műfaji kérdéseihez", in *Írások a Pray-kódexről*, szerk. Bartók Zsófia Ágnes és Horváth Balázs, 9–17 (Budapest: Argumentum Kiadó–ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiatörténeti Kutatócsoport, 2019), http://real.mtak.hu/94241.

19 A hermeneutikai vonatkozású bejegyzésekre – a *Guillermus-kódex*ben találhatók kivételével – Jakubovich Emil hívta fel a figyelmet. Jakubovich Emil, „A XV. századi nyelvemlékhez", *Magyar Nyelv* 15, 3–4. sz. (1919): 97.

vei a lista jellegű emlékeken kívül még a 15. századi *Sermones dominicales*ban, a latin nyelvű szövegbe ágyazottan is megtalálhatók.

2.2. Liturgia

A másodlagos szóbeliség jelensége nem csak a prédikációk kapcsán számba veendő tényező. Az egyház latinul tudó képviselői más alkalmakkor is kapcsolatba léptek latinul nem tudó személyekkel, és ennek néha írásos nyoma is maradt. Így – bármennyire is meglepő – liturgikus és paraliturgikus szövegeket is találunk a magyar nyelvű papi szövegek között: ezeknél nemcsak az a szokatlan, hogy írásban rögzítették őket, hanem már eleve az is, hogy léteztek magyarul.[20] A legkorábbi magyar nyelvű liturgikus szöveg a *Halotti Beszéd* mellett fennmaradt ún. *Könyörgés*, amely egy rögzített szövegű latin könyörgés fordítása.

Nem kötött szövegű, de szintén papi használatú lehet az az imádságtöredék, amelyet egy pálos kódexbe jegyeztek le valamikor a 15. század második felében.[21] A mai napig Göttweigben őrzött emléket Vizkelety András – a szöveg utolsó szavaira támaszkodva – prédikáció vagy misehallgatás előtt mondandó imádságként határozta meg.[22]

Az esketési szertartáson hangzott el az a házassági esküformula, amelyet a 15–16. század fordulóján valaki bejegyezett a *Missale Strigoniense* egyik példányába.[23] A szöveget a pap mondja előre a házasulandóknak, ezért kerülhetett bele egy misekönyvbe.

16. századi az az ún. memento-imádság, amely egy 1506-ban nyomtatott *Missale Praedicatorum*ban maradt fent.[24] Radó Polikárp szerint az emlék lejegyzője egy magyar domonkos szerzetes lehetett, aki nagy önállósággal szerkesztette meg szövegét. A memento-imádságot a pap magában mondja el a misén, ezért meglepő, hogy nyelve nem latin.

20 Bartók, „Anyanyelvűség…", 9–17.

21 Rómer Flóris, „Könyvtári búvárlataim Altenburgban és Göttweigban", *Magyar Könyvszemle* 6, 2–3. sz. (1881): 99–116.

22 Csapodi Csaba et al., *Kódexek a középkori Magyarországon: Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban* (Budapest: Interpress Kiadó, 1986), 158.

23 Varjú Elemér, „Vegyes közlemények: Egy kis magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről", *Magyar Könyvszemle* 7, 2. sz. (1899): 207–208; Radó Polikárp, „Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései", in *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1942/43-i tanévre*, szerk. Kocsis Lénárd, 313–429 (Pannonhalma: Stephaneum Nyomda, 1943). Tarnai Andor – 1984-es monográfiája tanúsága szerint – Varjú Elemér publikációjáról tudott, Radó adatgazdag cikkéről viszont nem. Ez némileg magyarázatot is ad arra, hogy Tarnai miért nem írt részletesebben erről a korpuszról.

24 Radó, „Nyomtatott liturgikus…", 378.

Ugyanígy pap által mondandó imákat őriz az az 1493-ban nyomtatott *Missale Strigoniense* is, amely a Németújvári Ferences Könyvtárban található.[25] A misszále utolsó nyomtatott levelére bejegyeztek egy áldozáskor vagy áldoztatáskor mondott imát, egy közgyónást és egy elevatio alatti imát is.

Ennél is több, egy helyre összegyűjtött papi ima található egy ősnyomtatvány-kolligátumban, melynek bejegyzéseit Sági István ismertette.[26] A nyomtatványokhoz kötött kis füzet a következő hét imát tartalmazza: prédikáció előtti ima, prédikáció utáni ima, áldozás előtti ima, áldozás utáni ima, evés előtt mondandó ima, hálaadó ima, tanulás előtti ima. Emellett tartalmaz még egy töredéket is, melyből kikövetkeztethető, hogy a közbekötött két levélen kívül legalább még egynek kellett lennie, amely mára elveszett.

2.3. Gyóntatás

A gyónás intézményéhez liturgikus és oktató jellegű emlékek is kötődnek. A liturgikus emlékek közé tartozik az a feloldozási formula, amely egy Münchenben őrzött, obszerváns ferencesek által összeállított kéziratban található.[27] A 16. század közepéről származó szöveg latin részeket is tartalmaz, amelyek között gyóntatónak szóló megjegyzés is van („Deinde Exhortatio sequitur etc. Postea."). A feloldozás után („Az kegyelmes, felséges Úristen bocsássa meg minden bűnödet és fogyatkozásodat stb.") az elégtételre vonatkozó felszólítások következnek („mondd meg az búcsús imádságot [...], mondj egy Pater nostert, Ave Mariát etc."). Ez az emlék különösen annak fényében érdekes, hogy a gyónás végi feloldozás a későbbi gyakorlatban is latin nyelven történt, Telegdi agendariumában is úgy szerepel („Misereatur tui omnipotens Deus etc."). A magyar nyelvű feloldozási formula feltehetően a ferences gyóntatási gyakorlat különlegességéről tanúskodik.

25 Szelestei N. László, „Magyar nyelvű közgyónásszöveg a XVI. század elejéről", *Magyar Nyelv* 72, 4. sz. (1976): 502–503.

26 Sági István, „Magyar bejegyzések a M. N. Múzeum Széchényi-könyvtárának egy ősnyomtatvány-kolligátumában", *Magyar Könyvszemle* 14, 4. sz. (1906): 345–352. Digitalizált változata elérhető: http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/mny65_b.pdf

27 Zolnai Gyula, „Müncheni töredékek: Két kisebb nyelvemlék a müncheni udvari könyvtárban", *Magyar Nyelvőr* 24, 10. sz. (1895): 415–420; Zolnai Gyula, „Müncheni Glosszák és Töredékek", *Magyar Nyelvőr* 41, 4. sz. (1912): 166–168; Kertész Balázs, „Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban", *Magyar Könyvszemle* 128, 2. sz. (2012): 212–233; mikrofilmje digitalizált formában elérhető: http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00017411/images/index.html. E fejezet szövegeinek részletesebb bemutatását lásd Bartók Zsófia Ágnes, „A gyónás magyar nyelvű szövegemlékei", *Irodalomtörténeti Közlemények*, megjelenés alatt; Bartók Zsófia Ágnes, „A gyónás lehetséges hibái és a természet elleni bűnök fajtái: A *Guillermus-kódex* két bejegyzéséről", *Verso,* megjelenés alatt.

Oktató jellegű emlékek lehetnek a *Guillermus-kódex*ben található gyónással kapcsolatos szövegek: az egyik a gyónás lehetséges hibáit felsoroló lista, amely tizenkilenc hibatípust tartalmaz latin és magyar nyelven (fol. 14–15), a másik pedig a természet elleni bujaság fajtáinak felsorolása, amely az öt bűnös város nevéből és az ott elkövetett bűnök felsorolásából áll (fol. 41).[28] Mindkettő hasznos segédeszköz lehetett a hívek gyónásra való felkészítésekor.

A gyónásra való felkészülést szolgálta a Tízparancsolat és annak magyarázatai is. Ennek kapcsán egy eddig publikálatlan Tízparancsolat-töredékre hívnám fel a figyelmet, amely egy Egyetemi Könyvtár tulajdonában levő, 1508-ban kinyomtatott *Missale Strigoniense*ben található.[29] A nyomtatvány ugyan járt Radó Polikárp kezében, amikor összegyűjtötte a magyar használatra nyomtatott liturgikus könyvek kézírásos bejegyzéseit, a töredék azonban elkerülte a figyelmét.[30] A Tízparancsolat-töredék egy utólag beszámozott lapon (XXXVI) található, ahol a második oszlopnak csak az egyötödét foglalja el a nyomtatott szöveg, így a fennmaradó üres részen bőségesen maradt hely a kézírásos bejegyzés számára. Ennek ellenére a Tízparancsolat töredékes, a bevezető kérdés után („Melyik az Istennek tíz parancsolatja?") csupán három parancsolat olvasható („Az első: egy Istent higgy. Istennek nevét hiába ne említsed. Ünnepet szentelj.").[31]

A gyónás intézményéhez kötődik az ún. közgyónás is, melynek szövege négy kéziratos forrásból is ismert. Az egyik a korábban már említett, Németújváron őrzött, 1493-ban nyomtatott *Missale Strigoniense*ben olvasható, egy elevatio alatti ima és egy áldozás vagy áldoztatás alatt mondandó ima kíséretében.[32] A másik az ún. *Krakkói kézirat*. Különlegessége, hogy – a többi közgyónással ellentétben – a pap által mondandó részeket is rögzítette.[33] A harmadik és negyedik kézira-

28 Radó, „A Guilerin-kódex…", 4–5, 7.

29 Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár, *Missale Strigoniense*, Bécs, Joannes Winterburger, 1508 (RMK III 149 = Hubay 15). Az emlék előkerüléséért köszönet illeti Vrabély Márkot, aki segítségemre volt az Egyetemi Könyvtár néhány misekönyvének vizsgálatában.

30 Radó, „Nyomtatott liturgikus…", 377 (katalógus: 63. szám). Radó csak egy, általa rövid imádságnak nevezett magyar nyelvű bejegyzést közölt, amely a nyomtatvány utolsó lapján olvasható. A rövid imádság modernizált átírása: „kérünk téged kegyelmesen; és engedjed, kegyelmezzed ez világnak bűnét, fogadjad mi könyörgésünket, ki ülsz atyának jobbjára." Ezt feltehetően ugyanaz a kéz jegyezte be, amely a Tízparancsolatot. A nem magyar nyelvű bejegyzésekhez lásd Radó cikkét.

31 Lásd e tanulmány mellékletét.

32 Szelestei N., „Magyar nyelvű…", 502–503.

33 Szelestei N. László, „A középkori magyar nyelvű bűnvallóimáról", in *Egyházak a változó világban: A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31.*, szerk. Bárdos István és Beke Margit, 293–299 (Esztergom: Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata–József Attila Megyei Könyvtár–Egyházak a változó világban c. konferencia Szervezőbizottsága, 1991).

tos közgyónást egy Guillermus Parisiensis-kötetbe jegyezték le, a könyv végéhez kötött levélre.[34] A kötet az Egyetemi Könyvtár tulajdonában volt, ma lappang.

3. Variánsok és továbbélés: A több példányban fennmaradt papi szövegek tanulságai

A Szentírás többszintű értelmezésének különböző megnevezései – mint láttuk – négy forrásban is megtalálhatók. A négy forrás összefüggéseit a következőképpen foglalhatjuk össze. A *sensus historicus*t (más néven *sensus literalis*t) mindhárom lista „lett dolog szerint való értelem"-ként fordítja, míg a *Sermones dominicales Németújvári kódex*ben megőrzött változata a „testi értelem" kifejezést használja. A *sensus allegoricus* a *Pomerium*-példányban, illetve a *Sermones dominicales* mindkét példányában „lelki értelem"-ként szerepel; a *Jászói Glosszák* ezzel szemben a „példa szerint való értelem", a *Guillermus-kódex* pedig az „írásoknak előhozásával" kifejezéseket használja. A *sensus tropologicus* „erkölcs szerinti értelem" megnevezéssel szerepel a *Pomerium*-példányban és a *Guillermus-kódex* listájában, míg a *Jászói Glosszák*ban „tanulság szerint való értelem"-ként található. A *sensus anagogicus* magyar nyelvű megfelelője a „mennyei értelem" kifejezés a *Pomerium*-példányban, a *Sermones dominicales* mindkét kéziratában, illetve a *Jászói Glosszák*ban, ez utóbbi még hozzáteszi a „felséges értelem" megnevezést is. A *Guillermus-kódex* ezzel szemben „reménység szerint"-i értelmezésnek fordítja. Az összevetésből világos, hogy a prédikálási gyakorlat ezen alapvető szakkifejezéseinek sem volt egységes hagyománya a vizsgált korszakban.

A szintén négy példányból ismert közgyónás szövegváltozatai meglehetősen különböznek egymástól, a későbbi, nyomtatott anyaggal azonban meglepő egyezéseket mutatnak. Az első magyar nyelven ismert nyomtatott közgyónás az 1559-es Heltai-agendában szerepel (RMNy 154), majd ezt követik Bornemisza Péter 1577-es (RMNy 396) és Beythe István 1582-es (RMNy 517) kiadványai.[35] Ezek után jelent meg az első római katolikus közgyónás, Telegdi Miklós 1583-ban Nagyszombatban megjelentetett *Agendariusá*ban (RMNy 528). Szelestei Nagy László bebizonyította, hogy a Telegdi- és a Bornemisza-féle nyomtatott változat is középkori formát őriz: az első a krakkói kézirattal, míg a második a Guillermus Parisiensis-kötetbe bejegyzett egyik közgyónással mutat nagy hasonlóságot. Telegdi tehát egy már létező variánst adott ki, Bornemisza Péter pedig nem megalkotott, hanem átvett egy már használatban lévő közgyónást.

A középkori magyar nyelvű liturgikus szövegek továbbéléséhez kapcsolódik az az adat is, amelyre Radó Polikárp akadt egy szegedi ferences templomban hasz-

34 [Szilády Áron], „Vegyes följegyzések", *Irodalomtörténeti Közlemények* 3, 2. sz. (1893): 122–125.
35 Szelestei N., „Magyar nyelvű...", 502–503.

nált misekönyvben: advent második vasárnapjának introitusa mellett mind az antifónánál, mind a zsoltárnál az a felirat szerepel, hogy „Ungaricum": e részek tehát magyarul hangoztak el.[36] Eszerint a 16. század első felében a ferencesek liturgikus keretek között is énekeltek magyar nyelven templomukban. Elgondolkodtató ez az adat a protestáns graduálokra nézve: úgy tűnik, hogy már a protestantizmus előtt is léteztek énekelt, magyar nyelvű liturgikus tételek a misén, így az istentiszteletek zenéjének kialakításakor már meglevő fordítások is a protestánsok rendelkezésére állhattak.[37]

4. A Tarnai-modell és Horváth Iván olvasáshatár-elmélete

Tarnai Andor feltevése szerint az Árpád-korban a papok tanításaikat csak egészen kivételesen írták le, ha ugyan egyáltalán valaha is leírták, mert tisztán hallás után tanultak, és emlékezetből szónokoltak.[38] Valószínűnek tartotta, hogy két-három évszázaddal későbbi utódaik szintén nem fogalmazták meg prédikációikat, hanem csak glosszázták a latin mintaképeket, és legfeljebb a beszéd divisióját vagy a nehezebb, fontosabb szavakat igyekeztek magyarul emlékezetükbe vésni. Monográfiájában a már említett, egyetlen lejegyzésből ismert házassági esküről és egy 16. századi gyónási formuláról azt feltételezi, hogy századokon keresztül használták őket, csak éppen leírásukra nem volt különösebb szükség.[39] Arra azonban nem figyelt fel, hogy a 15–16. század fordulójának környékén ezeket a feltehetően századok óta használt szövegeket egyszer csak elkezdték leírni. A mostani gyűjtés arról tanúskodik, hogy a papi használatú szövegek esetében az évszázadok során jelentős mennyiségi és minőségi változás következett be: az általam vizsgált anyag alapján megállapítható, hogy a 15. századdal kezdődően, majd pedig a 16. század első felében kiteljesedően a latinul tudó egyházi férfiak magyar nyelvű írásbelisége ugrásszerűen megnőtt. A magyar nyelvű szövegek 15. századi fellendülése tehát nem csak az apácáknak szóló kolostori irodalom esetében tapasztalható.

Annak ellenére, hogy Tarnai a papi szövegek korpuszára nem figyelt fel, a másodlagos szóbeliség jelentőségére vonatkozó észrevétele továbbra is helytállónak bizonyul: hiába került lejegyzésre több papi szöveg, írásbeli továbbhagyományozásukkal a továbbiakban sem számolhatunk. Az eddig vizsgált papi szö-

36 Radó, „Nyomtatott liturgikus...", 368, 422.
37 Bartók, „Anyanyelvűség...", 16–17.
38 Tarnai, *„A magyar nyelvet..."*, 236–237.
39 Uo., 244.

vegek közül – úgy tűnik – egyik sem másolat. Annak ellenére, hogy a 16. század elejéről már könyv terjedelmű szövegek is fennmaradtak, azok is a latinul tudó lejegyző saját felhasználására, nem pedig más latinul tudó számára készültek.

Az egyházi használatú latin kifejezéseknek és szövegeknek különféle magyar fordításai éltek egymás mellett, a lejegyzett szövegek is a másodlagos szóbeliség széttagoltságát tükrözik. A fenti példák is mutatják, hogy még a legalapvetőbb magyar nyelvű szövegek sem áramlottak írásban, a korszak végén is a másodlagos szóbeliség uralkodott. Az, hogy felszaporodnak az ilyen jellegű bejegyzések, talán szintén ennek a nagyon vegyes hagyománynak köszönhető: amikor lejegyezték őket, éppen azt rögzítették, hogy a sok variáns közül ők melyiket használják.

Magyar nyelvű kifejezések ugyan már elkezdtek terjedni írásban is a latinul tudók körében – gondolok itt a két példányából is ismert *Sermones dominicales* magyar nyelvű részeire, vagy a Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát nyomtatott műveiben itt-ott megjelenő magyar szavakra –, az összefüggő szövegek azonban a 16. század utolsó harmadáig várattak magukra. Előtte csak saját felhasználásra vagy latinul nem tudók számára írtak le bármit is magyarul. Latinul tudó személy más latinul tudó személy fordításával nem foglalkozott. Hasonló megfigyeléseket tesz Lázs Sándor is, amikor felhívja arra a figyelmet, hogy a kolostori irodalom fordítói jellemzően nem tudtak egymásról, nem akarták egymás műveit felhasználni.[40] Elszigeteltek voltak, akárcsak olvasóik, akik többnyire egy közösségen belül használták csak a fordításokat, még ha az apácák között – szerzetesi közvetítéssel – elő is fordult néha szövegcsere. A szövegekben kevés szövegromlás található, ami azt mutatja, hogy nem feltételezhetünk sokszoros másolatokat: a nővérek vagy piszkozatokat, vagy első tisztázatokat másoltak. Meglátása szerint a mintapéldányok, azaz a fordítások szinte egykorúak lehettek azokkal az anyanyelvű kódexekkel, amelyeket ma ismerünk.

A középkori magyar egyházban nem jellemző a latinul tudók közötti anyanyelvi szövegforgalom, Lázs Sándor példáiból azonban értesülünk róla, hogy német nyelvterületen létezett ilyen gyakorlat. Így például tudjuk, hogy az 1500-as évek elején több német nyelvű szentmisefordítás is közkézen forgott, amelyeket a papok képzésénél igénybe vettek; illetve egy bizonyos Presbiter Konrad német nyelvű prédikációiról ismert, hogy a szerzetesek előszeretettel ollóztak belőlük saját anyanyelvű beszédeikhez.[41] Magyar nyelvű szövegek először a nyomtatás segítségével jutnak csak el oda, hogy a németekhez hasonlóan latinul tudók között

40 Lázs, *Apácaműveltség*..., 27, 116, 396–403.
41 Lázs, *Apácaműveltség*..., 51, 228, 234, 320.

is hagyományozódjanak. A magyar nyelvű szövegek széles körben jutnak el latinul tudókhoz, amikor 1574-ben megjelenik egy posztilláskötet Kulcsár György összeállításában, amely a perikópák mellett azok magyarázatát is közli (RMNy 334); ugyanez mondható el Telegdi Miklós 1583-ban kiadott agendáriumáról (RMNy 528), amely a *Pray-kódex* utáni első olyan szertartáskönyv, amelyben a magyar nyelvű szövegegységek a szöveg szerves részeként szerepelnek: a keresztelés és a házasságkötés alkalmával szereplő kérdések és válaszok, illetve a házassági eskü vagy a gyóntatás alkalmával elhangzó imádságok is megtalálhatók benne.

Horváth Iván olvasáshatár-elmélete[42] kiegészíthető azzal a megfigyeléssel, hogy a latinul tudók között jellemzően még az abszolút olvasáshatár után sincs magyar nyelvű szövegáramlás, szövegeik legtöbbje eredeti szerzői kézirat kell hogy legyen. Az általános gyakorlat szerint a latinul tudók az általuk ismert másodlagos szóbeliséget továbbörökítve saját maguk fordítanak, mástól származó magyar nyelvű szöveget még sokáig nem másolnak. A latinul tudó egyházi férfiak szövegeinek relatív olvasáshatára bő száz évvel későbbre tehető, mint az abszolút olvasáshatár.

A férfi kolostorok könyvtáraiban magyar nyelvű kéziratokra nem lehet számítani. A szerzetesek magyar nyelvű szövegekre csak elvétve találhattak a kódexekben, ebben az értelemben tehát továbbra is a vendégszövegek korában éltek. Összhangban áll ezzel az az információ is, hogy a *Halotti Beszéd* és *Könyörgés*en, illetve a több szempontból is különös *Mondsee-i Tízparancsolat-töredék*en kívül csak a müncheni ferences emlékek szerepelnek a hordozó kézirat többé-kevésbé szerves, integrált részeként; az összes többi kéziratba bejegyzett szöveg tipikus népnyelvűszöveg-megőrző pozícióban: előzéklapon, szennylapon vagy széljegyzetként szerepel.

Más lehetett a helyzet abban az esetben, ha a kolostorban laikus testvérek is voltak. Tarnai Andor a nagyvázsonyi pálosokról feltételezi, hogy magyar nyelvű szövegeket őrizhettek kolostorukban, amelyek a laikus testvérek vallásosságának elmélyítését szolgálták. Emellett a pálosokról azt is tudjuk, hogy 1537-ben már részben magyar nyelvű könyvet nyomtattak, amelyben a magyarra fordított regula a laikus testvéreknek készült (RMNy 20).[43] A rendben ezek szerint nagy gondot fordítottak arra, hogy a laikus testvéreknek is legyenek olvasmányaik.

42 Horváth Iván, *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak,* Információtörténeti Műhely (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2015).

43 *Annotationes in regvlam divi Avgvstini episcopi, hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite*", Velence, 1537, in *Régi Magyarországi Nyomtatványok (1473–1600)*, szerk. Borsa Gedeon et al. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 20, http://mek.oszk.hu/13800/13898/13898.pdf. Hasonmás kiadása: *Annotationes in regulam divi Avgustini episcopi*, szerk., bev. Sarbak Gábor, Csíksomlyói Ferences Kolostor Kincsei 2 (Csíkszereda: Státus Kiadó, 2001).

Kiss Farkas Gábornak köszönhetően ismert az a forrás, mely olyan felolvasási gyakorlatot javasol a magyarországi domonkos konventeknek, amely figyelembe veszi a kolostorban élő laikus testvérek latinban való járatlanságát is.[44] Leonhard Huntpichler *Directio pedagogorum* című traktátusában arra biztatja a szerzeteseket, hogy az étkezés alkalmával elmondott latin idézeteket és exemplumokat magyarázzák meg népnyelven is, így a laikus testvérek is részesülhetnek Isten igéjéből. Ezt a gyakorlatot azoknak a konventeknek javasolja, ahol több fiatal vagy egyszerűbb testvér is él („simplices aliqui sunt et iuvenes"). Éppen azokra a testvérekre fordítja figyelmét, mint a Karthauzi Névtelen, aki körülbelül hetven évvel Huntpichler traktátusa után már magyar nyelvű szöveget kívánt nyújtani ugyanennek a két csoportnak.[45] A Karthauzi Névtelen kódexe már majdnem olyan, mintha latinul tudó latinul tudónak adna át szöveget.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a latinul tudók magyar nyelvű írásbelisége kiterjedtebb és kicsit más jellegű, mint ahogyan azt gyakran gondolják. Az egyházi férfiakat latin tudásuk nem gátolta abban, hogy írásban is használják a magyar nyelvet, azonban nagyon sokáig csak saját felhasználásra készítettek szövegeket, társaiknak nem.

Melléklet
Tízparancsolat-töredék
Egyetemi Könyvtár, *Missale Strigoniense,* Bécs, Joannes Winterburger, 1508 (RMK III 149 = Hubay 15), [XXXVI].
Betűhű átirat:
Ḿelÿk az iſtennek tÿz para
ncÿolatÿa?
Az elſeo
egÿ iſtenth hÿgÿ.
Istennek neuet heÿaba ne
emlÿched.
Innepet zentelÿ.

44 Kiss Farkas Gábor, „Latin és népnyelv a késő középkori magyarországi domonkos kolostorokban. Leonhard Huntpichler: *Directio pedagogorum*", *Irodalomtörténeti Közlemények* 120, 2. sz. (2016): 225–247.

45 Bartók Zsófia Ágnes, „»Practica more conclusionis«: Egy égi per és funkciói az Érdy-kódexben", in *A szövegtől a szcenikáig: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, szerk. Czibula Katalin, Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna, 2 köt., Régi Magyar Színház 6, 1:314–329 (Eger: Líceum Kiadó, 2016).

Vizkelety András

Egy krónikacsoport szaporodó szövegemlékei

Azon ritka tanulmányainak egyikében, amelyek hazai krónikáinkkal foglalkoznak, Tarnai Andor a középkori historiográfia egyik alapvető strukturális kiindulásának a bibliai genealógiát nevezi meg.[1] Talán egyik szövegemlékre sem érvényes jobban ez a megállapítás, mint a Johannes de Utinónak tulajdonított, leszármazási táblázatokkal és a megnevezett személyek képi ábrázolásával kiegészített világkrónikára. A Jézus születésével végződő genealógiai sor egy párhuzamosan, időrendben felépített pápa-császár-listával, majd egy következő lépésben regnálásukat röviden bemutató krónikával bővült, végül a kéziratok egy jelentős részében a magyar uralkodók felsorolásával és azok rövid jellemzésével egészült ki. Ezt a latin szövegegyüttest – még a középkor folyamán, 1460 körül – németre és franciára is lefordították. Valamennyi kézirat gazdagon illusztrált, a tárgyalt személyeket, fontosnak ítélt eseményeket színes medaillonokban, illusztratív jelenetekben mutatta be az illuminátor.[2]

A hazai kutatás a magyar krónikát is tartalmazó vatikáni (Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottob. 479) és a wolfenbütteli (Herzog August Bibliothek, Aug. 160) kéziratra hamar felfigyelt (Karácsonyi János: 1894,[3] Zsák I. Adolf:

1 Tarnai Andor, „A *Képes Krónika* forrásaihoz", in *Középkori kútfőink kritikai kérdései*, szerk. Horváth János és Székely György, Memoria saeculorum Hungariae 1, 203–211 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 204.

2 Vizkelety András, „Johannes de Utino világkrónikájának szöveghagyományozása", *Magyar Könyvszemle* 101, 3–4. sz. (1985): 195–209.

3 Karácsonyi János, „Adalékok krónikáink történetéhez", *Magyar Könyvszemle* 3, 3. sz. (1895): 219–226.

1909[4]), sőt a magyar krónika-rész szövegét ki is adta (Toldy Ferenc: 1850,[5] Mátyás Flórián: 1884[6]).

Amikor az 1960-as évek elején magyarországi német kódexek feldolgozását megkezdtem, az OSZK középkori német kéziratai között a krónika egy addig még nem regisztrált kéziratát azonosítottam (Cod. Germ. 53).[7] Később, még a könyvtárban töltött évek alatt, ajánlásomra 1970-ben a Sotheby aukciósháztól az OSZK-nak sikerült a krónika-együttesnek egy újabb, a magyar krónika-bővítményt is tartalmazó latin kéziratát megvásárolnia (Cod. Lat. 544).[8] Ekkor már sejteni lehetett, hogy egy nagyobb volumenű szöveghagyományozás áll e néhány példány mögött. Tarnai Andor biztatására ekkor kezdtem a krónikacsaládd al foglalkozni.

1985-ben tizenhét kéziratról számolhattam be, melyek közül öt tartalmazza a magyar krónika kivonatot.[9] Az alapszöveg szerzője – neki tulajdoníthatjuk a bibliai genealógiai táblázatot a világ teremtésétől Krisztus születéséig, valamint a pápák és császárok két hasábba rendezett felsorolását –, a ferences Johannes de Utino a forrásokban 25 különböző névváltozattal szerepel (Johannes de Mortigliano, Johannes Longus, Giovanni de Udine stb.),[10] ami a kéziratok azonosítását megnehezítette. Johannes 1317 előtt született és 1363-ban vagy egy másik forrás szerint 1366-ban halt meg, művét az 1350-ben meghalt Bertrandus aquileiai patriarchának ajánlotta.[11] A krónika legrégibb kéziratai a genealógiai táblázatok kedvelt alakjában, tekercs formában készültek, ahogyan a II. Ulászló (1490–1516) magyar király számára készült, a török császárok sorát bemutató Petancius-tekercs (OSZK Cod. Lat. 249).[12] A Johannes de Utino nevéhez kapcsolódó krónika-együttesnek

4 ZSÁK I. Adolf, „A római Ottoboni-könyvtár hazai vonatkozásai (Első közlemény)", *Magyar Könyvszemle* 17, 3. sz. (1909): 244–251; ZSÁK I. Adolf, „A római Ottoboni-könyvtár hazai vonatkozásai (Második, befejező közlemény)", *Magyar Könyvszemle* 17, 4. sz. (1909): 335–344.

5 Franciscus TOLDY, ed., *Analecta monumentorum Hungariae historica* (Pestini, é. n. 1850?), 75–86.

6 Matthias FLORIANUS, *Historiae Hungaricae fontes domestici*, 3 köt. (Quinque-Ecclesiis: M. Taizs, 1884), 3:276.

7 VIZKELETY András, *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 1:127–129.

8 VIZKELETY András, *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007), 220–222.

9 VIZKELETY, „Johannes de Utino...", 196–198.

10 Tünde RADEK, „Genealogische Darstellung reloaded: Zur Rezeptionsgeschichte der 'Weltchronik' von Johannes de Utino (14.–15. Jahrhundert)", in *Quelle und Deutung*, Hg. SÁRA Balázs, 4 köt., 1:16–54 (Budapest: Eötvös József Collegium, 2016), 1:17–18.

11 RADEK, „Genealogische Darstellung...", 18–21.

12 Emma BARTONIEK, ed., *Codices manu scripti Latini, vol I. Codices Latini medii aevi*, A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke 12 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1940), 222.

ma már nyolc, tekercs formában készült kéziratát ismerjük, de a kódexek közül is több őrizte az eredeti rotulus-hagyományt, ugyanis haránt formában írták.

Johannes meghatározható mintáit, forrásait legutóbb Radek Tünde foglalta össze.[13] Fő forrása Petrus Comestor *Historia Scolasticá*ja volt, többször, fejezetcímekkel is hivatkozik rá. Kimutatható még Petrus Pictaviensis *Compendium historiae in genealogia Christi* használata is. Tisztázatlan maradt a 15. századi folytatások (II. Pius, illetve III. Frigyes császár koráig) szerzőjének (esetleg szerzőinek), valamint forrásainak kérdése. E rész szerzőségének végleges tisztázása máig kérdéses. Az bizonyos, hogy fő forrása Martinus Polonus (Martin von Troppau) *Chronicon pontificum et imperatorum* című műve volt. A magyar krónika szerzőségének és forrásainak kérdésére még rátérek.

A krónikacsoporttal a továbbiakban, 2005-től kezdve doktoranduszom, Radek Tünde foglalkozott 2016-ban bekövetkezett váratlan, tragikus haláláig. E témában elkészített habilitációs dolgozata ekkor már beadás előtt állt. Veszprémy László is őt bízta meg OTKA pályázatának keretében (OTKA K 68394) a magyar krónika-rész kritikai kiadásával. Tanulmányom nemcsak Tarnai Andornak, Radek Tündének is emléket kíván állítani.

Fáradhatatlan nyomozómunkája során Radek Tünde a krónikacsoportnak összesen harminc kéziratát azonosította, eredetiben vagy másolatban tanulmányozta, ezeken kívül még öt további kézirat után nyomozott, amelyek magángyűjteményekbe kerültek, vagy árverésen szerepeltek, de ezután nyomuk veszett. A krónika öt német és két francia fordítását, átdolgozását is verifikálta Radek Tünde.[14]

Radek és Veszprémy kutatásai kimutatták, hogy a kéziratok jelentős része a 15. századi historiográfiának olyan termékei, amelyek a közép-európai eseményeket figyelemmel kísérték és az erre vonatkozó ismereteket olvasói-használói felé közvetítették.

Már 1988-ban megjelent tanulmányomban felfigyeltem rá, hogy a berlini kéziratban (Staatsbibliothek, Ms. germ. fol. 947) több sajátosan közép-európai bejegyzéssel bővült a krónika bázisszövege: utal a kézirat a keresztes hadjáratról hazatérő Oroszlánszívű Richárd ausztriai fogságára, említi Gertrúd magyar királynő meggyilkolását, Zsigmond császár prágai látogatását, egy bejegyzése a prágai egyetemre vonatkozik. Ezeken kívül a kézirat végén a Habsburg és bajor herce-

13 Radek, „Genealogische Darstellung...", 29–31.
14 Uo., 15, 27–28.

gek családfája áll. Ezek a bejegyzések, bővítések a kézirat egy közép-európai érdeklődésű tulajdonosának tartós használatára utalnak.[15]

Radek és Veszprémy különböző kéziratokban még számos közép-európai, sőt magyar vonatkozású kiegészítésre hívta fel a figyelmet.[16] A budapesti latin változat pl. szerencsétlenségnek tartja, hogy a magyar Szent Korona III. Frigyes kezére jutott és még mindig nála van. (A korona az 1463-as bécsújhelyi békekötés után került vissza Magyarországra.) Ez utóbbi megjegyzés a vatikáni kéziratból hiányzik, ami a kézirat későbbi keletkezésével függhet össze.[17]

A vatikáni kéziratban található possessor-bejegyzés szerint a kézirat Drági Tamás tulajdonában volt (életéről 1456–1490 között vannak adatok), aki a királyi kancelláriában dolgozott, 1486-tól Hunyadi Mátyás királyi személynöke, 1489-ben szentszéki követe volt. Thuróczi János 1488-ban megjelent krónikájának előszavában köszönetet mondott Dráginak tanácsaiért és buzdításáért. Már Mályusz Elemér feltételezhetőnek tartotta[18] – ehhez legutóbb Veszprémy is csatlakozott –, hogy ő lehetett a pápa-császár és a magyar krónika részszerzője, összeszerkesztője, esetleg csupán a munka megbízója, mecénása. Az abban található utalások (így Szerémség nevének kétszeri betoldása, Cillei Ulrik, Szilágyi Mihály említése) ezt látszanak igazolni, hiszen Drági korábban a macsói bánságban mint Szilágyi, majd Bács vármegyében a kalocsai érsekek familiárisaként tevékenykedett. Korábban felmerült,[19] hogy Drági a kódexet ajándékként maga vihette Rómába, amikor Mátyás követeként ott járt, de a kódex mai szignatúrája arra utal, hogy az Krisztina svéd királynő gyűjteményével került a Vatikánba, azaz a kódex Budáról Mohács után került Nyugatra, majd a harmincéves háború során svéd csapatok zsákmányaként jutott el Stockholmba.[20] A kódex valóban szerepel a svéd királyi könyvtár 1650-ben nyomtatásban is megjelent katalógusában.[21]

Veszprémy megállapítása szerint a magyar krónika-rész legfőbb forrása a *Képes Krónika*ban is fennmaradt krónika-szerkesztmény volt, de számolni kell né-

15 VIZKELETY, „Johannes de Utino...", 207.

16 VESZPRÉMY László, „Egy késő középkori világkrónika a Mátyás-kori historiográfiában: Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója", *Századok* 144, 2. sz. (2010): 465–484, 471–472, 476.

17 VESZPRÉMY, „Egy késő középkori...", 471.

18 MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967).

19 KARÁCSONYI, „Adalékok...", 226.

20 VIZKELETY, „Johannes de Utino...", 207.

21 Christian CALLMER, ed., *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Holmiensis Isaaci Vossii conscriptus 1650,* Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis 11 (Stockholm: Kungliga Bibliotheket, 1971), fakszimile rész 3.

met historiográfiai hagyományokkal is, amelyekre 1988-ban Gisela Kornrumpf hívta fel a figyelmet.[22]

Azt már a kritikai kiadás megjelenése előtt jogosan feltételezhetjük, hogy a Johannes de Utino neve alatt szereplő krónika-szerkesztmény szokatlan nagy volumenű eddig verifikált szöveghagyományozása hozzájárult a magyar történelem közép-európai megismeréséhez.

22 Gisela Kornrumpf, „Die Weltchronik Heinrichs von München. Zur Überlieferung und Wirkung", in *Festschrift für Ingo Reiffenstein zum 60. Geburtstag*, Hg. Peter H. Stein, Göppinger Arbeiten zur Germanistik 478, 493–509 (Göppingen: Kümmerle, 1988), 507–508.

Konrád Eszter

„...quidam devotissimus frater, qui XXX. annis in Vicaria Boznae laboraverat"

Giovanni Ristori, Sienai Bernardin lelki vezetője

A magyar obszerváns krónikában, melynek anyagát még Szalkai Balázs, a boszniai ferences provincia tizenegyedik vikáriusa kezdte el gyűjteni az 1420-as évektől kezdve, azt olvashatjuk, hogy Nagy Lajos király halála után sok itáliai testvér érkezett a boszniai vikáriába, hogy missziós munkát végezzenek a hitetlenek és a szakadárok között, és akik, miután hazatértek, elterjesztették Itáliában is az obszervanciát.[1] Köztük volt egy olyan mélyen hívő testvér,

> aki harminc évig működött a boszniai vikáriában, minden erényben kitűnt, életszentsége ragyogott; mikor tehát megöregedett, visszatért szülővárosába, Sienába. Ez a szent élete miatt híres ember annyira díszévé vált Sienának, hogy amikor híre elterjedt, nagyon sok vallásos ifjú ment hozzá alázatosan kérve őt, hogy vegye fel őket a rendbe. Ezek között volt egy nagyon jámbor, nagy tudású, szép formájú ifjú, Bernardinus de Senis, akinek nemesi származását csak erényeinek nemessége múlta felül, s aki azóta már megdicsőült az egekben. A többiekhez hasonlóan ő is ezt a tiszteletre méltó aggastyánt kérlelte, hogy vegye be őt a rendbe, sorozza be a szeráfi Ferenc seregébe, és az említett öreg meg is tette, mert sok szépet hallott már Bernardinusról.[2]

1 Kiadása: Blasius de Zalka et continuatorum eius, „Cronica fratrum Minorum de Observantia Provinciae Boznae et Hungarie", in *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*, quae collegit, recensuit et partim typis commendavit Franciscus Toldy, ac commentariis, epilogo et indice aucta publici iuris facienda curavit Geisa Érszegi, 213–315 (Budapest: MTA Könyvtár, 1986). A Bernardinról szóló rész: 236–237.

2 „Az obszerváns ferencesek krónikája", ford. Csonka Ferenc, in *A magyar középkor irodalma*, vál., szöveggond. és jegyz. V. Kovács Sándor, 639–669 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), 660.

Ezt követően a krónika szerzője röviden elbeszéli, hogy lépett be Bernardin a rendbe Kisboldogasszony napján, de a szent élete további részleteinek megismeréséhez a legendáját ajánlja. Hozzáteszi még, hogy példáját követte számos más fiatal, akiket szintén ugyanez az öreg szerzetes vett fel a rendbe, és hogy ebbe a rendbe lépett be ekkor Kapisztrán János.[3] Ez utóbbi történetileg nem állja meg a helyét, hiszen Kapisztrán 1414 után lett ferences, és 1416 körül csatlakozott a monteripidói obszerváns közösséghez.[4]

A magyar obszerváns krónikával kapcsolatban Tarnai Andor számos, máig érvényes megállapítást tett, ugyanakkor pontosítanunk kell néhány észrevételén.[5] Az 1339-ben létrejött, több szempontból is sajátságos boszniai ferences vikária közvetlenül az egyetemes rendfőnök alá tartozott, elöljárója a vikárius volt. Tarnai úgy vélte, hogy a boszniai ferences elöljáró eltérő elnevezése (vikárius) és Itáliában az obszerváns ágazatéval megegyező név lehetett az oka a boszniai és a később belőlük önállósult magyar ferencesek vélekedésének, hogy a rend szigorúbb irányzata az ő vikáriájukból ered.[6] A sienai aggastyán és az obszerváns ferencesek eredetét végső soron Boszniából származtató történetet Tarnai naivnak nevezte és felhívta rá a figyelmet, hogy Bernardinus Aquilanus [Giovanni Amici] itáliai obszerváns ferences *Chronica Fratrum Minorum Observantiae* című munkájában ezt cáfolta.[7] Valójában Aquilanus – aki egyébként 1464 és 1467 között az egyesített boszniai és dalmáciai vikária első vikárja is volt – csak azt utasította vissza az 1480 körül írt krónikájában, hogy az itáliai obszerváns família a boszniai vikáriából eredt volna, és helyette a folignói Paoluccio Trincitől eredeztet-

3 „[...] et quid ipse sanctus Bernardinus gesserit, habetur in eius legenda, ad cuius exemplum multi alii iuvenes ab eodem venerabili sene ad ordinem fuerunt recepti. Tunc etiam quidam iuvenis, iam et ipse beatus in coelis, sicut multa miracula testantur, Ioannes de Capistrano ordinem praedictum intravit [...]" – TOLDY et Érszegi, *Analecta*..., 237.

4 Hélène ANGIOLINI, „Giovanni da Capestrano, santo", in *Dizionario Biografico degli Italiani*, a cura di Alberto Maria GHISALBERTI, 92 köt., 55:744–759 (Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 2000), 744. A sorozat a továbbiakban: *DBI*.

5 TARNAI Andor, „A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai", *Irodalomtörténeti Közlemények* 77, 2–3. sz. (1973): 135–147; TARNAI Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 91–103, 187–198.

6 A ferencesek hagyományos igazgatási egysége a provincia volt, melynek élén a provinciális állt. A 14. században jelent meg a két vikária (a boszniai és az obszerváns), melyek vezetőit nem a provinciálisok, hanem az általános rendfőnök nevezte ki.

7 TARNAI, *„A magyar nyelvet..."*, 91.

te azt; az öreg sienai ferencesről azonban, aki felvette volna Bernardint a rendbe, nem tett említést művében.[8]

A magyar obszerváns krónika 1533-ig terjedő része legalább három szerző munkája: Szalkai Balázsé, aki az anyag összegyűjtését elkezdte és összeállította a korábbi vikáriusok listáját, az „első folytatóé" aki az 1339-től az 1501-ig tartó részt írta, valamint a „második folytatóé", aki az 1511 és 1533 közötti eseményeket írta meg. A krónika több példányban maradt fenn, szövege az 1533-as évtől kezdve nem egységes. A közelmúltban Kertész Balázs meggyőzően érvelt amellett, hogy az „első folytató" – aki a Bernardinról szóló részt is írta – Laskai Osvát lehetett.[9] A krónikában 1500 körül papírra vetett boszniai eredettörténet valószínűleg egy, a korábbi évtizedekben elterjedt nézetet tükröz, máskülönben nem utasíthatta volna vissza ezt már két évtizeddel korábban Bernardinus Aquilanus, aki szerint ezt a téves nézetet többen *(quidam asserunt)* képviselték. A magyar obszerváns krónikából kitűnik, hogy a Bernardint a ferences rendbe fogadó öreg szerzetes boszniai tevékenysége milyen nagyszerűen illeszkedik a szerző narratívájába, így nem meglepő, hogy felkeltette Tarnai Andor gyanúját. De honnan származott a „naiv" történet? Amennyiben a sienai ferences misszionárius tényleg létezett, ki volt ő és milyen szerepet játszott Bernardin életében? Jelen tanulmányban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

Sienai Szent Bernardin a toszkánai Massa Marittima-i Albizzeschi családba született 1380-ban, majd szülei halálát követően rokonai nevelték.[10] 1391-ben apai nagybátyjához költözött Sienába, ahol néhány évvel később jogi tanulmányait is megkezdte. Már igen fiatalon csatlakozott a Madonna della Scalához tartozó ispotály társaságához, majd az 1400–1401-ben pusztító pestisjárvány alatt társaival hónapokig ápolta itt a betegeket. A következő évben, 22 éves korában belépett a helyi ferencesekhez, majd egy év múlva fel is szentelték. Prédikátori tevékenységét 1405-ben kezdte meg először Toszkánában, majd észak-itáliai városokban folytatta. Bernardin újszerű technikával prédikált, egyszerű nyelven, de látványos gesztusokkal kísérve; beszédei hatalmas tömegeket vonzottak. 1425-től kezdve Bernardint többször elkísérte Kapisztrán János prédikációs körútjain, aki segédkezett rendtársának abban, hogy arra buzdította a tömegeket, hogy bűnös tevé-

8 Bernardinus Aquilanus, *Chronica Fratrum Minorum Observantiae*, ex codice autographo primum ed. Leonardus Lemmens (Rome: Typus Sallustianis, 1902), 11.

9 Kertész Balázs, „A magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának szerzőségéhez", in *Nyolcszáz esztendős a Ferences Rend: Tanulmányok a Rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*, szerk. S. Medgyesy Norbert, Ötvös István és Őze Sándor, 2 köt., 1:164–186 (Budapest: Művelődéstörténeti műhely–Rendtörténeti konferenciák, 2013).

10 Rövid életrajzi összefoglalója: Raoul Manselli, „Bernardino da Siena, santo", in *DBI*, 9:216–225.

kenységeik tárgyait égessék el a „hiúságok máglyáján".[11] A sienai prédikátor fontos szerepet játszott az obszerváns ágazat elterjesztésében: az umbriai és a toszkánai obszervánsok vikáriusa lett, és neki tulajdonítják számos ferences konvent reformálását. Azt azonban fontos hangsúlyoznunk, hogy bár az obszerváns értékek képviselője volt, a ferencesek jövőjét egyetlen renden beül képzelte el. Az 1430-as években folytatta prédikációs tevékenységét Lombardiában és Liguriában, ebben az időben számos nagyböjti sermót vetett papírra. Az abruzzói Aquilában halt meg 1444. május 21-én. Szentté avatását elsőként a Sienai Köztársaság indítványozta még ugyanabban az évben.[12] A kanonizációs procedúra második szakasza Aquilában zajlott (1445–1447), melyhez számos támogató levél érkezett a Szent Székhez különböző hercegektől és signoréktól, sőt még Alfonz aragóniai királytól is. A harmadik és egyben utolsó szakaszt (1448–1450) újra Sienában folytatták le. Ünnepélyes szentté avatására 1450. május 24-én került sor Rómában.

Bernardin szentté avatásának sikerre vitelében és kultusza kialakításában fontos szerepet játszott Kapisztrán János, aki nem csak a szent csodáit gyűjtötte össze, hanem egy új életrajzot is írt még a szentté avatás előtt. Sőt, a kanonizációt követően is, Bernardin ereklyéiből magával hozva hirdette elődje szentségét és vitt végbe csodákat a szent nevében Közép-Európa-szerte, így Magyarországon is.[13] Már a Bernardin halálát követő 15 évben legalább 16 különböző hagiográfiai jellegű szöveg – elsősorban szentéletrajz – született különböző célokkal, stílusban, hosszúságban, többségében ferences szerzők tollából.[14] Az idő előrehaladtával az

11 SZLANCSOK Margit, „A hiúságok máglyái a 15. században" *Történelmi Szemle* 48, 3–4. sz. (2006): 337–357; KLANICZAY Gábor, „Disciplining Society through Dress: John of Capistrano, the »Bonfire of Vanities« and Sumptuary Law", in *The Grand Tour of John of Capistrano in Central and Eastern Europe (1451–1456): Transfer of Ideas and Strategies of Communication in the Late Middle Ages*, ed. Paweł KRAS and James D. MIXSON, 99–115 (Warsaw–Lublin: Tadeusz Manteuffel Institute of History–Polish Academy of Sciences–Wydawnictwo KUL, 2018), 102–108.

12 Szentté avatási peréről: Celestino PIANA, „I processi di canonizzazione su la vita di San Bernardino da Siena", *Archivum Franciscanum historicum* 44 (1951): 87–160, 383–435; Letizia PELLEGRINI, *Il processo di canonizzazione di Bernardino da Siena: 1445–1450*, Analecta Franciscana 16 (Grottaferrata: Frati editori di Quaracchi, 2009).

13 KLANICZAY Gábor, „Kapisztrán és a ferences obszervancia csoda-felfogása", in *Európa védelmében: Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete*, szerk. KÁLMÁN Peregrin és VESZPRÉMY László, 72–81 (Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2013), különösen 76–78; Ludovic VIALLET, „Sainteté et observance franciscaine en Europe centrale: Bernardin de Sienne et Jean de Capistran", in *Les saints et leur culte en Europe centrale au Moyen Âge (XIe–debut du XVIe siècle)*, éd. Marie-Madeleine DE CEVINS et Olivier MARIN, 227–245 (Turnhout: Brepols, 2017), különösen 227–240; MIRCSE János, *Adalék Capistránói Sz. János életéhez* (Esztergom: Horák E. Ny., 1870), 339.

14 A négykötetesre tervezett, Alessandra Bartolomei Romagnoli és Daniele Solvi szerkesztette sorozatból 2019-ig két kötet jelent meg: Daniele SOLVI, a cura di, *L'agiografia su Bernardino santo (1450-1460)*, Quaderni di *Hagiographica* 12, 4 köt. (Florence: SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 2014), 2; Daniele

itáliai ferencesek és azok obszerváns ágazata között egyre inkább kiéleződött az ellentét, kinek is a szentje Bernardin. Az obszervancia erősödésével párhuzamosan egyre inkább olyan *vitá*k születtek, melyek a szent obszerváns profilját domborították ki. Ahogy Ippolita Checcoli is megállapította, az obszervancia elterjedésével tetten érhetővé vált a rendtagok egyre növekvő tudatossága mind egyegy szent, mind az obszerváns ágazat emlékének megőrzésében.[15]

Ahhoz, hogy kiderítsük, csupán naiv történet része volt-e Bernardin Boszniában missziót teljesítő nevelője, érdemes a magyar krónikás által használt forrást kézbe vennünk. Ez minden bizonnyal Ludovico da Vicenza Bernardin-életrajza, melynek megírására az obszervánsok 1481-es ferrarai általános találkozóján adtak megbízást.[16] Ez az életrajz koronázta meg az obszervánsok több mint két évtizedes törekvését, hogy Bernardint az ő lelkiségüket képviselő ferencesként ábrázolják. A latin nyelvű legenda már 1482-ben megjelent nyomtatásban, 1484-től kezdve pedig ez lett a szent hivatalos legendája, melyet a renden belül használnak. Ebben az életrajzban nagy vonalakban ugyanazt találjuk, mint a magyar obszerváns krónikában: egy meg nem nevezett, korábban Boszniában a manicheus eretnekek térítésével 30 évet töltött aggastyán veszi fel a ferences rendbe a kiváló tulajdonságokkal bíró Bernardint. Ez az öreg ferences nem más, mint a Bernardin első, Barnabò da Siena által 1445-ben írt legendájában szereplő Giovanni Ristori, amelyben azt olvashatjuk, hogy ez a szent életű férfi, a ferences rend tagja, adta rá Bernardinra a rend öltözetét.[17] Ristori neve ezen kívül még a szent legalább hat különböző 15. századi legendájában szerepel, de vannak olyan szentéletrajzok is ebből az időből – mint például Ludovico da Vicenzáé is –, amelyekben alakja igen, neve viszont nem található meg.[18] Nevével találkozhatunk korabeli itáliai forrásokban is, de ezek sajnos nagyon kevés életrajzi adatot tartalmaznak. A sienai Ristori család létezését 14. századi források igazolják.[19] Bár a helyi

---

Solvi, a cura di, *Il canone agiografico di san Bernardino (post 1460)*, Quaderni di *Hagiographica* 13, 4 köt. (Firenze: SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 2018), 3.

15 Ippolita Checcoli, „The *Vitae* of Leading Italian Preachers of the Franciscan Observance: Fifteenth and Sixteenth-Century Hagiographical Constructions", *Franciscan Studies* 71 (2013): 281–295, 286.

16 Ludovico da Vicenza, „Vita Sancti Bernardini Senensis", in Solvi, *Il canone agiografico*..., 97–210.

17 Barnabò da Siena, „Vita I antiquior", in *Acta Sanctorum maii*, 68 köt., 5:107–117 (Parisiis et Romae, 1866), 107–108; Leonardo Benvoglienti, „Vie de S. Bernardin de Sienne", a cura di Fernand Van Ortroy, *Analecta Bollandiana* 21, 1–2. sz. (1902): 52–80.

18 Névvel szerepel Barnabò da Siena, Leonardo Benvoglienti, Kapisztrán János, Maffei Vegio, Antonio da Firenze, Iacopo Oddi és Pietro Ridolfi da Vigevano, név nélkül az „Apparuit" kezdetű legenda ismeretlen szerzője és Ludovico da Vicenza legendáiban.

19 Lorenzo Ilari, *La biblioteca pubblica di Siena disposta secondo le materie*, 7 köt., 6:283 (Siena: Tipografia all'Insegna dell'Ancora, 1847).

ferencesek középkori iratai szinte mind megsemmisültek egy 1655-ös tűzvész során, néhány fontos dokumentum fennmaradt átiratokban, köztük a szentté avatási per 1448-as szakaszának iratai között szereplő másolat, mely szerint 1402. szeptember 6-án Galgano da Massa provinciális miniszter prokurátor összehívott egy tanácsot – köztük volt a sienai ferencesek *custos*a, Bartolomeo Francesco és Giovanni Ristori is –, hogy jóváhagyják Bernardin belépését a rendbe. Ismerve hírét, életét és szeretetét Szent Ferenc és a ferencesek iránt, a tanács tagjai ezt támogatták. Mivel Giovanni Ristorinak volt köszönhető Bernardin döntése, hogy belép a rendbe, őt kérték, hogy – mintegy lelki fiának – lelkiismeretes gondviselője legyen életében és a szent tanításokban.[20] A másik, Ristorival kapcsolatos értékes információkat tartalmazó forrás az ún. „fekete könyv", melynek 1403. szeptember 2-i bejegyzésében Ristori már úgy szerepel, mint a sienai ferences konvent gvardiánja; egy másik bejegyzésből az is kiderül, hogy 1405 júniusának végén az öreg ferences még életben volt.[21]

Mielőtt rátérnénk arra, miért tartotta már Bernardin első hagiográfusa – aki szintén sienai származású volt – Giovanni Ristorit szent életűnek (a forrásokban: *sanctus*), érdemes megemlítenünk, hogy a *sanctus* szóval nem csupán az egyház által is kanonizált személyeket nevezhették a korabeli forrásokban, hanem mindenkit, aki valamilyen okból különleges tiszteletnek örvendett közösségükben vagy akár a helyi laikusok körében is – legyen szó lelkiségről, misztikus élményekről, tudásról, élettapasztalatról, csodás gyógyításokról vagy ezek kombinációjáról.[22] Miután Paoluccio Trinci 1368-ban engedélyt kapott arra, hogy letelepedhessen az Umbria és Marche határán fekvő Brogliano közelében olyan ferences testvérekkel együtt, akik a rendalapító reguláját akarták hűen követni, ennek mintájára megszerveződtek az első itáliai obszerváns közösségek is egy-egy karizmatikus spirituális vezető köré a városokon kívül eső remeteségekben.[23] Az Umbriából kiinduló reformmozgalom másik jelentős alakja Giovanni da Stroncone volt, akinek 1400-ban a ferences provinciális miniszter odaadta a Sienától nem messze

20 PIANA, „I processi...", 99, 2. jegyzet; PELLEGRINI, „Il processo...", 402.

21 Luigi DE ANGELIS, *Dell'albero di S. Francesco vicino alle mura di Siena* (Siena: Onorato Porri, 1827), 35, 2. jegyzet.

22 A „kisebb szentek" fontosságának térnyeréséről a ferences rendben lásd Roberto PACIOCCO, *Da Francesco ai* „Catalogi Sanctorum": *Livelli istituzionali e immagini agiografiche nell'Ordine Francescano (secoli XIII–XIV),* Collectio Assisiensis 20 (Assisi: Edizione Porziuncola, 1990), különösen: 91–107.

23 Ilyen közösségekről lásd Mario SENSI, „Movimenti di osservanza e ricerca della solitudine: focolai eremitichi tra Umbria e Marche nel XV secolo", in *Identités franciscaines à l'Âge des Réformes*, éd. Frédéric MEYER et Ludovic VIALLET, Histoires croisées, 101–142 (Clermont-Ferrand: Presses universitaires Blaise Pascal, 2005).

eső colombaiói remeteséget,[24] és aki 1403-ban bizonyosan a toszkánai és umbriai provincia reformált rendházainak vikáriusa volt.[25] Az itáliai obszervánsok első generációját a világtól való elvonulás, a kontemplatív életforma és a teljes szegénységben élés jellemezte.[26] A „tanítványok" vitték tovább a vezetők spirituális örökségét, ezért bírt ebben a kezdeti korszakban komoly jelentőséggel, ki melyik közösségben nevelkedett, honnan jött. Az obszervánsok második generációja, amelynek később Sienai Bernardin, Alberto da Sarteano, Kapisztrán János és Giacomo delle Marche lettek meghatározó alakjai, számos tekintetben különbözött az elsőtől, többek közt abban, hogy tevékenységük már erősen a városokhoz kötődött, hogy aktív prédikációs- és térítőtevékenységet végeztek nem csupán Itáliában, hanem Közép- és Délkelet- Európában, sőt a Szentföldön is.[27] Egyszerűbben úgy is fogalmazhatnánk, hogy a második generáció elmozdult az elsőt jellemző *vita contemplativa* irányából a *vita activa* felé, olyannyira, hogy 1456. február 14-én, egy obszerváns ferences, III. Kallixtusz pápa Kapisztrán Jánost tette meg az ottománok elleni keresztes hadjárat vezetőjének.[28] Bernardin rendbe lépéséhez visszatérve: szimbolikus jelentéssel is bírt az, hogy ki adta rá a ferences öltözéket, hiszen ez egyfajta spirituális örökség továbbadását is jelentette.

1446-ban a Bernardin szentté avatásán munkálkodó Kapisztrán János felkérésére a sienai Leonardo Benvoglienti egy újabb életrajzot írt, mely elsősorban Bernardin gyermek- és ifjúkoráról számolt be részletesen.[29] Az 1400-as évek elején született, diplomáciai ügyekben jártas Benvoglienti Bernardinnak az 1444 májusában bekövetkezett halálát követően kivette a részét az obszerváns prédikátor emlékének méltó megőrzésében: tagja volt annak a városi tanácsnak, mely a Bernardinról megemlékező szertartást szervezte 1444. június 5-én Sienában, elkészítette többedmagával könyveinek és egyéb ingóságainak inventáriumát, és még az évben két ízben járt a Szentszéknél a város képviseletében, hogy előmozdítsa Bernardin szentté avatási ügyét.[30] Bár Benvoglienti nem lehetett szemtanúja a sienai obszerváns ferences ifjúságának és rendbe lépésének, a szentjelölt életrajzának eddig nem ismert részleteit illetően mégis hitelt érdemlőnek tarthatjuk, hiszen

24 Mario Sensi, „Giovanni da Stroncone", in *DBI*, 56:233–235.

25 Michael Robson, *The Franciscans in the Middle Ages* (Woodbridge: The Boydell Press, 2006), 191.

26 Az itáliai ferences obszervanciára lásd Grado Giovanni Merlo, *Nel nome di san Francesco. Storia dei frati Minori e del francescanesimo sino agli inizi del XVI secolo* (Padova: Editrici Francescane, 2003), 305–381.

27 1434 és 1439 között a Szentföldi Kusztódia az obszervánsok irányítása alá került; Beatrice Saletti, *I francescani in Terrasanta (1291–1517)* (Padova: Libreria Universitaria, 2016), 175.

28 Stanko Andrić, *The Miracles of St John Capistran* (Budapest: Central European Press, 2000), 25.

29 Benvoglienti, „Vie de S. Bernardin de Sienne...", 52–80.

30 Piana, „I processi...", 89.

30 évig személyes ismeretségben álltak (ebből 23 évig közeli, jó kapcsolatban voltak),[31] és alkalma nyílhatott azokkal beszélni, akiknek Bernardinhoz kapcsolódó, személyes élményük volt még a korai évekből.[32]

A Benvoglienti tollából származó legendából kiderül, hogy a városban pusztító pestisjárványt követően – melyben ő maga is megbetegedett és csak négy hónappal később gyógyult fel – nem az volt kétséges Bernardin számára, hogy szerzetes legyen-e, hanem az, melyik rendbe lépjen be. Nagynénje miatt kezdetben az ágostonos remetékhez való csatlakozást fontolgatta. De hogy bizonyosságot nyerjen, hol tudná leginkább Krisztust követni, sokat imádkozott egy kis kápolnában, míg egy napon Krisztus szólt hozzá a keresztről. Ennek hatására ismerte fel, hogy a ferences rend az, mely leginkább a mezítelen Krisztus követője és a kereszt hordozója; a legkiválóbb, neki tetsző ferencest Giovanni Ristori személyében találta meg. Benvoglienti szerint Ristorit a városban szentnek tartották: sokat tapasztalt és sokat próbált aggastyán volt, jó tanácsadó, egyenes és kiváló jellemű, 30 évig harcolt Boszniában az eretnekek ellen, közülük sokakat megtérített, és hazatérése előtt még a Szentföldre is elzarándokolt. Az ifjú Bernardin feltárta neki lelkét, és sok vele folytatott beszélgetés után úgy döntött, a Ferences Rendbe lép be, de előtte még szétosztotta minden vagyonát. Az ünnepélyes beöltöztetéskor Ristori azt jósolta: „Rendünkben régóta nem volt olyan felvétel, melyből nagyobb gyümölcs és a rendnek nagyobb megdicsőülése származna, mint a mai napon Bernardinéból."[33] Röviddel ezután Bernardin – bár Benvoglienti nem részletezi, miért – elöljárója tanácsára nagy örömmel Colombaióba költözött, mely a legendaíró szerint egy rendkívül szent és zord vidék volt, ahol korábban maga Szent Ferenc is tartózkodott, és ahol nagyszerű atyák és a szegénységet a rendalapító regulája szerint megtartók laktak, akikből abban az időben kevés akadt. Novíciusi idejének lejártával Bernardin örök fogadalmat tett a sienai ferencesek templomában, a San Francescóban.

Letizia Pellegrini a Benvoglienti által írt legendát, melyben megkülönböztetett szerepet játszott Bernardinnak a pestis idején tett szolgálata, a Sienai Köztársaság arra irányuló stratégiája részének tartja, amelynek célja egy olyan helyi szentkultusz építése volt, mely egyszerre szimbóluma és eszköze egy megújult tár-

31 Uo., 103.

32 Erre vonatkozóan lásd VAN ORTOY bevezetőjét: BENVOGLIENTI, „Vie de S. Bernardin de Sienne", 55–57.

33 „Ordo noster vere iam diu talem receptionem non fecit ex qua maior fructus apparet, et exaltatio ordinis sicut de receptione ista hodie per nos facta de Bernardino." Uo., 74.

sadalmi összetartó erőnek.[34] Ezt továbbgondolva Pietro Delcorno arra mutat rá, hogy Bernardin szentsége Siena vallásos életének és a közösségért végzett karitatív munka hagyományának együttes gyümölcse, hiszen a – még laikusként szerzett – tapasztalatoknak köszönhetően a ferences rendbe egy már szent ember lépett, ahogy ezt Ristori is felismerte.[35]

Kapisztrán János, aki tevékenyen részt vett Bernardin szentté avatási perének lefolytatásában, még 1450 előtt írt egy újabb életrajzot, melyben nagyban támaszkodott Benvoglienti legendájára.[36] Akad azonban néhány részlet Bernardin rendbe lépésével kapcsolatban, mely a Kapisztrán-féle legendában jelent meg először. Ebben már azt olvashatjuk, hogy hazatérését követően Giovanni Ristori a sienai ferencesek kusztosza lett.[37] Kapisztrán Benvoglientinél részletesebben számol be Bernardin és Ristori kapcsolatáról is: az idős testvérnek nagyon kedvére való volt a testileg-lelkileg egyaránt kiváló, művelt ifjú, és amikor belépésekor ráadja a szegényes ferences öltözetet, hangosan jövendöli meg a jelenlevők előtt, mekkora dicsőségére válik majd a rendnek az ifjú novícius. A harmadik újdonság, hogy Kapisztrán szerint a még csak pár napja novícius Bernardin maga jön rá, hogy – mivel annyi ismerőse kereste fel nap mint nap tanácsait kérve világi ügyekben – a városban nem tud a regula szerint élni. Ristori tanácsára Bernardin így boldogan költözött a colombaiói kolostorba, mely Sienától nem messze, egy sötét erdőben volt, távol a világ zajától, ahol főleg azok laktak, akik kontemplatív életet akartak élni és Szent Ferenc példáját követni. Kapisztrán szerint itt olyan vallásos és szent életű férfiak éltek, akik Istent szolgálták éjjel-nappal; belőlük abban az időben kevés volt Itáliában, mert a ferences renden belül megszűnt

34 Letizia Pellegrini, „Nel cono d'ombra del Trecento: Pietà e devozione nella Siena del '300", in *Beata civitas: Pubblica pietà e devozioni private nella Siena del '300*, a cura di Anna Benvenuti e Pierantonio Piatti, 375–392 (Firenze: SISMEL–Galluzzo, 2016).

35 Pietro Delcorno, „La carità come virtù politica: Bernardino da Siena, l'ospedale e la peste", in *Politiche di misericordie tra teorie e prassi*: *confraternite, ospedali e monti di pietà: XIII–XVI secolo*, a cura di P. Delcorno, 195–228 (Bologna: il Mulino, 2017), 207. Siena szerepét is tárgyalja a szent hagiográfiájában Daniele Solvi, „Da Siena ad Aquila: Il ruolo della santità civica nella memoria agiografica di Bernardino", in *Osservanza minoritica dall'Abruzzo all'Europa: Atti del Convegno (L'Aquila – Convento di San Giuliano, 23–24 ottobre 2015)*, a cura di Lorella Aliucci, Maria Rita Berardi, Walter Capezzali, Valeria Valeri, 85–103 (L'Aquila: Edizioni Libreria Colacchi, 2019).

36 Giovanni Capestrano, „Vita Sancti Bernardini Senensis", in *Sancti Bernardini Senensis opera omnia*, ed. Jean De La Haye, 5 köt., 1:XXVII–XL (Paris: Dionysius Moreau, 1635).

37 A „fekete könyv"-ben Giovanni Ristori a sienai ferencesek kusztoszaként szerepel 1403-ban, míg Kapisztrán gvardiánként ír róla legendájában. Lehetséges, hogy ugyanarról a vezetői tisztségről van szó, melyet Bartolomeo Francesco viselt Bernardin rendbe lépésekor; a felszenteléskor azonban már nem ő, hanem Ristori volt a sienai ferencesek elöljárója.

a fegyelem.[38] A negyedik lényeges új részlet az, hogy míg Bernardint noviciátusának kezdetén a kusztosz – azaz Ristori – öltözteti be és más elöljárókról nincs említés, egy évvel későbbi felszentelésekor már több ferences elöljáró is jelen van.[39] Kapisztrán legendaváltozata szerint tehát egy térítési missziókban edződött öreg ferences látja meg Bernardinban a Szent Ferenc Rendjét megújító személyt, aki a városi ferenceseknél töltött néhány nap után a felettese áldásával a colombaiói obszervánsokhoz költözik.

A szentté avatást követően írt 15. századi legendákban a Boszniát megjárt aggastyán szerepe Bernardin ferencessé válásában annyiban változó, hogy különböző elemeket hangsúlyoznak vagy hagynak figyelmen kívül. Ezek egyike a Ristorinak tulajdonított szerep abban, hogy Bernardin a helyi szerzetesrendek közül végül miért a ferenceseket választotta: szóba jött még az ágostonos remetékhez és a domonkosokhoz való jelentkezés lehetősége is – természetesen csak a nem ferences hagiográfusoknál.[40] Az obszerváns ferences Iacopo Oddi 1474 előtt írt legendájában azt emeli ki, hogy Ristori ismertette meg az ifjút a ferences rend regulájával.[41] Kedvelt részlet volt az aggastyán Bernardin rendbe lépésekor tett jövendölése is. Több legendában összevonják Bernardin beöltözését (1402. szeptember 8.) és a felszentelését (1403. szeptember 8.), és ehhez az eseményhez csak Giovanni Ristori személyét társítják.[42]

Van azonban egy legenda, mely nem Ristorit tartotta Bernardin spirituális vezetőjének: az ún. *Vita „Clementissimus"*-ban, melyet egy ismeretlen ferences (talán Francesco da Assisi, Bernardin egyik obszerváns társa) röviddel 1450 után írt, a korábban már említett Galgano da Massát tartotta a szent nevelőjének – tévesen.[43] Ugyanennél a szerzőnél olvasható az is, hogy Bernardin már ferencesként kereste meg Paoluccio Trincit, az obszervánsok vezetőjét, hogy csatlakozzon hozzájuk. Bár ez utóbbi kronológiai okok miatt nem lehetséges (Paoluccio 1391-ben meghalt), a reformer szerepeltetése érdekes abból a szempontból, hogyan próbálta meg a legenda szerzője Bernardint közvetlenül az obszervánsokhoz kapcsolni.[44]

38 CAPESTRANO, „Vita Sancti...", XXXIII.

39 A beöltöztetési ceremóniáról és a novíciusi évről általánosságban lásd ROBSON, *The Franciscans*..., 174.

40 BENVOGLIENTI, „Vie de S. Bernardin de Sienne", 72; Giannozzo MANETTI, *Dal trattato Adversus Iudaeos et gentes*, in SOLVI, *L'agiografia*..., 269–280, 274.

41 Iacopo ODDI, „dallo Specchio de l'Ordine Minore (La Franceschina)" in SOLVI, *Il canone*..., 7–64, 24.

42 Barnabò da Siena, az „Apparuit" kezdetű legenda ferences szerzője, valamint Pietro Ridolfi da Vigevano legendáiban.

43 PIANA, „I processi...", 145, 1. jegyzet; PELLEGRINI, *Il processo*..., 402; SOLVI, *L'agiografia*..., 138, 6. jegyzet.

44 Vö. Clare LAPPIN, *The Mirror of the Observance: Image, Ideal and Identity in Observant Franciscan Literature, c. 1415–1528*, PhD dissertation (Edinburgh: University of Edinburgh, 2000), 154.

A colombaiói obszerváns szellemű közösség ritkaságszámba ment a 15. század fordulóján Itáliában.[45] A hagiográfiai források szerint Ristori tanácsolta Bernardinnak, hogy töltse inkább itt novíciusi időszakát, ahogy ezt már Benvoglienti és Kapisztrán legendáiban is láthattuk. A szentté avatási per dokumentumai szerint viszont magának Bernardinnak volt a kívánsága, hogy ide jöhessen teljes szegénységben, szigorú körülmények között, a regula szerint élni.[46] Az 1450 előtt írt legendák nem említik, ki volt a colombaiói közösség vezetője abban az időben. A Lodiból származó humanista, Maffeo Vegio 1453-as Bernardin-legendájában olvashatunk először részletesebben a colombaiói közösség eredetéről: „Idevetődött egy kiváló és nagyon vallásos férfi, aki ugyanabba a Rendbe tartozott, és szerette volna ezen a helyen visszaállítani a régi és szigorúbb életformát; és ehhez szüksége volt olyanokra, akik vele laknak és közösséget vállalnak életvitelével és szándékával, és meg is kapta őket az akkori vezetőtől."[47] Hogy ez a férfi Giovanni da Stroncone, Paoluccio Trinci tanítványa és az itáliai obszervancia egyik korai vezetője lett volna, Bernardin 15. századi legendáiból nem derül ki.[48] Kétségtelen viszont, hogy Trinci 1391-es halálát követően Giovanni da Stroncone lett az obszervánsok családjának vezetője, „bizonyos magányos és kegyelemmel teli helyek vagy remeteségek" *commissariói*a.[49] Ez három provinciára, az umbriaira, a toszkánra és a rómaira volt értendő.[50]

Láthattuk tehát, hogy Giovanni Ristori több mint három évtizedes boszniai missziója alatt vált olyan ferencessé, akit szent életűként tiszteltek Sienában. De milyen relevanciával bír(hat) egy toszkán ferences boszniai missziója, mely megközelítőleg az 1360-as és 1390-es évek közé datálható? Mivel nem tudjuk pontosan, mikor kezdte meg Ristori boszniai tevékenységét és semmilyen egyéb adattal nem rendelkezünk itt töltött éveiről, csak általánosságban írhatunk az Anjou-kori

45 Vö. Robson, *The Franciscans*..., 193.

46 Piana, „I processi...", 144.

47 „Venerat fortasse optimus quidam et religiosissimus vir eiusdem Ordinis, cupiens locum illud ad antiquum strictioremque vivendi modum reducere; in quo opus erat ei aliquibus qui secum habitarent paris professionis parisque propositi, quod ab eo qui tum ministrandi curam habebat impetravit." Vegio, „De vita...", in Solvi, *L'agiografia*..., 170.

48 Robson, *The Franciscans*..., 191. A Robson által idézett forrásban nem szerepelt explicit módon, hogy Giovanni da Stroncone lett volna a colombaiói közösség vezetője abban az időben, amikor Bernardin itt töltötte noviciátusának egy részét.

49 Conrado Eubel, ed., *Bullarium Franciscanum*, *sive Romanorum Pontificum Constitutiones, Epistolae, Diplomata Tribus Ordinibus Minorum*..., 7 köt. (Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1904), 7:92, 271. jegyzet.

50 Sensi, „Giovanni da Stroncone", in *DBI*, 56:234.

Magyar Királyságéval elválaszthatatlanul összefonódó[51] boszniai ferences vikária történetéről[52] és az itáliai testvérek szerepéről. A vikáriát 1339-ben alapította Guiral Ot ferences egyetemes rendfőnök II. István boszniai bán engedélyével, aki a – később eretneknek nyilvánított – Boszniai Egyházat akarta visszaszorítani.[53] V. Orbán (1362–1370) pápaságának első évében 50 ferences érkezett Cosimo di Zara vezetésével különböző délkeleti területekre.[54] A pápa két bullát is kiadott 1369-ben a ferencesek boszniai tevékenységével kapcsolatban. Az *Odor vestrae famae laudabilis* kezdetűvel a Boszniában missziót teljesítők a XXII. János pápa (1316–1334) *Hora iam undecima* bullájában foglaltak alapján misét mutathattak be és gyóntathattak a püspök külön engedélye nélkül az *auctoritas apostolica* jogán,[55] az *Excolentes* kezdetű bullában pedig engedélyezte, hogy a boszniai ferencesek anyagi szükségleteik biztosítására Bosznián kívülről, Magyarország, Dalmácia és Horvátország területéről is kaphassanak alamizsnát.[56]

51 Erről részletesen lásd Marie-Madeleine DE CEVINS, „L'alliance du sabre et du goupillon en Hongrie aux XIVe siècle: les frères mendiants comme agents de l'expansionnisme angevin dans les Balkans", in *La diplomatie des états angevins aux XIIIe et XIVe siècles: Actes du colloque international de Szeged, Visegrád, Budapest, 13–16 septembre 2007*, sous la direction de Zoltán KORDÉ et István PETROVICS, 155–170 (Roma–Szeged, 2010) és György GALAMB, „La politique des rois angevins de la Hongrie et le vicariat franciscain bosniaque", in Uo., 171–185.

52 A boszniai obszerváns provincia történetének monografikus feldolgozása: Eusebius FERMENDŽIN, *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis S. Francisci Seraphici* (Zagreb: Tisak Dioničke Tiskare 1890). Fermendžin a magyar obszerváns krónikában névtelenül szereplő ferencest már azonosította Giovanni Ristorival, lásd: Uo., 13. A ferencesek szerepéről a térségben: Julian JELENIĆ, *Kultúra i bosanski franjevci*, prired. i predg. napisao Marko KARAMATIĆ, 2 köt. (Sarajevo: Fototip. izd, 1990), 1:57–118; Jozo DŽAMBO, *Die Franziskaner im mittelalterlichen Bosnien* (Werl: Dietrich-Coelde-Verlag, 1991), különösen 65–76 és 115–148. A vikáriáról általában a ferencesek magyarországi történetének kontextusában: KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, 2 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1922–1924), 1:305–329; Marie-Madeleine DE CEVINS, *Les Franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450 – vers 1540)* (Roma: Istituto Storico dei Cappuccini, 2008), 39–43. Az obszerváns ferencesek magyarországi történetének rövid összefoglalása: KERTÉSZ Balázs, *A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai 1448–1526* (Budapest: Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2015), 47–49. Magyarországi elterjedéséről lásd: GALAMB György, „A ferences obszervancia magyarországi térnyeréséhez", in *„Magyaroknak eleiről": Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére*, szerk. PITI Ferenc és SZABADOS György, 165–181 (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely–Agapé Ferences Nyomda, 2000); F. ROMHÁNYI Beatrix, „Az obszerváns ferencesek és a Délvidék védelme", in KÁLMÁN és VESZPRÉMY, *Európa védelmében*..., 15–23.

53 ANDRIĆ, *The Miracles*..., 18–20.

54 Donato FABIANICH, *Storia dei Frati Minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bossina fino ai nostri giorni* (Zara: Fratelli Battara, 1863), 131–132.

55 EUBEL, *Bullarium Franciscanum*..., 6:427 (no. 1053).

56 Róma, 1369. december 13.; Augustinus THEINER, *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*, 2 köt. (Romae: Typis Vaticanis, 1859), 2:93 (no. CLXXVII).

A megélénkült balkáni missziók gerincét az itáliai ferencesek alkották többek között annak köszönhetően, hogy Itáliában volt a rend központja, ebben az időszakban innen származott a rendfőnökök többsége, és a missziós terület nyugati része földrajzilag sem esett távol tőle. Marco da Firenze, Szent Ferenc provinciájának (Umbria és Toszkána) elöljárója Marco da Viterbo rendfőnöknek, a bullák kiadásánál három évvel korábban, 1366-ban a portiunculai búcsú ünnepe (augusztus 2.) előtt küldött levelét, melyben a ferences térítőmissziók boszniai és bulgáriai sikereiről és kudarcairól számol be a boszniai vikáriustól és a magyar királytól szerzett értesülések alapján, a magyar obszerváns krónika is idézi.[57] A levélből kiderül, hogy a király kérésére a vikáriába küldött nyolc ferences 50 nap alatt több mint 200.000 embert térített és keresztelt meg, ezért még több testvérre van itt szükség, aki keresztel és áldoztat.[58] Marco da Firenze arra kérte a rendfőnököt, ismertesse meg levele tartalmát az ünnepre összegyűlő ferencesekkel, biztassa őket részvételre, és nála jelentkezhetnek.

Nehéz megítélni a ferences misszió jelentőségét a térségben. Bár ebben az időben valóban a ferencesek voltak csak katolikusok Bosznia területén, akik kolostorai a 14. század második felére a kultúra és az írásbeliség központjai lettek,[59] John V. A. Fine joggal vélte túlzónak a rendi krónikák azon állítását, hogy sok ferences ment volna a vikáriába, számításai szerint ez a szám 70–85 körül lehetett, és a pápa nem is szánta nagyobbnak.[60] Az itt tevékenykedő ferencesek túlnyomó többsége itáliai volt, így a nyelvi akadályokat is figyelembe véve még kevesebb lehetett azok száma, aki hatékonyon téríthettek.[61]

Nagy Lajos király balkáni térítési terveiben a szerzetesrendek közül szintén a boszniai ferencesek játszották a legfontosabb szerepet, akiknek így – ahogy ezt már többen felismerték – lehetőségük nyílt nevük és pozíciójuk megváltoztatására a Ferences Renden belül.[62] Csupán néhány évvel azután, hogy a ferencesek

57 Toldy et Érszegi, *Analecta*..., 232–234.

58 *Chronica XXIV Generalium Ordinis Minorum*, Analecta Franciscana 3 (Ad Claras Aquas: Frati Editori di Quaracchi, 1897), 561–562.

59 A katolikusok jelenlétéről a térségben az ezt megelőző időszakban: Ternovácz Bálint, „A boszniai latin püspökség története 1344-ig", in *Micae Medievales V.: Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*, szerk. Fábián Laura, Gál Judit, Haraszti Szabó Péter és Uhrin Dorottya, 215–228 (Budapest: ELTE, 2016).

60 John V. A. Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and in Society from the Thirteenth to the Fifteenth Centuries*, East European Monographs 10 (Boulder: East European Quarterly–distributed by Columbia University Press, 1975), 183. Fine részletesen alátámasztja véleményét, az erre vonatkozó bibliográfiát lásd: Uo., 206–207.

61 Vö. Fine, *The Bosnian Church*..., 186.

62 Tarnai, *„A magyar nyelvet írni kezdik"*..., 92; de Cevins, „L'alliance...", 166.

obszerváns ágát hivatalosan is elismerte a pápa, a boszniai vikária hetedik vikáriusa, Bartolomeo d'Alverna (1367–1407) 1372-ben úgy döntött, hogy vikáriáját az obszerváns mozgalomhoz kapcsolja. Döntése de Cevins szerint egyáltalán nem meglepő, mivel a boszniai frátereket már a vikária alapításának kezdete óta úgy tartották számon, mint zord körülmények között, remeteségekben élő, a regulát szigorúan értelmező ferenceseket, akik úgy voltak számon tartva, mint az eretnekek térítői egy ellenséges környezetben. A boszniai ferencesek földrajzilag sem tartoztak egy pontosan körülhatárolt területhez, azaz a Boszniai Hercegséghez (1377-től: Boszniai Királyság), hanem a ferencesek tradicionális (később konventuálisnak nevezett) ága fölé helyezett mozgalomként működtek.[63] Ez tette lehetővé Nagy Lajos király számára, hogy a boszniai vagy avval határos területeken kívülre is irányíthatta őket. Az uralkodó azonban már az obszerváns mozgalomhoz való csatlakozásuk előtt kitüntetett figyelemben részesítette a boszniai ferenceseket: a korábban elszigetelt, remeteségekben lakó fráterek száma a király uralkodása alatt folyamatosan nőtt, számos kolostort építettek számukra. Az 1380-as évek derekán a ferences krónikás Bartolomeo da Pisa szerint a vikária 7 kusztódiájában összesen 35 rendház volt.[64] Az 1390-es évektől kezdődő ottomán támadások ellenére majdnem mindegyik fennmaradt a 15. századig. A kusztódiák száma jelzi, hogy a vikária területe jelentősen túlnőtt a földrajzi értelemben vett Bosznia területén, magában foglalva Szlavónia és Magyarország egy részét, valamint két távolabbi egységet, a bulgáriai és 1391-től a galatinai kusztódiákat. Míg mind a boszniai ferencesek száma, mind a missziók jelentősége vitatott, ami magyarországi tevékenységüket illeti, az ország déli és délkeleti határvidékén letelepülő testvérek sikerrel térítették az ortodox lakosságot.[65]

Giovanni Ristori tehát 1370 előtt léphetett a ferences rendbe, és egyike volt annak a 60–80 testvérnek, akik a boszniai vikáriában végeztek missziós tevékenységet; pontosabban minden valószínűség szerint annak boszniai részében, mivel a hagiográfiai források kivétel nélkül Boszniáról és nem boszniai vikáriáról beszélnek. Ristori itteni tevékenységének legnagyobb része – ha nem az egésze – Bartolomeo della Verna vezetése alatt zajlott, akinek több évtizedes vezetése meghatározó volt a missziós testvérek tevékenységének megszervezésében, hatékonyabbá tételében. Neki köszönhetjük többek közt azt a missziós munkára vo-

63 DE CEVINS, „L'alliance...", 166.

64 Azt nem tudni, hogy ezek közül pontosan mennyi volt a rendház, és mennyi az ideiglenes lakóhely. A listát lásd Bartolomeo DA PISA, „De conformitate vitae beati Francisci ad vitam domini Jesu", in *Analecta Franciscana* 4–5 (Ad Claras Aquas: Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1906–1912), 4:555.

65 DE CEVINS, „L'alliance...", 169.

natkozó 23 kérdésből álló kérdéssort, amit elküldött az ekkor éppen Avignonban székelő pápai udvarba, ahol egy teológiai bizottság fogalmazta meg rá a válaszokat; a dokumentumot ma *Dubia ecclesiastica* néven ismerjük.[66] Paweł Cholewicki szerint a ferencesek állandó jelenléte Boszniában több téren is változást hozott: egyrészt hosszú idő óta először volt lehetőség a szentségek rendszeres kiszolgáltatására, másrészt a katolikus jelenlét dalmáciai és magyarországi kereskedőket, kézműveseket, művészeket, valamint szász bányászokat vonzott ide, akik a vikáriát anyagilag is támogatták. Nem csak Bosznia urbanizációja és a vikária anyagi megerősödése között volt szoros kapcsolat, hanem maga a vikária is fontos szerepet játszott abban, hogy Bosznia szervesebben integrálódjon egy szélesebb európai térségbe azáltal, hogy egyfajta hídként működött a latin kereszténység és a „hitetlenek és skizmatikusok területe" között.[67] Ebben a miliőben tevékenykedhetett tehát Giovanni Ristori, akinek Benvoglienti által adott jellemzése a térítőtevékenység tekintetében hasonlóságot mutat az 1440-es évekre már határozottabban kirajzolódó obszerváns ferences ideállal. Bár ő maga nem volt obszerváns, mégis évtizedeket töltött egy olyan vikáriában, mely 1372-től az obszerváns mozgalomhoz tartozónak vallotta magát. Ha arról nincs közelebbi információnk, milyen kapcsolatban volt a colombaiói obszerváns közösséggel, Bernardin odaküldéséből kiderül, hogy Ristorinak ismernie kellett az ottani lelkiséget és vezetőjüket is.

Giovanni Ristori boszniai tevékenysége az 1440-es évek második felében is jól csengő lehetett, mivel az itáliai obszervánsok második generációja az 1430-as évektől kezdve aktívan részt vett a boszniai missziókban: Giacomo delle Marche a vikária vizitátora (1432–1433), majd annak vikárja (1435–1439) volt.[68] A ferencesek kulcsszerepet töltöttek be Stjepan Tomaš boszniai király (1443–1461) uralkodása idején, mely megközelítőleg egybeesett a hatalmas boszniai vikária felosztásával a helyi, az apuliai, a dalmát és a magyar obszervánsok között. A fe-

66 Paweł Cholewicki, *The Role of the Franciscans in the Kingdom of Bosnia during the Reign of King Stjepan Tomaš (1443–1461)*, MA thesis (Budapest: Central European University, 2017), 27.

67 Cholewicki, *The Role*..., 27–28.

68 Giacomo delle Marche tevékenységéről: György Galamb, „»In ultimis christianorum finibus«: Due osservanti italiani nell'Europa centrale nell'area balcanica", in *San Giacomo della Marca e l'altra Europa: crociata, martirio e predicazione nel Mediterraneo orientale (secc. XIII–XV): Atti del convegno internazionale dei studi, Montepradone, 24–25 novembre 2006*, a cura di Fulvia Serpico, 11–28 (Firenze: SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 2007); György Galamb, „S. Giacomo della Marca e gli eretici di Ungheria," in *San Giacomo della Marca nell'Europa del '400: Atti del convegno internazionale di studi, Montepradone, 7–10 settembre 1994*, a cura di Silvano Bracci, 211–220 (Padova: Centro Studi Antoniani, 1997); György Galamb, „Eretnekség és inkvizíció Dél-Magyarországon", in *Fehér Lovag: tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. Gálffy László és Sáringer János, 139–151 (Szeged: Lazi Könyvkiadó–SZTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2015).

renceseknek ez időszakban sikerült felülkerekedniük a Boszniai Egyházon, és kiemelkedő szereplői voltak az ottománok elleni keresztes hadjáratra való toborzásnak is. Ez a virágzó időszak 1460-ig tartott, ekkor az ottománok elfoglalták a középkori Bosznia és Hercegovina területét.

Figyelemre méltó, hogy míg Ristori boszniai tevékenységéről a források többsége beszámol, szentföldi zarándoklata csak négy 15. századi forrásban szerepel.[69] Pedig Ristori boszniai térítőmissziója és szentföldi zarándoklata kiegészítik egymást, a kettő együtt teszi a sienai frátert olyan „szentté", aki egyaránt jártas a ferencesek spirituális és gyakorlati feladataiban, és tapasztaltsága révén képes felismerni, hogy mekkora dicsőségére válik majd Bernardin a rendnek.

A magyar obszerváns krónikában szereplő eredettörténet azon részét tehát, hogy Bernardint egy Boszniából hazatért sienai missziós ferences vette fel a rendbe, semmiképpen sem tekinthetjük naivnak; mint láthattuk, ezt a legendákon kívül egyéb korabeli források is alátámasztják. A magyar obszerváns krónika „első folytatója", akinek célja többek közt annak bemutatása volt, milyen szorosan kapcsolódott össze az obszervancia korai magyarországi története a boszniai misszióval, és hogy hangsúlyozza a szigorúbb testvérek rendkívül korai jelenlétét az országban, felismerte tehát Bernardin életrajzában azt a részletet, mellyel tovább támogathatta a boszniai és a magyarországi obszervánsok közötti eredetkapcsolatot, és ügyesen beleszőtte krónikájába. Ezt még tovább erősítette azzal, hogy miután beszámolt arról, hogy milyen sok ifjút vett fel a ferences rendbe az öreg sienai testvér, akik Bernardin példáját akarták követni, azzal folytatja, hogy akkor lépett az említett rendbe Kapisztrán János is. Az ifjak tömeges és Kapisztrán belépésének közvetlenül egymás után való szerepeltetése azt a benyomást is keltheti az olvasóban, mintha a későbbi nándorfehérvári hőst is Giovanni Ristori fogadta volna a sienai ferencesek közé. Láthattuk, hogy boldog emlékezetű, boszniai missziós ferences valóban létezett, és kulcsszerepet játszott Bernardin rendbe lépésében és később az obszerváns ágazat felé való terelésében; mindazonáltal a későbbi szent lelkiségének a novíciusi időszakban való formálásában a colombaiói közösség tagjai és vezetője lehettek a meghatározók. Bár a boszniai misszió részlete 1445-től kezdve beépült a Bernardinról szóló hagiográfiai irodalomba, Tarnai Andoré az érdem, hogy a szent nevelője életének e szegmensére felhívta a hazai kutatók figyelmét.

69 Benvoglienti, Kapisztrán, Antonino da Firenze és Oddi legendáiban.

„…A MAGYARORSZÁGHOZ VALÓ TARTOZÁST KIFEJEZŐ […] ESZMÉK TÖRTÉNETE”

Szilágyi Márton

Filológiából eszmetörténet

Tarnai Andor *Extra Hungariam…* című monográfiájának tudománytörténeti helyéről

Tarnai Andor első könyve látszólag csekély célt tűzött ki maga elé: mintha csupán egy latin nyelvű szállóige fortunáját akarná végigkísérni.[1] Mindezt ráadásul a szerző igyekezett minél szerényebben prezentálni: lépten-nyomon azt hangsúlyozta, hogy könyve csupán „adalék" valamihez, „helyesbít" valamit vagy éppen „kedvet akar csinálni". Tehát a nem is túl terjedelmes (mindössze 107 számozott lapból álló, szigorú értelemben véve nem is könyvterjedelmű) tanulmány retorikája egyáltalán nem kezdeményező, új módszertan kidolgozását ígérte. Persze csalóka ez a témamegjelölés és az eredmények ilyetén tálalása: az olvasó már eleve gyanakodhat, hogy itt aligha csupán egy kötött nyelvi forma századokon átívelő történetét fogja megkapni – ennek ugyanis aligha lenne helye egy olyan sorozatban, amely „modern filológiai" problémákra, s nem nyelvészeti eredmények közzétételére jött létre.

A könyv nem bocsát előre elméleti vagy módszertani bevezetőt: Tarnai az első fejezetben azt a szakirodalmi vélekedést vázolja fel határozott vonásokkal, amelyet cáfolni akar. Módszeréről inkább a rövid összegzésben szól, s ott is igen tömören. Eszerint – ahogy Tarnai értelmezi saját metódusát – „a szállóige jópár évszázadra nyúló története alkalmat adhatott egy tudománytörténeti anyagba vágott ideológiatörténeti metszet elkészítésére".[2] Azaz Tarnai számára a legfőbb kiemelendő újdonság kettős volt: egyrészt a forrásanyag exponálása, másrészt pedig az eszmetörténet új fénybe állítása – ő ugyan az „ideológiatörténet" fogalmát hasz-

1 Tarnai Andor, *Extra Hungariam non est vita… (Egy szállóige történetéhez)*, Modern filológiai füzetek 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969).

2 Tarnai, *Extra Hungariam*…, Uo., 101.

nálta, de a kettőnek gyakorlatilag azonos a tartalma a könyv szerint. Ezt erősíti az is, hogy néhány mondattal korábban – az addigi megközelítések kritikájaként – a következőt állítja, szinte szinonimaként kezelve a két fogalmat: „[a] vitázók [itt a Molnár Erik-vita résztvevőire céloz – Sz. M.] egy része úgy próbált ideológiatörténetet művelni, hogy eszébe sem jutott fellapozni az eszmetörténet elsőrendű kútfőjét, a tudományos műveket."[3]

Tarnai tehát voltaképpen eszmetörténeti elemzést akart művelni, s ehhez csupán alapanyagként volt szüksége a – látszólag csak nyelvi – formula-elemzésre. De érdemes az előbb idézett megállapítás minden mozzanatának jelentőséget tulajdonítani, még annak is, amely kifejtett formában nincs is benne a szövegben.

Ezek közül talán a legfontosabb a Molnár Erik-vitára való lappangó utalás. Ez az 1960-as évek elejének az a széles nyilvánosságot kapott polémiája volt, amely a nacionalizmus és a nemzet fogalmának, valamint a marxizmus elveinek összeegyeztetését tűzte ki célul. Aligha Molnár Erik kivételes intellektuális kvalitásai indokolták az ő kiemelt említését (egyébként Tarnai könyvének megjelenésekor ő már nem is élt), hanem sajátos pozíciója: az MTA Történettudományi Intézetének igazgatójaként, akadémikusként és a politikai elit belső köreihez való tartozása miatt ő megengedhette magának, hogy nyilvános vitát kezdeményezzen a kérdésről.[4] S ennek nem is az ő megszólalásai adtak jelentőséget (Molnár ezen írásai színvonalukkal vagy szemléleti tágasságukkal nem sok figyelmet érdemelnének), hanem a vita léte és hatása. Ez adta például az alkalmat Szűcs Jenőnek is arra, hogy saját, a középkori eszmetörténethez visszanyúló, a nemzet historikumát előtérbe állító, s hosszas huzavona után önálló kötetként megjelent vitairatát publikálja (ez aztán része lett nevezetes tanulmánykötetének is).[5] Azt nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy amikor Szűcs Jenő vagy éppen Tarnai Andor Molnár Erik érdemeit hangsúlyozták,[6] akkor az a valódi ihletés őszinte megvallása volt, vagy inkább taktikai elem: Molnár Erik említése és – ami ezzel együtt járt – túlságos felértékelése hathatós védekezés volt a lehetséges kritikák ellen is. S mégsem kellett ehhez a marxizmus klasszikusainak mechanikus idézéséig eljutni – ami a lehetséges ideológiai támadások elleni védekezésnek szintén bevett

3 Uo., 100.

4 Bővebben lásd LACKÓ Miklós, „Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája", *Századok* 142, 6. sz. (2008): 1483–1536.

5 SZŰCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge: Hozzászólás egy vitához*, Értekezések a történeti tudományok köréből: Új sorozat 51 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970). A szöveg aztán megjelent még: SZŰCS Jenő, *Nemzet és történelem: Tanulmányok*, Társadalomtudományi könyvtár (Budapest: Gondolat Kiadó, 1984[2]), 11–188.

6 Mint például: SZŰCS, *Nemzet és történelem*, 187–188.

módja volt a 60-as években. Azt is mondhatnók, hogy Szűcs és Tarnai könyve a Molnár Erik-vita legfőbb (bár járulékos, nem az eredeti célokból következő) eredményének tekinthető. Bár ennek a két jelentős munkának a Molnár Erik-vitához való kapcsolódása egykorúan nem volt evidencia: hiszen mindkét kötetnek hosszú évekig késleltették a megjelenését, hogy miért és ki, az nem világos. Így amikor végre napvilágot láttak (Tarnai könyve 1969-ben, Szűcsé 1970-ben), már jórészt elhalványult megszületésüknek az eredeti vitaszituációja és kontextusa.[7]

Az *Extra Hungariam*…-kötet egyik komoly újdonsága és szellemi izgalma abban állt, hogy egy, a nacionalizmusról szóló, szelektív módon nyilvánosságra jutott, erősen ideologikus vitához kapcsolódva olyasmiről beszélt, amely még a modern értelemben vett nacionalizmus megszületése előtt volt uralkodó felfogás: a Hungarus-tudatról. Tehát úgy árnyalta a kérdést, hogy egyszersmind ki is bújt azok alól a kényszerű dichotómiák alól, amelyek az egész polémiát jellemezték: a középpontba egy nem etnikai bázisú, hanem területi elven alapuló közösségi identitás lehetőségét állította, s mindezt – kérlelhetetlen logikával és a filológiai módszer szigorú alkalmazásával, tehát visszakereshetően és adatokra alapozva – egy latin szállóige használati körének változó kontextusaiból építette fel, úgy, hogy mindig figyelemmel volt a szállóigét lejegyző személyek státuszára és pozíciójára. Ez módszertanilag is igen fontos belátás: nem pusztán a gondolatok áramlásának, önmozgásának a folyamatában láttatja az eszmetörténetet, hanem a gondolatokat (jelen esetben: egy szállóigét) alkalmazó személyek egyéni döntéseinek következményeként – amely döntéseket azonban, Tarnai szerint, mindig kondicionálta a rendi státusz és a területi hovatartozás. Akár öntudatlanul is. Ezen körülmények bonyolult szövedéke rajzolja ki a használati kört, amely önmagán túlmutató jelentőséggel rendelkezik. S így juthat el a könyv ahhoz a nagyon fontos belátáshoz, amely egy nacionalizmus előtti tudatállapot megragadását teszi lehetővé.

Tarnai ebben a könyvében arra adott konkrét, anyagelemzésen alapuló, s nem egyszerűen elméleti belátásokat tisztázó példát, hogy *lehet* filológiai alapozású eszmetörténetet művelni. S arra is, *hogyan*. Ennek nem csupán a filológia helyzetmeghatározása szempontjából volt jelentősége, hanem a 60-as évek magyarországi szellemi viszonyai között mint eszmetörténeti megközelítés is jelentős újdonság volt. Ennek nemcsak az előképe s párhuzama volt kevés, de folyta-

7 Szűcs Jenő életművének átfogó értékelésére lásd Klaniczay Gábor, „Utolsó Árpádok és utolsó kéziratok [Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*]", *BUKSZ* 6, 3. sz. (1994): 321–326; Klaniczay Gábor, „Félbemaradt vizsgálódás a »nép« és a »nemzet« őstörténetéről (Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*)", *Holmi* 7, 4. sz. (1994): 631–636; Gyáni Gábor, „Szűcs Jenő, a magányos történetíró", in Gyáni Gábor, *Nemzeti vagy transznacionális történelem* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2018), 188–212.

tója sem nagyon akadt. Feltétlenül meg kell azonban említeni Szűcs Jenő munkásságát (egyébként a leginkább idevonható kötetében Szűcs nem hivatkozik Tarnaira, s Tarnai sem Szűcsre, azaz aligha közvetlen hatásról, mint inkább párhuzamosságról van szó). Tarnai könyvének módszertani példajellegét pedig két későbbi irodalomtörténeti monográfia igazolja (ami azért számszerűleg nem éppen sok). Imre Mihálynak a „Querela Hungariae" toposzról írott könyve rögtön az első bekezdésében Tarnai könyvére utal mint „serkentő példára".[8] A másik példa pedig Hopp Lajosnak a „propugnaculum" toposzt komparatív, magyar és lengyel viszonylatban vizsgáló könyve.[9] Ha egyetlen ívnek tekintjük Tarnai könyvét s az imént említett monográfiákat (ideértve akár Szűcs Jenő munkásságát is), mindegyikben közös pont, hogy a modern értelemben vett nacionalizmus előtti időszakokhoz kapcsolódnak, tehát egy-egy olyan periódust tesznek láthatóvá, amely ennek a rendi jellegű diszkurzusnak a virágkora volt. Egészében ez a lista nem mutatja divatszerűen terjedőnek a Tarnai kezdeményezte módszert. Persze ez egyrészt nem is fontos mércéje a jelentőségnek, másrészt nem is csodálható: Tarnai könyvének nincsen gyorsan elsajátítható, s könnyen másolható receptje, ez inkább a már fölényesen birtokolt tényanyag feldolgozásának és elemzésének a módszertana, azaz az értelmezés műveleteként ragadható meg.[10] Tarnai számára ugyanis a filológia nem öncél volt, hanem eszköz, s noha ebben a könyvében alapvetően tartózkodott a módszertani reflexióktól, ez egyáltalán nem jelentette a koncepciózusság hiányát. Márpedig ezt s éppen ezt igen nehezen lehetett gyorsan és könnyen követni.

Mégis, mindezt megfontolva is, a megjelenés óta eltelt félévszázadot távlatba állítva, azt mondhatjuk, hogy Tarnai 1969-es könyvének a szakmai recepciója egy kihagyott nagy lehetőség körvonalát is kirajzolja. Persze az is elgondolkodtató jelenség, hogy a későbbiekben Tarnai sem ezen az úton haladt tovább, azaz nem próbálta meg újabb és újabb megközelítésekkel és elemzésekkel elmélyíteni azt az eszmetörténeti metódust, amelyre itt példát adott. Nyilván a hazai (vagy magyarországi anyagon dolgozó) eszmetörténeti kutatások állapotára is fényt vet,

8 Imre Mihály, *„Magyarország panasza": A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. században*, Csokonai könyvtár 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), 7. Tarnai hatásáról egyébként egy visszatekintő írásában részletesen is megemlékezik: Imre Mihály, „Első személyes találkozásom…", in *„Jól őrizd helyedet": Emlékezések Tarnai Andorra*, vál., szerk. Tüskés Gábor, munkatárs Bretz Annamária, a kép. vál. Kecskeméti Gábor (Budapest: rec.iti, 2014), 102–105, http://reciti.hu/2014/2048, utolsó letöltés: 2019. júl. 5.

9 Hopp Lajos, *Az „antemurale" és „conformitas" humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Humanizmus és reformáció 19 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992).

10 Ezt az összefüggést Bíró Ferenc is hangsúlyozta a Tarnai 60. születésnapját köszöntő írásában: Bíró Ferenc, „Tarnai Andor hatvanéves", *Irodalomtörténeti Közlemények* 89, 3. sz. (1985): 385.

hogy Tarnai kezdeményezése ennyire elsikkadt – s ezt aligha lehet a kényszerű politikai körülményekre fogni, mert az 1990 utáni, új keretben megmutatkozó törekvések sem fedezték föl ezt a módszertani előzményt, sőt, még csak nem is reflektáltak rá. Jelzésértékű, hogy az a tanulmánykötet, amely a politikai nyelvek kutatása legjelentősebb igénybejelentésének tekinthető az utóbbi években, Tarnai munkájának eszmetörténeti jelentőségét meg sem említi – ez még akkor is elgondolkodtató, ha a politikai nyelvekre irányuló érdeklődés némileg más kutatásmódszertani irányt és előzetes teoretikus megfontolásokat igényel, mint amelyet Tarnai a 60-as években követett.[11] Azaz hiába épült bele a 18. századra vonatkozó kutatásokba alaptételként mindaz, amit Tarnai a Hungarus-tudat jelenlétéről és jelentőségéről kimutatott,[12] a könyv módszertani tanulságainak az elsikkadása mindmáig kellően ki nem használt esélynek minősíthető.

A másik mulasztás az volt, hogy a könyv megjelenésekor a magyar tudomány eredményeinek külföldi népszerűsítéséért felelős illetékeseknek nem jutott eszébe: Tarnai könyvét minél előbb le kellene fordítani több nyelvre. Ez a munka azzal, hogy egy latin szállóige története kapcsán a Magyar Királyság német és szlovák lakta városaiban jelenlévő patrióta tudat meglétét vizsgálja, szinte predesztinálva van arra, hogy más nyelveken is megjelenjék – ha valami, akkor ez feltétlenül nemzetközi érdeklődésre számot tartó eredmény volt, amelynek termékenyítő hatása lehetett volna a térségi eszmetörténeti folyamatok kutatására is. Valamilyen okból azonban egykorúan elsikkadt az idegen nyelvű fordítás – de hogy ez nem véglegesen elúszott lehetőség, azt az bizonyítja, hogy néhány éve a könyv szerencsére megjelenhetett lengyelül.[13] Nem önállóan, hanem egy, a magyarországi latinitást bemutató, színvonalas tematikus válogatás részeként, de ez így is nagyon fontos lépés (különösen, hogy mindez egy Varsóban kiadott könyvben történt meg). Persze ez még nem teszi fölöslegessé a további (legalább a német és a szlovák) fordítást és annak méltó megjelentetését, valamint propagálását.

Van a könyvnek olyan módszertani része is, amely termékenyen újragondolható lenne. A munka filológiai része ugyanis az időközben digitalizált, s a világ-

11 Vö. *„Politica philosophiai okoskodás": Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. Fazekas Gergely Tamás, Miru György és Velkey Ferenc (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2013). A névmutatóban Tarnai neve csak kétszer szerepel, de mindkét esetben egy részben tőle szerkesztett tanulmánykötet valamelyik tanulmányára van futó hivatkozás.

12 Mint például Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 27. A névmutató még Tarnai számos egyéb művének az említését tartja számon, s ezáltal az egyik legfontosabb szakirodalmi előzménynek mutatja a munkásságát.

13 Andor Tarnai, „Extra Hungariam non est vita", in *Latinitas hungarica: Łacina w kulturze węgierskiej*, koncepcja i wybór tekstów Jerzy Axer i László Szörényi, przeł. z języka węgierskiego Jerzy Snopek, 69–123 (Warsawa: Wydzial „Artes Liberales"–Wydawnictwo DiG, 2013).

hálón könnyen hozzáférhetővé vált, egykorú kiadványok segítségével ellenőrizhető, sőt, bővíthető lenne. Az internet rendkívül nagy lehetőséget nyújthat bizonyos, kötött grammatikai szerkezetű kifejezések (így a szintagmák, proverbiumok és vendégszövegek) keresésében.[14] Tarnai egyik tanulmánya kapcsán meg is történtek már ilyen típusú kiegészítések, s ezek részben más eredményre jutottak, de alapvetően csak módosították és pontosították Tarnai következtetéseit. Ezt is alapvetően azért, mert más, Tarnai számára még nem hozzáférhető bibliográfiai bázisra támaszkodhatott a szerző az internetes adatbázisok segítségével.[15] Tarnai teljesítményének a jelentőségét növeli, hogy ő még nem ennek a technikai jellegű újításnak az ismeretében kezdett munkához, hanem egy hagyományos, a könyveket kézbe vétellel megismerő filológiai módszertan alapján (amelynek persze előfeltétele volt, hogy az ember fölkeresse azokat a könyvtárakat, ahol a számára fontos forrásmunkákat őrizték – márpedig Tarnai külföldre irányuló utazási lehetőségei a 60-as évek Magyarországán erősen korlátozottak lehettek).

Ha az előbb azt hangsúlyoztam, hogy maga Tarnai sem az *Extra Hungariam*…-mal megnyíló kutatási lehetőség folytatásában látta saját tudományos pályájának továbbépítését, azt azért hozzá kell ehhez tenni, hogy éppen teoretikus szinten még volt mondanivalója ehhez. Hiszen a toposzkutatás módszertani lehetőségeit aztán később igyekezett újragondolni. Ennek kapcsán Szörényi László emlékezése örökített meg egy anekdotikus adalékot:

> már nem tudom pontosan, melyik alkalommal, lehet ugyanis, hogy éppen a szabadságharc témájáról mint lehetséges toposzról volt szó, és akkor ez úgy a hetvenes évek vége felé lehetett, de az is lehet, hogy általában a toposzkutatásról, nem tudom, mikor; mindenesetre Tarnai Bandi ott ült, és minden alkalommal lelkesen magyaráztam valamit, amit akkor éppen rendkívül fontosnak éreztem, amikor ő nagyon óvatosan és udvariasan figyelmeztetett arra, hogy a toposzkutatás több, mint a tematikai vagy a motivikus kutatás, de hiszen, Laci, te ezt úgyis tudod, én pedig égtem egészen addig, amíg el nem olvastam nem sokkal azelőtt megjelent hosszú

14 Ennek lehetőségeiről lásd Lengyel Réka, „A visszanyert könyvtár: A Széll Farkas-gyűjtemény feldolgozásának lehetőségei a 21. században", in *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila és Zvara Edina, 472–478 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016).

15 Lengyel Réka, „Kónyi János elcserélt fordítása (*A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve*, 1774): Robert Dodsley magyarországi recepciójához", in *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. Lengyel Réka, 128–145 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2016). A dolgozat Tarnai következő, klasszikus értékű tanulmányából indult ki: Tarnai Andor, „Egy tibetinek álcázott laikus erkölcstan a XVIII. századi magyar irodalomban", *Irodalomtörténeti Közlemények* 62, 2–3. sz. (1958): 177–186.

> tanulmányát, amelyben módszeresen osztályozta, rendszerezte és minősítette azokat a motívumokat, melyeket Ernst Robert Curtius könyve vagy a Lausberg-féle nagy retorikai kézikönyv megjelenése óta alkalmaznak a toposzkutatók.[16]

A tanulmány, amelyet itt Szörényi említ,[17] azért is méltó a figyelemre (szakmai színvonalán és önértékén túl),[18] mert megjelenése annak idején komoly hiányt pótolt. A tárgytörténet (Stoffgeschichte) ugyanis igen messze volt attól, amivel a marxista irodalomtörténet-írás megpróbálta meghatározni az irodalom lényegi dimenzióit. Nem csodálható, hogy 1945 után jó darabig nem is mutatkozott szembeszökő fejlődés ezen a területen, a tárgytörténet igazi hazai csúcsteljesítményei marginális pozícióban, mindenféle intézményes irodalomtörténeti kutatástól érintetlenül születtek meg, a leginkább Scheiber Sándor jóvoltából.[19] A hazai tárgytörténeti kutatásokat áttekintő Voigt Vilmos a Scheiberén kívül nem is tartott említésre méltónak egyéb, 1945 utáni tudományos életművet, a példaként említett többi kutató (Katona Lajos, Dézsi Lajos és György Lajos) mind korábbi időszakban hozta létre legfontosabb, idevonható munkáit.[20] Érdemes megemlíteni, hogy Sándor István 1945-ben megjelent, s szinte teljesen visszhangtalanul maradt monográfiája volt azon kevés irodalomtörténeti munka egyike, amelyik deklaráltan a tárgytörténethez kívánt csatlakozni – ezért is lehet tünetértékű, ahogyan bekövetkezett ennek a munkának a szinte teljes elhallgatása és elfeledése, párhuzamosan azzal, ahogyan magát Sándor Istvánt is kiszorították az irodalomtörténeti kutatás intézményrendszeréből.[21] Tarnai tanulmányának – s persze az ezt előkészítő, 1969-es monográfiájának – ezért is volt nagy jelentősége, hi-

16 Szörényi László, „Emlékeim Tarnai Andorról", in *„Jól őrizd helyedet"…,* 64, hozzáférés: 2019.07.05, http://reciti.hu/2014/2048.

17 Tarnai Andor, „A toposz-kutatás kérdéseihez", *Literatura* 2, 1. sz. (1975): 66–73.

18 Az a módszer, ahogyan Tarnai a toposzkutatás lehetőségeit és távlatait összefoglalja, sok mindenben rokonítható az újabb, azaz azóta született rendszerezésekkel; vö. Wilhelm Schmidt-Biggemann und Anja Hallacker, „Topik: Tradition und Erneuerung" in *Topik und Tradition: Prozesse der Neuordnung von Wissensüberlieferung des 13. bis 17. Jahrhunderts,* Berliner Mittelalter- und Frühneuzeitforschung 1, 15–27 (Göttingen: V & R unipress, 2007). A tanulmányra Fórizs Gergely figyelmeztetett.

19 Scheiber Sándor, *Folklór és tárgytörténet: Teljes kiadás* (Budapest: Makkabi Kiadó, 1996).

20 Lásd Voigt Vilmos szócikkét: *Világirodalmi lexikon*, főszerk. (I–XI:) Király István, (XII–XIX:) Szerdahelyi István, felelős szerk. (I–XI:) Szerdahelyi István, (XIII–XIX:) Juhász Ildikó, 19 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970–1996), 15:164–166.

21 A könyv új kiadását lásd Sándor István, *Író és társadalom: Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből: I. Főúr és nemes*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2012). Vö. még Szilágyi Márton, „Egy félbemaradt irodalomtörténészi pálya kései tanulságai: Sándor István munkássága", *Tiszatáj* 64, 10. sz. (2010): 61–68.

szen nem látványosan, nem vitapozíciót generálva, de legitimmé tett egy korábbi, nagy tudományos potenciállal rendelkező kutatási megközelítést. Amely egyébként – érdekes módon, de azért nem annyira meglepetésként – voltaképpen Tarnai mesteréhez, Horváth Jánoshoz vezethető vissza:[22] Sándor István is Horváth-tanítvány volt, egykori Eötvös-kollégista, és Scheiber is Horváthhoz járt, amíg a numerus clausus miatt el nem távolították a pesti egyetem bölcsészkaráról, s át nem ment hallgatónak a Rabbiképzőbe – s ezzel rövid távon meg is szűnt annak a lehetősége, hogy hivatalosan irodalomtörténész váljék belőle.

Meglepő, hogy az *Extra Hungariam…* közvetlen kritikai visszhangja mennyire nem volt átütő erejű: Tarnai könyvéről csak egyetlen recenzió született, Szörényi László tollából, az is évekkel később, s az sem centrális irodalomtörténeti vagy történeti folyóiratban jelent meg.[23] A munka lassú hatása azonban aligha tagadható: ennek egyik jelzése, hogy Szajbély Mihály egyhelyütt, jóval később „egyetemista éveim legnagyobb szakirodalmi olvasmányélménye"-ként emlegette.[24] A megjelenés óta eltelt ötven év pedig csak emelte a könyv értékét, érdemes lenne hát szembenézni azokkal a metodológiai újításokkal is, amelyek miatt a munka még ma is kezdeményező erejűnek tűnhet. Annál inkább, mert ennek a könyvnek az esetében azóta sem nyúlt hozzá senki ugyanehhez a problémához, tehát még csak az igénye sem mutatkozott meg eddig a kérdés újragondolásának. Pedig a könyv igazi hatása ebben mutatkozhatnék meg. Különösen, ha szerzője még a kötet utolsó bekezdésében is ilyen módon próbálja meg összegezni eredményeit: „[e sorok írója] azzal, hogy néha kidolgozatlan, de jól megfogható témákat említ, nem leckét akar feladni másoknak, hanem kedvet kíván kelteni hasonló kutatásokra. Jól tudja, hogy módszere vitatható, anyaga nem egy helyen hiányos, megállapításait talán nem fogják minden részletükben elfogadni", s csak ezután következik annak visszafogott megfogalmazása, hogy talán mégiscsak volt valami értelme megírni a könyvet.[25]

Tarnai ezen szavai azonban nemcsak (sőt, nem elsősorban) legendás szerénységét bizonyítják, hanem megfogalmaznak egy komolyan veendő figyelmeztetést

22 Tarnai Horváth Jánosról: Tarnai Andor, „Előszó az 1988. évi kiadáshoz", in Horváth János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1931, 1944); reprintjük: bev. Tarnai Andor, Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988).

23 Szörényi László, „Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita… Egy szállóige történetéhez*", *Helikon – Világirodalmi Figyelő* 19, 4. sz. (1973): 603.

24 Szajbély Mihály, *„Idzadnak a' magyar tollak": Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2001), 14.

25 Tarnai, *Extra Hungariam non est vita,* 101.

is: a szerző joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy amit a könyv tartalmaz, az egy mintavétel, amely időben és térben jól behatárolható formában válik a vizsgálat tárgyává. Fontos (és időszerű) lenne tehát föltenni a kérdést, amely ebből következik: az általánosításoktól jogosan óvakodó Tarnai itt valaminek a speciális formáját írta-e le vagy éppen az általános jellemzőjét? Vagyis a Hungarus-tudat kimutatott formája vajon a korabeli Magyar Királyság más területein és más nemzetiségei körében is ugyanígy s ugyanekkor volt jelen? Tarnai azt várta el az utókorától, hogy ilyen irányban gondolja tovább az érzékelt problémát.

Ez azonban nem történt meg. Még ha a részletek dolgában jócskán gyarapodtak is az ismereteink.

Úgy vélem, még nem zárult le ez a történet. Tarnai Andor ötven éve megjelent könyve még mindig nem épült bele kellőképpen a hazai történeti, eszmetörténeti és irodalomtörténeti kutatásokba. Illetve hatása kétségtelen, de nem tudatosult számos módszertani újdonsága és szemléleti kezdeményezése. Lenne hát még feladatunk ez ügyben nekünk, a kései, de még Tarnai személyes hatását emlékként őrző utókornak is.

Sapienti sat.

Tóth Gergely

Őslakos-vita vagy közös őstörténet?

Perlekedő és megegyezést kereső néperedet-narratívák Magyarországon a 17–18. században*

1. „Őslakosok" és „jövevények" – bevezetés

„Extra Hungariam non est vita..." című értekezésében Tarnai Andor kiválóan mutatott rá a 17–18. századi magyarországi eszmetörténet nagyon fontos jelenségére, az ún. „őstörténeti" vagy „őslakos vitára". Kifejtette ugyanis, hogy a honi értelmiség nem magyar ajkú tagjai – elsősorban német és szlovák szerzők – elkezdték kidolgozni saját etnikumuk őstörténetét, s egyben igyekeztek kimutatni annak ősiségét, illetve történelmi jogát a Kárpát-medencében való megtelepedésre.[1] A jelenség persze nem egyedülálló: a korszakban szinte minden országban történészek és nyelvészek kezdték el megkülönböztetett figyelemmel vizsgálni nemzetüknek, illetve nemzetük anyanyelvének eredetét, igaz, meglehetős elfogultsággal és kezdetleges módszerekkel.[2] Magyarországon azonban e vizsgálódásoknak külön tétje volt. Teljes joggal hangsúlyozta Tarnai, hogy itt egyfajta rivalizálásról, versenyfutásról volt szó: az említett szerzők saját nációjuk „bejöve-

* Jelen tanulmány elkészültét a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-124884-es számú, *A 18. századi Magyarország enciklopédiájának közzététele: Bél Mátyás Notitia Hungariae novae c. művének kritikai kiadása (6–7. kötet)* című kutatási projektje támogatta.

1 Tarnai Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Modern filológiai füzetek 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 67.

2 Lásd erre Arno Borst, *Der Turmbau von Babel: Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, 4 köt. (Stuttgart: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1957–1963), 3:1048–1394; Hegedűs József, *Hiedelem és valóság: Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003), 18–66.

telét" kivétel nélkül korábbra helyezték, mint a magyarságét, sőt, akár a hunokét – amire magyar oldalról is érkezett válasz.[3]

Maga a polémia viszonylag ismert, és különösen a szlovák és a magyar őstörténeti narratívák ütközésével foglalkozott sokat a kutatás – elsősorban szlovák részről. Tanulmányomban ugyanakkor azt szeretném bemutatni, hogy nem csupán ez az ellenséges hangnem, a másik nemzetet „jövevénynek" minősítő törekvés volt jellemző a korszakra. Ezzel párhuzamosan, sőt akár ugyanazon művekben az egymással vitatkozó elbeszéléseknek a kibékítésére is történtek kísérletek, ahol a hangsúly a békés együttélésre és a sorsközösségre helyeződött.

2. Szlovák–magyar szövetség Bábel tornya óta – Otrokocsi Fóris Ferenc őstörténeti kalandozásai

Az őstörténet és nyelvtörténet modern, tudományos igényű – de jellemzően szélsőséges és alaptalan állításoktól sem mentes – vizsgálata, mint kutatási téma, Magyarországon csak bizonyos késéssel jelent meg, s először a honi németek, így az erdélyi szász Johann Tröster, illetve a szepességi David Frölich művelte. Írásaikban saját nációjuk autochtóniáját, azaz őslakos voltát igyekeztek bizonyítani antik szerzők citációival és képtelen analógiákkal, míg az ország más nemzeteire nem voltak tekintettel, vagy éppenséggel lenézéssel szóltak róluk.[4] Hozzátehetjük, hogy a polgárosult honi németség „felsőbbrendűségi" tudatát a külhoni vélemények is erősítették, miszerint e barbár országban csak a németek mutatnak fel némi fejlettséget és kultúrát.[5]

Talán részben éppen Frölich és Tröster művei szolgáltak figyelmeztetésként más tudósoknak, hogy ez az út nem járható, legalábbis magyar és szlovák viszonylatban semmiképpen sem. A magukat kiváltságaikkal körülbástyázó szepességi és erdélyi németekkel ellentétben ugyanis a magyar és a szlovák ajkú országlakók nem különültek el egymástól – sem területileg, sem jogi alapon –,[6] így az össze-

3 Tarnai, *Extra Hungariam*..., 67–68.

4 Frölich műve: David Frölich, *Der uralte deutsch-ungerische-zipserische und siebenbürgische Landssmann, dass ist Vorlauffer der newen Ungerischen Chronic*... (Lőcse: Brewern, 1641); Tröster munkája: Johann Tröster, *Das alt- und neu-teutsche Dacia* (Nürnberg: Kramer, 1666). Még lásd Tarnai, *Extra Hungariam*..., 67–68.

5 Uo., 72–81.

6 Vö. erre Lagzi Gábor–Kollai István, „Szlovák–magyar közös múlt" in *Meghasadt múlt: fejezetek a szlovákok és a magyarok történelméből*, szerk. Kollai István, 30–41 (Budapest: Terra Recognita Alapítvány, 2008), 30–31.

tartozás tudata, a közös haza és közös sors érzete sokkal erősebb volt. Úgy gondolom, ez késztette bizonyos kompromisszumokra a két nemzet tudósait az őstörténeti koncepciók kialakításakor.

A németek után Otrokocsi Fóris Ferenc volt az, aki tudományos igényű őstörténetet jelentetett meg Magyarországon. Ő a magyarság eredetét vizsgálta, nyelvészeti és történeti megközelítésben. Műve, az *Origines Hungaricae* a szkíta–hun–avar–magyar koncepcióra épült, ezt fejtette ki nagy terjedelemben, a korszakra és a műfajra jellemző túlzásokkal és ma már komikusnak ható szóeredeztetésekkel.[7] A mi szempontunkból azonban most a honi szlávok, elsősorban a szlovákok eredetével kapcsolatos elmélete érdekes. Szerinte ugyanis ők részben a dalmátoktól, illírektől, szkítáktól, vendektől származnak, de *leginkább* a budinosz nevű szkítiai néptörzstől, akiket már Hérodotosz is említ. Otrokocsi Fóris – Ammianus Marcellinusra támaszkodva – úgy véli, hogy a budinoszok később az alánoknak voltak alávetve, s végül a hunokkal közösen bevonultak Daciába és Pannoniába.[8]

A magyar szerző sokszor visszatér a műben erre az ötletére, ami jelzi, hogy különösen fontos neki. Egy helyen „a mi szkíta szlávjainkról" *(Sclavi nostri Scythici)* beszél, egyértelműen a szlovákokra gondolva ezzel,[9] míg máshol egyenesen azt mondja, hogy a magyarok által tótoknak hívott „szlávok" (szlovákok) a magyarok ősei számára elválaszthatatlan társak voltak, sőt, szerinte a végzet megbonthatatlan kötelékkel kötötte össze a magyar és a „szláv" nemzetet – a dákokkal együtt – már Bábel tornyának építése, illetve a nemzetek első szétszóratása óta.[10] Nem nehéz

7 Franciscus Foris Otrokocsi [Otrokocsi Fóris Ferenc], *Origines Hungaricae, seu liber, quo vera nationis Hungaricae origo et antiquitas, e veterum monumentis et linguis praecipuis panduntur*..., 2 köt. (Franequerae: Strik, 1693). A műre lásd Tarnai Andor, „Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány", *Irodalomtörténet* 66, 4. sz. (1984): 817–831, 828–829; Hegedűs, *Hiedelem és valóság...,* 57–59 et passim; Szabados György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században* (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 146–152; Tóth Gergely, „»Civilizált« őstörténet: A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében", *Történelmi Szemle* 54, 2. sz. (2012): 219–246, 224–226.

8 „Sclavos autem nostros, non dubito esse partim Illyriorum et Dalmatarum progeniem [...] partim veteris Scythicae, partim etiam Venedicae nationis ad Balticum, partim vero et praecipue esse reliquias illorum Budinorum (alias Vidinorum), qui cis et ultra Tanaim in Scythia olim habitantes, Alanisque prius subiecti, una cum Hunnis in Daciam et Pannoniam venere." Otrokocsi Fóris, *Origines Hungaricae...,* 1:69. („Nem kételkedem, hogy a mi szlávjaink részben az illírektől és dalmátoktól származnak... részben a régi szkíta, sőt, részben a baltikumi vend nemzettől, részben viszont, s legfőképpen azonban ama budinoszok [avagy vidinusok] maradékai ők, akik hajdan a Tanaison innen s túl éltek Szkítiában, s előbb az alánok alattvalói lettek, majd a hunokkal együtt Daciába és Pannoniába jöttek.") A tanulmányban szereplő fordítások tőlem származnak. (T. G.)

9 Uo., 1:349.

10 „Nos Sclavos eiusdem patriae nobiscum cives et ab olim etiam, nostris majoribus in Scythia et in expeditione Europaea, socios cum Alanis indivulsos, quos, (et fere etiam Dacos) fata quodammodo,

eme elmélet mögött a mozgatórugókat észrevenni. A Gömör–Kishont vármegyében született, majd Rimaszombaton, Rimaszécsen és Kassán református lelkészként dolgozó Otrokocsi Fóris élete jelentős részét szlovák–magyar vegyes lakosságú területen élte le, így bizonyára szükségét érezte annak, hogy a két nép békés együttélését, szövetségét a távoli múltba is visszavetítse.[11] Később lettek követői: Timon Sámuel, majd pedig Bél Mátyás is hasonló irányba indult el. Otrokocsi Fórist és műveit mindketten jól ismerték, így valószínű, hogy számolhatunk az ő hatásával, kezdeményező szerepével.

3. Bencsik, a „főellenség": a szlovák nemzeti apologetika kezdetei

Az 1720-as években két olyan mű jelent meg őstörténeti témában, amely aztán több historikust állásfoglalásra késztetett. Bencsik Mihály nagyszombati jogászprofesszor 1722-ben jelentette meg munkáját, amely a magyar országgyűlésről, annak követeiről, a magyar nemzet eredetéről, továbbá – egyebek mellett – a magyar kiváltságos városokról szólt.[12] Az utóbbit tartalmazó fejezetben Trencsén városáról és egyben a szlovákokról meglehetősen sértő kijelentéseket tett. Elővette ugyanis a fehér ló mondáját, s azt írta, hogy Szvatopluk veresége után a szlová-

inde a prima gentium dispersione, videntur nostrae nationi nexu colligasse indissolubili, vocamus Thót..." Uo., 2:22–23. („Mi tótoknak nevezzük azokat a szlávokat, akik ugyanezen haza polgárai velünk együtt, s hajdan is elválaszthatatlan társai voltak őseinknek Szkítiában és az európai hadjáratban az alánokkal együtt, s akiket (s szinte a dákokat is) valami módon a végzet, úgy tűnik, eloldozhatatlan kötelékkel kapcsolt hozzá a nemzetünkhöz, már a nemzetek első szétszóratása óta...")

11 Otrokocsi Fóris Ferenc életére máig a legteljesebb: Fallenbüchl Ferenc, *Otrokocsi Fóris Ferenc élete és irodalmi működése* (Esztergom: Buzárovits Nyomda, 1899); újabban lásd Knapp Éva, „Ismeretlen források Otrokocsi Fóris Ferenc katolizálásának kérdéséhez", *Magyar Könyvszemle* 122, 2. sz. (2006): 201–217.

12 [Michael Bencsik], *Novissima diaeta nobilissima principis statuumque et ordinum Inclyti Regni Hungariae partiumque eidem annexarum... sub praesidio... Michaelis Bencsik... pro nobilitari discursu suscepit Nicolaus Bencsik...* (Tyrnaviae: typis Academicis, 1722). Bencsik Miklós joghallgató, a szerző fia volt, de nem ő írta a művet: ő csupán vitára bocsátotta. Legalábbis minden forrásunk a professzort nevezi meg szerzőként, így a mindentudó Katona is a *Historia critica* vonatkozó kötetének végén. Lásd Stephanus Katona, *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae...* tom. XIX. (ordine XXXVIII.) (Budae: Regia Universitas Pestiana, 1806), 851. A Bencsik Mihály és Miklós közötti rokonsági viszonyra lásd Molnár Aladár, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*, I (Budapest: M. Tud. Akadémia, 1881), 227. Bencsik Mihály életének és műveinek rövid ismertetését lásd Pauler Tivadar, *Bencsik Mihály jogtudós jellemzése* (Pest: Landerer–Heckenast Nyomda, 1855); további irodalommal: Új magyar életrajzi lexikon, főszerk. Markó László, 6 köt. (Budapest: Magyar Könyvklub, 2001), 1:606–607.

kok elbújtak a határmenti hegyekbe, nehogy a hunok rájuk találjanak, de aztán mégis a magyarok alattvalói és jobbágyai lettek.[13]

A könyv, amint arra a reakciókból következtetni lehet, nagy felháborodást okozott a szlovák értelmiség körében. Egyfajta katalizátor-szerepet töltött be, amennyiben a téma ezután érzékelhetően előtérbe került, vagyis a honi szlovákság genezisével, történetével egyre többen kezdtek foglalkozni. Bencsik lett tehát az „ősellenség", aki ellen sokan ragadtak tollat – Dušan Kováč találó észrevétele szerint ennek következtében a szlovák történetírásban otthonra lelt az „apologéta szindróma", ami a históriai kutatást a „nemzetvédelemnek", a szlovákság hajdani dicső múltja bemutatásának rendelte alá.[14] Ugyanakkor a külső bírálat hatására meginduló kutatás nagyon tipikus jelenség; a magyarországi *historia litteraria* is a külföldi kritikák miatt bontakozott ki a 18. század elején.[15]

Az első és meghatározó szlovák „nemzetvédő" Ján Baltazár Magin volt – trencséni jezsuita novícius, később nyitrai kanonok és dubnicei plébános –, aki 1728-ban válaszolt Bencsik munkájára, elsősorban arra a néhány sorra, amelyet a magyar professzor Trencsén városa kapcsán írt.[16] A mű – néhány kisebb

13 Bencsik, *Novissima diaeta*..., 152.

14 Dušan Kováč, „A szlovák történelmi mítoszok és a szlovák történetírás", in *A szlovákkérdés ma,* összeáll. Rudolf Chmel, 472–492 (Pozsony: Kalligram, 2016), 481–482. A témának igen gazdag irodalma van, elsősorban szlovák részről. Az újabbak közül lásd Ján Tibenský, „A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása", in *Nemzetiség a feudalizmus korában: Tanulmányok,* szerk. Spira György és Szűcs Jenő, Értekezések a történeti tudományok köréből 64, 182–202 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 188–190 (a régebbi szlovák irodalom ismertetésével); Ľubomír Lipták, *Száz évnél hosszabb évszázad: A történelemről és a történetírásról* (Pozsony: Kalligram, 2000), 52–53, 68–69; Ring Éva, *Államnemzet és kultúrnemzet válaszútján: a modern nemzetek születése Kelet-Közép-Európában* ([Budapest]: ELTE Eötvös Kiadó, 2004), 130; Langó Péter, „A Kárpát-medence 10. századi emlékanyagának kutatása mint nemzeti régészet: Kutatástörténeti áttekintés", *Korall* 7, 24–25. sz. (2006): 89–117, 92; Lajtai L. László, *„Magyar nemzet vagyok": Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa,* Eszmetörténeti könyvtár 18 (Budapest: Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2013), 453–455.

15 Erre lásd Tarnai Andor, „A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása", in Tarnai Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. Kecskeméti Gábor, 32–87 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 48–50, 53, 69, 76, 78, 80; Margócsy István, „Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében", *Irodalomtörténeti Közlemények* 88, 3. sz. (1984): 291–308, 305–306; illetve legújabban, további irodalommal: Tóth Gergely, „Exjezsuiták: Önkép, önreprezentáció és a rend 1773. évi megszüntetésének emléke Palma Károly Ferenc, Pray György és Katona István történeti munkáiban", in *Egyházi társadalom a 18. században*, szerk. Forgó András és Gőzsy Zoltán, Pécsi egyháztörténeti műhely 11, 411–425 (Pécs: META Egyesület, 2019), 416–417.

16 [Ján Baltazár Magin], *Murices nobilissimae et novissimae diaetae Posoniensis scriptori sparsi, sive Apologia pro Inclyto Comitatu Trenchiniensi, eiusdemque nominis civitate conscripta*... (Puchovii: typis Danielis Chrastina, 1728). Szlovák fordítása is megjelent: Ján Baltazár Magin, *Obrana slávnej župy*

kezdeményt nem számítva[17] – az első szlovák vonatkozású darab a fentebb már említett tudós őstörténetek műfajában, tehát rengeteg antik és egyéb szerzőt sorakoztat fel a szerző a saját nemzete ősiségének és nagyságának bizonyítására, továbbá szélsőséges kijelentésekben sincs hiány. Magin szerint képtelenség, hogy a honi szlávok alávetett helyzetbe kerültek volna a magyarok bejövetelekor. Bencsik eme állításával szemben nem csupán a Kárpát-medencei szlávokat vonultatja fel, hanem a „barokk szlávizmus" addigra már közkézen forgó toposzait is, így az Adriától a Balti-tengerig terjedő, hatalmas szláv népet, amelynek már Nagy Sándor is kiváltságlevelet adott, és amely a hunokkal is szövetségben harcolt, továbbá a magyarok érkezésekor is lakta az egész térséget.[18] Ezután fenyegetőleg megkérdi: hogy meri ez a nagyszombati szlovákok közé befurakodott jövevény – azaz a jászberényi születésű Bencsik – pocskondiázni a szláv nemzetet?[19] Magin emellett – jogosan – a legendák közé száműzi a fehér ló mondáját.[20]

Hozzá kell tenni azonban, hogy szerzőnk egyébként igen rokonszenvesen ír a magyarok és szlovákok együttéléséről. Kijelenti, hogy a „pannóniai szlávok" és a magyarok valójában egy és ugyanazon nemzet tagjai, hiszen ugyanazon ég alatt születtek, és egy országban élnek, s ezért a honi szlávokat nyugodtan lehet magyaroknak, pontosabban *Hungari*nak nevezni.[21] Emellett szerzőnk a hunok és magyarok hadi dicsőségét, bátorságát is hosszan méltatja.[22] Magin tehát a Bencsik elleni harcias kirohanások ellenére még a Tarnai és mások által leírt sajátos identitás, az ún. „Hungarus-tudat" keretein belül mozog, vagyis egyfajta állampatriotizmus jellemezte: a közös hazához, *Hungariá*hoz való ragaszkodás.[23]

Trenčianskej a mesta tohože mena, ed. Vincent Sedlák (Martin: Matica Slovenská, 2002). A mű keletkezésére lásd Tibenský, „A szlovák nemzetiség...", 188–189.

17 Ezekre lásd Uo., 185–188; Niederhauser Emil, *A történetírás története Kelet-Európában*, História könyvtár – Monográfiák 6 (Budapest: História–MTA TTI, 1995), 568–572.

18 Lásd Magin, *Murices*..., ff. *6–*8, pp. 34–62 et passim. A barokk szlávizmus közhelyeire lásd Tibenský, „A szlovák nemzetiség...", 185–186, 187–188, 193–194 et passim.

19 „Qua fronte Tyrnaviensium Slavorum proselytus in Slavicam gentem praesumpsit garrire tam impudenter?" Uo., 62.

20 Uo., 69–71.

21 „Aio Slavos Pannonios eiusdem esse nationis, cuius sunt Hungari. [...] Si namque natio, auctore Festo Grammatico, est genus hominum, qui non aliunde, sed ibi nati sunt: quomodo Slavi nostrates in Hungaria editi non dicentur Hungari?" Uo., 62. Még lásd Tibenský, „A szlovák nemzetiség...", 189–190.

22 Magin, *Murices*..., 28–34.

23 Vö. Tarnai, *Extra Hungariam*..., 79–84 (itt többször is „Hungarus-hazafiságnak" nevezi); szintén fontos tanulmány a Hungarus-értelmiségről: Zombori István, „Bél Mátyás és a *Notitia Hungariae*", in Bél Mátyás, *Csongrád és Csanád megye leírása*, s. a. r., tanulm., jegyz. Zombori István, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–81/2, 113–162 (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1984); a kérdéssel kapcsolatos irodalmat összefoglalta és új szempontokkal bővítette Soós István, „Értelmiségi min-

4. Őshonos szlovákok és „nem is olyan műveletlen" hunok: Timon Sámuel „kétfrontos" harca

Magin műve nagyon fontos vitaindító volt, de zavaros tematikája, kritikátlansága miatt mégsem lehetett komoly történeti munkának tekinteni. Nem csoda, hogy rövidesen két kiváló történész, Timon Sámuel és Bél Mátyás is folytatta a kutatást. A Trencsén vármegyei, szintén szlovák anyanyelvű Timon Sámuelről, a jeles jezsuita történetíróról Richard Marsina helyesen állapítja meg, hogy az *Apologia* polemikus, sokszor ingerült hangnemével szemben higgadtabban és jóval magasabb tudományos színvonalon fejtette ki saját nációja őstörténetét *Imago antiquae Hungariae* című munkájában.[24] Persze nála is szerepel a szlávok autochtóniájának bizonyítása: szerinte a pannonok szláv nyelven beszéltek,[25] illetve a morvák által leigázott szlávok (a későbbi szlovákok) a markomannok maradékai voltak.[26] Neki azonban nem ez a célja, illetve a központi témája, vagyis nála az apologetikus őstörténeti fejtegetések nem uralkodnak el a szövegen, ahogyan az Maginnál tapasztalható. Emellett a „régi Magyarország", vagyis a Kárpát-medence tulajdonképpeni őstörténete bemutatásakor nem hallgatta el a „magyar szálat", vagyis a szkíta–hun–avar–magyar történeti hagyományt sem, hanem nagy erudícióval azt is kidolgozta, negatív felhangok nélkül, sőt, bizonyos rokonszenv mellett.[27] Munkája tehát egy kettős, magyar–szlovák őstörténet.

---

ták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején", *Acta Historica Danubiensia* 1 (2007): 25–35; még lásd Tóth, „»Civilizált« őstörténet…", 234, 245 et passim.

24 A mű: Samuel Timon, *Imago antiquae Hungariae, repraesentans terras, adventus, et res gestas gentis Hunnicae* (Cassoviae: typis Academicis, 1733). Értékelését lásd Tibenský, „A szlovák nemzetiség…", 190–191; Richard Marsina, „Samuel Timon and His Views on the Early Slovak History", *Studia Historica Slovaca* 13 (1984): 91–105, 100–101, 104–105. Timonra újabban még lásd Szabados, *A magyar történelem kezdeteiről…*, 158–161; életéről és munkásságáról az újabb szakirodalmat is idézi, valamint forrásgyűjtő módszereiről, forráskritikájáról részletesen ír Benei Bernadett, „»Non tam stylo, quam veritati studuit«: Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában", in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor és Molnár Dávid, Convivia Neolatina Hungarica 2 (Szeged: Lazi Kiadó, 2017), 53–59.

25 Timon, *Imago antiquae Hungariae…*, 103–104.

26 Uo., 324. Még lásd Tibenský, „A szlovák nemzetiség…", 190; Marsina, „Samuel Timon…", 100.

27 Timon, *Imago antiquae Hungariae…*, 153–273. Súlyosan téved tehát Tibenský, amikor azt írja, hogy a szlovák ajkú történetírók saját narratívájukat *szembeállították* volna a magyar történeti hagyományban meggyökeresedett, először Bonfininél olvasható „háromszori" (hun, avar, magyar) honfoglalással. Vö. Tibenský, „A szlovák nemzetiség…", 188. Valójában mind Timon, mind Bél elfogadta ezt az elméletet.

Ezen a ponton meg kell jegyeznünk – már csak azért is, mert a kutatás (elsősorban a szlovák kutatás) erről nem vesz tudomást –, hogy a korabeli szlovák ajkú történetírók, értelmiségiek mintegy „kétfrontos harcot" vívtak. A Bencsikmű volt az egyik kihívás – Timon, majd Bél is gúnyosan utal rá művében –,[28] de legalább ennyire aggasztották őket a külföldi bírálatok. A 17–18. századi nyugati szerzők, amint azt Tarnai bemutatja, egy elmaradott, barbár Magyarországról írtak, és volt, amelyik a korabeli magyarokat úgy mutatta be, mint Jordanes a hunokat.[29] Timon, majd Bél is bizonyosan belátta: az, hogy a másik államalkotó náció, vagyis a magyarság őseinek ilyen rossz a megítélése, kihatással van a korabeli Magyarországról alkotott képre is. Ezért volt olyan fontos kultúrnemzetet „csinálni" a hunokból – még a szlovák tudósok számára is.

Nyilvánvalóan ennek köszönhető, hogy Timon szemlátomást a hunoknak is az apologétája akar lenni. Amikor Priszkosz alapján Attila lakomájáról ír, kijelenti, hogy az egyáltalán nem volt barbár, hanem inkább nagyszerű, s egyben mértéktartó.[30] Nem sokkal alább pedig ugyancsak egy Priszkosz-szöveghelyet idéz, miszerint a hunok nevettek egy bohóc keverék-beszédén (amelyben gót, hun és latin szavak egyaránt voltak), és kijelenti: ebből is látszik, hogy a hunok nem voltak olyan műveletlenek, mint azt sokan gondolták.[31] Sőt, teszi hozzá, Attila is tudott latinul, hiszen egyetlen régi szerző sem írja, hogy Leó pápa tolmács útján beszélte volna rá őt Róma megkímélésére...[32] Ezzel a kissé naiv érveléssel Timon egyébként a magyar történeti hagyományhoz is kapcsolódott: már Thuróczy János is bosszankodott a hunok negatív ábrázolása miatt, és igyekezett a velük kapcsolatos elmarasztaló állításokat elhallgatni, a kedvező adatokat kiemelni.[33]

28 Timon kritikus megjegyzése Bencsik művével kapcsolatban: Uo., 354; Bél kritikájára lásd alább.

29 Tarnai, *Extra Hungariam*..., 63–79; még lásd Tóth, „»Civilizált« őstörténet...", 223–224.

30 „Subnectit deinde Priscus modum epulandi Attilae; qui quidem haud quaquam barbarus atque agrestis erat; imo magnificum quid iuxtaque modestum sapiebat." Timon, *Imago antiquae Hungariae*..., 184. („Ezután Priszkosz hozzáfűzi, hogyan lakomázott Attila: bizony, egyáltalán nem barbár vagy parasztos módon, sőt, volt benne valami nagyszerűség, de egyben mértéktartás is.")

31 „Non fuere denique Hunni undique inculti, duri, agrestesque, ut multi existimaverunt." Uo., 190. („Nem voltak tehát a hunok minden tekintetben műveletlenek, durvák és parasztosak, mint ahogyan azt sokan gondolták.")

32 „Quare nec Attila imperitus fuit Latini sermonis. Maximo argumento est illud, quod nemo veterum prodat, Magnum Leonem papam interpretem adhibuisse, cuius adiumento illi persuasisset, ut manum a Romanis abstineret." Uo. („Ezért Attila sem volt járatlan a latin nyelvben. A legnagyobb érv e mellett az, hogy egyetlen régi szerző sem tudósít arról, hogy Nagy Leó pápa tolmácsot vett volna igénybe, s rajta keresztül győzte volna meg őt, hogy kímélje meg a rómaiakat.")

33 Lásd Mályusz Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Tudománytörténeti tanulmányok 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 120–121. Még lásd Tóth, „»Civilizált« őstörténet...", 232–233.

A magyarok bejövetele kapcsán Timon az ún. „befogadás-elméletet" vallja – amint azt már a korábbi kutatás is megállapította.[34] Ennek kapcsán szerzőnknél van egy sajátos gondolatkísérlet, amelyre Jan Tibenský figyelt fel. Ennek lényege, hogy a morvák „leigázták" a szlávokat, akik nehezen viselték el uraikat, s éppen e szlávok – tehát a szlovákok ősei – tanácsolták a magyaroknak, hogy küldjenek fehér lovat Szvatopluknak (!).[35] Tehát a magyarok felszabadították a szlávokat a gonosz morvák uralma alól? Szellemes gondolat, s valójában ez is a magyar és a szlovák őstörténetek kibékítését szolgálta volna, s egyben sajátos megoldást kínált a fehér ló mondájára. Ám az elmélet nyilván több sebből vérzett – már csak azért is, mert a morvák és csehek irányában inkább rokonszenvvel viseltettek a szlovákok –,[36] így visszhangtalan maradt.

Magam Timonnak egy másik gondolatmenetére szeretném felhívni a figyelmet. Szerzőnk néhány oldallal később Liudprand alapján arról ír, hogy a magyarok megtámadták a szomszédos szlávokat, vagy inkább – így Timon – a szlávok hívták be őket.[37] Erről ugyan a forrásában nincs szó,[38] de nem sokkal alább ismét azt állítja, hogy a Morvaországtól egészen a Tiszáig lakó szlávok szövetséget kötöttek a magyarokkal, akik „megkapták" tőlük a síkvidéket lakhelyül.[39] De mire

34 Vö. Tibenský, „A szlovák nemzetiség...", 190–191; Marsina, „Samuel Timon...", 100–101; Lipták, *Száz évnél hosszabb*..., 70–71; még lásd Niederhauser, *A történetírás*..., 572.

35 Vö. Tibenský, „A szlovák nemzetiség...", 190–191. Az idézett helyet Timonnál lásd Timon, *Imago antiquae Hungariae*..., 324; még lásd Uo. 337.

36 Ez a rokonszenv – amit én Bél Mátyás munkáiban számos alkalommal tapasztaltam – részben talán annak köszönhető, hogy a fehérhegyi csata (1620) után nagy számú exuláns érkezett Cseh- és Morvaországból Magyarországra, akik aztán integrálódtak az észak-magyarországi városok multietnikus (jellemzően német és szlovák, kisebb részben magyar) társadalmába, s hatással voltak az egyházi irodalomra, illetve nyelvre is. Vö. újabban Papp Ingrid, „A lutheránus egyház alapítóinak emlékezete a 17. századi szlávajkú magyarországi evangélikus polgárság körében", *Történelmi Szemle* 59, 2. sz. (2017): 299–314.

37 „[Ungari] igitur primo regni Ludovici illius anno contractis maximis copiis primum in finitimos Sclavos invadunt, seu ab iis ipsis, quod ad veritatem propius accedit, evocantur..." Timon, *Imago antiquae Hungariae*..., 329–330. ([A magyarok] tehát ama Lajos uralmának első évében hatalmas sereget gyűjtöttek és elsőként megtámadták a szomszédos szlávokat, vagy pedig – ami közelebb áll az igazsághoz – ők maguk hívták be azokat...")

38 Liudprand a magyar seregeknek a bajor végek ellen 900-ban végrehajtott támadására utal. Krónikája vonatkozó részének fordítását, illetve magyarázatát lásd *A honfoglalás korának írott forrásai,* szerk. Kristó Gyula, Szegedi középkortörténeti könyvtár 7 (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1995), 214.

39 „[Ungari] cum Sclavis Moravam, Vagum, Nitram, ceterosque amnes usque ad Tibiscum accolentibus societatem coiverunt, acceptis ad habitandum, ut mox docebo, planioribus Ungariae tractibus, qui ad Danubium pertinent." Timon, *Imago antiquae Hungariae*..., 332. („[A magyarok] szövetségre léptek a szlávokkal – akik a Morva, Vág, Nyitra, s egyéb folyók mellett laktak egészen a Tiszáig –, s meg-

alapozta mindezt? Nem sokkal alább kiderül, hogy Timon „megdönthetetlen" bizonyítéka Theotmár salzburgi érsek valamikor 900 tavaszán kelt nevezetes levele volt, amely szerint a szlávok magyarok nagy sokaságát „vették magukhoz" *(ad se sumpserunt)*.[40] Ezzel Theotmár valójában a 894. évi morva–magyar szövetségre és a frankok elleni támadásra utalt.[41] Timon azonban a morva–, illetve nála természetesen „szláv"–magyar társulást kiterjeszti az egész honfoglalásra. Forrásába azt is belelátja, hogy a magyarok nem bántak mostohán a szlávokkal,[42] s hogy a szlávok tulajdonképpen befogadták a magyarokat.[43]

Ami viszont ezután jön, az a Hungarus-tudat és a Hungarus-értelmiség valóságos himnusza. E két nemzet, írja Timon, vagyis a magyar és a szlovák nyolcszáz éve együtt van jóban-rosszban; együtt áll, együtt bukik el; a szlávok közül sokan lettek gazdag és nagymúltú családok alapítói, amelyek kötelességükhöz híven hasznára vannak a hazának; sokan kiváló jogászok, míg az alsóbbrendűek dolgos és urukhoz hű földművesek.[44] Egyértelműen Timonnál a legkidolgozot-

kapták, amint majd elmondom, Magyarország lapályosabb vidékeit, amelyek a Duna mellett vannak, hogy ott lakjanak.")

40 Uo., 332–336.

41 A levél fordítását és keletkezési körülményeinek ismertetését lásd KRISTÓ (szerk.), *A honfoglalás korának*..., 185–187.

42 „Hactenus Bavarorum lamentatio, et narratio; ex qua non modo colligitur, sed conficitur primum, Slavos illos non fuisse ab Ungaris male tractatos, imo vero felici fortuna usos; deinde, cum ea epistola conscripta sit, Ungaros nondum sedes collocasse in Pannonia..." TIMON, *Imago antiquae Hungariae*..., 336. („Eddig a bajorok siránkozása és elbeszélése. Ebből nem csupán gondolni lehet arra, hanem egyenesen az következik egyrészt, hogy a magyarok nem bántak rosszul ama szlávokkal, sőt, jól ment a soruk; másrészt pedig az [következik], hogy amikor ez a levél íródott, a magyarok még nem telepedtek meg Pannoniában...") Richard Marsina, a jeles szlovák történész félreértette a szöveget, ugyanis a *primum* szót a *non fuisse ... male tractatos*-hoz értette, tehát, hogy „*eleinte* („at the beginning") nem bántak rosszul a magyarok a szlávokkal". Marsina ezt igen érdekesnek találja, és azon sajnálkozik, hogy Timon eme gondolatot nem fejtette ki bővebben. Lásd MARSINA, „Samuel Timon...", 100–101. A latin szövegből, s annak központozásából azonban világos, hogy Timon a *primum,* a *deinde,* illetve az itt nem idézett *postremo* szavakkal valójában a levélből levonható következtetéseket sorolja fel. Ilyen az, amikor saját későbbi történelmi tapasztalataink és traumáink miatt tévútra jutunk egy szöveg intrepretációja során...

43 „Receperunt itaque Ungaros hospitio Sclavi illi, quos supra descripsi." TIMON, *Imago antiquae Hungariae*..., 336. („Így hát szállással kínálták a magyarokat ama szlávok, akiket fentebb bemutattam.")

44 „Octingentis iam annis in utraque fortuna socii utrique populi. Stant una labantque. Non pauci ex posteris gentis nobilitate ornati opibusque aucti parentes extiterunt familiarum et copiosarum, et hodie perantiquarum; quae quidem non minus patriae praestant, quam debent." Uo., 336–337. („Nyolcszáz éve már jóban-rosszban társa egymásnak mindkét nép. Együtt állnak, együtt buknak el. Nem kevesen e nemzet [az említett szlávok – T. G.] utódai közül nemességgel lettek ékesítve, s vagyonnal gyarapítva, s ezzel gazdag, s mára igen régi családok atyái lettek: e családok nem adnak kevesebbet a hazának annál, mint amennyivel tartoznak neki.") Idézi TIBENSKÝ, „A szlovák nemze-

tabb és a leghangsúlyosabb a befogadás-elmélet, de talán a Hungarus-identitás legszebb megfogalmazása is az ő érdeme.

5. „Közös állampolgárságba olvadtak össze" – Bél Mátyás a magyarok és a szlávok őstörténetéről

Timonnal közel egy időben dolgozott a korszak másik jelentős történetírója, Bél Mátyás, aki valószínűleg szintén szlovák anyanyelvű volt – legalábbis szlovák nyelvi közegben nőtt fel, és ez volt az elsődlegesen beszélt nyelve –, de magyarul és németül is jól tudott. Bél munkásságában is nagyon fontos motívum a külföldi bírálatokkal való szembesülés, illetve annak felismerése, hogy téves képzetek élnek Nyugaton a magyarsággal, illetve a magyar nyelvvel kapcsolatban – egyebek mellett azért, mert nem állnak rendelkezésre honi szerzőktől megfelelő színvonalú munkák, amelyek a Lajtától nyugatra felvilágosították volna a tudós világot. Bél ezért először magyar nyelvtörténetet akart írni, s ezen keresztül megmutatni a magyar nyelv és a magyar, azaz „hun–szkíta" rovásírás ősi mivoltát, illetve a szent nyelvvel, a héberrel való rokonságát.[45]

Innen kanyarodott Bél a magyar őstörténet felé. Csakúgy, mint Timon, ő is fel akarta dolgozni a „régi Hungária" történetét, azaz a Kárpát-medence Szent István előtti históriáját, és, szintén hasonlóan Timonhoz – sőt, megelőzve őt – meg akarta örökíteni e műben a szkíták, hunok és avarok történetét. 1723-as *Prodromus*ában számos részt kidolgozott ebből a tervezett *Notitia Hungariae antiquae*ből.[46] Nála is megfigyelhető az a törekvés, amelyre Timonnál már fentebb utaltunk, vagyis a hunokkal kapcsolatos negatív toposzok – például az arc összevagdosása vagy a műveletlenség – tompítása, illetve cáfolata. Erre Bél rendkívül nagy hangsúlyt helyez, így nála is egyértelműen apologetikus

tiség...", 191 (magyar fordításban); Marsina, „Samuel Timon...", 101 (angol fordításban); Lajtai, *„Magyar nemzet vagyok..."*, 454–455 (magyarul és latinul; 205. jegyzet).

45 A rovásírásról szóló munkája el is készült: Matthias Belius, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* (Lipsiae: Monath, 1718). Még lásd Tarnai, „Bél Mátyás...", 827–831; Komlóssy Gyöngyi, *A különös magyar nyelv: Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához*, Historia litteraria 27 (Budapest: Universitas, 2010), 7–24, 123–140; Tóth, „»Civilizált« őstörténet...", 226–230; Tóth Gergely, „Bél Mátyás, a történész", in *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter és Lengyel Réka, Convivia Neolatina Hungarica 1, 157–167 (Budapest: MTA BTK ITI, 2015), 157–160.

46 Matthias Belius, *Hungariae antiquae et novae Prodromus, cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis versari constituerit auctor...* (Norimbergae: Monath, 1723), 1–62. Még lásd Tóth, „»Civilizált« őstörténet...", 230–236.

szándékról van szó.[47] Érdemes ennek kapcsán idézni, hogy mivel mentegeti a „nyereg alatt puhított hús" ammianusi vádját. „Egyébként úgy hiszem – írja –, tábori szokás volt az a hunoknál, hogy ilyen ocsmány melengetéssel meglangyosított húst ettek: mert amikor a hely és az idő engedte, főve és sütve tálalták."[48]

Nagy országleíró művében, a *Notitiá*ban Bél többször foglalkozik a magyarok bejövetelének kérdésével, főleg a vármegyék népeinek eredetéről szóló fejezetekben. Ezekben a hangsúlyt a magyarok és szlávok közötti békés megegyezésre, egészen pontosan a szövetségkötésre *(foedus)* helyezi. Jó példa erre Trencsén vármegye leírása, ahol úgy fogalmaz, hogy a magyarok nem szívelték ezt a hegyes vidéket, s ezért inkább meghagyták a szlávoknak, miután szövetségre léptek velük.[49] (Ugyanebben a szövegben utasítja vissza Bencsik állításait.[50]) Liptó vármegye leírásában bővebben is kifejti nézeteit. Rokonítja a szlávokat a szarmata metanaszta jazigokkal, s ezzel biztosítja autochtóniájukat Észak-Magyarországon[51] – ezt láttuk Maginnál és Timonnál is. Kijelenti ugyanakkor, hogy a hunok szövetségre léptek a szlávokkal, s magukkal vitték őket hadi vállalkozásaikra, továbbá hogy a szlávok a magyarokkal is ugyanilyen közös „állampolgárságba" olvadtak össze *(in eandem cum iis civitatem coalescerent)*.[52] Bél tehát – csakúgy, mint korábban Magin, illetve a magyar oldalon Otrokocsi Fóris – a hunok és a szlávok között is szövetségkötést vizionál: ezzel a befogadás-elméletet még jobban megszilárdítja, voltaképpen megduplázza azt.

47 Uo., 232–235, 240–242.

48 „Ceterum castrensi more Hunnos id factitasse crediderim, ut carnibus turpi adeo fotu calefactis vescerentur: nam ubi id locus et tempus permittebant, coctas assasve apponebant." Belius, *Prodromus*..., 39.

49 „Aspera enim montium Hungari, et tunc, quum regiones has subigebant, incolis suis Slavis in foedus societatis acceptis habitare permiserunt." Lásd Matthias Bel, *Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatuum ineditorum tomus primus, in quo continentur... Comitatus Arvensis et Trentsiniensis*, ed. Gregorius Tóth, textum recensuerunt notisque instruxerunt Ladislaus Glück, Zoltanus Gőzsy et Gregorius Tóth (Budapest: MOL–MTA TTI, 2011), 188. („A zord hegyeket ugyanis a magyarok – már akkor, amikor e területeket leigázták – meghagyták lakóiknak, a szlávoknak, hogy ott éljenek, akiket szerződéssel társaikká fogadtak.")

50 Uo., 282.

51 Lásd Matthias Bel, *Notitia Hungariae novae historico geographica... tomus secundus* (Viennae Austriae: Straubius, 1736), 546–547. Erre még lásd Tibenský, „A szlovák nemzetiség...", 192. Bél a „szarmata" vagy „ősi" eredetet látta bizonyítottnak bizonyos szlovákok lakta vidékek „durva" nyelvjárásában is. Lásd Tóth Gergely, „»Qua dialecto loquantur?« A Magyarországon beszélt nyelvek és nyelvjárások feltérképezésének kísérlete Bél Mátyás *Notitiá*jában", in *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*, szerk. Korompay Klára et al., A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 229, 163–185 (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009), 171–172.

52 Bel, *Notitia... tomus secundus*..., 547.

6. Konstantin vagy Anonymus? Felerősödő polémiák az 1740-es évektől

Az 1740-es években két olyan kútfő került a magyarországi tudósok látóterébe, amelyek jelentős újdonságokat tartalmaztak a 9–10. századra, vagyis a magyar törzsek bejövetelére és a magyar fejedelemség kezdeteire vonatkozólag. E két forrás Bíborbanszületett Konstantin *De administrando imperio*ja és Anonymus *Gesta Hungarorum*a voltak.[53] Tartalmuk nem kis feladat elé állította a történészeket. A zavart jól érzékelteti Tomka Szászky Jánosnak, Bél tanítványának az 1751-ben készített történelmi atlasza, amelyben igyekezett az új kútfők bevonásával átértékelni a Kárpát-medence 6–9. századi történetét. Konstantin alapján már Nagy Morvaországot ábrázolja egyik térképén (Megalé Morabia), amely lefedi az egész későbbi Magyar Királyságot, a kisebb területi egységeket viszont Anonymus műve alapján alkotta meg (Ducatus Hungu, Ducatus Horomiensis stb.).[54]

Az új források később új vitákat, új teóriákat gerjesztettek. Mindenesetre a közös őstörténet elmélete, vagy a magyar–szlovák szövetségkötés szép ideája egyre kevésbé volt reális – sem Konstantinnál, sem Anonymusnál nem volt semmi ilyesmiről szó, sőt, éppen ellenkezőleg. A megváltozott helyzetet jól illusztrálja a szlovák Szklenár György (Juraj Sklenár)[55] Nagy Morvaországról szóló 1784. évi műve – amely jelentős részben Konstantin és más korabeli bizánci történetírók művén alapult –, illetve Katona István rá adott válasza, aki Anonymus művét védve, illetve arra alapozva vonta kétségbe Szklenár következtetéseit.[56]

53 A két forrás felbukkanásának jelentőségére további irodalommal lásd Szabados, *A magyar történelem…*, 163–167, 176–183; a *De administrando imperio* kapcsán újabban még lásd Tóth Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* (Budapest: MTA BTK TTI, 2016), 117; Anonymus művének előkerülésére és első – részben Bél Mátyás által megvalósított – kiadására lásd Tóth Gergely, „A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből: Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*", *Történelmi Szemle* 55, 4. sz. (2013): 593–617, 600–601.

54 A térkép címe: *Magnae Moraviae pars per Hunniam occidentalem extensa.* Fotóját lásd Tomka Szászky *János, Magyarország első történelmi atlasza*, közread. Tóth Gergely és Török Enikő (Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 2004), 25. Még lásd a térkép magyarázatát. Vö. még Tóth Gergely, „Tomka Szászky János történelmi térképeinek forrásai", in Tomka Szászky János, *Magyarország első történelmi atlasza*, 9–13. Tomka Szászky János atlaszára még lásd Lajtai, *„Magyar nemzet vagyok…",* 328–329 et passim.

55 Azért írtam elsőként a magyar névalakot, mert maga Szklenár is ezt használta 1784-ben megjelent munkája címlapján. Lásd a következő jegyzetet.

56 Szklenár vitaindító műve: Georgius Szklenár, *Vetustissimus magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus…* (Posonii: Landerer, 1784); Katona erre adott válasza: Stephanus Katona, *Examen vetustissimi M. Moraviae situs, cum vindiciis Anonymi Belae notarii institutum* (Pestini, Budae et Cassoviae: Weingand, 1786). A további írásokkal folytatódó polémiára részlete-

Más szlovák történetírói munkákban is önálló, sőt kirekesztő nemzeti őstörténetek, a saját nációt a legősibbnek és legnagyobbnak hirdető, polemikus narratívák születtek – elég itt Juraj Papánek, vagy Ján Severini nevét említeni.[57] Ugyanakkor magyar részről is lehet találni a korszakból olyan megnyilvánulásokat, amelyek a magyarság elsőbbségét és a többi magyarországi nemzetiség alávetett voltát hirdették.[58] Természetesen mindez nem csupán az új források előkerülésének volt köszönhető, hanem annak is, hogy a lassan szekularizálódó értelmiség – így a nemzetiségek értelmisége – Hungarus-tudatát nemzetiségi öntudatra, illetve birodalmi állampatriotizmusra cserélte; valamint annak is, hogy a felvilágosodással az anyanyelv ügye, illetve művelése került előtérbe.[59]

7. A közös „Hungarus-őstörténet" víziója – összegző gondolatok

A fentebb írtak két, egymásnak első pillantásra talán ellentmondó megállapításban foglalhatók össze. Először is kijelenthetjük, hogy a 18. században a magyarországi szlovák anyanyelvű történészek elkezdték tudományosan kidolgozni saját népük őstörténetét, s már a múltban sem voltak hajlandóak úgy tekinteni őseikre, mint alávetett, leigázott népre, hanem egyenrangú partnerekként léptették fel őket, akik szövetséget kötnek a magyarokkal. Ezt a folyamatot a szlovák kutatás természetesen már régóta kiemelt figyelemmel vizsgálja. Fontos megjegyezni, hogy e 18. századi történészek elfogadták a hun–avar–magyar háromszori bejövetel koncepcióját, de saját népük bennszülött voltát is biztosították azáltal, hogy antik népekkel rokonították a szlávokat.

Másrészt viszont az is nyilvánvaló, hogy volt egy olyan rövid időszak, amikor a magyarországi tudósok – magyarok és nem magyarok – felismerték: nem lehet polemikus, a másik nemzetet vagy nemzeteket megvetéssel kezelő, primitív

sebben lásd Tibenský, „A szlovák nemzetiség...", 194–195. Még lásd Niederhauser, *A történetírás*..., 576.

57 Papánekre lásd Tibenský, „A szlovák nemzetiség...", 193–194; Niederhauser, *A történetírás*..., 575. Severinire lásd Tarnai, *Extra Hungariam*..., 93–99; Niederhauser, *A történetírás*..., 573–574; Szörényi László, „Severini János polivalens nemzeti tudata", in Szörényi László, *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról* (Budapest: Kortárs, 2002), 153–160.

58 Ezekre példákat hoz, bár az „erőszakos magyarosítás" kifejezést erre a korszakra nézetem szerint anakronisztikusan használja Tibenský, „A szlovák nemzetiség...", 195, 198–202.

59 Lásd erre Tarnai, *Extra Hungariam*..., 99–100; Szelestei N. László, „Hungarus-tudat", in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, szerk. Kőszeghy Péter és Tamás Zsuzsanna, 14 köt. (Budapest: Balassi, 2003–2014), 4:225.

őstörténeteket kidolgozni, mert ez veszélyezteti az egymással való békés együttélést. Intő példaként szolgált erre Bencsik esete, vagy a magyarokat kigúnyoló szász Trösteré, akire Bél éppen emiatt különösen haragudott.[60] E tudósok rájöttek, hogy olyan koncepcióra, egyfajta közös „Hungarus-őstörténetre" van szükség,[61] amely befogadja, integrálja a többi nemzet múltját is. Többek között ezért tartotta fontosnak Timon, Bél, és még Magin is, hogy a magyar őstörténetet is kutassa és harmonizálja a szláv történettel, és ezért írt Otrokocsi Fóris Ferenc egyfajta közös hun–szláv honfoglalásról. Az őstörténeti stúdiumok másik oka az volt, hogy eme szerzők a Magyarországról és a magyarságról alkotott képen is javítani akartak: emiatt dolgozott Timon és Bél is sokat azon, hogy a magyarok vélt elődeiről, tehát a hunokról alkotott képet megszépítse – sőt, még Magin is hajlandó volt erre. Úgy tűnik, hogy e két törekvés, vagyis az őstörténetek kibékítése, illetve a szlovák historikusok által is felvállalt apologetikus hun történet „művelése" mindeddig kevesebb figyelmet kapott a korszakkal foglalkozó tudományos művekben, holott nagyon fontos részei voltak e szerzők munkásságának.

60 Egy helyen Bél azért fakad ki Tröster ellen, mert az kételkedik a magyar (székely) rovásírás valódiságában; ezért Bél „irigységből fakadó ocsmány előítéletességgel" *(turpi invidiae praeiudicio)* vádolja, mivel a szász szerző ezáltal megtagadja a magyarok őseitől „az írás dicsőségét". Lásd Matthias Belius, *De vetere*..., 51–52.

61 Vö. még Tóth, „»Civilizált« őstörténet...", 244–245.

Papp Ingrid

Felső-magyarországi német és szláv nemzeti ideológiák egy 17. századi biblikus cseh nyelvű alkalmi prédikációban

Mindazok, akik válaszokat keresnek életükben lezajló megmagyarázhatatlan eseményekre, természeti csapásokra, betegségekre, háborúkra vagy éppen virágzó városuk pusztulására, érvényes hivatkozási alapot találnak a Bibliában. Annak, hogy Isten rátekintett egy bűnös városra, a leglátványosabb jele az volt, hogy próféták jelentek meg a városokban, és hirdetni kezdték, hogy ha a lakók nem tartanak bűnbánatot, akkor az Úr elpusztítja a városukat. Rövid ideig tartó megtérése után pusztult el Ninive (Nah 3,7), Szodoma és Gomora városára pedig „kénköves és tüzes esőt" bocsátott (1Móz 19, 24–25). Ezekben az esetekben a városok elpusztítása természeti csapásokkal vagy tűzzel az istentelenek vesztét okozta, ami elősegítette a zsidó hit fennmaradását és megerősödését, a későbbiekben a kereszténység létrejöttét és térnyerését. Máskor viszont egy-egy város pusztulását az uralmon lévők akarata, hatalomvágya, vallási irányultsága, politikai és kereskedelmi érdekei idézték elő, amellyel más népek, nemzetek és országok fölé akartak kerekedni. A városokat elemésztő természeti katasztrófákat, népirtásokat, járványokat és tűzvészeket a túlélők traumatikus élményként élték meg, amelyet megpróbáltak feldolgozni, megindokolni és értelmezni.

A városok pusztulását megjövendölni és túlélőként elbeszélni e szentírási helyek alapján nem példa nélküli dolog a keresztény történelemben, ahogyan az ókori történelemben sem. Egyik legkorábbi és talán legismertebb példája mindennek a trójai mondakör, Trója városának feldúlása, lakóinak leölése, kincseinek elrab-

* A tanulmány az NKFIH posztdoktori kiválósági program támogatásával készült. A 125169. számú projekt a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_17 pályázati program finanszírozásában valósult meg

lása és a város porig égetése, ahonnét alig sikerült elmenekülnie Aeneasnak a családjával (Vergilius *Aen.* 2). A kereskedelmi központnak, Karthágónak a Római Köztársaság terjeszkedése miatt kellett elpusztulnia a III. pun háború lezárásaként i. e. 146-ban, a rómaiak porig rombolták, lakóit lemészárolták. A hagyomány szerint a földjét sóval hintették be, hogy soha többé ne támadjon rajta élet. I. sz. 64. július 18-án tört ki a Róma városát hat napig emésztő tűz, amelyet a hagyomány szerint Róma császára, Nero gyújtatott, és élvezettel nézte a hamuvá váló várost. A császár politikai okokból a keresztényeket nevezte meg felelősként és bűnösként, ami üldözésükhöz és lemészárlásukhoz vezetett. A történelem során a természeti erők is beleszóltak egy-egy város életébe, aminek a legismertebb példája 79-ben a Vezúv kitörése, amely során Pompeii városa elpusztult, tüzes hamu temette maga alá az egész várost és lakóit (Plinius). A kora újkorban is támadtak súlyos tűzesetek, amelyek magyarázatra és értelmezésre szorultak, aminek során kiterjedt ókeresztény és középkori előzményekre lehetett támaszkodni. 1540-ben a tűzvész elpusztította Nordhausen városának a felét, emlékeztetve a lakóit és lelkipásztorát, aki Luther egykori tanítványa volt, Johann Spangenberget, hogy az élet törékeny ezen a földön. A tűzvész hatására készítette el 1542-ben *Ein new Trost Büchlin für die Krancken* című könyvét, amelyben a középkori *ars moriendi* helyett a protestáns kegyességet – az ájtatos életben való elmélyülést, a bűnbánatot, a gondokkal küzdő, betegségekben szenvedő emberek támogatását, a haldoklókkal való imádkozást és a halálos ágy melletti kötelességek megtételét – hangsúlyozta.[1] 1548-ban átdolgozva újra kiadta Wittenbergben. Könyvei nagy népszerűségnek örvendtek, hiszen a protestantizmus létrejöttét követően az elsők között próbált az élet és a halál kérdéseire elmélyült válaszokat adni, és követendő viselkedésmintákat tragikus események elviseléséhez.

A kora újkorral foglalkozó nemzetközi szakirodalom figyelmét már felkeltették azok az esetek, amikor egy-egy tűzkatasztrófa kapcsán keletkezett forrásokból mód nyílik az azok érzékelését, magyarázatát és feldolgozását illető mentális modellek leírására. Különösen a hírközlő röpiratok, az alkalmi prédikációk és a városi tűzrendészeti szabályzatok ébresztettek érdeklődést. Kimutatták, hogy a tűzesetek érzékelésének mágikus, keresztény és szekuláris interpretációi egyidejűleg vannak jelen az egykorú gondolkodást és diszkussziót formáló artikulációs rendekben. Elemezték mindezeknek a megelőzésben, a kárelhárításban és a ta-

1 Robert KOLB, „Introduction: Teaching People How to Pray and How to Die", in Johann SPANGENBERG, *A Booklet of Comfort for the Sick – On the Christian Knight: German Text and English Translation of* Ein new Trost Bu[e]chlin fur die Krancken vnd Vom Christlichen Ritter *(1548)*, trans., ed., introd. Robert KOLB, Reformation Texts with Translation (1350–1650) 11 – Theology and Piety Series 4, 9–37 (Milwaukee: Marquette University Press, 2007), 19.

pasztalatok jövőre vonatkozó levonásában játszott szerepét. Ennek során azok a praktikus tennivalók kerültek előtérbe, amelyek a városi magisztrátusok első tűzrendészeti szabályzatainak összeállításáig vezettek el és új közösségi normarendek kialakítását hozták magukkal.[2] Az irodalomtörténész számára a legkézenfekvőbben kínálkozó vizsgálatokat azonban még Németországban sem tették rendszeressé: nem került sor a *Feuerpredigt* műfajának összegző áttekintésére, és az ide sorolható igen nagy számú forrás feltárását és bibliográfiai rendszerezését sem tűzték még ki kutatási feladatként.

Hazánkat sem kerülték el a kora újkorban a természeti csapások és a tűzvészek, amelyek kapcsán különféle műfajokban megalkotott szövegekben sem szűkölködünk. 1642-ben Pozsonyban az első (német nyelvű) tűzrendészeti szabályzat is megjelent,[3] ennél azonban nyilván nagyobb érdeklődést keltenek az irodalmi eszközöket sem nélkülöző egykorú feldolgozások. 1655 áprilisában Kolozsvárott tűzvész pusztított, amelynek alkalmából két vers született, amelyeknek szerzője ismeretlen. A versek elsiratják városuk pusztulását és intelmet fogalmaznak meg a bűnök elhagyására.[4] 1697 májusában Kolozsvárott újabb nagy tűz támadt, amely alkalmat adott arra, hogy Tótfalusi Kis Miklós *Siralmas panasz* című versében elbeszélje a polgárok elkeserítő helyzetét, és komoly kritikát fogalmazzon meg a közállapotokkal kapcsolatban.[5] Ugyanerre a tűzre reflektált egy ismeretlen szerzőjű vers, amelynek alapgondolata, hogy Isten bűneiért bünteti az embereket tűzzel.[6] Ismeretes, hogy az 1640. évi debreceni tűzvész a kálvinista Kismarjai Veszelin Pált egész prédikációgyűjtemény összeállítására ösztönözte.[7] 1639 októberében Németlipcse városában támadt tűz. 1643 nagypénteken Eperjesen tombolt tűzvész. E két utóbbi alkalom emlékét egy-egy biblikus cseh nyelvű prédikáció őrizte meg,[8] amelyek a Magyarországon e nyelven tartott és ma ismert prédikációk közül – a halotti beszédeket nem számítva – igen korai és ritka szövegeknek számítanak. Minthogy az egyházi év reguláris ünnepei al-

2 Michael Frank, „Der rote Hahn: Wahrnehmung und Verarbeitung von Feuersbrünsten in der Frühen Neuzeit", *Historische Zeitschrift: Beihefte* 31 (2001): 229–247.

3 RMNy 1955.

4 Varga Imre, kiad., *Régi magyar költők tára: XVII. század, 9, A két Rákóczi György korának költészete 1630–1660* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 349–355, 684–685 (137–138. sz.).

5 Varga Imre, kiad., *Régi magyar költők tára: XVII. század, 13, Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 526–537, 662–663 (37. sz.).

6 Perényi József, „Kolosvár siralmai", *Irodalomtörténeti Közlemények* 49 (1939): 48–58, 54–58.

7 RMNy 1875.

8 Az eperjesi tűzvészről szóló prédikáció: RMNy 2009. Ezzel egy későbbi tanulmányban tervezem foglalkozni.

kalmából összeállított prédikációgyűjteményeket egyáltalán nem nyomtattak ki biblikus cseh nyelven a 17. századi Magyarországon, így a templomi prédikáció műfajába, regiszterébe, retorikájába és kidolgozásának módjába – néhány, egyházi ünnep alkalmából reprezentatív igénnyel kinyomtatott szövegen kívül – egyedül ezektől a szövegektől remélhetünk némi betekintést.

Ha nincs rá különleges alkalom, tűzről szóló prédikációkat általában a szentlélek kiáradásának napján, pünkösd ünnepén szoktak tartani.[9] A tűz gyakori eleme a halotti prédikációknak is,[10] ahol leggyakrabban az isteni harag megnyilvánulásának és kiáradásának a módjaként szerepel. Az egy-egy katasztrófát követő, annak feldolgozását célul kitűző eseti prédikációk kinyomtatásának aktusa a város és a közösség által átélt kivételes események megörökítésére szolgál, ami lehetőséget biztosít az emlékállításra és a hosszabb időtávban való kommemoratív használatra. E beszédek kommunikációs pozíciója jóval nagyobb teret és lehetőséget biztosított a hitszónok számára véleménye kifejtésére annál, mint ami a ma már rendszeres feldolgozásból ismert halotti beszédekben volt lehetséges. Olyan elemek is beemelésre kerülhettek a prédikáció szövegébe, amelyek elmondása egy gyászbeszédben teljesen elképzelhetetlen lett volna. A beszédek – külső körülményeiket illetően – egyébként elhangozhattak az egyházi évkör szokásos ünnepén vagy soron következő vasárnapján, a hitszónok felhasználhatta valamilyen módon akár az adott ünnepre rendelt perikópát is, azonban e prédikációk központi gondolata a közösséget érintő és megrázó esemény értelmezése és kifejtése volt, így a gondolatmenet jóval messzebbre lendülhetett annál, mint ami a perikópához tematikailag szokásszerűen kapcsolódó panelekből következett.

Az 1639. október 22-én este nyolc órakor Németlipcse városában és környékén támadt tűz – amely tizenhét házat és nagy mennyiségű terményt égetett porig más dolgokkal együtt – arra adott alkalmat, hogy Ján Lochmann németlipcsei lelkész formailag a tűz összes lehetséges megjelenési módját végigtekintse, érdemében pedig az evangélikus egyház városban betöltött szerepébe adjon bepillantást. Lochmann felső-magyarországi születésű volt. Alapfokú iskoláit pátriájában végezte (Mosócon, Trencsénben, Németlipcsén, Eperjesen, Körmöcbányán

9 SZELESTEI N. László, bev., kiad., *Magyar bencések prédikációi a 17–18. század fordulójáról*, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti források 3 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 124–133.

10 Lásd PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédek a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*, Historia litteraria 34 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018), passim. Előfordul a tűz említése a következő biblikus cseh nyelvű halotti prédikációkban: RMNy 1706 (2), (4), (5); 1754 (1); 1798 (1), (2), (3); 1799 (1), (4); 1800 (1); 1803 (1), (2), (4); 2152 (1); 2155; 2192 (1); 2244; RMK II, 2224.

és Besztercebányán), felsőfokú tanulmányait pedig a korszak lutheránus központjában, a wittenbergi egyetemen. Hazájába visszatérve Zsolnán, 1618–1619 között Mosócon, 1619–1621 között Trencsénben és Németlipcsén volt rektor, 1621-től Liptószentmiklóson, 1623-tól Vörösalmán, 1626-tól Máriatölgyesen, 1631-től Németlipcsén lelkész. 1637-ben tartott halotti prédikációt lelkész társával, Melchior Smrtníkkel együtt Jiří Třanovský fölött, amely a Vokál nyomda első kiadványainak az egyike.[11] A tűzvész után összeállított alkalmi prédikációját 1639. október 30-án mondta el a város templomában, a Szentháromságot követő tizenkilencedik vasárnapon. A beszédet ugyancsak Václav Vokál trencséni nyomdájában nyomtatták ki még ugyanabban az évben.[12]

A prédikáció – a címlap verzóján latinul olvasható – jelmondata Szent Ágostont idézi, aki szerint az emberi nemet bajok bősége veszi körül. Erre egyetlen vigasztalás létezik, az Istenhez való fohászkodás. Magának a prédikációnak már első megnevezett beszédrésze, a *votum* is jól ismert toposzhoz nyúl: részletezni kezdi, hogy bűneiért bünteti az Isten az embereket[13] haragjának kiáradásával, a tűzzel. Ennek alátámasztására a textus megjelölése előtti beszédrész, a *parasceve* az aznapi evangéliumot (Mt 9, 2–8) idézi:[14] a béna férfi Jézus általi meggyógyításának evangéliumi részletét a különböző emberi sorsok és bajok mögött meghúzódó bűnök bemutatására használja fel, azzal a tétellel indítva, hogy minden sanyarú emberi sors mögött valamilyen bűn található. Ennek igazolására elmondja, hogy Jézus csak akkor kezdett a béna meggyógyításához, miután megbocsátotta bűneit. A prédikáció textusa azonban nem a perikópa evangéliuma, hanem egy Jeremiás próféta szövegéből kiválasztott, az Isten szavát közvetítő fenyegetés azok ellen, akik nem tartják meg a szombatot (Jer 17, 27). Ha Jeruzsálem lakói nem tartják meg a szombati napra vonatkozó tilalmakat, akkor az Úr

11 RMNy 1705; vö. Uo., 87.

12 RMNy 1804.

13 A toposz története jól ismert: Őze Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet": Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, bev. Benda Kálmán, Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta: A Magyar Nemzeti Múzeum kiadványa 2 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991). Kevésbé ismert az a záró történelmi periódus, amikor megszűnik a katasztrófák és természeti jelenségek isteni jeladásként való értelmezése, hogy egy másfajta hermeneutikának adja át a helyét: Békés Vera, „A »nyelvrokonság« terminus fogalomtörténeti fordulatai", in *Okok és okozat: A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben*, szerk. Bakró-Nagy Marianne, A humán tudományok alapkérdései: Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyvsorozata 10, 29–59 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2018), 35–37.

14 A 17. századi Magyarországon a lutheránusok által használt evangélium- és episztola-perikópákban való tájékozódáshoz a következő kiadást használtam: Lőcse, 1642 (RMNy 1937), Y6r–Y7r.

tüzet támaszt a város kapuiban és elemészti a palotákat. Az Isten hosszan tűrő, azonban látva az emberek istentelenségét és igazságtalanságát, haragra gerjed és szigorúan büntet, hogy az emberek belássák bűnüket és bűnbánatot tartsanak – értelmezi a helyet a prédikátor. Isten kiáradó haragját láthattuk – folytatja – egy héttel ezelőtt, amikor a házakon kívül a magtár is leégett és a benne lévő termés, amelynek élelemként kellett volna szolgálnia egész évre. A prédikátor tehát már az aznapi evangéliumot alkalmasnak tartotta arra, hogy kapcsolódjon a 17. századi protestáns kegyesség bűnbánati hagyományához, majd a textusul választott szentírási helyet vonatkoztatta Németlipcse lakosságára, hogy megintse őket az Istennek nem tetsző viselkedésük miatt.

A bűnbánat és a bűnbocsánat központi helyet foglalnak el Spangenberg lutheránus kegyességében, azonban úgy vélem, az itt kifejtett elgondolásnak jóval szorosabb kontextusa az 1637-ben szintén a Vokál nyomdában kiadott cseh nyelvű *Praxis pietatis* felhasználásával vázolható fel.[15] A *Praxis* a kegyesség gyakorlati megélésében kívánt útmutatást adni. Már a tizedik fejezetben felszólítja a bűnös embert, hogy bánja meg bűneit, és ezt követően minden nap, napszak és életesemény helyes megélésére útmutatást ad az ájtatosság elérésére törekvő ember számára. A *Praxis* 21–26. fejezetei aprólékosan részletezik a vasárnap megszentelésének módját és azokat a szentírási szöveghelyeket, amelyek a keresztények számára a szombat helyett a vasárnap megszentelését írják elő. A 22. és 23. fejezet hivatkozik Jeremiás 17. részére. A *Praxis* szövege hat alkalommal idézi Máté evangéliumának 9. részét, a béna meggyógyításának példája a 38. fejezetben kerül elő. A *Praxis* nagy népszerűsége és ismertsége, a prédikációban nagy nyomatékkal kifejtett, a vasárnap megszentelésével kapcsolatos gondolatmenet és más szöveghelyek egyezése arra enged következtetni, hogy a prédikátorunk ismerte és használta – ha nem is szövegszerűen idézte – beszédei elkészítése során a *Praxis pietatis*t.

A prédikáció következő nagyobb egysége a *tractatio loci*, amely három mérlegelni való dolgot sorol fel a tűzkárokat elszenvedett polgárság számára: mi okból történik, hogy tűz támad és nagy károkat okoz az embereknek; mi a célja és szándéka az ilyen tüzekkel az Istennek; hogyan kell az embereknek ilyen tüzek esetén viselkedniük és hozzá viszonyulniuk. Ez a hármas tagolás adja meg a prédikáció egészének szerkezetét.

A prédikátor az okok kifejtésével kezdi gondolatmenetét. Háromfajta oka van az ilyen tüzeknek: némelyek *ex natura sive causis physicis*, természetes okokból támadnak, mások *ex malitia diaboli*, az ördögi gonoszság révén, ismét más esetek-

15 RMNy 1702. Comenius fordításáról lásd: PAPP Ingrid, „A *Praxis pietatis* cseh nyelvű fordítása", *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 621–638.

ben a tűz *ex hominibus*, emberektől származik. A természetes okokból származó tüzek akkor keletkeznek, amikor hosszú időn keresztül be sem borul az ég, nagy forróság és hőség van. Lochmann időrendi sorrendben kezdi felsorolni azokat a tüzeket a történelem során, amelyek természetes okokra vezethetők vissza, így keletkezésüknek nyilván nincs erkölcsi relevanciája. A másik két csoport tüzei már nem ilyenek. Ördögi gonoszságból megtörténő tüzeknek az Isten engedélyével, próbatételképpen keletkező eseteket nevezi, bemutatásukkal erkölcsi útmutatást és tanítást kíván adni. Visszatér a prédikációt nyitó Szent Ágoston-idézet legfőbb mondanivalójához: hogyha ellenségeink által (ebben az esetben az ember legfőbb ellensége az ördög) lelkünk, testünk, birtokunk és tisztességünk meg is károsodik és a bajok bőséggel vesznek körül, az ima az egyetlen, amivel magunkon segíthetünk. Az emberektől származó tüzeknek hat fajtáját sorolja fel. Az első a *furor belli*, azaz a háború dühe, amit a prédikátor szentírási helyekkel vezet be, majd a történelem népei között zajló nagy csatákat és győzelmeket sorol fel, amilyen például a görögök a trójaiakon és a rómaiak a karthágóiakon aratott győzelme. A *per negligentiam*, az óvatlanságból származó tüzek részletezése során kiemeli a *pater familias* (az apa, a családfő) szerepét, akihez hasonlóan kell eljárniuk a város elöljáróinak, akiknek óvniuk és védeniük kell polgáraikat. A harmadik eset az *ex odio et invidia*, a haragból és a rosszindulatból származó tüzeké. A negyedik lehetőség, hogy a tűz *ab incendiariis*, gyújtogatóktól támad; ilyenek a koldusok, a foglyok, a cigányok, azok, akik pénzt vesznek el a zsidóktól, a törökök és Isten nevének ellenségei. Az ötödik fajta az *ex petulantia familiae*, a család szolgáinak hanyagsága révén, míg a hatodik az *ex magistratus tyrannide*, a zsarnok elöljáróktól származó tüzek. Lochmann e nagyobb egységet azzal zárja le, hogy minden, ami történik, Isten akaratával és tudtával történik, ezért az ájtatosoknak a javukra válik és az istenteleneknek a kárukra.

A második részben a prédikátor az okok után a célok részletezésébe fog. Az Isten a tüzekkel a bűnök és az emberi igazságtalanságok megbüntetésére törekszik. Tíz, Istennek nem tetsző cselekedetet sorol, amelyeknek a büntetése a tűz. A bűnök kifejtésének terjedelme nem azonos. Feltételezhetően azok kaptak hangsúlyosabb és terjedelmesebb kifejtést, amelyek Lochmann és az evangélikus egyház lelkipásztorai számára is mindennapi problémát jelentettek. Az első két bűnt, a *verbi sui contemptus*t, Isten szent szavának könnyen vételét és megvetését meg az *idolatriá*t, a bálványimádást épp csak megemlítette és nem szemléltette példával. A harmadik vétség a *murmuratio*, az Isten nevével szembeni türelmetlenség és zúgolódás, amelytől belekezd a terjedelmesebb kifejtésbe. További bűnös cselekedetek a *falsa doctrina*, a téves tanítás és tévelygés, azután a *Sabbati profanatio*, azaz a szent napok könnyen vétele. A prédikáció bevezető részeiben már előke-

rült a szent napok és a vasárnap meg nem szenteléséből származó szigorú intés. Lochmann akkor a Szentírásból vett textust használta fel, hogy rosszallást, intést és tanítást fogalmazzon meg. Amint az ismétlődő kitételekből látható, az ünnepnapok és vasárnapok megszentelésének kérdése komolyan foglalkoztatta. A hatodik cselekedet, amelyet Isten tűzzel büntet, a *ministerii persecutio*, az ájtatos és igaz tanítók üldözése és a velük szembeni ellenségeskedés. A hetedik pontként megjelölt *fidelium tribulationes*, az ájtatos keresztények üldözése szorosan összefügg az igaz tanítókkal szembeni ellenségeskedéssel. A nyolcadik igazságtalanság a *subditorum erga magistratus inobedientia*, azaz az alávetettek (alattvalók) elöljárókkal szembeni tiszteletlensége és lázadása. A következő visszaélés, amelyet a város polgárai gyakran elkövetnek, a *superbia edificiorum structuram*, dölyf az épületek építésében. Végül két, a halotti prédikációkban is gyakran előforduló bűn ostorozásába kezd, ezek a *luxus*, azaz az értelmetlen evés, ivás, öltözködés, lakomázás és az *avaritia*, azaz a kapzsiság és a mások kárán való meggazdagodás.

A prédikáció harmadik nagyobb egységében és lezárásában azt fejti ki a prédikátor, hogy hogyan kell az embereknek ilyen tűz esetén viselkedni és hozzá viszonyulni. Először is el kell fogadniuk Isten akaratát, és ájtatosan kell imádkozniuk. Ha a tüzet sikerült megállítani, mindenkinek teljesítenie kell a kötelességét. A prédikáció során több alkalommal előkerül a város vezetésével szembeni burkolt bírálat. A prédikátor még a lezárásban is fontosnak tartja újra elismételni a többször hangsúlyozott kötelességeket. Lochmann befejezésképpen visszatér a kiinduló gondolathoz, ahhoz, hogy a tűz nem ok nélkül támadt, hanem az emberek bűnei miatt.

A gondolatmenet kivonatos ismertetése mellett legalább ilyen fontosnak ítélhető annak a műveltséganyagnak a számbavétele, amely az exemplumok forrását adja. A prédikáció rendkívül kiterjedt, igényes és váratlan elemekben bővelkedő exemplumkincset mozgat meg, ami a gondolatkifejtés retorikai szervezésének elsődleges fontosságú hatáseszközeként működik. Összetevői nemcsak irodalmi eszközökként hasznosulnak, hanem érdemi jelentésekkel és hangsúlyokkal járulnak hozzá a szöveg eszmei-eszmetörténeti értékelésének lehetőségeihez is.

A címlap hátoldalán álló, Szent Ágostontól származó jelmondatot Lochmann a következő formában adja: „Abundant in genere humano tribulationes, alius damno affectus plangit; alius orbitate percussus luget; alius a patria exulans maeret; alteri vinea grandinata est, alius inimicum patitur ex amico." A hiteles egyházatyai szöveghely azonban jóval bővebb ennél a formánál, s a következőképpen szól:

> Et quidem, fratres, sunt tribulationes omnibus notae. Ecce istae quae abundant in genere humano: alius damno affectus plangit, alius orbitate percussus luget; alius patria exsulatus moeret, et redire cupit, intolerabilem peregrinationem deputans; alteri vinea grandinata est, attendit ad labores suos, et consumptam omnem operam incassum. Quando homo potest non contristari? Inimicum patitur ex amico. Quae major miseria in genere humano? Plangunt haec omnes, et dolent, et tribulationes sunt istae: et in his omnibus invocant Dominum, et recte faciunt.[16]

Az emberi nemet körülvevő bajok bősége – amilyenek például a szenvedélyek közötti vergődés, az árvaság csapása miatt érzett bánat, a jégverés, a barátoktól eltűrt ellenségesség és a hazából való elűzöttség bánata – két helyen esik át lényegesebb rövidítésen, s ráadásul ezek egyike azt az érdemi vonatkozást rövidíti meg, ahogyan az egyházatya a zsoltárszöveghez kapcsolódott. A zsoltárkommentár ugyanis a 49. zsoltár 15. versét kíséri, s leginkább annak „távol az ő lakásuktól" kitételére vonatkoztatható. Az elviselhetetlen vándorlásnak és a visszatérés vágyának említetlenül maradása nem elhanyagolható hiányai a Lochmann által adott szövegnek, felhánytorgatásuk nem öncélú filológiai számonkérés. Az 1630-as évekre teljesedett ki a Cseh- és Morvaországból menekülő protestáns lakosság Alsó- és Felső-Magyarország területére való beáramlása, s a gazdag polgári és az értelmiségi réteg letelepedése és egyre növekvő befolyása komoly ellentétekhez vezetett a többségében szláv ajkú városokban. Az ágostoni szöveghely hosszan részletezi az exuláció okozta kitaszítottságot és magányosságot, ami Lochmann-nál nincs meg. Két eset lehetséges. Joggal érvelhetünk úgy, hogy a prédikátor feltételezhetően nem ismerte közvetlenül az eredeti szöveghelyet, hanem valamilyen közvetítő szövegből idézte annak rövidített parafrázisát, hiszen a szöveghely egészének ismeretében valószínűleg kiaknázta volna annak messzemenően az aktualizálásra kínálkozó vonatkozásait. Másrészt feltehetjük mindennek az ellenkezőjét is. Elképzelhető, hogy a prédikátor azért nem részletezi a kiűzöttséget elszenvedők létállapotát, mert nem hozzájuk, hanem Németlipcse város polgáraihoz fordul, akiket bőségesen körbevettek saját bajaik, nagy anyagi és érzelmi veszteséget kellett hogy elszenvedjenek a tűzeset miatt. Ráadásul lehet, hogy ezeket a városlakókat minden más tematizálásnál érvényesebben jellemzi a 49. zsoltár egészének – direkt lochmanni szólamban sehol meg nem jelenített – minősítési rendszere: ez a zsoltár mindenekelőtt a vagyonukban és világi dicsőségükben, méltóságukban elbizakodottakat ostorozza, akik halálukkal elveszítik majd minden birtokukat, s a kárhozat várja őket. Indokolt ezt a – Lochmann jeremiási textusával

16 Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, in ps. 49, 22 (ad v. 15), PL 36, 579.

egyébként kitűnően egybehangzó és összehangolható – zsoltárt messzemenően figyelembe venni a prédikáció egészének értelmezésében.

A természetes okokból származó tüzek egyik oka a hosszú ideig tartó szárazság és forróság. Aventinusra hivatkozva írja Lochmann, hogy 1145-ben annyira forró volt a nyár, hogy a hegyeken a fák maguktól felgyulladtak, és az olyan nagy folyókon, mint a Majna és az Elba, száraz lábbal át tudtak kelni az emberek egyik partról a másikra. Hasonló történt 1473-ban, amikor több lengyel város és falu szenvedett kárt az ilyen forróságtól. 1615-ben ez újra megismétlődött, akkora volt a szárazság, hogy a legmagasabb kort megélt emberek sem emlékeztek ilyesmire. Pusztán e három adat ellenőrzése világosan kirajzolja a prédikátor érdeklődésének földrajzi koordinátáit. Az aventinusi hivatkozással előadott eset tulajdonképpen pontos kivonat Aventinus (Johann Georg Turmair, 1477–1534) bajor krónikájának akár latin, akár német nyelvű szövege alapján, azzal a különbséggel, hogy a történetíró szerint tíz évvel korábban történt, és a folyókon való átgázolás nem szerepel az eredetiben.[17] A lengyel esetnél pontos az évszám megadása is, az adat forrása a humanista Marcin Kromer (Martinus Cromerus, 1512–1589) reprezentatív Lengyelország-története, ahol egyébként még a Visztulán való átlábolásról is olvasni lehet.[18] Az 1615. évi szárazság akár Lochmann személyes tapasztalata is lehet; a trencséni Thurzó-udvarban élő kortársának naplójegyzeteiben éppígy szerepelnek ennek az évnek a meteorológiai szélsőségei.[19]

A természetes tüzek másik előidézője lehet a vulkánkitörés. Említésre kerül az Etna Catana (Catania) városát elpusztító kitörése, a campaniai Puteoli (Pozzuoli) városa mellett képződött vulkanikus hegy és a Vezúvnak az a nevezetes, i. sz. 79. évi kitörése, amelynél id. Plinius az életét vesztette. A Puteoli-beli eset 1538-ban történt, amikor egy helyen váratlanul kiemelkedett a föld, tüzet, füstöt és kavicsot

17 „Per idem tempus annum aerae nostrae 1135 ferventissimum fuisse, amnes siccatos esse, sylvas cum montibus arsisse, fomitem et quicquid alendo igni aptum est, in terram ingestum, mox ignem concepisse, literis proditur." Johannes AVENTINUS, *Annales ducum Boiariae*, lib. 6, cap. 3; *Bayerische Chronik*, lib. 6, cap. 14. Az esemény szintén 1135-nél szerepel, de Aventinus említése nélkül: Johann ALTENBERGER, *Fewer- Wasser- und Wein-Spiegel, Das ist: Kurtze und ordentliche verzeichnüß der Fewerbrünsten und Wasserfluten, so sich in sechstehalb tausend Jahren, von der Welt Anfang biß uff gegenwertige Zeit, in Städten und Dörffern des Deutschlandes, und benachbarten Königreichen und Ländern begeben. [...] Aus vielen GeschichtBüchern [...] zusammen gebracht* (Leipzig, 1615), 67.

18 Martinus CROMERUS, *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, lib. 28 (pl. Bázel, Oporinus, 1558, 621). Lengyelországot nem említi, de Cseh- és Németország több vidékéről nagy szárazságról számol be ebben az évben: Uo., 141–142.

19 „Hoc ipso anno [1615], ingens siccitas, praesertim in partibus regni inferioribus, fuerat..." ZÁVODSZKY György, *Naplója 1586–1624 (Bél Mátyás kiadásának hasonmásával)*, ford., jegyz., előszó TUSOR Péter (Budapest: Universitas Kiadó, 2011), 67, 37.

kezdett kilövellni magából, sok házat, embert és állatot beborított és megölt, sok kutat és folyót megmérgezett. A Pozzuoli mellett magasodó Monte Nuovónak ezt a keletkezéstörténetét a természettudományi kuriózum-irodalom bármely művéből vagy az eseményeket kronológiai sorba rendező kézikönyvek egyikéből meríthette Lochmann.[20] A másik két történet kapcsán azonban már etikai következtetéseket is levon. A cataniai tűzből szüleiket menekítő testvérek sorsa a Trójából menekülő Aeneaséhoz hasonlatos, és valóban, a hagyomány szerint szerzőjük is azonos: az *Appendix Vergiliana Aetna* c. darabjából idézett sor (634) világossá teszi, hogy Amphinomus és meg nem nevezett testvérének története ebből a – kétes hitelű – versből származik. Az értékeik mentésével vagy mások értékeinek elrablásával foglalatoskodó többi lakó pusztulása és a szüleiket menekítő testvérek útjából kitérő lángok („Erubuere pios juvenes attingere flammae") közötti ellentét ismét egyfajta – a természeti erők által kifejezésre juttatott – isteni iránymutatást és állásfoglalást közvetít, ugyanakkor nehéz elkerülni azt a gondolatot, hogy a hazájuk és értékeik elhagyására kényszerített, derék emberek sorsába ne lássuk belé ez alkalommal is a Fehérhegy utáni menekülés kataklizmatikus sorshelyzetét. A trójaiak sorsával való példálózás igen elterjedt dolog a kora újkori irodalomban,[21] és a biblikus cseh nyelvű halotti beszédek között is van olyan, amely Aeneas ekkor elhangzó biztatásából kíván erőt meríteni és sugározni.[22] Plinius esetének értelmezése ennél általánosabb etikai keretben áll. A prédikátor Szent Ágostont idézi: „melius est dubitare de occultis, quam litigare de incertis", azaz jobb a titkos és rejtett dolgokban kételkedni, mint a bizonytalanokról és ismeretlenekről vitatkozni. Amint margójegyzete („August: de Genesi ad literam lib: 8. cap: 5.") kétségtelenné teszi, e kommentár eredetileg nem egyébhez íródott, mint a jó és a rossz tudásának fáját elkerülni intő isteni figyelmeztetéshez.[23]

Az ördög ármánykodásai által előidézett tűzesetek közül kettőt ad elő Lochmann: 1533-ban Wirtenberg vidékén az emberek legfőbb ellensége felgyújtott egy várost, amely teljesen leégett; Aventinus pedig azt írja, hogy egy Regno (?) melletti faluban egy ájtatos földművesnek az ördög többször felgyújtotta a

20 Münster kozmográfiája alapján 1537-nél említi, de jelzi, hogy Fincelius ugyanezt 1538-ra teszi: Altenberger, *Fewer- Wasser- und...*, 181.

21 Kecskeméti Gábor, „Alapítók (A trójai menekülés motívumainak hazai ismeretéhez)", in *Septuagesimo anno humanissime peracto: Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*, szerk. Horváth Zita, Publicationes Universitatis Miskolcinensis: Sectio philosophica, tom. IX, fasc. 4, 101–118 (Miskolc: Miskolci Egyetem, 2004).

22 Papp I., *Biblikus cseh nyelvű...*, 156.

23 „Melius est enim dubitare de occultis, quam litigare de incertis." Augustinus, *De Genesi ad litteram*, lib. 8, cap. 5 (ad Gen 2, 8–17), PL 34, 376.

házát, és így tett még az után is, hogy a földműves – látván, hogy a falusiak nem akarják maguk között látni – kiköltözött a faluból, hogy a mezőn tudjon lakni és gazdálkodni, de ott sem hagyta békén az ördög. E két történet mellett margójegyzetben ugyan pontos forráshivatkozás olvasható („Vide in Theatro Histor. Hondorfii narrationem, Grego. Pontani de duobus nobilibus sub 2. Praece: pag: mihi 127."), ez azonban nem értelmezhető az előadott történetek egyikére sem. Kiderül a hivatkozásból, hogy Lochmann a Hondorff és Lonicer nevéhez fűződő exemplumgyűjteménynek az 1575. évi kiadását birtokolta, ez ugyanis az a kiadás, amelynek a 127. lapján az általa rövid megjelöléssel illetett történet egyértelműen azonosítható. A jogtudós Gregorius Pontanus (Gregor Brück, 1483–1557) Luther jelenlétében mondta el az ördög hatalmát bizonyító történetét a Miksa császár udvarában egymás ellen halálos gyűlöletet tápláló két nemesről.[24] E történetben azonban nincs szó tűzesetről, a Lochmann margójegyzete melletti főszövegben futó történetek viszont nélkülözik e szüzsé bármely motívumát. Valószínű, hogy itt egy, a prédikátor műhelyébe betekintést engedő kivitelezési hibáról lehet szó: a szöveg kidolgozása vagy véglegesítése során egy inadekvát jegyzet nem került törlésre, a megfelelő jegyzet pedig beillesztésre. A főszöveg württembergi tűzesete egyébként azonosítható,[25] de az Aventinusnak tulajdonított történetet egyelőre nem találjuk.

Az emberek által okozott, haragból és rosszakaratból származó tüzek példájaként Evagrius története kerül elő, aki leírja, hogy Konstantinápoly városát egy asszony az ördög által hozott gyertyával gyújtotta fel; a város négy napig égett, és elpusztult benne minden, ami szép volt. A bizánci történetírók egyikének, illetve Bizánc történetének valaminő ismeretéről már Tranoscius fölötti halotti beszédében tanúságot tett Lochmann, amikor Niképhorosz Kallisztosz Xanthopulosz szövegét idézte.[26] Ezúttal Evagriosz Szkholasztikosz 6. századi bizánci történetíró szövegéből veszi exemplumát, ahol a bizánci halpiacról tovaterjedő tűz részletes leírása csakugyan megtalálható.[27] Még nem tudtuk azonosítani azt a padovai tüzet, amely a szolgák csintalansága révén keletkezett csapások példája. A zsar-

24 Andreas HONDORFF és Philippus LONICER, *Theatrum historicum illustrium exemplorum* (Frankfurt am Main, 1575), 127–128.

25 A württembergi Schiltachról van szó: „A. C. 1533. Am Osterabend ward das Städtlein Schiltach am Schwartzwald von einer Zäuberin angesteckt, und brand gar aus." ALTENBERGER, *Fewer- Wasser- und...*, 176–177.

26 PAPP I., *Biblikus cseh nyelvű...*, 87, 229.

27 EVAGRIOSZ SZKHOLASZTIKOSZ, *Ekklésziasztiké hisztoria*, lib. 2, cap. 13, PG 86/2, 2539–2542. A 465. évre datálva, Evagrioszt – többek között – hivatkozva, de részletek nélkül: ALTENBERGER, *Fewer- Wasser- und...*, 39.

nok elöljáróktól származó tüzek egyike, a Nero által 64-ben okozott viszont a legközismertebbek közül való;[28] a másik eset, a Commodus új Romulusként való fellépését megalapozó 191. évi római tűzvész kevésbé ismert,[29] itt viszont a császár nevével való játékra, Incommodusként való megnevezésére érdemes figyelni. (Hasonló szójátékkal kísérte a Tranoscius-prédikációban elmesélt, Niképhorosz Kallisztosztól származó történetet is Lochmann.)

Amikor arra tér rá a szöveg, hogy miféle bűnöket torol meg az Isten a tűzvészek formájában, az Istennel szembeni gyalázkodás példájaként egy 1540. évi Meissen környéki, egy nemrégiben Csehországban történt eset és egy, a flandriai Autmar (Saint-Omer) városát említő történet kerül előadásra. Még egyiknek sem ismerjük a forrását. Tipológiai párhuzamuk és előképük ismét az elbukó Trójában a görögök látszólagos távozását emlékezetessé tevő, az istenekkel nem gondoló, pogány ünnepség. A tanulság pedig Aranyszájú Szent János szállóigéjével kerül levonásra: „Nihil potentius est homine orante", azaz nincs a világon semmi hatalmasabb, mint az az ember, aki gyakran imádkozik.[30] Annak, hogy Isten tűzzel bünteti a téves tanítást és a tévelygést, Valens a példája, aki nagy császár és mérgező ariánus volt, s a tévelygést karddal és tűzzel is fenntartotta. Amikor a gótok legátusokat menesztettek hozzá azzal a kéréssel, hogy küldjön nekik igazságos keresztény püspököt, ariánus püspököt küldött, aki téves tanokkal fertőzte meg őket. Ezt a császárt az Isten úgy büntette meg, hogy amikor az ellenfelei elől menekülve betért egy földműves udvarába, hogy biztonságban legyen, ott felgyújtották és borzalmas véget ért. Az exemplum forrásaként Fulgosius szerepel, ami rendben van, a lokalizálás azonban („1. 1. c. 3.") pontatlan: Valens története a vallás megvetőié között szerepel Baptista Fulgosius (Battista Fregoso, 1452–1504) összeállításában, az 1. könyv 2. fejezetében.[31]

A szombat megszentségtelenítőit büntető tüzek sora egy „Kunsstat városában, Frankreich vidékén" történt esettel kezdődik: egy kapzsi asszony többszöri figyelmeztetés után is len szárogatásával töri meg az ünnepet, amit a kemencéből kitörő tűz torol meg. Bár itt nincs forráshivatkozás, megállapítható, hogy e történet is a Hondorff–Lonicer-gyűjteményből való.[32] A forráshivatkozás nyomán („Urbium

28 I. sz. 65-re teszi: Uo., 29.

29 I. sz. 192-re teszi: Uo., 33.

30 „Nihil enim potentius homine probe orante." Johannes Chrysostomus, *In Matthaeum homil. 57. al. 58.* (ad Mt 17, 10), PG 58, 563.

31 Baptista Fulgosius, *Factorum dictorumque memorabilium libri IX*, lib. 1, cap. 2 (pl. Antwerpen, 1565, 29; Paris, 1587, 14r).

32 Az eset „in oppido Franciae orientalis Kunstat" történt 1559-ben, a kapzsi asszony és két gyermeke másnap belehalt sérüléseibe: Hondorff és Lonicer, *Theatrum historicum illustrium...*, 170. Az

Abrah. Haurii [!] sub urbe Aethopoli pag. mihi 155. ad finem") fellelhető az az 1580. évi eset is, amikor Arnstatt városának polgármestere egy vasárnapon, nagy hőségben és szárazságban megolvadt kátránnyal szigetelte a háza fedelét, s emiatt a fél város leégett. Azt is megtudhatjuk e hivatkozásból, hogy a jogász Abraham Saur von Franckenberg (1545–1593) népszerű városlexikonának 1593. évi kiadását használta Lochmann, ez ugyanis az egyetlen, amely az esetet az általa jelzett lapon meséli el.[33] A korábbi kiadások még a költséges városmetszetek nélkül, csupán azoknak üres kereteket kihagyva jelentek meg; a későbbiekben viszont, amikor a metszetek elkészültek, a terjedelem jelentősen megnövekedett.

Az igaz lelkipásztorok üldözését megtorló tüzek sorában három történetet mond el Lochmann. A „Marullus lib. 3. cap. 5." hivatkozás teszi azonosíthatóvá Martinus püspök és az őt megbántó, majd az ezt büntető tüzet látván kiengesztelni igyekvő Valentinianus császár történetének forrását, a horvát Marko Marulić (1450–1524) katolikusok által is sokat használt exemplumgyűjteményét.[34] Szózomenosztól való az az Aranyszájú Szent Jánosról szóló újabb konstantinápolyi történet, amely szerint amikor a püspököt kiűzték az egyházából, akkor abból a templomból, amelyben prédikált, tűz áradt ki és nagy károkat okozott.[35] A prédikáció elhangzását megelőző nap, október 29-e liturgiája adhatott ötletet a harmadik történet, Narcissus jeruzsálemi püspök esetének felhasználásához. E püspök buzgó volt a prédikálásban, fáradhatatlanul ostorozta az emberek bűneit, akik, hogy megszabaduljanak tőle, házasságtöréssel vádolták meg. Az egyik vádló esküformulája úgy szólt, hogy ha hazudik, akkor az Úristen büntesse meg tűzzel, ami meg is történt: egy szikra hullott a házára és egész háza népével megégett.[36]

---

exemplum a promptuárium harmadik parancsolatról szóló részében található, a szombat megtörőinek példái között, forrásmegjelölése szerint Jobus Fincelius (1526–1589) mirákulumgyűjteménye (*Wunderzeichen*, kiadásai 1556-tól) alapján. Ugyanez, „zu Kunstadt in Francken" helymegjelöléssel: ALTENBERGER, *Fewer- Wasser- und…*, 210. Nem a csehországi Kunštátról van szó, hanem Burgkunstadt vagy Altenkunstadt városáról Frankföldön (Oberfranken).

33 Abraham SAUR VON FRANCKENBERG, *Parvum theatrum urbium, das ist: Erster Anblick vnd summarischer Außzug von Erbawung vnnd Ankunfft namhaffter Stätt, Schlösser vnd Klöster*, Frankfurt am Main, 1593, 155–156; a későbbi kiadásokban (*Theatrum urbium: Warhafftige Contrafeytung, und summarische Beschreibung, fast aller vornemen und namhafftigen Stätten, Schlössern und Klöster* címmel, 1595, 1610) a 225. lapon. Altenberger nem említi.

34 Marko MARULIĆ, *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum* [1496], lib. 3, cap. 5. *De sacerdotibus honorandis;* pl. *Dictorum factorumque memorabilium libri sex* címmel, Köln, 1609, 210.

35 SZÓZOMENOSZ, *Ekklésziasztiké hisztoria*, lib. 8, cap. 22, PG 67, 1574.

36 A római katolikus *Martyrologium* október 29-i Narcissus-összeállításából (PL 123, 385–386). A történet szerint három hamis tanú pusztul el az általuk kimondott esküszövegnek megfelelően, az első közülük tűz által.

Hogy az ájtatos keresztények üldözését és a velük szembeni gyűlöletet tűzzel bünteti, azt a reformáció történetében is megmutatta az Isten. 1546-ban V. Károly császár felkészült a háborúra a szász választófejedelem ellen. A brabanti Mechlin (Mechelen) városában augusztus 6-án éjfélkor villám csapott a császári palotába, amitől begyulladt hatszáz tonna lőpor, amit a lutheránusok ellen akartak felhasználni; a robbanásban és a tűzben körülbelül hétszáz ház és háromszáz ember pusztult el templomukkal együtt. Mint a forráshivatkozás („Vide Calen: Eberi 6. Aug.") pontosan jelzi, e történetet Paul Eber (1511–1569) rendkívül népszerű és erős propagandisztikus célzatú történeti kalendáriumából veszi át Lochmann – nem elsőként a magyarországi protestáns szerzők közül[37] –, s a lutheránus hit igazát tanúsító kommentárral kíséri („Pro nobis pugnat fortiter ipse Deus").

Az alattvalók elöljárókkal szembeni tiszteletlenségét és lázadását is gyakorta tűzzel bünteti az Isten. Az ezt bizonyító történetek egyike a reformáció történeti ideológiáját kidolgozó alapvető munkák legfontosabbikából, a magdeburgi centuriátorok összeállításából kerül idézésre. Amikor a szász vidéken, Osterburg városában 1127-ben rebellió támadt a városlakók és Lotharius császár a városban időző udvartartása között, Isten tüzet támasztott, ami szinte mindent elpusztított és sok ember meghalt.[38] 953-ban a birodalom egyik nagy városa fellázadt I. Ottó császár ellen, aminek az lett a következménye, hogy egészen az alapjáig leégett.[39] Hosszabb és részletesebb előadásra kerül egy másik történet, amelynek

37 Paul Eber *Calendarium historicum*ának augusztus 6-i bejegyzését lásd például: Wittenberg, 1573, 260. Megvan: Altenberger, *Fewer- Wasser- und...*, 190–191. Erről az eseményről Székely István világkrónikája is tud: „Nemet orszagba Meclinia neuü varosba [1546.] kis aszon' hauanac hetedic napian oll' nag' zapor es men'dörges lön, hog' harom szaz embernel töb holt meg a' varosba, holot senki eletehez nem bizot, hanem minden azt hitte, hog' vgian el silliednec mint eg' Sodomabeliec, kinec rettenteset öregbitötte vala a' niolcz szaz tonna pornac meg giulasa, ki eg' toromba vala be rakua. [...] E' porral akart a' Carol' Imperator hadakozni a' kereztien varosoc ellen az euangeliomert, de az vristen azt ö veszedelmökre forditotta." Székely István, *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol, Krakkó, 1559 (RMK I, 38 – RMNy 156)*, hasonmás kiadás, kiad., tan. Gerézdi Rabán, BHA 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 234r.

38 *Duodecima centuria ecclesiasticae historiae*, Bázel, Oporinus, 1569, 1721. A német történeti kutatásban később 1136 vált az esemény szokásos datálásává, amit tulajdonképpen a magdeburgi centuriátorok előbb hivatkozott szöveghelye is megenged; vö. Gottfried Olearius, *Halygraphiae topo-chronologicae pars posterior, das ist: Ort- und Zeit-Beschreibung der Stadt Hall in Sachsen*, II, Leipzig, 1667, 146–147. Lochmannhoz hasonlóan 1127-re teszi viszont: Altenberger, *Fewer- Wasser- und...*, 66.

39 A 953. évben I. Ottó német király (936-tól; később, 962–973-ig német-római császár) a fia és a veje által szított lázadással nézett szembe. A meg nem nevezett város nem lehet Mainz, a lázadás fészke, hiszen annak bevétele nem sikerült. Így a prédikátor által felidézett tűzeset legvalószínűbb megoldása az ugyancsak lázadó Regensburg, amely 954-ben pusztult el: Uo., 54. Az Ottóhoz hű Augsburgot viszont a lázadók prédálták fel, az idő alatt, míg püspöke, Ulrich Ottót támogatva Regensburg alatt időzött (az esemény Aventinus *Annales Schirenses*ében is olvasható). Az elmérgesedő és nagy

eredetét tisztázni is jóval nehezebb, minthogy csak annyi támpontot ad hozzá a szöveg, hogy „in Episcopatu Leodiensi" történt. Egy meg nem nevezett város burgundiai Károly herceggel szembeszegülő, gőgös és nagyképű polgárai csináltak egy urukra hasonlító bábut és megparancsolták, hogy a szomszéd városba is vigyék el, amely szintén alávetettje volt Károlynak. Ott kirakták egy tó mellé egy pellengérre ezt a bábut azzal a felirattal, hogy „itt ül a mi fejedelmünk, egy varangyos béka". A másik város lakói megijedtek, először követet, majd egy kisfiút küldtek levéllel, hogy vessenek véget ennek és kérjenek bocsánatot uruktól, azonban az első város lakói megverték, megölték és darabokra vágták a küldöncöket. Amikor Károly herceg bevonult az embereivel, megparancsolta, hogy akit csak tudnak, kímélet nélkül fogjanak el, verjenek meg, kötözzenek meg, és dobják őket abba a tóba, amely mellett szégyent kellett elszenvednie, a várost pedig az alapjaiig felégette. Amint azt végül sikerült tisztáznunk, a Meuse folyó partján fekvő Dinant városáról van szó, amelyet a Liège birtoklásáért folyó harcok során, 1466-ban ért utol a burgundiai Merész Károly (1433–1477) megtorlása, a város porig égetésével, lakóinak vízbe fojtásával. A város vetélytársa a folyó túlpartján fekvő, Burgundiához tartozó Bouvignes település volt.[40]

Az épületek felépítésében elkövetett dölyfösség példája a brabanti Antwerpen, ahol a lakók nagyon szép és drága városházát (Rathauz) építettek, s azzal büszkélkedtek, hogy az egész Német-Római Birodalomban nincs hozzá hasonló. Városházuk néhány év múlva kiégett és porrá lett.[41] Az értelmetlen és fényűző evésivás, öltözködés, lakomázás követői szintén tűzzel lakolnak meg bűneikért, s az ezt bizonyító példa forrásaként a németországi történeti irodalom még egy alapvető, nagy fontosságú és nagy hatású darabja, „Albertus Crantius l. 21. c. 7.", vagyis Albert Krantz (1450 k.–1517) hamburgi történetíró *Saxoniá*ja idézésre kerül. 1420-ban a szász fejedelemség Albertus nevű fejedelme, aki nagy szerelmese volt

területre kiterjedő ellenségesség végül ahhoz vezetett, hogy a lázadók a kalandozó magyarokkal való szövetségkötés gondolatáig jutottak, akiknek Ottótól 955-ben elszenvedett augsburgi (Lechmezei) veresége közismerten a kalandozások korának végét jelentette. Nagyon jellemző, hogy az Ottó elleni felkelés magyar történeti vonatkozásának – amely Anonymus (cap. 56) óta ismeretes a magyar történetírásban – a prédikátor vagy nincs a tudatában, vagy a legcsekélyebb figyelmet sem szenteli neki.

40 „Allatis iniuriis Dionantii hanc addiderunt contumeliam, falso sparso rumore de Carolo in proelio interfecto potissimum inducti, ut statuam ad similitudinem Caroli effictam, in conspectu vicinorum Bovillorum, qui sub imperio Burgundico erant, patibulo affigerent, atque proclamarent, tali modo Ludovicum regem de Carolo, vili Philippi notho, et perfido proditore, supplicium sumsisse." Lásd Samuel FABER egyetemi disputációját Johann David KÖHLER elnökletével: *De Carolo bellicoso ultimo Burgundiae duce*, Altdorf, 1712, 23. Altenberger nem említi ezt a tűzesetet.

41 Antwerpent a spanyolok égették fel 1576-ban; lásd ALTENBERGER, *Fewer- Wasser- und…*, 226–227. Az 1561–1565 között épült városháza (Stadhuis) elpusztult, 1581-re állították helyre.

a vadászatnak, egy erdőben kerti lakot (Lusthauz) állíttatott. Napokon keresztül szórakoztak és lakomáztak a meghívott vendégek és vitézek. Az egyik éjszaka ismeretlen módon tűz támadt, a bortól megrészegült vendégek bennégtek, a fejedelem és asszonya pedig csak az ablakon tudtak kiugrani hiányos öltözetben.[42]

A tűzeset alkalmából elkészített prédikáció sokat elmond Lochmann műveltséganyagának, tájékozottságának és erudíciójának összetételéről. A felhasznált világi forrásanyag a prédikátor érdeklődésének földrajzi koordinátáin kívül kirajzolja azokat az evangélikus egyházzal kapcsolatos kérdésirányokat, amelyek bepillantást engednek a gyülekezeti élet napi praxisába, és ezen felül a tágabb közösség helyzetének az értelmezését segítik elő. Lochmann alapfokú iskoláit magyarországi városokban, felsőfokú végzettségét a korszak evangélikus professzionalistáival együtt a wittenbergi egyetemen szerezte, hazatérve kapcsolatba került a vallásuk miatt meghurcoltatást és exulációt elszenvedő cseh és morva hittársaival. Mindezen élettapasztalatok és a lelkészi ideje alatt feltámadó megmagyarázhatatlan tűz indították arra, hogy kifejtse, melyek lehetnek azok az igazságtalanságok a városon belül, amelyek haragra gerjesztik az Istent, veszélyeztetik az evangélikus egyház, a lelkészek és a hívek városban játszott szerepét és a városnak az uralkodóval és más városokkal kialakított kapcsolatát. Gondolatmenetét az apa családban betöltött szerepével kezdi. Az apának vezetnie és irányítania kell a családot, a gyermekeit és a szolgákat. Figyelemmel kell kísérnie a családjában, házában és birtokain lezajló eseményeket. Hasonló felelősséggel vannak felruházva a város elöljárói és vezetői, akiknek gyászos eseményekkor – amilyen a tűzeset is – lehetőségeik szerint kell eljárniuk. A városi magisztrátust illető észrevételek kifejtésének hagyományos retorikai keretéül a bíróválasztási vagy magisztrátusújítási prédikációk szolgáltak, amelyek megtartásának szokását Németországból vette át a magyarországi német ajkú közösség.[43] Ezt a szokást Lochmann minden bizonnyal ismerte és felhasználta mindennapi lelkészi gyakorlatában. A tűzesettel foglalkozó prédikációjában is többször előkerülnek azok a tulajdonságok, amelyektől lehetőleg menteseknek kellene lenniük az elöljáróknak. E beszédében ugyan csak nagyon marginálisan tűnnek fel a magisztrátusújítási prédikációtípusra jellemző vonások, azonban többszöri előfordulásuk mégis mélyen elgondolkodtató. Lochmann felfokozott lelkiállapotban készítette el prédikációját, amellyel elsősorban vigasztalást, útmutatást és válaszokat akart adni gyülekezete tagjainak.

42 A történet Krantz *Saxoniá*jából való, de nem a 21., hanem a 11. könyv 7. fejezetében olvasható (pl. Frankfurt, 1621, 289). Altenberger 1422-re teszi, egyes részletekben szegényebben adja elő, viszont kiegészíti azzal, hogy a herceg megbetegedett és rövidesen meghalt; hivatkozásul megadja Krantz nevét, de locust nem: Altenberger, *Fewer- Wasser- und...*, 121–122.

43 Papp I., *Biblikus cseh nyelvű...*, 69.

A tűzeset okaként a korszak prédikátori gyakorlata szerint Isten büntetését tételezte, amelyet az emberek istentelen cselekedetei idéztek elő, azonban beszéde elkészítése során képtelen volt reflexió nélkül hagyni az elöljárók tehetetlenségét a tűz megfékezése során.

A második részben felsorolt, Istennek nem tetsző tíz igazságtalanság közül azok kapnak hangsúlyosabb és terjedelmesebb kifejtést, amelyek Lochmann véleménye szerint az evangélikus egyház számára mindennapi problémát jelentettek. Negyedszázaddal a prédikáció megtartását megelőzőleg, a bécsi béke kedvező vallási légkörében jött létre az észak-magyarországi lutheránus egyházszervezet az 1610. évi zsolnai és az 1614. évi szepesváraljai zsinatokon.[44] Az ott elfogadott rendeleteket és intézkedéseket nem volt könnyű a mindennapi gyakorlatba átültetni a vallásilag és nyelvileg heterogén észak-magyarországi városi közegben. A helyzetet valószínűleg a fehérhegyi csatát követően ezekre a területekre áttelepült cseh exulánsok térnyerése sem tette könnyebbé, ami a harmincas évek végére csúcsosodott ki. 1639 a biblikus cseh nyelvű halottibeszéd-nyomtatványok erős éve: nem kevesebb, mint tizennégy halotti prédikáció jelent meg a trencséni menekült nyomdában.[45] Lochmann prédikációjában az evangélikus egyház helyzetét, a lelkipásztorokkal szembeni tiszteletet, az evangélikus hívek negatív cselekedeteit és a városok uralkodójukkal szembeni helyes magatartásának kérdését feszegeti. Az igazságtalanságokat hierarchikusan bontja ki, először az evangélikus egyház városon belüli helyzetére és az azt veszélyeztető tévelygésekre tesz utalást. A *murmuratio*, az Isten nevével szembeni zúgolódás és hírterjesztés volt az első olyan igazságtalanság, amely részletes kifejtést kapott a prédikáción belül. Ennek a minden gyülekezetben meglévő jelenségnek a súlyos problémaként való érzékelése Lochmann személyes tapasztalataival hozható összefüggésbe, hiszen több állomáshelyen szolgált három évnél rövidebb időt. A kérdés már régóta foglalkoztatta. Ezt mutatja Jiří Třanovský fölött 1637-ben elmondott halotti beszéde is, ahol részletes kifejtést kap, hogy ki az igaz lelkipásztor. A prédikátor úgy vélekedik, hogy ők azok, akik az Úristen elhívása és megszólítása által kerültek az igaz egyházba, szemben azokkal, akik előkelő származásuk miatt vagy simóniával jutottak vezető egyházi pozícióba. Az egyház igaz vezetőit nem becsülik meg eléggé, és csak haláluk után tudják értékelni, mint Sámuelt.[46] Azonban míg e korábbi beszédében a rágalmazás bűnét az igaztalan papokban mutatja ki,

44 ZSILINSZKY Mihály, *Az 1610-ik évi zsolnai evangelikus zsinat háromszázados emlékünnepén: Egyháztörténeti tanulmány* (Selmecbánya, 1910).

45 PAPP I., *Biblikus cseh nyelvű*..., 76.

46 Uo., 87.

a tűzesettel kapcsolatos prédikációban az egész egyházat és lelkészeit érintő problémáról beszél. A következő bűnös cselekedet a *falsa doctrina*, a téves tanítás és tévelygés. Az észak-magyarországi városokban a négy bevett valláson kívül több olyan téves tanításnak tartott vallási irányzat létezett, amely az evangélikus egyház helyzetét gyengítette. Ezzel szorosan összefügg a következő igaztalan tett, a *ministerii persecutio*, az ájtatos és igaz tanítók üldözése és a velük szembeni ellenségeskedés. Lochmann súlyos igazságtalanságnak látta, hogy komoly szenvedéseket kell kiállniuk mindazoknak, akik az igaz hitet tanítják, és azoknak, akik minden megpróbáltatás ellenére követni szeretnék. Erre utal a hetedik bűnös cselekedet, a *fidelium tribulationes*, az ájtatos keresztények üldözése. Amikor az üldöztetésről beszél, akkor a szövegből világosan kitűnik, hogy a kereszténye ken az evangélikus hívőket érti.

Miután a városon belüli állapotokat felvázolta Lochmann, áttér a város uralkodóval szembeni kötelességeire, és utalást tesz a városok egymás közötti vetélkedésére is. Exemplumainak egyike az alattvalók elöljárókkal szembeni tiszteletlenségét, lázadását és annak méltó megtorlását példázza. A mértékét, egyensúlyát és racionalitását vesztett elbizakodottság e példájával nyilvánvalóan a városoknak az uralkodóval szembeni kötelességeire figyelmeztet, ami mélyen elgondolkodtató. 1639-ben Németlipcse városa, ahogyan Észak-Magyarország egésze is, Habsburg uralom alatt állott, s úgy tűnik, a bécsi udvarral szembeni hűség megkérdőjelezhetetlen instanciaként volt a reálpolitikai gondolkodás alapja. Ez nyilván olyan pontként érvényesült, amely világosan elhatárolta a Cseh- és Morvaországból érkező, száműzött, saját korábbi hazájukban a jogfosztást és az erőszakos katolikus térítést már saját bőrükön megtapasztalt menekülteket a közvetlenül még nem fenyegetett, sőt az exulánsok befogadását is a provokáció esetleges veszélyeként értelmező helyi lakosságtól. Ugyanakkor viszont egy másik exemplum a schmalkaldeni háború előkészületeinek azt az istenítéletként értelmezett epizódját mondja el, amikor a protestánsokkal szemben fegyverkező katolikus császár eszközei elpusztultak. A lutheránus táborral szembeni agresszió szándékát nyilvánvalóan az isteni akarattal való szembehelyezkedésként értékeli a szöveg.

Ján Lochmann forrásainak összetételére térve meg kell állapítanunk, hogy annak elég kevés köze van az egyidejű magyar prédikációirodalomban olvasható forrásokhoz. Ennek az egyik magától értetődő oka a felekezeti különbség: a magyarországi lutheránus prédikációirodalom túlnyomó része német vagy biblikus cseh nyelvű, és ezekben természetesen a kor lutheránus szemléletű olvasmányai olyan összetételben vannak együtt, mint kevés magyar nyelvű szövegben. Ebből adódnak az olyan sajátosságok, mint a csodajeleknek és csodatételeknek szentelt nagymérvű figyelem, amelyek Luther óta az e világon működő isteni providencia

biztos jelei.[47] A csodás események egy másik hányadáért viszont az ördög a felelős, aki az e szövegben idézett exemplumok szerint a földi élet fáradhatatlanul aktív közreműködője, az emberi nem csábítója és kísértője, ugyancsak a Luther Wittenbergjében megformálódott és különösen kiterjedt ördögelbeszélések tematikai és műfaji hagyományainak megfelelően. Az ördögöt a mindennapi élet ilyen természetes szereplőjeként magyar nyelvű szövegben talán utoljára Bornemisza Péter prédikációiban szemlélhetjük, és valóban: a 17. század közepi prédikáció az ő ötkötetes prédikációskönyvével mutatja a legnagyobb mérvű megfeleléseket a felhasznált homiletikai segédeszközök (exemplum- és promptuáriumgyűjtemények) tekintetében. A szöveg sajátszerűségeit azonban nem csak felekezeti különállásában szükséges megragadnunk, hanem fel kell figyelnünk rendkívül markáns nemzeti ideológiai sajátosságaira is.

A prédikáció meghatározó referenciális kerete egyértelműen a németországi kulturális hatás, kiegészülve bizonyos közép-európai sajátosságokkal. A belátható földrajzi tér középpontja a német és a szláv vidékek érintkezési területeire lokalizálható. Folyónevekkel jelezve ennek a területnek a kiterjedését, beletartozik a cseh és a német vidékek számára is meghatározó fontosságú Elba, nyugat felé a Majna, és talán a Duna felső folyása is a Fekete-erdő környékén, míg kelet felé a Visztula partján lejátszódott események még egyértelműen élénk figyelemmel kísért részei ennek a területi kiterjedésnek; de például egyáltalán nem tartozik belé a Magyar Királyság olyan meghatározó övezete sem, mint a Tisza vidéke. Egy exemplum valahová Csehországba lokalizálható. A német vidékek és városok közül feltűnik a Szász Fejedelemség és benne Meissen meg Osterburg városa, a thüringiai Arnstadt, a frankföldi Kunstadt, a távolabbiak közül Württemberg és Bajorország. Flandria és Brabantia többször is szóba kerül a korábban jelentős kikötőjéről, majd a protestáns lakosságának számkivetéséről nevezetes és e tekintetben a cseh korona országainak sorsát elővételező Antwerpennel együtt. A legtávolabbi pont – az ókeresztény irodalom Konstantinápoly- és Jeruzsálem-említéseit meg az itáliai és szicíliai tűzhányókat nem számítva – nyugaton a 15. századi csatározásokban érintett Burgundia, délen pedig Padova, amelynek egyeteme révén nyilván kulturális fontossága van. Jól látható tehát csupán a felhasznált exemplumok lokalizálásából is, hogy egy Észak-Magyarországon élő, mindenekelőtt Felső-Magyarországnak és Alsó-Magyarország a morva, sziléziai és lengyel

47 A csodajelek egy csoportjáról: PAPP Ingrid, „Lutheránus prédikátorok és a sérthetetlen szent könyv", in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás és IMRE Mihály, Loci memoriae Hungaricae 7, 90–99 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018).

területekkel határos vidékeinek világára figyelő, az e térség hagyományos kereskedelmi és kulturális kapcsolatai mentén északra és nyugatra kiterjedő érdeklődést tanúsító szerző beszél az e szemléleti vonásokban vele nyilvánvalóan közös koordináták mentén tájékozódó városi polgári közönséghez. A felhasznált forrásanyag jelentékeny hányada – a kézenfekvő latin mellett – német nyelvű. Lehetséges, hogy Aventinusnak is a német kidolgozását használta Lochmann. Egyértelműen német nyelven volt a kezében egy, a német városok leírásait tartalmazó lexikon. A 17. század közepe számára még mindig meghatározó fontossággal bíró, mértékadó lutheránus exemplumgyűjteménynek, Andreas Hondorff munkájának Philipp Lonicer készítette latin kiadását használta, de ugyanez a gyűjtemény természetesen német nyelven is a lelkészek és a hívek rendelkezésére állott, benne többek között olyan német nyelvű mirákulumgyűjtemény gazdagon betakarított termésével, mint a Fincelius-féle *Wunderzeichen*. Világos, hogy ezek a sajátosságok az észak-magyarországi multietnikus és többnyelvű városi közösségek művelődési sajátosságaiból fakadnak, vagyis abból, hogy a szláv ajkú prédikátor számára messzemenő tematikai és műfaji mintákat jelentett az ugyanazon városban élő német lakosság számára elérhető kulturális formációk mindegyike, illetve a lutheránus lelkipásztori kar német ajkú tagjaival természetszerűleg napi szinten folytatott szakmai együttműködése. Ebben az egyedi szövegben mindez olyan méreteket ölt, hogy úgyszólván csak a nyelve a szláv közösség íráshasználati funkcióit betöltő biblikus cseh nyelv, míg a tartalom összetétele felől tekintve ugyanez az anyag ugyanilyen összerendezettségben minden további nélkül elképzelhető volna egy német nyelvű szövegben is. E sajátságok mellett is van Lochmann érdeklődésének olyan nagyon világosan kitűnő egyedi sajátossága, amely már személyes kíváncsiságával és érdeklődésével magyarázható. Egyértelműen ilyennek tűnik a történelem és a történetírás iránti érdeklődése. A kevés eredetiséget megkívánó lelkészi promptuáriumok mellett historiográfiai munkákat használt a legnagyobb számban. Ezeken végigtekintve pedig a kora újkori németországi történetírás megteremtése szempontjából eminens fontosságú és maradandó hatású összes jelentős szerző vagy megfordult a kezében, vagy róluk legalább közvetett utalásokból világos fogalmai voltak. A legkorábbi közülük a még latinul író és a nemzeti történelem mellett a középkori római katolikus egyháztörténetnek, egyházi intézménytörténetnek is nagy jelentőséget tulajdonító és ezek jellegzetes középkori évkönyvszerű forrásait nagyobb számban először kiaknázó Albert Krantz műve, amely nyilvánvalóan az észak-német vidékek eseménytörténetének elsődleges forrásműve. Dél-Németországra a már említett Johannes Aventinus összefoglaló művei az elsődlegesek, amelyekben már a diplomatikai anyag beépítése is nagyobb méreteket ölt. A még erősebben középkorias

és a már a humanista írói sajátosságokat érvényesítő két történetíró mellett természetesen meghatározónak mondhatjuk a wittenbergi reformáció történetszemléletét első ízben enciklopédikus igénnyel összeállító magdeburgi centuriátorok hatását, akiknek a műve szintén felismerhető Lochmann forrásai között. Kiaknázza Paul Eber történelmi naptárát, és – ami nem ritkaság – közvetlenül Luther jelenlétében elmondott történetre, a Luther működését naplószerűen feljegyző dokumentációs irodalom egy elemére is hivatkozik. Lengyelország története vonatkozásában az ilyen tárgyú humanista historiográfiai irodalom nagyszabású összegzése, Marcin Kromer munkája a forrás. Talán szükségtelen túldimenzionálni a jelentőségét, de a prédikáció forrásai között még egy hivatkozással dokumentált délszláv szerző, a horvát Marko Marulić is felbukkan; eltúlozni azért nem szükséges a jelenlétét, mert a felhasznált munka egy katolikus használatra is éppilyen könnyedséggel megnyitható exemplumgyűjtemény, különösebb történetírói ambíciók és történeti ideológiai vonatkozások nélkül. A történelmi korok, személyek és események közül szóba kerül V. Károly és a schmalkaldeni háború, a 12. századi Lothár császár, a 15. századi Merész Károly burgundiai herceg és Albert szász fejedelem.

A prédikáció forráshasználatának megítélése szempontjából nem elhanyagolható körülmény, hogy a különleges tűzesetekre vonatkozó exemplumanyag egy jelentős hányadát akár egyetlen helyről, Johann Altenberger (1561–1632) lutheránus lelkész *Feuerspiegel* című könyve nyomán is meríthette Lochmann. Altenberger műve kimerítő kronológiai összeállítása a humanizmus és reformáció számára elérhető irodalomban említett összes tűzesetnek, a bibliaiaktól az antik tüzeken át egészen a kortárs eseményekig. A rövid tartalmi kivonatokat sorakoztató adattár nem tartozott az elterjedt művek közé; korábbi önálló kidolgozása után egyetlen olyan kiadásáról van tudomásunk 1615-ből, amely a szerzőnek a történelem nagy áradásairól készített hasonló összefoglalását is tartalmazta, akárcsak a szőlőtermés egyes éveinek szélsőségeiről feljegyzett történeti adatokat. Mégsem alaptalan feltennünk, hogy Lochmann esetleg birtokolhatta ezt az egyetlen kiadást, amely hasonló tűzesetek alkalmával igazán hasznos prédikátori segédkönyvként volt alkalmazható. Egyes esetekben a Lochmann által adott adatelemek egészen szorosan megegyeznek az Altenberger kötetében olvashatókkal, ami – különösen a ritka exemplumok esetében – könnyen keltheti azt a benyomást, hogy az a közvetlen forrása is lehetett, más esetekben azonban nincs ilyen szoros megegyezés, sőt ellentmondó adataik is vannak, vagy éppen Altenberger meg sem említi a Lochmann által hivatkozott tűzeseteket. Eltérően datálják a 12. századi nagy német szárazság évét, ahol Altenberger nem említi a Lochmann által hivatkozott forrást, Aventinust; a 15. századi szárazságnál Altenberger épp Lengyelor-

ságot nem említi; eltérően adják meg Nero és Commodus tüzeinek évszámát; Altenberger nem említi az 1580. évi arnstadti tüzet és Dinant felégetését; ugyancsak nem magyarázható meg kizárólag Altenberger nyomán az Albert szász herceg erdei lakjában kitört tűzről Lochmann által előadott történet. Igaz viszont az is, hogy a legkönnyebben Altenbergernél volt megtalálható az 1533. évi württembergi tűzeset, és jól egyezik a ritkább exemplumok közül a kunstadti tűz előadása is. A mecheleni robbanás szintén jöhetne onnét, de Lochmann itt tételesen az Eber-féle kalendáriumra hivatkozik. Altenberger használatának kérdését nyitva hagyjuk, de azt bizonyosan állíthatjuk, hogy Lochmann abban az esetben is számos további forrást kellett használjon prédikációjának összeállításához, ha Altenbergert jól kiaknázta volna.

A már eddig említett anyag is elég ahhoz, hogy végigtekintve rajta egy rendkívül feltűnő hiányt regisztrálhassunk: a Magyar Királyság vagy a magyarság története semmilyen vonatkozásban nem kerül szóba, mintha a szöveget nem is annak a területén írták volna. Jelen van benne a német történetírás összes fontos auktora és meghatározó iránya, része a tájékozódásnak még a lengyel történeti alapmű is, de például az azzal összemérhető Bonfini egyáltalán nem létezik ebben az univerzumban. Magyarországnak, magyar városnévnek, magyar helyszínhez kötött eseménynek sehol semmi nyoma. A legfeltűnőbb ez a sajátság a szövegnek azon a helyén, ahol a magyar vonatkozások megemlítése valóban érintésnyi közelségben volt, és ha a prédikátor ennek a legcsekélyebb fontosságot vagy érdekességet tulajdonította volna, bizonyosan könnyűszerrel beleszövődhetett volna a gondolatmenetbe. Ez az a hely a szövegben, amely I. Ottó császár 953. évi háborúit említi és beszámol a birodalom egyik városának felégetéséről. Ezek a Német-Római Birodalom megteremtésének szülési fájdalmai; az események idején I. Ottó még nem császár (majd csak egy évtizeddel később lesz azzá), hanem az a német király, aki nagy ambícióval és cselekvőképességgel dolgozik a német fejedelemségek közös uralom alatti egyesítésén. Ilyesformán Német-Római Birodalom sincs még, ott vannak viszont a későbbi birodalmi városok falai alatt a kalandozó magyarok, akik Ottó ellenfeleivel szövetkeznek, és akiknek 955-ös legyőzése Augsburg mellett a magyar történelem legsorsfordítóbb eseményeinek egyike. Ezek az összefüggések Anonymus szövege óta – Thuróczynál, Bonfininél, Székely Istvánnál, Heltai Gáspárnál – a magyar történeti tudat és történeti irodalom törzsanyagának részét képezik,[48] Lochmann-nál azonban semmilyen vonatkozásban nem

48 Anonymus ugyan az I. Konráddal (911–918) folytatott ütközetek sorába helyezi az augsburgi csatát (55. fejezet), azonban ennekutána az Ottó elleni összeesküvésben játszott magyar szereplést és az Ottótól elszenvedett vereséget is sorra veszi (56. fejezet). Bonfini kételkedik krónikás elődeinek datálá-

kerülnek szóba. Ami azt jelenti, hogy az ő nézőpontja felől ezeknek a harcoknak legfeljebb a német birodalmi szupremácia megteremtésében van a jelentőségük; vagy másképpen: nem a falakat ostromló magyar horda, hanem a védett falakon belül élő városi polgárok látásmódja érvényesül. A 17. század közepére már igen kidolgozottnak mondható magyar történeti hagyomány és történeti ideológia mellett tehát azzal egy időben, de attól egészében érintetlenül egy alternatív történeti ideológia formálja szemléleti rendszerré az észak-magyarországi városokban élő nem magyar ajkú lakók számára belátható tények, adatok és összefüggések elemeit. Nehéz nem túlértékelni ezeknek a sajátosságoknak a kora újkori Magyar Királyság eszmetörténetében elfoglalt jelentőségét.

Tarnai Andor kutatásai óta jól ismerjük ennek az északi területnek és a rajta élő Hungarus-tudatú, de nem magyar ajkú értelmiségnek a magyar történelmi hagyomány megítélése szempontjából később eminens fontosságúvá váló toposzrendszer kialakításában játszott tevékenységét.[49] A mondottak nyomán annyi tehető hozzá a Tarnai által szilárdan kijelölt alapokhoz, hogy ugyanebben az értelmiségi körben nem csak a *fertilitas Pannoniae* magyar hagyományát betetőző, patrióta szemléletű toposzrendszer épül, hanem a németországi és a vele regionálisan összefüggő szláv ajkú területek birodalmi tudatának történeti ele-

sában, ennek ellenére – akárcsak Thuróczy, lásd THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. HORVÁTH János, Bibliotheca historica (Budapest: Magyar Helikon, 1978), 100–101 – Konrád idejére teszi Augsburgot, majd (főként a korában legfrissebb irodalom, Flavio Biondo világtörténete nyomán) ő is mintegy megduplázza a magyar vereséget Ottó harcainak történetében (1. decas 10. könyv). Székely István már helyesen tudja, hogy az augsburgi vereséget – szerinte 973-ban – Ottó mérte a magyarokra, abban viszont Thuróczy és Bonfini előadását applikálja Konrádról Ottóra, hogy az meg is lakolt Lehel kürtjétől; SZÉKELY, *Chronica ez vilagnac…*, 158v–159r. Ugyancsak Ottóval ütköznek meg a magyarok – meg nem nevezett helyen – Heltai Gáspár előadása szerint, aki Lehel cselekedetét nem említi; HELTAI Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*, kiad. KULCSÁR Margit, bev. KULCSÁR Péter, Bibliotheca historica (Budapest: Magyar Helikon, 1981), 82.

49 TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita… (Egy szállóige történetéhez)*, Modern filológiai füzetek 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), http://mek.oszk.hu/05400/05453/. Imre Mihály a közelmúltban publikált tanulmányt a wittenbergi egyetemen a magyarok közreműködésével megtartott disputációk egy témájában unikális, mert a magyar őstörténettel foglalkozó, 1676. évi darabjáról, és meggyőzően bizonyította, hogy a gömöri származású, német ajkú magyarországi szerző, Johann Majer (†1722) a hun–magyar azonosságnak a németországi protestáns kultúrában szokatlan kifejtésével szintén a magyarországi nemesi-rendi ideológia egy elemét propagálta, s ennyiben legalábbis a magyar államközösségi hagyományban gondolkodott; IMRE Mihály, „Incunabula Hungarorum: A magyar őstörténet olvasata Wittenbergben, a gyászévtizedben", in *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina, 294–304 (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 2016). Ezt ugyancsak fel kell használnunk az összeméréshez, amikor Lochmann-nál, negyedszázaddal korábban tulajdonképpen az államközösségi tudat felmondását regisztráljuk.

mei is reprodukálásra és reflektálásra kerülnek. Alkotó továbbfejlesztésről e tekintetben nem beszélhetünk, csupán receptív folyamatokról. Ezeknek azonban így is rendkívüli jelentőségük van a magyar történelmi tudatban zajló artikulációs folyamatok megítélése szempontjából. Már Tarnai teljes világossággal felrajzolta azt a jelenséget, ahogyan a nyugat-európai kultúrában megjelenő új kihívások három övezetre osztják a korabeli Európát: az egyik nyilvánvaló szellemi primátusát érzékelve a másikban önigazoló módon tényeket és érveket gyűjtenek össze a hátramaradottság vádjának visszautasítására, míg a harmadikban nem is reflektálnak az országot vagy nemzetet érő előnytelen szituálásra, mert arról feltehetőleg tudomásuk sincsen. E folyamatok most egy országon belül is megfigyelhetővé, leírhatóvá váltak. A Wittenbergben a német kollégáival együtt kiképzett és a német kultúrával felső-magyarországi hazájában is mintakövető módon együtt élő szláv értelmiségi a protestáns árnyalatú birodalmi német nemzettudat ugyanolyan elemeit használja kiindulásul és tájékozódásul, mint amelyeket Tarnai Hermann Conring néhány évtizeddel későbbi egyetemi előadásai alapján foglalt össze. A német tudós világ koordinátái között való elhelyezkedés lényegében egyidejű, sőt valamelyest kölcsönös is, amennyiben a Magyarország kultúrájának elmaradottságáról és a Magyar Királyság lakóinak nyelvi és nemzeti megosztottságáról szóló nézetek kialakításában bizonyára magyarországi diákjaik információit is figyelembe vették a német egyetemek professzorai. Az alkalmi prédikációban nyilván nem teljes körűen és nem egészen nyílt kártyákkal kifejthető csoporttudat megnyilvánulásai pedig természetesen ahhoz az ideológiai alapkérdéshez jelentenek hozzászólást, amely a közös országban élő, ám eltérő nyelvű és tudatú közösségek primátusa körül fordul meg. E vitában Észak-Magyarország elsősorban német értelmisége a magyar nemesség foglaláson alapuló történeti jogaival szemben az őshonos lakosság őstörténeti pozícióját meg kulturális fölényét is kijátszani készül. A szláv ajkú lakókra vonatkozó, pannóniai tartózkodásuknak a magyarokét messze megelőző időktől való kontinuitását kifejtő párhuzamos konstrukciók csak évtizedekkel később kerülnek az artikulálhatóság hasonló küszöbére. 17. század közepi szövegünkben az látható, hogy a szláv álláspont reflektálatlan természetességgel a német–szláv határrégió közös történeti és kulturális tudatának artikulációjában helyezkedik el. És bizonyosan nem csak az igaz, hogy a magyar nemzeti identitás kérdései kifejtetlenül maradnak, hanem az is, hogy a kifejtett nézetek viszont ekkor még észrevétlenül hangzanak el a magyar nemzeti ideológia kifejtése szempontjából. Egyazon ország értelmiségének különböző csoportjaiban figyelhető meg, hogy a felső-magyarországi városi értelmiség, illetve még annak német források és hatások alapján tájékozódó szláv tagja is legalább artikulálni és reflektálni volt ké-

pes olyan történelmi tényeket, folyamatokat és szemléleti formákat, amelyeknek egykorú recepciója a magyar lakosság körében nem regisztrálható, hanem helyette a Bonfini nyomán kiteljesedő, más jellegű szemléleti formák terjedése zajlik.

És még egy tekintetben megerősíteni látszik mindez Tarnai megfigyeléseit: Lochmann személyében bizonyosan annak a szekularizálódó, laicizálódó egyházi értelmiségnek egy újabb tagja azonosítható, amely lelkészi feladatai mellett elmélyülten foglalkozott tudományos, jelesül történettudományi érdeklődésének kiteljesítésével. Az első magyar irodalomtörténeti lexikont végső soron egy ugyanilyen hátterű magyarországi fiatalember készítette el jó hetven esztendővel később, a német ajkú Czvittinger Dávid. A most Lochmann prédikációja kapcsán átnézett anyagban is feltűnt egy olyan vonatkozás, amely a Czvittinger munkájának otthont teremtő altdorfi egyetemre mutat: nagyjából ugyanabban az időben, amikor Czvittinger az egyetem könyvtárában búvárkodott, hangzott el ott egy egyetemi disputáció a Czvittinger által is ismert Johann David Köhler elnökletével[50] Merész Károly 15. századi burgundiai herceg életéről és harcairól. Rendkívül érdekes egybeesésnek ítélhető meg, hogy a magyar irodalomtörténet első nagyarányú összefoglalásának egy felső-magyarországi német ajkú fiatalember által elvégzett nemzeti feladatvállalására nagyjából ugyanakkor került sor, amikor a magyarországi német és szláv értelmiségi körök számára mintát adó németországi tudományosság már messze túl volt az első összegzéseken, és olyan járulékos fontosságú, térben is távol eső részletkérdések egyre professzionálisabb és ezzel együtt egyre szűkebb fókuszú megoldásának szentelhette a figyelmét, mint a 15. századi, Liège környéki hatalmi csetepaték. Az utóbbi kérdések tétje már egyértelműen szaktudományi jellegű, míg az előbbi a nemzeti hivatás ideológiai centruma körül lokalizálható. Ne nevezzük ezt fáziskésésnek, de azt hiszem, bátran megnevezhetjük ekképpen: jelentősen eltérő övezeti besorolás.

50 TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Historia litteraria 16 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2004), 92.

Tüskés Gábor

Önéletrajzi Magyarország-képek a száműzetésben: Rákóczi és Mikes

Az utóbbi húsz év irodalomtudományi önéletrajz-kutatásainak egyik felismerése, hogy az önéletrajz nem egységes műfaj, s a szövegek nyelvi-retorikai megformáltsága miatt az ún. „önéletrajzi hitelesség" mindig fikció.[1] A tényszerűség és a fikcionalitás viszonyának az 1960-as évektől kb. az 1990-es évekig tartó intenzív vizsgálata után ma az olvasási és megértési figurákként, az önábrázolás színpadaiként értelmezett önéletrajzok medialitása, mintái, topikája és motívumai állnak a figyelem előterében. A sokáig paradigmatikusnak tartott kulcsszövegek lassan a háttérbe szorulnak, alműfajok, mint pl. a tudósönéletrajz, és kevert formák, mint pl. az önéletrajzi regény, egyre több figyelmet kapnak.[2] Az önéletrajzi szerződés és az autofikció, illetőleg az autofikcionális írás koncepcióit tovább differenciálják.[3] Új önéletrajzi formák lépnek a kutatás érdekkörébe, ismeretlen és kevéssé ismert szövegeket fedeznek fel és értelmeznek.[4] Az egy-egy nemzeti nyelvű korpuszra

1 Martina Wagner-Egelhaaf, „Zum Stand und zu den Perspektiven der Autobiographieforschung in der Literaturwissenschaft", *BIOS* 23, 2. sz. (2010): 188–200. – A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítséget köszönöm Mészáros Kálmánnak és Czigány Istvánnak.

2 Günter Niggl, Hg., *Die Autobiographie: Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998[2]).

3 Frank Zipfel, „Autofiktion: Zwischen den Grenzen von Faktualität, Fiktionalität und Literarität?", in *Grenzen der Literatur: Zu Begriff und Phänomen des Literarischen*, Hg. Simone Winko, Fotis Jannidis und Gerhard Lauer (Berlin–New York: De Gruyter, 2009), 284–314; Martina Wagner-Egelhaaf, Hg., *Auto(r)fiktion: Literarische Verfahren der Selbstkonstruktion* (Bielefeld: Aisthesis, 2013).

4 Margaretta Jolly, ed., *Encyclopaedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms* (London–Chicago: Routledge, 2001).

összpontosító vizsgálatok mellett megjelent a globális perspektíva, s vannak, akik az összehasonlító és interdiszciplináris kutatások jelentőségét hangsúlyozzák.[5]

Tarnai Andor *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*[6] c. könyvének fontos felismerése volt, hogy a magyar viszonyok kül- és belföldi kritikái jelentős részben topikus természetűek, s szükség lenne a rendi Magyarország nemzet- és haza-fogalmának, közösségi tudatának jól körülhatárolt időszakok, rétegek, csoportok és szerzők szerinti, módszeres feldolgozására. Ebbe az irányba mutat az imagológiai kutatások egyik kevéssé kiaknázott lehetősége: a műfajok, szövegcsoportok és szerzők mentén történő elemzés. Ebben a tanulmányban II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen három különböző nyelven írt, három eltérő típusú önéletrajzi művének Magyarország- és Erdély-képét hasonlítom össze, kiválasztott szempontok alapján. Megvizsgálom, milyen minták, motívumok, politikai elképzelések és gondolati alakzatok határozzák meg a két szerző Magyarország- és Erdély-képeit, melyek visszatekintve a haza jelképévé váltak. A patriotizmus háromféle érzelmi fikcionalizálásának összehasonlításával választ keresek a kérdésre, hogyan alkalmazza a két száműzött a tényszerűséget a Habsburgok uralmi ambíciói és a nemzeti ellenállás összefüggésében, s milyen módon hozza létre a szerzői fikciót és a fikcionalitást. Bemutatom, hogyan jelenítik meg az elhagyott hazát az idegen környezetben, s milyen eszközökkel és milyen céllal használják a pátria képeit.

Kiinduló tézisem, hogy a száműzetésben keletkezett önéletrajzi irodalom valamiképpen rejtett hazatérés. Mindkét szerző éles szemmel, de részben eltérő módon kommentálja a magyarországi viszonyokat: míg Rákóczi szenvedélyes leírásai és éles megjegyzései néha azt a benyomást keltik, mintha szerzőjük elszigetelt helyzetét, korlátozott cselekvési lehetőségeit kompenzálnák, Mikes többnyire a sorok közé rejti és iróniával vegyíti keserűségét. Mikest elsősorban a nyelv, Rákóczit a vállalt feladat kudarca köti össze az emlékek világába süllyedt hazával. A magyarországi viszonyok jellemzésében mindkettejüknél megjelennek a 17–18. századi nemzetkarakterológiai toposzok és közhelyek, a Magyarország elmaradottságát és kulturálatlanságát tematizáló külföldi szerzők Tarnai Andor által is regisztrált érvei, ezeket azonban mindketten sajátos vonásokkal színezve, egyéni formában adják elő.

5 Martina WAGNER-EGELHAAF, ed., *Handbook of Autobiography/Autofiction*, 3 vol. (Berlin: De Gruyter, 2019).

6 TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Modern filológiai füzetek 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 16, http://mek.oszk.hu/05400/05453/.

A források

A három forrás Rákóczi *Confessio peccatoris*a, *Mémoires*-ja és Mikes *Törökországi levelei*. A *Mémoires* 1739-ben, a *Confessio* 1876-ban,[7] a *Törökországi levelek* 1794-ben jelent meg először nyomtatásban.[8] A *Mémoires* a magyar történelem összefoglalásával, a Rákóczi által 1703–1711 között vezetett szabadságharc dokumentumaival és Bethlen Miklós apokrif emlékiratainak rövidített változatával együtt látott napvilágot először az *Histoire des révolutions de Hongrie* c. gyűjteményben. Ez a kiadvány hosszú ideig befolyásolta az európai historiográfia képét a magyarokról és a magyar történelemről, s két évszázadon át hatott a magyar politikai gondolkodásra. A *Törökországi levelek* kritikai kiadása 1966-ban,[9] a *Mémoires*-é 1978-ban jelent meg.[10] A *Mémoires* szövege és a *Confessio* teljes korabeli francia fordításának erősen rövidített, kontaminált és modernizált változata 1977-ben,[11] a két mű kissé rövidített angol fordítása 2019 elején látott napvilágot.[12] A *Confessio* latin szövegének, továbbá teljes és kivonatos 18. századi francia fordításainak kritikai kiadásai előkészületben vannak.[13]

7 Franciscus II. Rákóczi, *Principis Francisci II. Rákóczi Confessiones et Aspirationes principis christiani*, e codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis ed. Commissio fontium historiae patriae Academicae Scientiarium Hungaricae (Budapestini: Bibliopolium Academiae Hungaricae, 1876) (a továbbiakban *Conf.*). A magyar nyelvű idézetek forrása: II. Rákóczi Ferenc, *Vallomások*, ford. Szepes Erika, s. a. r., jegyz. és utószó Hopp Lajos (Budapest: Alexandra Kiadó, 2003, 1. kiadás: 1979); a továbbiakban *Vall*.

8 A mű idegen nyelvű fordításaihoz vö.: Hopp Lajos, gyűjt., Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya, összeáll., *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia / Kelemen Mikes Auswahlbibliographie* (Budapest–Eger: MTA Irodalomtudományi Intézet–Líceum Kiadó, 2011), 29–32.

9 Mikes Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. Hopp Lajos, Mikes Kelemen összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966). Idézett kiadás: Mikes Kelemen, *Törökországi levelek*, összeáll., gond., jegyz. és bev. Hopp Lajos (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1990) (a továbbiakban *TL*.).

10 II. Rákóczi Ferenc fejedelem, *Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig / Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'a sa fin*, ford. Vas István, tan., jegyz. Köpeczi Béla, gond. Kovács Ilona (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978) (a továbbiakban: *Mém*.).

11 *L'autobiographie d'un prince rebelle. Confession et Mémoires de François II Rákóczi*, choix des textes, préface et commentaires par Béla Köpeczi, établissement du texte d'après l'édition de 1739 des *Mémoires*, et le manuscrit de la traduction française de la *Confession* par Ilona Kovács (Budapest: Corvina Kiadó, 1977).

12 Ferenc Rákóczi II, *Confessio peccatoris*, transl., notes by Bernard Adams, pref. Robert Evans, essay Gábor Tüskés (Budapest: Corvina Kiadó, 2019); Ferenc Rákóczi II, *Memoirs*, transl., notes by Bernard Adams, essay Gábor Tüskés (Budapest: Corvina Kiadó, 2019).

13 François II Rákóczi, *Confession d'un pécheur. Traduite du latin par Chrysostome Jourdain*, édition critique avec introduction et notes établie sous la dir. de Gábor Tüskés, avant-propos de Jean Garapon, avec collaboration de Csenge Aradi, Ildikó Gausz, Zsuzsanna Hámori Nagy, Réka

Első pillantásra furcsának tűnhet egy *Törökországi levelek* c. mű bevonása a 18. századi Magyarország-képek összehasonlító vizsgálatába, de a nagyrészt közös történelmi háttér, a keletkezés időbeli közelsége, Mikes számos utalása Erdélyre, valamint a francia moralisztika és Port-Royal hatása a két szerzőre kellőképpen indokolja ezt. Mindkét szerző az elhagyott haza, a száműzetés különleges írás-helyzetéből és az isteni elrendelés perspektívájából, kritikusan tekint Magyarországra, Erdélyre és a saját sorsára. Mindketten különböző szerzői szerepek dialógusa révén fejtik ki elképzeléseiket. Eltérő módon ugyan, de mindhárom művet meghatározza a faktualitás és a fikcionalitás sajátos viszonya és a beható foglalkozás az önéletrajzi emlékezés folyamataival. Az elbeszélés önéletrajzi és történeti terei a három műben poétikai-retorikai terekké változnak át, melyek a száműzöttek önazonosságának keresését képezik le elsősorban.

A három mű félfikciós jellege már első olvasásra szembetűnik, a fikcionalizálás pontos mértékét, eszköztárát, a történetileg hiteles leírás és a fikció közti határt azonban – mint az önéletrajzi műfajokban általában – nehéz pontosan meghatározni. Ehhez járul, hogy a művek Magyarország-képét eddig nem vizsgálták módszeresen. Van olyan vélemény, mely szerint Rákóczi reálisan ír az ország állapotáról, egy másik felfogás szerint azonban a saját politikája szempontjából ábrázolja és értelmezi a császári kormányzat álláspontját, az udvari csoportok érdekharcait és a magyar viszonyokat.[14] Mikes művének hátterében szűkebb hazája, Erdély áll; számára ez az abszolút mérce, melyhez mindent viszonyít az új körülmények között. Rákóczi negyven, Mikes huszonhét éves volt, amikor írni kezdte e munkákat.

Rákóczi két önéletrajzi műve első pillantásra nem tűnik másnak, mint életrajza, illetőleg annak egy része variációinak, augustinusi értelemben vett *retractatió*jának. A figyelmes olvasás azonban új részletekre is fényt derít. A grosbois-i kamalduli kolostor, melyben műveit elgondolta, s a *Confessio* egy részét és a *Mémoires* első változatát leírta, döntő helyszínné vált számára, ahol megtalálta írói hangját, és ahova gondolatban újra meg újra visszatért. Az életpályát a születéstől a megírás idejéig átfogó, három könyvre tagolt *Confessio* egyik különle-

LENGYEL, Zsolt SZEBELÉDI, Ferenc TÓTH et Anna TÜSKÉS, édition revue et préparée par Michel MARTY (Paris: Champion, megjelenés alatt).

14 R. VÁRKONYI Ágnes, „Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művében", in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár*, szerk. BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla, 167–198 (Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007), 185, 196; KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991), 554–556.

gessége, hogy történeti, politikai, etikai és vallási felfogását Rákóczi következetesen a saját életére és a magyar történelemre vonatkoztatja. A vallási konfesszió augustinusi hagyományát keresztezi a politikusi hivatást középpontba helyező önéletrajzok vonulata. Rákóczi az elbeszélésbe szövi bele a gondolati elemeket és személyes véleményét, s bár a hátteret és a fő motivációt a szabadságharc és annak igazolása adja, ennek részletes történetét nem itt, hanem egy másik műben, a *Mémoires*-ban beszéli el. Magyarország történetének és jelen viszonyainak bemutatása a *Confessió*ban folyamatosan váltakozik a személyes múlt eseményeivel, a szabadságharc előzményeinek és néhány fontosabb mozzanatának felidézésével, a bibliai idővel, a teremtés örökkévalóságával, saját lelki életének aktuális helyzetével és az elképzelt jövővel. Az élettel kapcsolatos meghatározó döntéseket árnyaltan reflektálja és hatásosan jelenetezi. Az elbeszélt tények egy „magasabb igazság" megerősítését szolgálják.

Politikai, államelméleti elképzeléseit Rákóczi gyakran nem közvetlenül, hanem vallási szimbólumok, allegóriák és metaforák segítségével fejezi ki vagy sejteti. Ezek között központi helyet foglal el a pásztor és a nyáj bibliai eredetű metaforája, valamint a Mózes–Rákóczi párhuzam: mindkettő a fejedelem és a magyar nép viszonyáról alkotott felfogását jellemzi. Rákóczi a száműzetésben is nyája, azaz Magyarország és Erdély népe pásztorának tartja magát, aki a nép szószólója akar lenni Isten előtt. Providenciális történelemszemlélete értelmében ismételten önmagát vádolja, hogy rosszul vezette nyáját, de a nyáj is tévelygett, s ezért megérdemelték a büntetést.[15] A túlzott önvád és általában a túlzás a *Confessio* egyik fontos retorikai alakzata, nem csak Rákóczi magánéletének megítélésében. A műben megrajzolt Magyarország-kép valóságtartalmát illetően szem előtt kell tartani, hogy Rákóczi jó megfigyelő, de fantáziája is működik; történetei egy része nem igazolható forrásokkal, sok mindent elhallgat, s gyakran használja korábbi kiáltványai, rendeletei, beszédei, levelei és követi utasításai fogalomkészletét, kifejezéseit. A *Confessio* elsősorban ott tekinthető történetileg hitelesnek, ahol Rákóczi személyes tapasztalatok és megbízható híradások alapján ír, s állításai más forrásokból ellenőrizhetők. Megállapításai mindenekelőtt ott vitathatók, ahol kritikátlanul veszi át mások véleményét, felületesen ismeri a helyzetet vagy nem elég alapos az okok feltárásában, illetőleg ahol fokozott irodalmi ambíció, apologetikus szándék vagy személyes elfogultság vezeti.[16]

15 Köpeczi, *A bujdosó*..., 499.

16 Tüskés Gábor, „Fikció és valóság a *Confessio peccatoris*ban: A lengyelországi emigráció ábrázolása", *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 5. sz. (2018): 565–579.

A *Mémoires* különlegessége, hogy kortörténeti forrás, egyéni hangvételű írói alkotás és politikai védőirat egyszerre. Rákóczi ezzel a munkával akarta tájékoztatni az európai közvéleményt a szabadságharc okairól, lefolyásáról, s igazolni kívánta cselekedeteit és az esetleges újrakezdést.[17] Többször utal a *Confessió*ra, melytől elvben igyekszik elhatárolni a művet, valójában azonban számos szerkezeti, tartalmi, motivikus, retorikai és szemléleti összefüggés található a két munka között. Bár a *Mémoires* „Örök Igazsághoz" címzett ajánló levelében deklarálja a hitelesség igényét, Rákóczi itt is erősen szubjektív:[18] mindvégig saját személyiségét állítja a középpontba, miközben váltogatja a főúr, a hadvezér és a diplomata nézőpontjait. Szemléletes leírások és portrék sorát illeszti az elbeszélésbe, s figyel a cselekedetek motivációira és a jellemek sajátosságaira.

Látásmódja kritikus és önkritikus egyszerre; kritikája azonban néha szándékosan túlzó. Némely eseményt részben másként ad elő itt, mint a *Confessió*ban. Rendszeresen mérlegeli a körülményeket, értékel, véleményt mond, de sok mindent elhallgat, s előfordulnak tárgyi tévedések, alaptalan általánosítások és a későbbi események hatása alatt készült jellemzések is. Sajátos feszültség áll fenn a megfogalmazás tárgyilagosságra törekvése, az események kavargása és az ország helyzete, sorsa fölött érzett fájdalom, a szabadságvágy és a zsarnokgyűlölet szenvedélyes, néha patetikus kifejezése között. Az erős affektivitás és az érzelmek fölötti uralkodás szándékának kettőssége mindenütt jelen van. Rákóczi történelemszemlélete nem objektív: újra meg újra igazolni kívánja, hogy Magyarországnak és Erdélynek el kell szakadnia a Habsburg-háztól, s biztosítani kell függetlenségüket és szabadságjogaikat. Műfaját tekintve a mű a hagyományos értelemben vett történelmi, politikai, katonai *mémoire* és az augustinusi *confessio* között helyezkedik el.

A *Törökországi levelek*, összesen kétszázhét fiktív levél kronologikus gyűjteménye, Rákóczi és Mikes közös száműzetésének utolsó állomásán, Törökországban keletkezett. A megírás kezdete egybeesett a *Confessio* II. és III. könyvének megfogalmazásával, a befejezés több mint húsz évvel Rákóczi halála (1735) után következett be. Az erdélyi középnemesi családban született Mikes tizenhét éves korában lett tagja a Rákóczi által alapított Nemes Ifjak Társaságának, s Erdélyt elhagyva először „bejáró inas"-ként, majd kamarásként, végül első kamarásként szolgálta élete végéig a fejedelmet. A levelek címzettje Mikes közelebbről nem meghatározott, fiktív erdélyi nőrokona, akit Konstantinápolyba, azon belül Perába

17 KÖPECZI, *A bujdosó*..., 551.

18 VÖRÖS Imre, „Objektivitás és szubjektivitás Rákóczi *Emlékirata*ban", in *Rákóczi-tanulmányok: A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak előadásai. ELTE Bölcsészettudományi Kar*, szerk. SINKOVICS István és GYENIS Vilmos (Budapest: ELTE BTK, 1978), 106–115.

helyez. Ezzel a megoldással az egy hangra hangszerelt, fiktív dialógus lehetőséget kínál az erdélyi és magyarországi emlékek felidézésére és összehasonlítására a törökországi jelenségekkel.[19] A művet személyes írásmód, az identitáskonstrukció[20] és az önreprezentáció összetett eljárásai és a különféle elbeszélő stratégiák egyedi összekapcsolása jellemzi, beleértve a számos nemzetközi elbeszélő témát és motívumot képviselő históriákat, a gáláns, évődő hangot és az irónia alakzatait. A kezdetben derűs hang idővel egyre rezignáltabbá válik. Mikes Magyarország-, illetőleg Erdély-szemlélete ugyancsak kritikus, de egyben idealizált, tele rokonszenvvel, megértéssel és a jobbítás vágyával.

A magyar történelem Rákóczinál

Magyarország és Erdély történetével a *Mémoires*-ban az 1704-es év hadműveleteit elbeszélő rész bevezetőjében foglalkozik Rákóczi.[21] Történelemszemlélete szorosan összefügg a szabadságharc publicisztikájával. A történeti visszapillantás a magyarokat lázadóknak nevező vádak elleni védekezés és az ország aktuális állapotának bemutatása keretébe illeszkedik. Ez a vád azóta él, írja, mióta az ország elvesztette királyát a mohácsi ütközetben (1526), a magyarok pártokra szakadtak, és I. Ferdinándot választották királynak. A királyok között voltak, akik „juhaik gyapjával idegeneket akartak felöltöztetni", megszegték a törvényt, s törvényeik megvédésére kényszerítették a magyarokat. Megkülönbözteti az egyéni nagyravágyás okozta lázadásokat a szabadságjogok törvényes védelmétől. Szent (I.) László király (uralk. 1077–1095) példáját idézi, aki a szabadságjogok megőrzésére fogott fegyvert az idegenek tanácsával kormányzó király ellen, s megfosztotta trónjától. Antonio Bonfini, Mátyás király történetírójának munkájára (*Rerum Ungaricarum decades*, 1488–1497) hivatkozva állítja, a Habsburg királyok előtti időben nagyrészt becsvágyó főurak szították a királyok elleni lázadásokat, a megyék csak ritkán keltek fel ellenük. A Habsburgok alatt az utóbbiak mindig csak az esküszegő és törvényt sértő királyok ellen keltek fel a szabadság védelmére.

19 Sájter Laura, „»Arcok« dialógusa a *Törökországi levelek*ben, in Író a száműzetésben: Mikes Kelemen, szerk. Tüskés Gábor, munkatársak Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla és Lengyel Réka, 145–155 (Budapest: Universitas Kiadó, 2012).

20 Gábor Tüskés, „L'art narratif et la construction identitaire dans les *Lettres de Turquie* de Kelemen Mikes", in *La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848)*, sous la dir. de François Cadilhon, Michel Figeac et Caroline Le Mao, 49–67 (Paris: Champion, 2013).

21 *Mém*., 53–56, 320–322.

> Az ausztriai ecset – folytatja – durva vonásokkal, sötét színekkel festi a magyarokat, [...] hol azt vetik szemére, hogy nem ért a tudományhoz és a szépművészethez. [...] De az, amit előadok, csak látható jele és keserű gyümölcse az Ausztriai Ház gyámkodó uralkodásának, amely az egész nemzetben kifejlesztette a rosszul nevelt gyerekek tulajdonságait.[22]

Rákóczi itt támadásba megy át: retorikai kérdések sorával kéri számon a Habsburgokon a kollégiumok és az akadémiák alapítását, s hiányolja az ifjúság felhasználását az udvar vagy a háború feladataira. Nehezményezi, hogy nem vezették be az ipart és a kereskedelmet a nép közé, s a zsarolással maguk kényszerítették a magyarokat „saját szükségleteinek összezsugorgatására". A polgárosodásnak ez a vázlatos programja egy hazafias indulattal telített részben kapott helyet. Azzal, hogy elismeri a vádak lényegét, Rákóczi az ellenfél érveit fordítja a Habsburgok ellen, s fölveti felelősségüket. A Habsburgok uralmát Isten igazságos büntetésének nevezi, míg önmagát „méltatlan eszköz"-nek tartja arra, hogy felébressze a magyarok szabadságszeretetét.

Ezt követően Erdély történelme felé fordul; forrásként az „erdélyi évkönyvek"-re, köztük Bethlen Farkas munkájára hivatkozik.[23] Az isteni gondviselés művét látja abban, hogy „a magyar János királynak adta Erdélyt és a hozzá tartozó Partiumot mint külön országot", melyben megőrizték a szabadság törvényekkel biztosított mintaképét. Az Erdélyi Fejedelemséget a Habsburgok „a zavarosban halászva" szerezték meg a Báthoriak idején, állítja, majd „az öregek hitelre érdemes hagyományából", azaz a szájhagyomány alapján előad egy részben fiktív történetet a Bocskai felkelés (1604–1606) kezdetéről, a „németek között", azaz jórészt Bécsben és Prágában nevelkedett Bocskai István erdélyi fejedelem intrikával történt elidegenítéséről korábbi környezetétől. Csak röviden utal Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és Thököly Imre Habsburg ellenes harcaira, mint az új században ővele kezdődött események előzményeire. „Mindezzel azt akarom bizonyí-

22 „Les traits dont le pinceau autrichien dépeint les Hongrois sont grossiers, et les couleurs en sont noires; [...] tantôt ils les blâment de leurs mœurs grossières, rustiques et barbares, tantôt ils les taxent de l'ignorance des Sciences et des beaux Arts, quelquefois de leur débauche, de leur oisiveté et de leur avarice. Mais hélas! Ce qui s'est passé dans une guerre de huit ans et qui est raconté dans cet Ouvrage ne convaincra pas les Autrichiens de fausseté, car ce qui y est rapporté, n'est que des signes manifestes et des fruits amers de la domination paternelle de la Maison d'Autriche, sous lesquelles toute la Nation a contracté les véritables propriétés d'enfans mal élevés..." Uo., 55.

23 Uo., 56–57, 322–323.

tani – írja –, hogy a szabadság megsértése, majd helyreállítása volt a háború oka, nem pedig az, hogy az országban eretnek vallások terjedtek el."[24]

További utalást tesz Erdély történetére Rákóczi az 1707-es erdélyi fejedelmi beiktatásának leírása kapcsán.[25] Eszerint a Habsburgok magyarországi uralmának növekedésével és Erdélyre vonatkozó szándékainak nyilvánvalóvá válásával egy időben a fejedelmek kénytelenek voltak „óvatos magatartás"-t tanúsítani a törökökkel szemben. Bocskai István, Rákóczi Zsigmond, Báthori Gábor, Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György „némi mértéket tartott ebben az óvatos politikában, de haláluk után Barcsai [Ákos], Kemény János és Rhédey [Ferenc] [...] pártokra szakították a rendeket". Végül Apafi Mihály alávetette magát a portának, „sokkal alantasabban, mint ahogy a törökök talán megkövetelték volna".[26]

A *Confessio* I. könyvében a felkelés előzményeinek számbavételekor Rákóczi részletesen kitér az erdélyi eseményekre.[27] Munkács várának feladása (1688) után Thököly alig tudott létrehozni egy három-négyezer fős sereget, írja, míg Apafi fejedelem különféle terveket szőtt a törökkel kötött szövetség fölbontására. Erre végül első minisztere, a bécsi udvarnak is szolgálatában álló Teleki Mihály vette rá. A fejedelem és a császár közötti egyezség értelmében a fejedelem belép a törökök elleni szövetségbe, hozzájárul osztrák csapatok erdélyi állomásozásához, s biztonsági célokra átad két erődöt. A császár biztosítja a fejedelmet, hogy megőrzi az erdélyiek kiváltságait és szabadságjogait, fiát apja halála után elismeri Erdély fejedelmének, s a háború végeztével az átadott erődöket kiüríti. A megállapodás megkötése után azonban a császári csapatok behatoltak az országba, szabadon garázdálkodtak, s a fejedelmet családi várába való visszavonulásra kényszerítették. Rákóczi jelzi, Apafi halála (1690) után a császáriak Váradot is elfoglalták, amivel közvetve a bécsi udvar hitszegésére emlékeztet. Az újabb kutatások szerint Rákóczi elfogultan ítéli meg Teleki Mihály politikai szerepét;[28] Apafi nem két, hanem tizenkét várat adott át; fiát, II. Apafi Mihályt rövid uralkodás után lemondatták (1695), Bécsbe hívták, és nem engedték vissza Erdélybe.

24 „Je rapporte ceci entant que les violations des Libertés et leurs réparations ont été la cause des guerres, et non entant que celles-ci concernoient la propagation des Religions hétérodoxes..." Uo., 57, 322–323.

25 Uo., 150–151, 388–389.

26 „Boskay, Sigismond mon Trisaïeul, Gabriel Bathori [...], Gabriel Betlehem, et les deux Georges mes Aïeux, gardoient quelques mesures dans ces ménagemens, mais après leur décès, les factions de Barcsay, de Jean Kémény et de Rédey, qui prétendoient tous en même tems à la Principauté aiant partagé les Etats, Apaffy se soumit à la Porte avec plus de bassesse que les Turcs n'eussent peut-être exigé si on ne leur eût pas déféré de bon gré." Uo., 151, 389.

27 *Conf*., 49–51; *Vall*., 46–48.

28 *Vall*., 328, jegyzet a 46. laphoz.

A Habsburgokat a *Mémoires* szerint a török elleni háború sikere „tette felfuvalkodottá", majd az 1687/88. évi pozsonyi országgyűlésen I. Lipót elérte fia, I. József örökös királlyá koronázását.[29] Rákóczi megemlíti, hogy ezt megelőzően az Antonio Caraffa tábornok alatt emelt eperjesi „gyászos theatrum" (1687) ítélete alapján több mint hetven nemest végeztek ki törvénytelenül. A *Confessio* I. könyvében ugyanezen esemény kapcsán „a nemesség igen sok élharcosá"-ra és vezetőjére utal, akiket „hóhérok keze által irtózatos kínzásokkal meggyötörve szétmarcangoltak".[30] A kutatás mai állása szerint összeesküvés koholt vádjával valójában összesen huszonnégy polgárt és nemest ítéltek halálra, és végeztek ki 1687 tavaszán. Rákóczi megjegyzi azt is, hogy gróf Draskovich Miklós országbíró hirtelen halálát (1687) „mindenki közmegegyezéssel mérgezésnek tulajdonította". A főurak ettől úgy megrémültek, hogy senki nem mert szembeszállni a bécsi udvarral.

I. József koronázása kapcsán Rákóczi a *Mémoires*-ban és a *Confessió*ban egyaránt utal II. András király másutt – így például bécsújhelyi fogságának és perbefogásának ismertetésében – is hivatkozott Aranybullájára (1222), melynek ellenállási záradékáról az említett országgyűlés lemondott.[31] A *Confessió*ban előadja, hogy ettől kezdve nem az országgyűlés, hanem az udvar határozta meg a segélyek és hozzájárulások mennyiségét, s a hadbiztos hajtatta be ezt tetszése szerint a császári katonasággal barbár módon. Ez a helyzet okozta a Tokaji Ferenc és néhány más ember által vezetett hegyaljai felkelést 1697-ben, melynek előkészületeiről állítása szerint Rákóczi nem tudott, s amely elől a lehetséges gyanú elhárítása érdekében Bécsbe menekült. Mindez jelzi, a történeti visszapillantás egy teocentrikus történelemfilozófia keretébe illeszkedik, melyet egyetlen politikai eszme tölt ki: Magyarország és Erdély elveszett szabadságának a visszaszerzése.

Rákóczi történelemfelfogását árnyalja a *Confessio* II. könyvének az a részlete, melyben Istenhez fordulva a magyar nép ügyeiről elmélkedik.[32] Hangsúlyozza, nem a nép történetét kívánja előadni, hanem a gondviselés döntéseit akarja imádni benne. Felidézi a pogány magyarok keresztény hitre térését, emlékeztet Magyarország szent királyainak jámborságára és a „virágzó szabadság"-ra,

> mely az idő múlásával fényűzéssé fajult, majd szabadossá gba hajlott. Így eltávolodott tőled, és kutakat ásva magának elhagyott téged, az eleven forrást, és megérdemelte ostorodat. Haragod ezt az ostort először a törökök előrenyomulásával, a főurak

29 *Mém*., 57–58, 323–324.

30 „...carnificium manu torturis immanibus cruciati, dilaniati fuerant..." *Conf*., 51; *Vall*., 47.

31 *Mém*., 58, 324; *Conf*., 51; *Vall*., 48.

32 *Conf*., 166–168; *Vall*., 137–139.

pártütésével és viszályával, a vallási villongások bevezetésével és végül a dicsőség kioltásával mutatta meg a népnek. Így nyújtottad neki haragodban a szerfölött keserű poharat egy vele ellenséges, idegen nép igája [...] által [...].[33]

A bibliai utalásokban gazdag idézet aláhúzza, Rákóczi szerint a magyarok sorsát az isteni gondviselés határozza meg. Az ószövetségi történelemfelfogás értelmében hangsúlyozza, Isten bűnei miatt bünteti az országot. Ebben a motívumban, mely mindkét műben többször ismétlődik, egy olyan történelemértelmező modell hatása érvényesül, mely a 16. századtól kezdve hangsúlyosan jelen van a magyar irodalomban.[34] A magyarok bűnösségének elképzelését a 16–17. századi német szerzők egy része is terjesztette, s gyakran ezt nevezték meg a török elleni harc kudarcának egyik fő okaként. Mindez jelzi, Rákóczit viszonylag kevés dolog érdekelte a történelemből, csaknem kizárólag az, amit nehézség nélkül be tudott illeszteni érvelésébe.

Társadalom, gazdaság, a szabadságharc előtörténete

Magyarország gazdasági helyzetét Rákóczi a *Mémoires* elején exponálja. A bécsújhelyi börtönből történt szökése utáni események és a Lengyelországban töltött két év összegző áttekintése után megállapítja, „[e]közben a magyar népet tűrhetetlen követelésekkel és adóemelésekkel nyomorgatták. Elrendelték, hogy a vármegyék állítsanak tizenkétezer embert, akiket majd Olaszországba és a Birodalomba küldenek". Bár az ország bővelkedik sóban, a magas vámok következtében annyira megnőtt a só ára, hogy „a szegény nép kénytelen volt kenyerét só nélkül

33 „...florens libertas, quae successu temporis, postquam in luxum degenerasset, in licentiam conversa est; sic deviavit a te, et sibi cisternas fodiens deseruit te, fontem vivum, et flagella tua promeruit. Monstravit illi furor tuus illa primo per Turcarum progressus, per scissiones et discordias Magnatum, per introductam dissensionem religionum, denique per exstinctionem claritatis; et sic propinasti ei in ira tua calicem amarum nimis per jugum gentis exterae inimicae sibi..." *Conf*., 166; *Vall*., 137.

34 Őze Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet": Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991); Bitskey István, „A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban", in Bitskey István, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, 37–60 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006), 44–45, 50–51; Imre Mihály, *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról* (Debrecen: Tisztántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015), 367.

enni".[35] Ehhez járult a vámhivatalokban és az adókivetésnél elkövetett sok visszaélés; a vám- és sóházőrök oly mértékben kegyetlenkedtek, hogy a rendeletek megszegői az erdőkbe menekültek félelmükben a büntetéstől.

A képet tovább árnyalja az 1704-es események bevezetőjében adott társadalomrajz.[36] Rákóczi bemutatja a különböző rétegek gazdasági helyzetét, érdekeit, politikai állásfoglalását, felekezeti viszonyait és mentalitását. A feudális főúr álláspontját képviseli, miközben feltárja a rendek hibáit, s utal a köztük lévő ellentétekre. Ismételten bírálja az ausztriai uralom szerepét, s a szabadságharc és a hadsereg feltételezett érdekei alapján értékel. Társadalomkritikája együtt jár a kritikus önvizsgálattal és értelemkereséssel.

Magyarország négy rendjének számbavétele előtt a „nép", azaz a parasztok és jobbágyok helyzetével foglalkozik. Utal a II. Jagelló Ulászló király alatt végbement parasztfelkelésre (1514), melynek leverését követően a népet szolgaságra vetették, s a nemesség korlátlan jogot nyert jobbágyai fölött. Míg a szlávok vagy oroszok elég türelmesen viselik helyzetüket, a magyar jobbágyok gyűlölik az egész nemesi rendet. Az ún. szabadosok, azaz a hajdúvárosok szabad költözési joggal rendelkező lakóinak helyzete jobb, mint a parasztoké, mivel János király (1526–1540) idejétől kezdve kiváltságokat kaptak az erdélyi fejedelmektől a háborús szolgálat fejében. A szabadosok azonban gyakori helyváltoztatással igyekeztek kibújni szolgáltatási kötelezettségeik alól, s ezzel „megcsalták az országot és a nemességet". A kétszeresen elnyomott nép helyzetének ábrázolásában Rákóczi irodalmi eszközökkel is érzékelteti a szociális gondolat és a függetlenségi törekvések összetartozását.

Az első rend a klérus, amely az ausztriai uralom óta Rákóczi szerint rosszul teljesíti Szent István és más királyok szándékait. A káptalanok teljesen felhagytak az ifjúság oktatásával, különösen, mióta a jezsuiták foglalkoznak ezzel. A magyar jezsuiták, írja a cseh jezsuiták neveltje, „mindenekelőtt nagy gyűlöletet sugalmaztak Kálvin és Luther követői ellen" az ifjúságnak. A tanulmányaikban kitűnt ifjakat „a jezsuiták közt tartották vissza". A klérus „keserű vakbuzgóságra" nevelte a világiakat; azt hitte, hogy a katolikus vallás megőrzése az ausztriai uralomtól függ, ami ellen fegyvert fogni annyi, mint *ipso facto* egyházi átok alá ke-

35 „Sur ces entrefaites, le Peuple hongrois étoit opprimé par les actions et les augmentations d'impôts insupportables. Il avoit été ordonné que les Comtés levassent 12 000 hommes pour être envoyés en Italie et dans l'Empire. Le prix du sel, qui est très abondant dans le Royaume, avoit été tellement augmenté par l'imposition des Douanes que le pauvre peuple étoit contraint de manger son pain sans le saler." *Mém*., 20, 300.

36 Uo., 58–65, 324–329.

rülni. A háború elején ezért sokáig nélkülöznie kellett a lelkipásztorokat, akik a protestáns felekezetek támogatása miatt az „eretnekek cinkosának" tekintették.

Püspökségre Lipót császár Rákóczi szerint csak a jezsuiták által ajánlott személyeket nevezte ki, akik a legalacsonyabb nemességből származtak vagy népi eredetűek voltak. Mivel a nép és a nemesség legnagyobb része „eretnek vallásokat követett", a lelkipásztorok elhanyagolták kötelességeiket, az adót azonban megkövetelték, és „pénzt halmoztak közrendű rokonságuknak". „A félig romba dőlt templomokat megfosztották díszeiktől, és még tisztaságot is alig tartottak bennük."[37] Az egri püspök, azaz Telekessy István (1633–1715) nem kedvelte az ausztriai uralmat, s az ő segítségével Rákóczi a saját pártján tartotta a klérusnak azt a részét, „mely nem követte a jezsuiták érzelmeit". A hadsereg túlnyomó többsége a kálvinista felekezethez tartozott, s a katonák katolikus papok iránti tiszteletlensége az egyház rombolásának látszott a Rákóczit követő főurak szemében. A tolerancia és az államrezon jegyében említi a heves vallásügyi vitákat és az ezekben elért megegyezést.

A második rendet a főnemesek alkotják. Lakhelyük Alsó-Magyarország, továbbá a Vág-vidék tizenegy és Felső-Magyarország tizenhárom megyéje. Közülük sokan Ausztriából vagy Stájerországból nősültek, Bécsben nevelkedtek; birtokaik Stájerország, Ausztria vagy Morvaország határán voltak, s szívükben Ausztriához húztak. Nem akarták kockáztatni birtokukat és vagyonukat, vagy nem sokra becsülték Bercsényi gróf családját és személyét, ezért nem akartak Rákóczi mellé állni. Esterházy Pál nádor (1635–1713, nádor 1687-től) Rákóczi szerint csak a szájával pártolta ügyét, de nem teljesítette nádori kötelességét, mivel nem töltötte be a közvetítő szerepét. Rákóczi részletesen foglalkozik Bercsényi Miklós főgenerálissal, akinek személye, szelleme, hajlama és szokásai erősen megosztották a főurakat. Látszólag önként adták meg a tiszteletet neki, „mégis egyik sem volt őszinte vele, mint ahogy maguk közt sem voltak őszinték": míg Rákóczit egymás között bírálták, egymást Rákóczi előtt rágalmazták.[38] A magasabb katonai rangot viselő főurak között egy sem volt, írja, aki ne érdemelt volna szigorú büntetést a parancsok figyelmen kívül hagyása miatt. De „[n]em volt elég ügyes alatt-

37 „Comme le Peuple et la plus grande partie de la Noblesse suivoient les Confessions hétérodoxes, les Pasteurs manquant d'auditeurs, sous ce prétexte ne vaquoient point à la prédication ni ne catéchisoient point la Jeunesse, ils exigeoient cependant, à la rigueur, de leurs Paroissiens les dixmes et autres redevances, ils amassoient de l'argent pour leurs parens roturiers; les Eglises à demi ruinées restoient dépouillées de leurs ornemens, et à peine y gardoit-on quelque propreté." Uo., 60, 325.

38 „…aucun n'étoit sincère envers lui, ni les uns envers les autres. L'un méprisoit, médisoit, et souvent calomnioit l'autre devant moi, après avoir librement critiqué entre eux ma personne et mes actions." Uo., 62, 325–327.

valóm ahhoz, hogy helyüket be tudtam volna tölteni és hibáikat javítani", állítja.[39] A nép elszegényítése óta a főurak jövedelme is nagyon lecsökkent, birtokaik leromlottak, s elvesztették hitelüket és tekintélyüket a nemesség előtt.

A harmadik rend a nemesség és a katonaság, azaz a közép- és kisnemesség, mely Rákóczi szerint „nagy tiszteletet, engedelmességet és szeretetet tanúsított" iránta. Egyetlen sérelmük volt „a nagyok és tábornokok" büntetésének elmaradása. A katonapolitikai és művelődési szempontból bírálható hibákat Rákóczi történelmi okokkal magyarázza. Megállapítja, hogy „az ország e fontos rendjének nevelése mennyire elhanyagolódott az ausztriai uralom alatt, és hogy e rend a nép legalja elemeivel keveredett".[40] A nevelés elhanyagolásának okát a főnemesség elszegényedésében látja. A nemesek jórészt csupán két lehetőség, a gazdálkodás vagy a jogi pálya között választhattak. A fiatal nemesek alkalmazása az alsóbb hivatalokban eljelentéktelenítette őket, és „sokan teljesen megfeledkeztek a származásukkal járó kötelességükről".

A nemesség legnagyobb része a lutheránus vagy a kálvinista felekezethez tartozott, s nem a jezsuitáknál tanult. Ez is közrejátszott Rákóczi szerint abban, hogy csak ritkán léphettek jogi pályára, „nevelésük még jobban elhanyagolódott, és durvább erkölcsökre szoktak". Sokan „a nemességhez méltatlan" kereskedelemre vagy iparra adták gyermekeiket, a tehetségesebbekből ügyvédek és ügyészek lettek. A sok jogász pereket szított a „nagyok közt", melyek „megtöltötték a bírák és ügyvédek erszényét". Az örökösödési törvények miatt néha a házasságok is családi viszályok forrásai voltak. A törvényszéki elnökök nagy vagyonokat gyűjtöttek, megvásárolták a főuraktól kastélyaikat, s a legmagasabb rangokig emelkedtek. A főurak és a nemesség eladósodására, a földek elzálogosítására az ausztriai elnyomás következtében később is visszatér.

A nemesség között járatlanság uralkodik a tudományokban és a hadművészetben, írja Rákóczi. Itt is utal a „gyászos eperjesi tragédiá"-ra, mely elpusztította „a legkülönb nemesembereket". A török háborúk idején a végvárakban nevelkedett katonák már meghaltak vagy megöregedtek, ezért ebben a szabadságért kezdett utolsó háborúban – hadi tapasztalat híján – kizárólag a magyarok szilárdsága,

39 „Il n'y avoit personne entre ceux qui avoient des emplois militaires, qui n'eût mérité de sévères, mais justes châtimens, pour n'avoir pas exécuté mes ordres; ils l'auroient sans doute souvent reçu, si leur ignorance en ce qu'il falloit faire, ou d'autres défauts, ne les eussent excusés, puisque manquant d'habiles Sujets, en mettant d'autres en leur place, je n'aurois pu suppléer à leur défaut." Uo., 62, 327.

40 „L'Ordre de la Noblesse me montra toujours une affection constante et fidèle. Un véritable fils de la Patrie ne peut assez gémir de voir ce Corps si considérable dans l'Etat, entièrement négligé de l'éducation sous le Gouvernement autrichien, et mélangé de vils Sujets tirés d'entre le Peuple." Uo., 63, 327.

bátorsága, jóakarata, tanulékonysága, nagylelkűsége és elszántsága tudta folytatni a küzdelmet. Ha lettek volna mesterei a hadi tudományban, a nemesség és katonaság szívesen tanult és engedelmeskedett volna, és vitézségével megállta volna a helyét, állítja. Szembetűnő, hogy Rákóczi nem említi a nemesség egy részének Habsburgokkal való megegyezést szorgalmazó kísérleteit, a köztherviselést ellenző magatartását és a jobbágytörvény kijátszását. Elhallgatja a nemesi katonai vezetés és a paraszti származású katonaság ellentéteit, s nem részletezi a nemesség szerepét a szatmári békekötésben (1711).

A negyedik renddel, a szabad királyi városok lakosságával csak röviden foglalkozik, de pontosan regisztrálja a nyugat-európai polgári fejlődés és a magyarországi helyzet különbségét.[41] A városok szegénységét, a polgárok kis számát, az iparban való járatlanságát és a kézművesség hiányát egyaránt az ausztriai uralom rovására írja. Hűségüket és szeretetüket elégségesnek tartja, de csak szerény segítséget jelentettek neki. Többnyire boroszlói és danckai kereskedők ügynökei voltak, akik csak szolgálattal tudták fenntartani magukat, állítja.

A társadalmi viszonyok áttekintése után ismét a szabadságharc és annak közvetlen előzményei felé fordul Rákóczi figyelme.[42] A gondviselés által „puszta hazámba elküldött, fegyverért, szabadságért kiáltó szózatnak" nevezi magát, mely szózat azonban „nem tudott a katonáknak zsoldot, ruhát, fegyvert és lovakat adni".[43] A metafora egyszerre idézi fel Keresztelő Szent János alakját és a kifosztott Magyarország képét. Az utóbbi hatását fokozza a *fertilitas*-toposz alkalmazása: Magyarország „Európa minden országát fölülmúlja termékenységével és természeti kincseivel", írja, de „ellenszolgáltatás nélkül elvesztette mindazt a pénzt, amelyet Lengyelországból kapott a boraiért és Németországból a barmaiért: az ausztriaiak elvitték adóba. A török háborúk alatt a Bécsbe kivitt pénzt ausztriai árukért adták a császár hadai számára."[44] Az ezüstpénz hiánya kényszerítette Rákóczit a rézpénz bevezetésére, hogy ne kelljen adót kivetnie a népre. A „németek", azaz a bécsi udvar által törvényellenesen behozott, a lakosokat nyomorgató

41 Uo., 65, 328–329.

42 Uo., 65–66, 329.

43 „La divine Providence m'avoit conduit dans ce Désert de ma Patrie, comme la Voix qui crioit aux Armes, à la Liberté. [...] mais cette voix n'étoit pas en état de donner ni la paye au Soldat, ni l'habillement, ni des armes, ni des chevaux." Uo., 65, 329.

44 „Ce Royaume, que j'oserois dire surpasser tous ceux de l'Europe par les trésors de la Nature et par sa fertilité, perdoit sans retour tout l'argent qu'il avoit pu tirer de Pologne pour le prix de ses vins, et de l'Allemagne pour la vente de ses bestiaux; les Autrichiens l'enlevoient par des impôts et pendant la guerre des Turcs, l'argent qu'on avoit porté à Vienne, avoit été employé pour les marchandises de l'Autriche, destinées pour les Troupes de l'Empereur." Uo., 66, 329.

vámokat el kellett törölni, az arany- és ezüstbányák azonban alig hozták be a rájuk fordított költséget.

A *Confessio* I. könyvében Rákóczi eleven képet rajzol az adóbehajtás során végrehajtott kegyetlenségekről és más visszaélésekről.[45] A császári katonaság eljárását a pénz kicsikarásában a pogány zsarnoksághoz hasonlítja. A fizetésképtelenek feleségét a férjek jelenlétében megerőszakolták, másokat megkorbácsoltak, melynek következtében némelyek meghaltak. A jelentéktelen sérelmeket és panaszokat hanyagul vizsgálták ki, és gyakran halállal büntették. A közkatonák a népre, a tisztek a nemességre támadtak. Az ország törvényes kormányzása megingott, mivel a vármegyék tisztségviselői nem tudták ellátni feladatukat. A hadsereg ellátását biztosítani hivatott hadbiztosok is a nép romlását segítették elő. Némelyikük a „németek"-től, azaz a császáriaktól kapta a megbízást, hogy ítélje el a magyarokat, mások a magyaroktól, hogy a kihágásokért a katonáktól beszedett bírság egy részét megszerezzék ajándék fejében. Voltak köztük olyanok, akik hatalmas uzsorakamattal kölcsönöztek pénzt a népnek és a vármegyéknek. Az őrhelyek elöljáróit „elviselhetetlen nyerészkedési vágy" jellemezte. Egy részük magának tulajdonította a földek és mezők haszonélvezetét; kocsmákat, mészárszékeket és vámokat állítottak föl. Mások pénzt kölcsönöztek, és az uzsora megfizetése érdekében erőszakkal munkára kényszerítették a parasztokat.

A neoaquistica commissio felállításával Lipót császár, esküjét megszegve, a koronához kívánta csatolni az ország töröktől visszaszerzett határvidékeit. Arra kényszerítette a főurakat és nemeseket, hogy törvényszék előtt igazolják jogaikat, majd az okiratokat visszatartva megfosztották őket birtokaiktól, melyeket csak hatalmas összegekért vásárolhattak vissza. Az így megszerzett uradalmakat a császár saját miniszterei nek adományozta. A főnemeseket törvénytelen módon Bécsbe idézték, ahol „önkéntes segély" helyett állandó hozzájárulás megfizetésére, az ország törvényeinek megváltoztatására, a szegényebb nemesek nemesi méltóságuktól való megfosztására és a gazdagabbak korlátozására akarták kényszeríteni őket.

Az 1707-es fejedelmi beiktatás kapcsán Rákóczi röviden foglalkozik Erdély társadalmi viszonyaival a *Mémoires*-ban.[46] Itt a székelység volt a nemzet fő ereje, írja, akik mindnyájan a nemesség előjogait élvezték. Bátrak és engedelmesek, s nagyon alkalmasak a háborúra. De tisztségviselőik a törvénnyel ellenkező módon szolgaságba vetették őket, s visszatartották a hadi szolgálattól, hogy földjeiket műveljék. Ez az egykor harcias és virágzó nemzet teljesen elszegényedett, részben a „németek" végrehajtásai, részben a székely tisztségviselők visszaélései következ-

45 *Conf.*, 64–66; *Vall.*, 58–60.
46 *Mém.*, 152–154, 390–391.

tében. A székelység nem volt elegendő az ország védelmére, a magyar csapatokat azonban idegeneknek tekintették. A földesurak úgy bántak fegyvert viselő jobbágyaikkal, hogy „megesett rajtuk a szívem", írja Rákóczi. Beiktatása előtt bele kellett egyeznie a törvénybe, mely szerint minden földesúr visszakövetelhette azt a jobbágyát, aki hozzájárulása nélkül állt be hadseregébe. Megjegyzendő, ilyen törvény nem volt; a rendek csupán előterjesztést tettek a kényszerből vagy szükségből katonának beállt jobbágyok visszaküldésére, amit Rákóczi nem fogadott el.[47] Arról, hogy az erdélyi nemesség nem csekély része nem csatlakozott a szabadságharchoz, Rákóczi nem szól.

A beiktatás leírását követően Rákóczi idilli képet rajzol Erdély földrajzi helyzetéről és természeti adottságairól.[48] A fejedelemségnek szerinte semmije sem hiányzik, csak egy, pontosabban két, azonos szellemű, egymást követő jó fejedelem, „hogy megjavítsa és megváltoztassa az Erdélyt alkotó három különböző nemzet szellemét és szokásait". Katonai szempontból „ezt a fejedelemséget majdnem bevehetetlenné lehetne tenni", állítja; előnyei a hadakozás terén nyilvánvalóak.

A magyar katonaság a szabadságharcban

A katonaságra Rákóczi mindkét műben nagy figyelmet fordít. Részletesen foglalkozik a tisztek és a katonák felkészültségével, alkalmasságával és hangulatával, s többször tárgyalja a pénz, a fegyver és a szervezettség kérdéseit. Értékelése kritikus és önkritikus egyszerre, de gyakran megnevezi és elemzi az okokat is, melyek az eseményekhez vezettek. A *Mémoirs*-nak jelentős részét teszi ki a hadi előkészületek, ütközetek, ostromok, győzelmek és vereségek leírása, a körülmények és a tábornokok tevékenységének mérlegelése. Rákóczi több csatában személyesen részt vett, s figyelemmel kísérte a tőle távol zajló hadi cselekményeket. A csaták egy részének lefolyásáról csupán jelentésekből értesült. Nem volt katonai képzettsége és gyakorlata; a háború közben igyekezett tanulni. Tapasztalatlansága miatt rendszeresen mások tanácsára szorult; elképzeléseit nem mindig tudta érvényesíteni.[49] Nem értette meg, hogy ez a hadsereg különböző fogyatékosságok miatt

47 Uo., 252, jegyzet a 152. lap 29. sorához, 472.

48 „Mais pour rendre à cette Principauté tout son éclat, il faudroit deux Princes consécutivement du même génie et travaillans sur le même plan, puisque l'âge de l'un ne suffiroit pas pour réformer les mœurs et changer le génie de trois différentes Nations dont elle est composée. [...] Quant à la guerre, on pourroit rendre cette Principauté presque impénétrable..." Uo., 155, 392.

49 Markó Árpád, *II. Rákóczi Ferenc csatái: Válogatott tanulmányok*, s. a. r. Mészáros Kálmán (Budapest: Nap Kiadó, 2003[2]), 149.

nem alkalmas a nyílt csatákra, s mégis erőltette azokat. Hadjáratainak többször volt külpolitikai és stratégiai célja, az expedíciók azonban nem mindig voltak kellően előkészítve.[50] A magyarországi hadi eseményeket következetesen a nemzetközi katonai és politikai helyzet összefüggésében szemléli.

A katonai tematika lehetőséget ad elbeszélő, novellisztikus jelenetek megformálására, miniatűr portrékra és jellemzésekre. A külföldi tisztek, diplomaták magatartását Rákóczi a magyarországi helyzethez fűződő viszonyuk szemszögéből ábrázolja. A csataleírások és elemzések gyakran indulattól feszülnek. A szerző katonai érdeklődését tanúsítja, hogy sárospataki könyvtárának 1701-es jegyzékén több hadtudományi és a hadi építészettel kapcsolatos mű található, köztük Vincenzo Coronelli, Georges Fournier, Christoph Heidemann és Simon Starowołski munkái.[51] Rodostói könyvtárában megvolt Pierre Surirey de Saint Remy ezredes *Mémoires d'Artillerie* című, először 1697-ben, majd 1702-ben és 1707-ben újra kiadott, kétkötetes tüzérségi szakmunkája.[52] Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című, 1661–63 körül készült katonai traktátusának 1705-ben megjelent első kiadását Forgách Simon tábornok Rákóczinak szóló ajánlással látta el.[53]

A háborúra való felkészültség ismertetését a *Mémoires*-ban Rákóczi önmaga bírálatával kezdi: „Én akkor [ti. a szabadságharc elején] huszonhat éves voltam minden katonai tapasztalat nélkül, s a politikát és a történelmet is csak elég felületesen ismertem. [...] Bevallom tehát, hogy vak voltam és világtalanokat vezettem."[54] Rákóczi másutt is ír saját járatlanságáról a hadvezetésben. Ez az önkritika azonban csak részben állja meg a helyét; figyelme sokszor apró részletekre kiterjedt. Leírja például, hogy a katonák 1703-as eskütétele után maga jelölte ki az őröket a táborban, s éjjel kihallgatta beszélgetésüket, mert tudni akarta, hogyan vélekednek róla és vezéreiről.[55] Fontos volt számára, hogy biztó-

50 BÁNKÚTI Imre, „Néhány gondolat a trencséni csata (1708. augusztus 3.) előzményeiről és következményeiről", *Folia Historica* 19 (1994–1995): 65.

51 HECKENAST Gusztáv, „II. Rákóczi Ferenc könyvtára (1701)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 62, 1. sz. (1958): 25–36, Nr. 8., 23., 52., 118.

52 Éva KNAPP et Gábor TÜSKÉS, „La bibliothèque de Rodostó (Tekirdağ, Turquie) du prince François II Rákóczi: Nouvel essai de reconstitution", *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 39, 2. sz. (2015): 185–208, Nr. 67.

53 *Symbolum Illustrissimi Domini Comitis Nicolai Zrinyi* (Kolozsvár/Klausenburg/Cluj, 1705), A1/b–A5/a.

54 „J'étois alors âgé de 26 ans, sans expériance militaire et assez superficiellement instruit des affaires politiques et historiques. [...] J'avouerai donc que j'étois un aveugle qui conduisois des aveugles..." *Mém*., 66, 329.

55 Uo., 27, 303–304.

sítsa a katonák felekezetüknek megfelelő lelki ellátását. Többször hosszan elemzi a csatákban, ostromoknál elkövetett taktikai és stratégiai hibákat.

A szabadságharc fő céljaként a *Mémoires* ajánlásában és a mű elején Rákóczi a „haza", azaz Magyarország és Erdély „idegen járom" alóli felszabadítását jelöli meg.[56] Mindkét műben kiemeli, hogy amikor a nép hívására 1703. június 13-án (valójában június 16-án) Magyarországra érkezett, az őt a határon váró „hadsereg" milyen csekély számú és hiányosan felszerelt volt.[57] A *Mémoires*-ban részletesen taglalja egy harcképes hadsereg létrehozásának lépéseit és nehézségeit, melynek létszáma a *Confessio* II. könyvének elején található megjegyzés szerint három év alatt Erdély és Magyarország területén hetvenötezer főre nőtt.[58] Az 1704-es eseményeknél leírja a Heister generális által Forgách Simon csapatai fölött aratott győzelmet, és megemlíti Károlyi Sándor hadainak váratlan megtámadását a császári csapatok által.[59]

Ezt követően ismerteti a magyarok hadviselének sajátosságait.[60] Rákóczi szerint Károlyi a Thököly alatt szolgált tisztek tanácsát követte, akik a háborúról ezt a felfogást vallották: „az ellenségtől messze tartózkodni, őrséget egyáltalán nem állítani, sokat inni és aludni, emberek és lovak hosszú pihenője után három-négy napos portyázásra indulni, az ellenséget hirtelen megrohanni: üldözni, ha menekül, visszavonulni, ha ellenáll."[61] A háborúnak ez a fogalma Rákóczi szerint elterjedt volt az egész nemzetnél. A portyázó hadviselés bírálatát követően így folytatja:

> a vezérletem alatt megindult népfölkelés kezdetén ezeknek [ti. a Thököly alatt szolgált katonáknak] volt a legnagyobb súlyuk, rájuk hallgattak és így lettek tisztekké. A gyalogsági szolgálatot a nemesség mindig megvetette, azt tartotta, hogy ez a fegyvernem sehogy sem alkalmas hasonló vállalkozásokra, és szégyellt volna ott szolgál-

56 Uo., 14, 16–17, 296, 298.

57 „Elles arrivèrent environ midi, armées de bâtons et de faulx; au-lieu de 5000 hommes, à peine y en avoit-il 200 à pied qui eussent de méchans fusils de paysans, et 50 Cavaliers." *Mém*., 26; 303; „Non excedebat illa quingentorum peditum et 50 equitum numerum [...]. Agrestium inermis manus! Hi mucronibus, illi falcibus, pauci sclopis muniti belli et disciplinae militaris ignari!" *Conf*., 150; *Vall*., 124.

58 *Conf*., 150; *Vall*., 124. Ez a szám a hadtörténeti kutatások szerint 1705/1706 után egyre csökkent. Markó, „II. Rákóczi Ferenc...", 30, 18. jegyzet.

59 *Mém*., 75–76, 336.

60 Uo., 77–78, 337–338.

61 „Leur idée étoit de séjourner loin de l'ennemi, de ne tenir aucune garde, de bien boire et dormir, et après un long repos des hommes et de leurs chevaux, faire une course de trois ou quatre journées, pour tomber brusquement sur l'ennemi, le poursuivre s'il fuyoit, et rebrousser s'il résistoit. Cette idée sur la guerre étoit répandue dans toute la Nation." Uo., 77, 337.

ni. Közmondás volt, hogy csak a kutya jár gyalog, s arra való az állat, hogy az embert hordozza.[62]

A gyalogság szinte csak a török határokon lévő erődök kapuinak őrzésére volt használható, a távolabbi vállalkozásokhoz szekereken vagy csónakokon szállították. Thököly hadjárata alatt nagyon kevés gyalogos volt; a főurak maguk védték váraikat. „Ez okozta hát, hogy a magyar nemzet semmit sem tudott a háború leglényegesebb elemeiről", vonja le a következtetést Rákóczi.[63] A korszerű elméleti és gyakorlati képzés csaknem teljesen hiányzott a hadseregben.[64]

Nehezítette a háború ügyét Rákóczi szerint az is, hogy nem volt mód a katonák, azaz a nemesség és a „nép" különválasztására. A fegyelem megtartása érdekében le kellett volna váltania az első tiszteket, „azokat a durva, szemtelen és részeges parasztokat, akikkel a nemesség nem akart együtt szolgálni. A nemességet viszont rá kellett volna beszélni, hogy lépjen be a gyalogságba. A fegyverforgatók az említett okok miatt nem értettek a katonáskodáshoz", állapítja meg.

Minthogy egyszerre nem válthattam le a parasztezredeseket – folytatja –, e második hadjárat elején brigadérosokat kezdtem kinevezni, hogy a nemességnek hűbéreseik és jobbágyaik fölött magasabb rangot adhassak. De ez a rendszabály, amelynek célja a hadak fegyelmezése lett volna, nem használt semmit a mindennapos vállalkozásokban és csatározásokban, mert ezek a brigadérosok képtelenek voltak vezényelni.

Az újabb kutatások szerint Rákóczi egyetlen brigadérosa (vagy ezredese) sem lett volna eredményesebb hadvezér a többi generálisnál, ha tábornoki kinevezést kap.[65]

További nehézséget okozott – folytatja Rákóczi –, hogy „teljességgel hiányzott az, amit a had törzsének neveznek: az altisztek testülete." A káplárok és őrmesterek nem tudtak tekintélyt tartani a katonák előtt. Ezek voltak az okai az ellenség gyakori eredményességének. Később sikerült létrehoznia rendezett ezredeket, s naponta kapott kimutatást a szolgálatképes katonák számáról. Ekkor

62 „Or dans le commencement du soulèvement populaire sous mon commandement, ceux-ci primoient le plus; ils étoient écoutés, et par-là ils étoient devenus Officiers. Le service dans l'Infanterie étoit de tout tems méprisé de la Noblesse; elle croyoit ce Corps peu propre à de pareilles entreprises, elle tenoit à honte d'y servir; le proverbe étoit commun que c'étoit le métier d'un Chien de marcher toujours à pied, que l'Homme devoit se servir des animaux pour se faire porter." Uo.

63 „Voilà ce qui a produit l'ignorance totale des parties les plus essentielles de la Guerre dans la Nation hongroise." Uo., 78, 337.

64 MARKÓ, *II. Rákóczi Ferenc*..., 179.

65 HECKENAST Gusztáv, „A Rákóczi-szabadságharc tábornokai", *Hadtörténeti Közlemények* 107, 4. sz. (1994): 55.

azonban egyaránt tartott attól, hogy fölfedje vagy eltitkolja e számokat, mert „a nemzet [...] hajlandó volt minden vállalkozásba lelkesen belefogni, de könnyen abba is hagyta, amint [...] a remények nem teljesedtek be sikerrel."[66] A vonuló hadsereg nagy kiterjedése láttán elbízták magukat, és csak az ütközetre és – mint másutt utal rá – a várható zsákmányra áhítoztak.[67] „A katonák megvetették vezérüket és szétoszoltak, ha nem vezette rá őket az ellenségre, vagy ha cselből hátrálni akart."[68] A hadsereg három állandó problémája a fegyelmezetlenség, a korszerű elméleti és gyakorlati képzés csaknem teljes hiánya és a szegényes felszerelés volt.[69]

A hadak szegényes felszerelését Rákóczi így jellemzi:

> A legjobban felfegyverzett katonának sem volt a kardján kívül egyebe, csak kanócos puskája vagy kerekes záros muskétája, és ezekből sem volt annyi, mint az ellenségnek. Fel lehetett volna őket fegyverezni pikákkal – elmélkedik tovább –, de mi módon lehetett volna bizalmat kelteni e népi katonaságban e fegyver iránt, és hogyan lehetett volna a kezelésére megtanítani? A legjobban fölszerelt lovasnak két láb hosszúságú karabélya volt, csöve tölcsér alakú, kardja elég rossz acélból, rosszul felkantározott kis hátaslova, nyerge rosszul felszerelt, de egy ezrednek legalább a fele nem volt ilyen jól ellátva. Az ellenség előtt nagy sereget kellett felvonultatni, hogy megfélemlítsék, de amikor megvertek bennünket, az ő bátorságuk nőtt, a nemzeté csökkent.[70]

Többször panaszkodik Rákóczi a hadsereg tábornokaira. Részben azért, mert nem hajtották végre parancsait, vagy nem úgy hajtották végre, ahogy ő kívánta. Részben azért, mert rivalizáltak vagy nem szívesen működtek együtt egymással, és – mint az 1704-ben a Dunántúlon működő három tábornokról, Forgách Simonról, Károlyi Sándorról és Esterházy Antalról írja – „szellemüknél és ellentétes

66 „Car la Nation [...] étoit prête d'entreprendre tout avec impétuosité, mais elle s'en désistoit aisément, dés [...] que les espérances n'étoient pas remplies par le succés." *Mém*., 79, 338.

67 Vö. pl. Uo., 94, 349.

68 „Le Soldat se débandoit par mépris du Chef, si on ne le conduisoit pas à l'ennemi ou si par quelque ruse, on eût voulu reculer." Uo., 79, 338.

69 Markó, *II. Rákóczi Ferenc*..., 248.

70 „Le Soldat le mieux armé n'avoit qu'un fusil ou arquebuse à rouet, outre son sabre, et le nombre de ceux-ci étoit toujours fort inférieur à l'ennemi. On auroit pu les armer de piques, mais quel moyen avoit-on d'inspirer la confiance en cette arme à ce Soldat peuple, et lui en apprendre le maniement? Le Cavalier le mieux armé avoit une carabine de deux pieds de longueur, la bouche du canon en entonnoir, un sabre d'assez mauvaise trempe, un bidet mal embouché, une selle mal garnie, cependant la moitié d'un Régiment n'étoit pas si bien équipé. La représentation des grandes Armées étoit nécessaire pour imposer aux ennemis, mais lorsqu'on étoit mal-mené, leur courage s'élevoit et celui de la Nation s'abbatoit." *Mém*., 79, 338.

alapelveiknél fogva egyáltalán nem értették meg egymást."[71] Ugyanakkor mentegeti őket elégtelen felkészültségük és hiányos katonai ismereteik miatt. Forgách Simon volt Rákóczi egyetlen elméleti képzettséggel rendelkező tábornoka,[72] akit egy hadműveleti parancs nem teljesítése miatt 1706 novemberében elfogatott, de nem indított ellene eljárást, s ítélet nélkül fogságban tartotta a háború végéig.[73] A koroncói (1704. jún. 13.) és a zsibói (1705. nov. 11.) csaták elvesztése miatt Rákóczi Károlyi Sándort hibáztatja elsősorban,[74] az újabb kutatások szerint azonban elmarasztaló véleményét a körülmények pontos ismerete nélkül alkotta meg.[75] A zsibói vereséghez a katonai vezetésen belüli hatalmi harcok, a trencséni csatavesztéshez (1708. aug. 3.) Rákóczi következetlen magatartása is hozzájárult.[76] Saját felelősségét a katonai kudarcokban Rákóczi többnyire homályban hagyja.

1710 novemberében, a katonai összeomlás előtti helyzet ábrázolásakor Rákóczi szemléletes képet ad a *Mémoires*-ban találkozásáról az ellenség elől menekülőkkel, a szekereken alsó-magyarországi nemesek és tisztek feleségeivel: „Könnyekkel szemükben bizonyították nekem férjük hűségét és ragaszkodását. Szállást és ellátást kértek tőlem. A sárban és a félig megfagyott latyakban összetört és megrekedt szekereken hidegtől átjárt kisgyerekeik sírtak. Helyzetük meghatott, megtettem, amit tehettem, de mindez nem volt képes enyhíteni pillanatnyi helyzetüket, sem biztosítani jövőjüket."[77]

Az összegző értékelés a szabadságharcról szubjektív és objektív tényezők összefonódását és egymásra hatását emeli ki.

> Bárki ítél majd ezek alapján a magyar ügyekről, a háború szerencsés kezdetét az ellenség túlzott elővigyázatának tulajdonítja, annak haladását a rosszul ellátott és még rosszabbul védett helyőrségeknek és váraknak, s végül szerencsétlen kimenetelét a

71 „Il y avoit alors trois Généraux dans la Basse Hongrie, [...] qui ne s'accordoient guère, à cause de leur génie et de leurs maximes opposées." Uo., 76, 336.

72 MARKÓ, *II. Rákóczi Ferenc*..., 18, 2. jegyzet.

73 *Mém*., 144–146, 384–385.

74 Uo., 74–76, 124–125, 335–336, 370.

75 MARKÓ, *II. Rákóczi Ferenc*..., 64, 1. jegyzet; CZIGÁNY István, „A császáriak hadjárata 1705 őszén", *Hadtörténeti Közlemények* 28, 1. sz. (1981): 74–103, itt: 102–103.

76 MARKÓ, *II. Rákóczi Ferenc*..., 33, 24. jegyzet.

77 „Je trouvai des files de chariots de femmes des Nobles et des Officiers, en partie de la Basse Hongrie, dessus la Vaag, qui fuyoient devant l'ennemi, me protestans les larmes aux yeux la fidélité, l'arrachement de leurs maris, me demandant le logement et l'entretien; leurs petits enfans transis de froid pleuroient dans ces chariots, cassés et embarrassés dans la boue et dans la fange à demi gelée. Leur état me touchoit; je faisois ce que je pouvois; mais tout cela n'étoit pas capable de soulager leur état actuel, ni de les garantir de l'avenir." *Mém*., 191, 418.

> nemzet tudatlanságának, tapasztalatlanságának, annak, hogy hiányzott a fegyver és a pénz, tehát a háború idegzete, a pestisnek és annak, hogy a francia udvartól kapott segély nagyon szerény volt.[78]

Lényegében ehhez hasonló álláspontot képvisel, de árnyaltabb képet rajzol a bukásról Rákóczi a *Confessio* II. könyvében. Az okokat egységes narratívába szerkesztve először saját felelősségét emeli ki. „[A] csatákban járatlanságom miatt igen sok tévedést követtem el, és engedtem, hogy mások is elkövessenek, de emberi ítélkezéssel vizsgálva mindent: a pénzhiány és az általános hadvezetési tudatlanság tettek pontot [...] ügyeinkre [...].”[79] A pestis miatt végül az őrhelyekről is kipusztult a gyalogság, s ezek pótlása a csatamezőkön harcolók számát csökkentette. Az ellenség előrenyomulását és az általuk emelt kis erődítmények, sáncok építését a gyalogság hiánya miatt nem lehetett megakadályozni. A saját erődök részben a megvédésükre alkalmas és képzett tisztek hiánya, részben gyávaság vagy a védők elégtelen ereje, részben fenyegetés és ígérgetések révén jutottak az ellenség kezére. A birtokaikról elűzött főurak, nemesek és a házas katonák tömege rendkívüli terheket róttak a népre.

> „A családja megmentésére és táplálására ügyelő katona elhagyta a zászlókat, és szakadatlanul fülembe zúgott mind a nép, mind a menekülők könyörületre méltó panasza. A félig meztelen katonaság a fagy keménységétől űzve elhagyta állomáshelyét, ez fegyvereitől, az lovától, és valamennyien zsoldjuktól megfosztva jogosan tárták föl panaszaikat, és ahhoz, hogy katonai szolgálatban helytálljanak, inkább lehetőségük, mint akaratuk és hűségük hiányzott.”[80]

78 „Quiconque jugera sur ce fondement des affaires de Hongrie, attribuera l’heureux commencement de cette guerre à la trop grande précaution des ennemis dans leur conduite; il attribuera, dis-je, le progrès aux Garnisons et Forteresses mal pourvues, et encore plus mal défendues; enfin il imputera la mauvaise issue à l’ignorance, à l’inexpérience de la Nation, au manque d’argent et des armes qui sont les nerfs de la guerre, à la peste, et à la médiocrité des secours qu’on a reçus de la Cour de France.” Uo., 66–67, 329.

79 „Non diffitebor ego, me plurimos in proeliis ignorantia errores commisisse ut plurimos ab aliis quoque commissos fuisse, sed humano judicio scrutando omnia, defectus aeris et communis belli gerendi inscientia rebus bene et audacte inchoatis et sub tempore cursus cupreae monetae alacriter continuatis, illa vilescente finem imposuerunt...” *Conf*., 168–169; *Vall*., 139.

80 „Miles salvandae et alendae familiae suae attentus deserebat vexilla, et tam miserandae quarelae seu plebis seu exulantium meas continue feriebant aures; miles seminudus rigore frigoris compulsus suas deserebat stationes, hic armis, ille equo, omnes stipendio destituti justas suas detegebant querelas, et in praestando servitio militari magis possibilitate quam voluntate et fidelitate deerat.” *Conf*., 169–170; *Vall*., 140.

Erdély és Magyarország a Törökországi levelek*ben*

A *Törökországi levelek*ből kirajzolódó haza képe részben megegyezik a Rákóczi műveiből idézett sajátosságokkal, több vonatkozásban kiegészíti azokat, de néhány lényeges ponton különbözik tőlük. Vannak közös témák, de Mikesnek nincsenek közvetlen politikai céljai, s nincs mit védenie vagy mentegetnie a múltból. Az ő haza-fogalma elsősorban Erdélyre vonatkozik. A katolikus nevelés, a jezsuita retorikaoktatás és a janzenista olvasmányok hatását mutató levelekkel saját identitását erősíti, miközben a morális tanítás mellett szórakoztatni is szeretne. Bár a szabadságharc utolsó három évét Rákóczi mellett töltötte, annak eseményeire egyáltalán nem utal. A történelem csaknem kizárólag szórakoztató és tanulságos históriák forrásaként érdekli, a magyar történelemre csupán elvétve utal. Több levélben foglalkozik a művelődés kérdésével és a száműzött magyarok helyzetével, a fejedelem alakjával és a szabadság fogalmával. Ismételten mérlegeli a hazatérés lehetőségét; az ezt esetleg befolyásoló aktuális politikai, hadi és diplomáciai eseményeket részletesen leírja és értékeli. Rákóczi rodostói udvarának és az emigránsok viszálykodásának kritikus rajzában mintegy kicsiben szemlélteti a hazai viszonyokat.

A levelek egyik meghatározó motívuma Mikes szeretete a haza, azaz Erdély iránt. Többször említi szülőfaluját: „A' való, nehéz Zágon nélkül ellenni";[81] „úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont."[82] Erdélyt ismételten Tündérországnak nevezi. A porta békeszándéka kapcsán megjegyzi: „bízvást hátat fordítsunk Erdélynek, annak a kedves Tündérországnak",[83] majd ugyanebben a levélben így biztatja magát: „bízzunk, és mindaddig reméljük, hogy meglátjuk azt a Tündérországot, valamég élünk."[84] Az egyik megjegyzésben erdélyi nemesi öntudata is kifejezésre jut: „Az erdélyi vér nem az adomért szolgál, hanem a becsületért, ha egy kis háláadatlansággal fizetnek is, azt nem tekinti."[85]

Külön témája a leveleknek az erdélyi asszonyok dicsérete, mellyel közvetve ugyancsak Erdély különlegességét hangsúlyozza. Erdélyben „a nemes asszonyoknak a szavok olyan állandó, valamint a brassai havas."[86] „Egy erdélyi asszony nem ér-é annyit, mint tíz magyarországi? A rózsa többet ér a kórónál, a nap fényesebb a holdnál. Mikor Magyarországon fogyatkozás vagyon a napban, csak egy erdélyi asszonyt vi-

81 *TL*., 45 (13. levél).
82 Uo., 82 (37. levél); vö. még Uo., 180 (77. levél).
83 Uo., 46 (14. levél).
84 Uo., 47.
85 Uo., 77 (34. levél).
86 Uo., 73 (32. levél).

gyenek oda, annak szépsége elég fényességet ád. E' nem dicséret, hanem igazmondás. Ha az isten őket szebbeknek teremtette másoknál, ki tehet arról."[87] A 24. levélben az „óbesterné", azaz a görgényi kommendáns feleségének egykori szépségét említi.[88] Az 59. levélben a fiktív címzetthez szóló kérés tartalmazza a dicséretet: „Nekem pedig, édes néném, erdélyi feleséget adjon kéd, mert nem tudok olyan országot, ahol az asszonyok oly érdemesen viseljék a feleség nevet, mint a mi tündérországunkban."[89] Véleményét Mikes néha más nemzetek asszonyaival való szembeállítás keretében nyomatékosítja. Míg a „muszka asszonyok" „azon panaszolkodnak, hogy az urok nem szereti, ha egy kevés ideig veretlen hagyják őket. [...] A mi székely asszonyaink eztet bé nem veszik, és másféle jelit kívánják a szeretetnek."[90] A törököknél „ki-ki csak a maga házánál ül, kivált az asszonyok, nem úgy, mint nálunk."[91] Az önszeretetről szóló, franciából fordított fiktív dialógushoz csatolt következtetésben a görög asszonyokkal állítja szembe az erdélyi leányokat, asszonyokat: „De egy görög asszony talán káromkodásnak tartaná, ha azt mondaná, úgy szeretlek, mint magamot."[92]

A „haza", azaz Erdély vagy Magyarország említése más összefüggésekben is előfordul. A „szomorú", „igen nagy csendességgel" és csupán néhány férfi részvételével zajló rodostói szüretet például Mikes összeveti a hazai szüreti szokásokkal: „Nem úgy, mint nálunk, hogy a sok szedőt, szedőnét látja az ember. Az úri asszonyok, leányok oda kimennek, ebédelnek, és mulatják magukot. A bort édesebbé teszik jelen való létekkel és szedésekkel."[93] Másutt a novemberben tartott tokajhegyaljai szüretet említi.[94] A saját maga által ültetett szőlő első termése kapcsán megjegyzi: „Én azoknak úgy örülök, mintha a tokaji hegyet bírnám."[95] A káposztalevest, mellyel betegségében gyógyította magát, „erdélyi drága orvosság"-nak nevezi.[96] Gazdasági szakirodalom alapján részletesen leírja a selyemhernyó-tenyésztést, s megjegyzi, hasznos lenne Erdélyben is bevezetni és elterjeszteni.[97]

87 Uo., 73 (32. levél).
88 Uo., 59. Vö. Mészáros Kálmán, „Az asszonyi szépség dicsérete: Mikes és az »óbesterné«", in *„Író a száműzetésben..."*, 42–47.
89 *TL*., 133.
90 Uo., 195 (83. levél).
91 Uo., 206 (89. levél).
92 Uo., 236 (99. levél).
93 Uo., 179 (77. levél).
94 Uo., 152 (65. levél).
95 Uo., 313 (161. levél).
96 Uo., 178 (76. levél). A káposzta-motívum kapcsán Veress Dániel a „gyomor szülőföld-nosztalgiájá"-t említi: Veress Dániel, *Mikes és a szülőföld: Tanulmányok* (Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 1976), 28–35.
97 *TL*., 135–140 (60–61. levél).

Rákóczi és Mikes egyik közös témája a hazai műveltség elmaradott helyzete, melynek ostorozása ismert motívum a 16–17. századi magyar irodalomban. A jó neveltetés mindkettőjük számára a társadalmi felemelkedés és az ország jólétének feltétele. A 62. levelet Mikes csaknem teljes egészében az erdélyi oktatási-nevelési rendszer bemutatásának és ironikus bírálatának szenteli. Abból indul ki, hogy „egy országnak a boldogsága az ifiakot való jó neveltetésekből áll; a hadakozást, a tudományokat és a mesterségeket akkor kezdik tanulni." „A mi boldogtalan országunkban mindezekre alkalmatossága nincsen egy ifiúnak", állítja. Az atyák, akik közül sokan tudatlanok, elhanyagolják a fiak nevelését; „egy vaknak nehéz a világtalant vezetni", teszi hozzá. Ezután leírja, hogyan megy végbe Erdélyben a nemes ifjak nevelése.

> Közönségesen legalább tíz vagy tizenegy éves koráig a faluból ki nem megyen, hanem addig a falusi iskolában jár. Addig az ideig megtanul olvasni, de az olvasással csak paraszti szokást is tanul. Ha iskolában nincsen, otthon egyebet nem lát, hanem minden héten hétszer az apját részegen látja, aki nem törődik azzal, hogy a fiában valamely nemesi és keresztényi jó erkölcsöket oltson, és csak a cselédekkel való társaságban hagyja, akiktől mindenféle rossz szokást és rossz erkölcsöt látván, eltanulván, azok benne csaknem holtáig megmaradnak. És a nagy parasztságban való neveltetése miatt azt sem tudja, ha nemesember gyermeke-é? Talám meg sem tudhatná másként, hogyha csak a jobbágyok kis uroknak nem neveznék. Tizenkét vagy tizenhárom esztendős korában valamely collégyiumban béplántálják, ahonnét huszonnégy vagy huszonöt esztendős korában szabadul ki, olyan idejében, amelyben másutt már az olyan ifiú jó deák, jó históríkus, a gyeométriát, gyeográfiát szükségihez képest tudja, és már jó haditiszt. Nemcsak hadi dolgot, de országos dolgot is bízhatnak reája.[98]

Ezután arra a kérdésre keres választ, mi haszna van az ilyen nevelésnek.

> Legelsőben is a mi deákunk azon igyekezik, hogy cifra köntöse és paripája légyen. Egynehány könyvit és filozófiáit valamely almáriumban eltemetvén, azután faluról falura béjárja az atyjafiait. Aristotelésnek itt egynehány terminusit kipöki, de deákul már szégyenlene beszélleni, azért hogy az asszonyok tanuló deáknak ne tartsák. Az atyjafiainál mit csinál? Leghasznosabb beszélgetése a vadászatról, a lovakról vagyon. Ha asztalnál vagyon, nagy gyalázatnak tartaná, ha jól nem innék, és még deáknak tartanák, ha magát mentegetné. Ebéd után vagy az asszony vagy a leányok házában bontja ki, amit Virgiliusból vagy Ovidiusból olvasott. De hogy az iskoláról

98 Uo., 141–142.

való emlékezetet is teljességgel elfelejtse, szükségesnek gondolja lenni, hogy a szolgálók közül kettőt vagy hármat szereteinek fogadja. Eszerént felróván az atyjafiait, és közöttök egynehány részegség után megmosván torkát a deák szótól és az iskolai portól, ismét hazairomtat azzal, amit az atyjafiaitól tanult. De mit tanult? Azt a tudományt előveszi, mihent az apjához vendégek érkeznek, mert legnagyobb gondja is a' lesz, hogy az apja vendégit megrészegítse, és az apjától is azért dicséretet vegyen másnap. Eszerént tölt el két vagy három esztendőt vagy a vadászatban vagy az italban, vagy a Vénus udvarában, és amit egynehány esztendőkig tanult, azt egy kevés idő alatt csaknem mind elfelejti. Mit tanult volt annyi esztendőkig? Csak a deák nyelvet. És egyebet nem tanulván, annak házánál hasznát nem sokat vészi, és a gazdaságban olyan tudatlan, mint mások. És a fizikájából annyit nem tud, mint a molnárja vagy a kovácsa, nem tudván csak annak is okát adni, hogy miért hinti meg vízzel annyiszor az égő szenit. Annyi deáksága után csak azt is a tiszttartójától kell megkérdezni, ha a szőllője délre vagy északra fekszik-é? Kérdjük már aztot, hogy mikor fogja hasznát venni a logyikájának, ha megházasodván, a gazdaságakor annak semmi hasznát nem veszi. Az ország gyűlésiben elmenvén, az ország dolgához nem tud; nagy csendességben kell hallgatni a végezéseket, mivel ha ott úgy disputálnának, mint az iskolában, azonnal ő is felugranék székiről, és felkiáltaná: nego majorem! De azokhoz nem értvén, olyan tanácsot kell adni, hogy hányják el az emberfőt. Nemhogy azt tudná, hogy miben áll az ország haszna, de azt sem tudja, micsoda országok szomszédi Erdélynek, hogy ha a Maros a Tiszában foly-é elsőben vagy a Dunában? De hol? – a' meg más kérdés volna.[99]

Az ilyen nevelés Mikes szerint nemcsak haszontalan, hanem kifejezetten káros.

Mert a deák nyelvnek úgy venné hasznát, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának. De így a mi filozófusunk egy-két esztendő múlva olyan tudatlanná lészen, valamint a gondviselője, és ha a tiszttartójának nem kelletnék írni, talám az írást és az olvasást is elfelejtené. Nem akarom ezekből azt kihozni, hogy a deák nyelv haszontalan volna, hanem csak azt mondom, hogy egy nemesembernek idővesztés annyi esztendőkig csak azt a nyelvet tanulni, mivel amellett más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna. Egy parasztember gyermekének még haszontalanabb, és jobb volna, mihent írni és olvasni tud, valamely mesterséget tanulni, mivel a mesterségek és a kereskedések hajtanak hasznot egy országban. Tudom, hogy a mi országunkban egy ifiúnak más tudományt nem lehet tanulni, mert nincsenek arra való collégyiumok, mint más országokban, ahol

99 Uo., 142–143.

egy huszonöt esztendős ifiú négy- vagy ötféle tudományokot tud, és egy közönséges ifiú két vagy három mesterséget. De lehetetlent nem kell kívánni a szegény erdélyiektől, nem is kívánok.[100]

A kollégiumok hiánya nem menti fel az apákat a felelősség alól, írja Mikes, s konkrét javaslatot tesz a helyzet javítására.

„De az atyák nagy számot adnak azért, hogy a fiakot nagyobb gondviseléssel nem nevelik, és a nemesi jó erkölcsre nem ingerlik még eleinte, hanem még példát adnak a részegeskedésre, a feslett és tunya életre. Ha a fiakot csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokot a közönséges jóra fordítanák, mivel sokan vannak olyanok, akik arra alkalmatosak volnának. És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig való tanulásának. De a sok hejjehuja, a kopó, a virrattig való ital mindezekre időt nem ád, és nem engedi, hogy az elme valamely hasznos dologban foglalja magát; és ha megvénül, jó tanácsot sem tud adni, mert ifiúságát haszontalan töltötte el. És egy tudatlan tanácsúr olyan egy országban, mint egy üres hordó a pincében. De édes néném, most veszem észre, hogy miben töröm a fejemet. Mindazonáltal, mint hazafia azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, valamint a tudatlanság. De akármely hosszú levelet írjak is kédnek erről a dologról, azzal a mi ifiaink szokásokot meg nem változtatják, se az atyák az asztalnál való régi bévett rendet el nem hagyják. Kédnek pedig azt jovallom, hogy a fiának olyan tudományokot adasson, amelyekkel használhasson országának."[101]

Az ifjak nevelését követően a lányok nevelésének fontosságát hangsúlyozza Mikes, miután a 27. levélben a nemes lányok és asszonyok gyakori írni és olvasni nem tudását külön is kárhoztatta.[102]

Én eleget predikálottam a fiakról, azért leszállok a predikállószékből, és menjen fel kéd is oda predikállani a leányokról, a' kédet illeti. Mert a leányok neveltetésére úgy kell vigyázni, valamint a férfiakéra. De még többet mondok, és azt mondom, hogy jól oktatni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike olyan hasznos az országnak, valamint a másika. Hogy lehet a'? Nem igaz-é az, édes néném, hogy egy jól nevelt, jól oktatott eszes leány asszonnyá változván, a fiát mind jól tudja ne-

100 Uo., 143–144.
101 Uo., 144–145.
102 Uo., 63–65.

> velni, oktatni és tanyítani és aztot az ország szolgálatjára alkalmatossá tenni? Ergo, hasznára vagyon tehát az országnak, ha leányokot jól nevelik és oktattatják. A régi rómaiak megajándékozták az olyan anyákot, kik a haza szolgálatjára jól nevelték fiokot. Erről többet nem írok, és többet nem írhattam volna, ha szinte fiam volna is, de nincsen, és azt bánom.[103]

Mikes fejtegetései a nevelési gyakorlatról és iskolai rendszerről lényegében egybecsengenek Rákóczi megfelelő gondolataival, de előadása jóval részletesebb és szemléletesebb. Nemcsak bírál, hanem programot is ad; a felelősséget nem hárítja át a Habsburgokra. A fejtegetésekben egyaránt érvényesülnek saját erdélyi és franciaországi tapasztalatai, továbbá olvasmányainak, köztük Zrínyi Miklós *Török áfium ellen való orvosság* (Kolozsvár, 1705) c. röpirata megfelelő részének a hatása.[104] Mindhárman korszerű műveltséget, az életre felkészítő nevelést és nemesi erkölcsöket szorgalmaznak. Több párhuzam található Mikes franciából készült fordításainak vonatkozó megjegyzései és az idézett levél gondolatai között. Az egyoldalú latinos műveltség helyett Mikes az élet minden területén hasznosítható, gyakorlati ismeretek oktatását sürgeti a modern polgári követelményeknek megfelelően. Nem nevezi néven, de világos, hogy közvetve a skolasztikus elveken nyugvó jezsuita oktatást bírálja, melyben maga is részesült. A fiú- és leánynevelés jelentőségének egyenrangú megítélése egyértelműen a felvilágosodás irányába mutat.

Egy másik közös téma az emigrációs helyzet és a szabadság fogalma. A 85. levélben a haza elhagyásának értelméről, a szabadság és a „nagyravágyó elme" viszonyáról elmélkedik Mikes, s fejtegetéseinek iránya eltér Rákóczi szabadságretorikájának tendenciájától. A hazájuktól távol élők élete szerinte „duplán" „szarándokság", ami Rákóczi bibliai frazeológiájára emlékeztet. A száműzetésben töltött „drága időt" „hejábanvalóságra" eltékozolt időnek mondja, majd így folytatja:

> Az eltöltött idő pedig soha visszá nem jő, és csak haszontalan és ízetlen suhajtásokot hágy maga után, amelyet mi mindennap kóstolunk és próbálunk, mint szomorú példák. De mégis szerencsések volnánk, hogyha másoknak például lehetnénk, de nem leszünk. Mert hány ezer ember veszett és vész mindennap a tengeren, afelől elegen mennek a tengerre. Hát minékünk nem volt-é példa előttünk? Volt, de tanoltunk-é rajta?[105]

103 Uo., 145.
104 Mikes, *Törökországi levelek*..., 551–558.
105 *TL*., 198.

A két kérdés föltehetően a Törökországban meghalt Thököly Imre sorsára utal, majd így folytatja:

> Mások is csak úgy cselekszenek: megtanulják, de el nem kerülik. De mi lehet ennek az oka? Nem egyéb, hanem a nyughatatlanság és a nagyravágyódás. Felinek sincsen esziben az ország jova, de mindenik tele torokkal kiáltja a szabadságot. Mert nagyobb része csak az újság és a változás után fut, a jövendőt meg nem gondolja, se a jelenvaló jóval nem tud élni, se meg nem tudja becsülni, hanem a jövendőbéli bizontalan jó után suhajt, amelyet vagy lehetetlen elérni, vagy pediglen az a jó azért tetszik jónak, hogy nincsen hatalmunkban, és hogy csak a nyughatatlan elmétől származik. Ettől vagyon, hogy soha az ember nem lehet boldoggá, mert sohasem becsüli a maga állapotját, se azt, amit bír, hanem aztot, amit nem bírhat; a bizontalanért a bizonyost semminek tartja, és a nyughatatlan nagyravágyódó elme mindenkor arra ingerli, hogy jobban volna ott, ahol nincsen. És így soha a jelenvaló bizonyos sorsával, amelyben az Isten tette, meg nem elégszik, hanem a bizonytalanra vágy, és a jelenvalóval nem élni tud, hanem visszaélni. Nem kellene soha egy jó hazafinak zűrzavart csinálni, se kívánni semmiféle szín alatt. Az Isten adja a fejedelmeket, mind a jót, mind a rosszat egyaránt kell az ő keziből venni.[106]

Korábbi leveleiben Mikes ismételten szól a fejedelmekről,[107] s ezekben Rákóczit tartja igaz keresztény fejedelemnek a német császárral szemben; e sorokból azonban mintha Rákóczi szabadságfelfogásának, az általa vezetett szabadságharcnak és azt követő magatartásának a közvetett bírálata is kiolvasható lenne.

Az Isten akaratában való megnyugvás szükségességének igazolására Mikes ezután idézi az időjárást a maga kívánsága szerint irányítani akaró és ezért póruljárt szántóvető történetét.[108] A történet Gabriel Faërnus *Rusticus et Jupiter* c., Charles Perrault által franciára fordított meséjére megy vissza, amit Mikes a *Spectateur*ből vett át.[109] A száműzöttek helyzetét a vízbe esett és „minden ághoz kapó" emberéhez hasonlítja, majd így ír: „De én, aki egész életemben bujdostam, és végtire 16 esztendős koromban a házamot elhadtam, a' bizonyos, hogy a szabadságkeresés az elmémben akkor nem volt, és ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta."[110] Ugyanezt a gondolatot variálja a 145. levélben,

106 Uo., 198–199.
107 Uo., 32, 33, 39, 43, 51, 69. levél. Vö. MIKES, *Törökországi levelek*..., 618.
108 Uo., 199.
109 MIKES, *Törökországi levelek*..., 618–619.
110 *TL*., 200.

melyben az ország elhagyásának okát „füsthöz hasonló"-nak nevezi.[111] A hat évvel Rákóczi halála után írt, 164. levélben egy korábban is használt[112] bibliai utalással jellemzi a száműzöttek helyzetét: „Azonban várjuk, hogy valaki hazavezessen minket, valamint Jeruzsálemben a betegek várták a Siloé [helyesen: Bethesda] tója mellett, hogy az angyal felkeverje a vizét, és abban vessék őket. [...] Nekem pedig a hazám jóvát és csendességit kell kívánnom, és nemcsak különösen a magamét."[113] A 96. levélben a magyar emigránsok közti irigység és egyenetlenség szaporodását teszi szóvá, majd két történeti példát beszél el a másik emberben való kételkedés és az irigység haszontalanságáról.[114]

A 36. levélben Mikes leírja a Jénikőből Rodostóba, a száműzetés utolsó helyszínére vivő gályautat, és bemutatja a gályarabok helyzetét. Köztük talált két magyart, akik már húsz éve voltak a gályán. „[M]ondottam, hogy ha nem lehetne-é olyan módot találni abban, hogy megszabadulhassanak. Csak ezt felelék erre: miért mennénk mi már Magyarországra, feleségünk, gyermekünk talán már megholtanak, ott is mivel élnénk; itt ételt adnak, és megszoktuk már ezt a nyomorúságot. A' való, hogy nem vártam ezt a feleletet tőllök, másként is gondolkodnám, ha helyettek volnék."[115] A 63. levélben a fiktív címzett szájába adja az emigránsok helyzetére vonatkoztatott szólást: „mi haszna vagyon egy éhelhalónak abban, hogy Kolozsvárt jó kenyeret sütnek."[116]

A magyar vonatkozású hadi és politikai események közül Mikes részletesen leírja az 1738/39. évi moldvai török hadjáratot, melyben Rákóczi József, az elhunyt fejedelem fia kíséretében vett részt.[117] Utal az ezzel kapcsolatos török várakozásra, amit kiegészít a saját véleményével: „mert azt gondolja a porta, hogy mihent Vidinben érkezünk, az egész Magyarország és Erdély lóra ül, és hozzánk jő. Talám úgy lehetne, ha az öreg urunk élne, de most, hogy hozzánk jöjjön valaki, Isten ne adja."[118] A hadjárat útvonalának megváltoztatása kapcsán megjegyzi: „Az Isten megoltalmazta édes hazánkot a rablástól."[119] Erdélyhez közeledve érzékeny hangot üt meg: az „édes Olt vize" kapcsán megjegyzi: „Csak azt sem láthattam suhajtás nélkül, mert olyan édes hazából foly ki, ahonnét 31 esztendőtől fogvást vagyok

111 Uo., 291.
112 Uo., 195, 238 (84. és 101. levél).
113 Uo., 314–315.
114 Uo., 221–222.
115 Uo., 80.
116 Uo., 148.
117 Uo., 271–307 (127–156. levél).
118 Uo., 278 (134. levél).
119 Uo., 285 (139. levél).

kirekesztve."[120] Többször emlegeti az út közben távolról látott erdélyi havasokat, „Erdély köpönyegit" és szülőfaluját, Zágont.[121] A jászi (Iaşi) tartózkodás alatt attól tart, a császári csapatok „Csíkból reánk üthetnek, és egy étszaka az ágyban találnak. Olyan öltöztetőkre nincsen szükségem."[122] A hadjárat után hálát ad, hogy a török nem tett kárt Erdélyben és Magyarországban.[123]

Két év múlva, 1741 augusztusában Mikes hírt ad Mária Terézia megkoronázásáról. A királynő „a lovon való ceremoniát is végbenvitte, a világnak három részire vágott a karddal, megmutatván, hogy annyi felől való ellenségtől megoltalmazza az országot. A ceremonia igen szép"[124] – fűzi hozzá. A következő levélben keserű iróniával folytatja:

> Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztésünket, mivel ott az élet fogyatkoztatására több ok vagyon. Itt nincsen bajunk se tiszttartóval, se számvetővel, a perlekedésben a fejünk nem fáj, a kvártélyos nem szomorgat, a jószágszerzésen vagy elvesztésin nem törődünk, a más sorsát, tisztségit, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük; gondolom, hogy más sem irigyli a miéinket [...]. Abban nem törjük a fejünköt, hogy a gyermekinknek micsoda jószágot hagyjunk, mint neveljük, micsoda tisztséget, házasságot szerezzünk nékik.[125]

A sorok mögött az áll, hogy Mária Terézia uralkodása első hónapjaiban végleg elutasította a magyar száműzöttek kérelmét a hazatérés iránt: „ex Turcia nulla redemtio", válaszolta.[126]

Rákóczi hosszabb történeti visszatekintéseivel szemben Mikesnél csupán néhány elszórt utalást találunk a magyar történelemre. Ezeket a levélíró többnyire írott forrásokból merítette, s nincsenek összefüggésben a szabadságharccal vagy a száműzöttek helyzetével. A keresztes háborúk történetében például megemlíti II. András királyt, mint a keresztes hadak vezérét,[127] a püspöki méltóságról szóló fejtegetésben a gazdag magyarországi és erdélyi püspökségek szerepére utal.[128] A templomos rend történetét és templomaik pusztulását előadva megjegyzi, „Még

120 Uo., 288 (142. levél).
121 Uo., 292 (146. levél), 295 (147. levél), 297 (149. levél).
122 Uo., 300 (150. levél).
123 Uo., 307 (156. levél).
124 Uo., 315 (164. levél).
125 Uo., 315–316 (165. levél).
126 MIKES, *Törökországi levelek*..., 731.
127 Uo., 189–190 (80. levél).
128 Uo., 129 (57. levél).

Magyarországon látni olyan romlott templomokot", s felteszi a kérdést, miért nevezik a magyarok a templomosokat „veres barátoknak", s hogy „volt-é lakások Erdélyben?"[129] Az egyetlen magyar történelmi vonatkozású, hosszabb história az I. Ulászló [tévesen V. Lajosnak nevezett] magyar király és II. Murád szultán által megvívott 1444. évi várnai csata elbeszélése, melyben Mikes a magyarok esküszegését és a törökök természetfölötti segítséggel aratott győzelmét emeli ki.[130]

Összegzés

A korábbi kutatások túlnyomó többsége az önéletrajzi műfajokat, köztük a memoárt és a vallomást, valamint az irodalmi levelet – a naplóval, az útibeszámolóval, a dialógussal, az esszével és néhány más műfajjal együtt – a nemfikciós műpróza körébe sorolta.[131] Rákóczi és Mikes itt elemzett művei esetében ez a hozzárendelés problematikus, s pontosabbnak tűnik a félfikciós műpróza terminus használata. A fikcionális–nemfikcionális szembeállítás túlságosan merev kategóriákat eredményez, s nem számol az átmeneti formák lehetőségével. Rákóczinál és Mikesnél egyaránt megfigyelhető a fikció és a nemfikció közti gyakori ingadozás. Az önábrázolás színpadaiként a három mű a szerzői fikció eltérő változatait képviseli: míg Mikesnél többnyire valóságos alakok lépnek fel egy alapvetően fiktív kontextusban, Rákóczi rejtve alkalmazza a fikciót az önéletrajzi szövegekben.

Rákóczi célja nem csupán saját maga előnyös megörökítése a történelemben a „tényszerű" értelmező feldolgozása révén, hanem szeretné megérteni az életet és a saját „én"-jét. A *Confessio* és a *Mémoires* társadalmi kommunikációs eszközök, melyek visszatekintő módon ábrázolják, stilizálják át és „racionalizálják" az életét, illetőleg annak egy részét. Mindkét műben politikai paradigmák és vallási gondolati alakzatok lépnek kölcsönhatásba az önészlelés és önleírás mintázataival. A *Confessio* a belső, a *Mémoires* a külső történéseket állítja előtérbe, miközben mindkét mű, bár eltérő modalitású, alapvetően múltbeli tetteket, felismeréseket, meggyőződéseket és hiteket reflektál, és próbál meg utólag igazolni. Mindkettőben vezérmotívumnak számít a ragaszkodás egy korábbi döntéshez; fő feladatuk a szuverenitás-gondolat igazolása, a száműzetésben veszélybe került identitás megerősítése és védelme, a fenyegetettség, a menekülés és az elmagányo-

129 Uo., 166 (71. levél).

130 Uo., 359 (203. levél).

131 Vö. pl. Klaus Weissenberger, *Die Gattungen der nicht-fiktionalen Kunstprosa im NS-Exil: Verkannte Formen literarischer Identitätsbestätigung* (Berlin: Erich Schmidt, 2017).

sodás irodalmi feldolgozása.[132] Rákóczi megkísérli, hogy politikai, diplomáciai és katonai vereségeit erkölcsi győzelemként ábrázolja. Mindez alapvetően befolyásolja a Magyarországról rajzolt képet.

Rákóczi és Mikes eltérő módon viszonyul a „haza" fogalmához; a három mű Magyarország-, illetőleg Erdély-képeiben különböző arányban és más-más módon jelenik meg tényszerűség, valóságközeli ábrázolás és fikció vegyítése. A három tényező viszonyának fő jellemzői a *Confessió*ban az elbeszélő gyakori perspektívaváltása; a tények, a fikció és a félfikció közti állandó ingadozás; az életút tudatosan teologizált, vallási-mitikus áthangolása. A fikció gyakran a hitelesség létrehozásának eszközéül szolgál, s előfordul, hogy gyermek- és ifjúkori traumákból, szándékolt szubjektivitásból vagy a nevelés sajátosságaiból eredeztethető. Miközben Rákóczi számos eseményt és jelenséget többé-kevésbé valósághűen rögzít, változatosan alkalmazza az irodalmi átformálás és retorikai szerkesztés eszközeit. A megváltozott viszonyoknak és saját célkitűzésének megfelelően válogat a múlt eseményeiből, miközben több körülményt szándékosan elhallgat. Azzal, hogy újra és újra önmagát vádolja, valójában felmentést remél az olvasótól. Nem tematizálja kellő világossággal személyes felelősségét a történtekért, s igyekszik áldozatként bemutatni önmagát. Úgy törekszik a „tárgyilagosság"-ra, hogy a magyar történelem számára fontos eseményeit és az ország aktuális helyzetét a saját politikai és katonai törekvéseinek szempontjából, az önigazolás igényével ábrázolja. Több ponton csúsztatást és a rendi-fejedelmi nézőpontból adódó elfogultságot találunk a Habsburgok magyarországi szerepének megítélésében.

A *Mémoires* személyes tanúságtétel egy politikai-katonai kísérletről, egyben részleges felelősségvállalás a történtekért. Egyszerre fejez ki egy politikai gondolatot, egy morális magatartást és egy vívódásban kiharcolt meggyőződést. Előtérbe lép a történetírói szerep, a résztvevő és szemtanú krónikási attitűdje, s megfogalmazódik a magyar rendi társadalom bírálata. Rákóczi tisztában volt az emlékirat készítésének szabályaival, ismerte a műfajjal kapcsolatos elvárásokat, s tudta, az emlékirat történeti dokumentum jellegéhez kevéssé illik a spirituális hang és önértelmezés. A nemzeti, történelmi feladatok végrehajtását, a hadvezér és politikus tetteit állítja a középpontba, s bár kevesebb a személyes megszólalás, itt is többször bevallja a maga és nemzete „hibái"-t. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, a két mű a magánember és a politikus-hadvezér Rákóczi kétféle énjét vetíti ki, irodalmiasítja és mitizálja, részben eltérő eszközökkel. Mindkét mű Magyarország-képében kü-

132 Gábor TÜSKÉS, „Psychomachie d'un prince chrétien: au carrefour des genres autobiographique et religieux. François II Rákóczi: *Confessio peccatoris*, I–II", *Chroniques de Port-Royal* 66 (2016): 401–426; 67 (2017): 323–341.

lönböző valóságszintekkel kell számolnunk, melyek közül az egyik az önéletrajzi elbeszélés, az emlékezés és értelmezés szintje. Tényszerűség és fikcionalitás, fikció, félfikció és nemfikció csak együtt, egymás viszonylatában érvényesek.

Rákóczi szabadságkultusza szorosan kötődött a magyar függetlenségi hagyományhoz, azon belül különösen a 17. századi szabadságküzdelmekhez.[133] Ennek folytatását Istentől rendelt kötelességnek, küldetésnek tekintette. Szabadságfogalma magában foglalja a szabad királyválasztást, a törvényeket megsértő uralkodó elleni felkelés jogát, a nemesi kiváltságokat és a törvények megtartását; beletartozik a független állam, az ország érdekeit szolgáló gazdaságpolitika, az ipar és kereskedelem fejlesztése, valamint a műveltség terjesztése. A célokat a különböző társadalmi rétegek, népek és felekezetek összefogásával, fegyveres harccal akarta elérni.

A *Törökországi levelek* olyan irodalmi diskurzus, melynek jelentését Mikes a fiktív címzett felé fordulás gesztusában rejti el. A gyűjtemény fő műfaji jegye a misszilis *lettre familière* művészi imitációja. Mikes a fiktív levél, az önéletírás és a napló fomáival kísérletezik, miközben sűrűn alkalmaz ironikus tükrözéseket és töréseket. Megmutatja, hogy a tényekkel való fikcionális játékban lehetséges az önéletrajzi elbeszélés, mely ugyanúgy tudatában van a tények konstruáltságának, mint a fikció valószerűségének. A fiktív címzett mintegy pótolja a szülőföld, a rokoni kapcsolatok és egy élettárs hiányát, egyben befogadói hátteret nyújt, és lehetőséget biztosít a levélírónak a haza képének ébrentartására. Az irodalmi levél potenciálját és az Erdélyre való utalásokat Mikes eszközként használja saját arcképének megkonstruálásához és önmaga meghatározásához. Változatosan alkalmazza, variálja, és következetesen a fikciónak rendeli alá a műfaj retorikai alakzatait, a tényeket és olvasmányainak anyagát. Perspektívája a fejedelem szolgálatába fogadott, abban mindvégig kitartó, franciás műveltségű, a felvilágosodás küszöbén álló erdélyi nemesé. Kritikusan ábrázolja az elhagyott haza nevelési viszonyait, miközben rejtett módon jeleníti meg kenyéradójáétól eltérő felfogását az életét alapjaiban megváltoztató szabadságharcról, az emigráció értelméről és a szabadság mibenlétéről.

133 Köpeczi, *A bujdosó*..., 558–559.

Tóth Kálmán

Tarnai Andor Hungarus-hazafiság koncepciójának politikai gondolkodástörténeti vonatkozásai

Tanulmányomban a Tarnai Andor által egy szállóige történetét példaértékű alapossággal feltáró *Extra Hungariam*... kismonográfiájában[1] kidolgozott „Hungarus-tudat" koncepció politikai gondolkodástörténeti vonatkozásainak feltérképezésére teszek kísérletet.

A közösségi tudat valamennyi szinkrón és diakrón megjelenési formája rendelkezik politikai relevanciával, hiszen ami közösségképző erővel bír, az túlmutat a privát szférán, közügy, vagyis politikum. A politikai tevékenység alapvető keretei a nemzethez és az államhoz való tartozás. Az ezekhez való viszony tisztázása, még abban az esetben is, ha ez tagadás formájában nyilvánul meg, megkerülhetetlen valamennyi politikai cselekvésre törekvő egyén számára.

A politikai közösségi identitásokat alapvetően meghatározó két tényezőről azonban könnyen belátható, hogy nem állandó, kezdettől fogva létező dolgok, hanem történeti képződmények, és így a hozzájuk kapcsolódó identitások is változáson mennek keresztül. Míg az állam fogalma egy adott területre kiterjedő politikai, gazdasági és kulturális folyamatokat ellenőrzés alatt tartó uralmi struktúraként történetileg viszonylag jól behatárolhatónak bizonyult, az állam történeti vizsgálatával kapcsolatos viták az adott állam jellegzetességei, és általában nem az államiság megléte körül alakultak ki, ezzel szemben a nemzet fogalma mindig is jóval problematikusabb volt. A modern korban a nemzethez való tartozás igen erős érzelmi alapú kötődést jelent, melyet számos tényező, különösen a közös nyelv, kultúra és a (gyakran fiktív) közös származás tudata határoz meg.

1 Tarnai Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Modern filológiai füzetek 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969).

Az elméleti keretek ezen szükségszerűen csak vázlatos és elnagyolt számbavétele után rátérhetünk Tarnai „Hungarus-tudat" koncepciójának megvizsgálására. 1969-ben megjelent kismonográfiájában az *Extra Hungariam non est vita, et si est, non est ita* szállóigét a magyar nemesi önelégültség és szűklátókörűség megnyilvánulásaként értelmező Szekfű Gyulával[2] szemben a Magyar Királyság nem magyar anyanyelvű állampolgárai Magyarországhoz, a szülőföldhöz való viszonyának kifejezéseként magyarázta, mely közösségi ideológia jelszava volt, és pontosan megfelelt a kor s a csoport patriotizmusának.[3] Mindezt alapos filológiai kutatómunka alapján a 17. századtól a 18. század közepéig tartó időszak főként német, illetve szláv[4] anyanyelvű értelmiségéhez köti. Munkája IV. részében tett kísérletet ezen réteg közösségi tudatának körvonalazására.[5]

Tisztában van a nemzetfogalom történetileg változó mivoltával és az ezzel kapcsolatos, vizsgálatához felhasználható kutatások hiányosságaival: „Az optimális az lenne, ha a feudális kor rendi szakaszának nemzet- és hazafogalmáról jól kidolgozott kép állna rendelkezésre",[6] továbbá

> [b]aj még az is, hogy az eddig megjelent elmefuttatások a magyar nacionalizmust jobbára úgy tárgyalták, mintha az nem a feudális Magyarország ideológiájából fejlődött volna ki, melyben annak idején a nemes és a magyar vagy nem-magyar polgár a maga módján egyformán osztozott, s amit lehetett, mindegyik átvett belőle a polgári nacionalizmus XVIII. század végén kezdődő korszakába. A szállóige története pedig a közösségi tudat „magyarországi" szakaszába, annak is utolsó periódusába esik, s ha csak némi eredményt akarunk is elérni, jelentését, értelmét ebben az összefüggésben, a kor általános fejlődési tendenciájának megfelelően a nemesi és a polgári szemlélet elkülönülési folyamatában kell keresnünk.[7]

Véleménye szerint a szállóigét polgári szinten élő, nem-nemes egyházi értelmiségiek használták, néhány évtized múlva fiaik világi értelmiségi funkciót tölthettek be, anyanyelvük nem a magyar volt. Mindez a folyamat felidézheti a későbbi évtizedek

2 Vö. Szekfű Gyula, szerk., bev., *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790-1848*, Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1926), 30–31.

3 Tarnai, *Extra Hungariam*..., 57.

4 A 19. század közepe előtt tudatosan kerülném a „szlovák" megnevezés használatát, mivel ez a 19. századi nemzetépítő törekvések eredményeként vált csak általánosan elfogadottá a történelmi Magyarország magyarul tótnak nevezett, a cseh nyelvhez közel álló szláv nyelvjárásokat beszélő, korábban egységes köznyelvvel és nemzettudattal nem rendelkező lakosainak önmegnevezéseként.

5 Tarnai, *Extra Hungariam*..., 57–62.

6 Uo., 57.

7 Uo., 58.

értelmezési kísérletei közül Bíró Ferenc laicizálódás-koncepcióját,[8] míg a „polgári szint" nem a „burzsoá", tehát tőketulajdonos polgárra utal, hanem a szabad királyi városok „régi polgárságának" a polgári értelmiség (Bildungsbürgertum) társadalmi szerepköre felé mozduló csoportjaira vonatkozhat.

Az imént hivatkozott részekben több, a kor hivatalos marxista ideológiájához tartozó fogalom is előkerül. Vizsgálódásunk tekintetében „a feudális Magyarország ideológiája" tűnhet a legérdekesebbnek. Maga a Tarnai által használt kifejezés visszavezethető a kismonográfiában többször hivatkozott Molnár Erik történész, marxista főideológus, a Történettudományi Intézet volt igazgatójának *Ideológiai kérdések a feudalizmusban* című 1961-es tanulmányára, mely a *Történelmi Szemle*ben jelent meg.[9]

Molnár Erik az *ideológia* fogalmát doktriner marxista módon a gazdasági- és osztályérdekre vezeti vissza, az egyes társadalmi berendezkedések véleménye szerint egymástól gyökeresen különböző ideológiáját a mindenkori uralkodó osztály ideológiájával azonosítja. Értelmezésében „a feudális közösségi ideológia a feudális társadalom objektív tényeinek a visszatükröződése, s minthogy ezek a tények gyökeresen különböznek a polgári társadalom alaptényeitől, a feudális közösségi ideológia is gyökeresen különbözik a polgári nemzeti ideológiától, még ha a nemzet vagy a haza fogalmára támaszkodik is."[10] A „haza" gondolatának előtérbe kerülését a 17–18. századi Habsburg-ellenes mozgalmak időszakának eszmei hátteréhez köti. A hazát itt „a nemesek hazájával" azonosítja.[11] Ezzel párhuzamosan viszont „kialakult a Hungarica natio fogalma", mely „a magyar állami közösség, leginkább a külföld felé vetített képében. Ebbe már mindenki beletartozik, s ebben az értelemben magyar, Hungarus, aki az államközösség tagja, rendi és nemzetiségi különbség nélkül, a szlovák jobbágy éppúgy, mint a német polgár, vagy a horvát úr. Ez lényegében a mai állampolgárság feudális formája."[12] Ebben az idézetben lényegében készen áll a Tarnai által képviselt Hungarus-tudat fogalma, mely csak annyiban árnyalja Molnár Erik meghatározását, hogy azt kifejezetten a nem magyar anyanyelvű, előbb egyházi, majd fokozatosan laicizálódó értelmiséghez kapcsolja mint a Magyar Királysághoz fűződő patriotizmusának megnyilvánulását, területi alapú közösségi tudatát.

Tarnai igazodik a kismonográfia keletkezési idejének ideológiai elvárásaihoz, látszólag egyetértően hivatkozik Molnár Erikre, de valójában a marxista főide-

8 Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 23–41.
9 Molnár Erik, „Ideológiai kérdések a feudalizmusban", *Történelmi Szemle* 4, 4. sz. (1961): 261–283.
10 Uo., 265.
11 Uo., 267.
12 Uo., 268.

ológus nézeteivel szembenálló kijelentéseket is tesz, hiszen már idézett állítása, miszerint „az eddig megjelent elmefuttatások a magyar nacionalizmust jobbára úgy tárgyalták, mintha az nem a feudális Magyarország ideológiájából fejlődött volna ki, melyben annak idején a nemes és a magyar vagy nem-magyar polgár a maga módján egyformán osztozott”,[13] valójában Molnár Erikre is vonatkoztatható, aki szerint a 18. század második felére majdnem nyomtalanul eltűnt a magyar etnikumú nemesség és jobbágyság állandó politikai érdekközösségének korábban Bocskai és Rákóczi által megteremtett, általa hamisnak bélyegzett fogalma.[14] A „Hungarica natio” fogalmát felváltó „polgári magyar nemzet” Molnár szerint „nem fokozatosan jött létre”. „A polgári nemzet elemei *együttesen* teszik ki a polgári nemzetet.”[15] Mindez akár a modernista, konstruktivista nemzetfelfogás előzményének is tekinthető. A Molnár Erik szövegében megfigyelhető ortodox marxista, osztályharcos retorika megnehezíti annak pontos rekonstruálását, hogy Molnár valójában mely jelenségeket tartotta történetileg valóban létező dolgoknak, és melyeket a „polgári” történetírás „hamis” konstrukcióinak.

Politikai gondolkodástörténeti megközelítésben a Hungarus-tudat felbomlásának folyamata bizonyulhat a Tarnai szövegében felvázolt folyamatok közül a legproblematikusabbnak. Ennek kifejtéséhez először vázlatosan foglaljuk össze a Tarnai által a Hungarus-patriotizmussal kapcsolatban megfogalmazott főbb állításokat: a *Hungarica natio* fogalma által leírható állami közösség leginkább a külföld felé vetített képekben nyilvánult meg, és ebben a keretben az ország valamennyi lakosa az államközösség tagja, rendi és nemzetiségi különbség nélkül. (Molnár Erik nyomán.)[16]

Tarnai a következő fogalmakkal írja körül ezt a jelenséget: Hungarus-korszak, „Hungarus”-ok, „Hungarus”-hazafiság;[17] feudális egyenlőség, nem tényleges; régi országhoz való ragaszkodás; „nem differenciál élesen se társadalmi, se nemzeti különbség szerint, mert [azok] még nem erősödtek osztály- és nemzeti különbségekké, és nem alakult ki az ideológia, amely akár az egyik, akár másik szempont szerint a belső feldarabolást indokolhatta volna.”[18] Az osztálykülönbségeknek a vizsgált korszakban való meglétét tagadó kijelentés valójában élesen

13 Tarnai, *Extra Hungariam*..., 58.
14 Vö. Molnár, „Ideológiai kérdések...”, 275–278.
15 Uo., 268 (kiemelés az eredetiben).
16 Tarnai, *Extra Hungariam*..., 82–84.
17 Uo.
18 Uo., 84 (kiemelés tőlem – T. K.).

szemben áll a marxizmus *Kommunista kiáltvány*ban[19] is megfogalmazott alaptételével, mely szerint a történelem osztályharcok története, és minden osztálytársadalmat a szembenálló osztályok antagonisztikus, feloldhatatlan érdekellentéte jellemez, ez azonban nem tűnt fel az illetékeseknek, hiszen benne maradt a kinyomtatott szövegben.

A VI. fejezetben arról olvashatunk, hogy a Hungarus értelmiség a külföld felé az ország jó hírnevét védelmezi.[20] Ezt a *historia litteraria* műfajával kapcsolatos újabb kutatások is meggyőzően alátámasztják.[21] A jelenség felbomlásának folyamatát az azt felváltó új korszak jellemzésével vezeti be. A 92. lapon írja, hogy a felvilágosodás kora íróinak szövegeiben (Batsányi Jánost, Péczeli Józsefet és Kármán Józsefet hozza fel példaként) feudális állampolgárságról már nincsen szó, ezekben a magyar polgári nemzeti tudat, a nacionalizmus korai fázisa érhető tetten, mikor az értelmiség az anyanyelvű nemzeti kultúra szeretetére neveli az „igaz" nemességet, előkészítve a reformmozgalom, a polgári átalakulás korát. Megállapítja, hogy a szállóige Bél Mátyásnál előforduló legtökéletesebb alakjának felbomlása, a források leleplezése egybeesik a közösségi tudatban a feudális állampolgárságot felváltó polgári nemzeti gondolattal.[22]

A VII. fejezetben[23] a szállóigét hordozó feudális állampolgárság ideológiájának felbomlására Severini János munkásságát hozza fel példának, aki a Hungarus patrióták jelszavát az ismeretlenség homályába vesző olasz humanistához, Caelius Rhodiginushoz utalta vissza. Nemzetisége: „Slavus", társadalmi állását tekintve polgár. A selmecbányai evangélikus iskola rektora. Severini szerint a pannonok szlávok voltak, szerinte ők az őslakosok. Tarnai szerint Severini már egyedül a szlovákok (!) történetírója, nem Magyarországé.[24] A Severini által végzett tudatos illúzió rombolás megállapítása szerint segítette a nem magyar anyanyelvű értelmiséget, hogy népeik önálló nemzetekké fejlesztésében töltsék be hivatásukat.[25] A 18. század hetvenes éveiben a Magyar Királyság területének lakossága nemzetekre hasad szét, ezzel a feudális, régi ország egysége ebben a vonatkozásban megszűnik.

19 Karl Marx und Friedrich Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei* (London: J. C. Burghard, 1848).

20 Tarnai, *Extra Hungariam*..., 85–92.

21 Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla és Tüskés Gábor, szerk., *Historia litteraria a XVIII. században*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2006).

22 Tarnai, *Extra Hungariam*..., 92.

23 Uo., 93–101.

24 Uo., 93–97.

25 Uo., 98.

A Hungarus patriotizmus virágkora az 1690–1770-es évekig terjedt, „s értelmetlenné válva eltűnt, amikor a régi Magyarország népei a nemzeti fejlődés polgári útjára léptek."[26]

Ez az utolsó kijelentés, melynek hátterében a történelmi szükségszerűség marxista elképzelése rekonstruálható, egyúttal retrospektív indíttatásúnak is tekinthető, a Trianon utáni helyzetből indul ki, azt elkerülhetetlennek, sőt szükségszerűnek tételezi, és a múltban az ehhez vezető folyamatokat emeli ki, a végeredmény tükrében mellőzve az ebbe a lineáris és teleologikus folyamatként elképzelt történeti fejlődéskoncepcióba nem illeszkedő tényeket. Valóban értelmetlenné vált a területi alapú patriotizmus a polgári fejlődéssel? Valóban teljesen eltűnt volna a nem magyar anyanyelvű országlakosok körében a Magyar Királyság területi egységéhez kötődő ragaszkodás? A nemzetiségek körében a történeti Magyarországhoz való hűség és az annak területi integritása melletti elköteleződés nem vezethet máshoz, mint teljes nyelvi-kulturális asszimilációhoz?

Mindezen kérdésekre nehéz pontos és tudományosan alátámasztható választ találni. Azt azonban érdemesnek tűnik szem előtt tartani, hogy a történelemben mindig is voltak alternatívák, és a jelenlegi helyzet nem szükségszerűen alakult úgy, ahogy alakult. Különösen érvényes ez a 19. század első felére, melyet a Habsburg Monarchia területén az ún. nemzeti ébredés korának tekintünk. Nehéz kérdés az is, hogy az utólagos történészi vizsgálat során az elemző adhat-e igazat valamely akkori álláspontnak, törekvésnek. Viszont azzal is tisztában kellene legyünk, hogy a történész utólagos értelmezői pozíciója se nem objektív, se nem semleges, még akkor sem, ha tudatosan erre törekszünk is. Talán ide illőek Szekfű Gyula 1926-ban megjelent sorai: „Aki [...] a mai ideális követelményekhez mérné a szemünk előtt elvonult nyelvi küzdelem tényeit, az így anachronizmus és történetellenes szemlélet hibájába esnék."[27] Itt a jeles történész minden bizonnyal a nemzeti önrendelkezés wilsoni elvére gondolhatott. A kortól független etikai dimenzió azonban tőle sem idegen. Szerinte „az ahisztorizmus veszedelme nélkül"[28] alkalmazható kritérium a nemzetiségi kérdésben, hogy az általános emberi szférában a humanizmus érdekeit sem szem elől tévesztve az adott nemzeti mozgalom vezetői a saját közvéleményükkel szemben is határok közé akarják-e szorítani mozgalmukat. Ez a jelenség Szekfű szerint egyedül a magyar mozgalomnál figyelhető meg, példaként Széchenyi alakját hozza föl, aki az evangéliumi felebaráti szeretet elvét hangsúlyozva ostorozta a magyarosítás túlkapásait 1842-es akadémiai be-

26 Uo., 100 (kiemelés tőlem – T. K.).
27 Szekfű, *Iratok a magyar*..., 204–205.
28 Uo., 205.

szédében, mely szerint a magyar nyelv hivatalossá tétele történeti jogon legitim, de a nem magyar anyanyelvű lakosok asszimilációra kényszerítésére nincs joga a magyar nemzeti mozgalomnak.[29]

A történettudományban elterjedt nézetnek tekinthető a nemzetiségi mozgalmakat a magyar nyelvnek a latin helyetti hivatalossá tételére irányuló törekvésekkel magyarázni, és az ez ellen fellépő törekvéseket legitimnek tekinteni. Megfontolandók azonban „az érem másik oldalát" képviselő érvek is. A Tarnai által a szállóige kontextualizálásának kapcsán joggal bírált Szekfű Gyula *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790-1848* című, 1926-ban megjelent forrásgyűjteményének előszavában (az előbbi idézetek is innen valók) a korban meghatározó irredenta gondolkodásmódba illeszkedve a következőket írta:

> Végre is itt az ideje annak, hogy a magyarság világos képet alkosson magának arról, hogy miként szabadult meg az évszázadokon át uralkodó latin nyelvtől és miként, minő harcok árán, szinte hatvan esztendős küzdelmekben szerezte meg magának azt, ami akkor már minden európai nemzet természetes jogának tünt fel: hogy a saját nyelvén intézze államügyeit. Azt, amit franciának és németnek uralkodói adtak meg, azt, amit oláh és szerb is akadálytalanul gyakorolt, annak használatbavételét Magyarországon félszázadnál tovább akadályozták a nemzet szerencsétlen körülállásai.[30]

Végül kitekintésként néhány példát szeretnék még felhozni az állampolgári alapú patriotizmus továbbélésére, amelyek árnyalni látszanak a Tarnai által a Hungarus-tudat 18. század második felében történt szükségszerű eltűnésével kapcsolatban megfogalmazott tézist.

Szekfű szerint az 1840-es évekre a német eredetű városi polgárság nagy tömegei önként csatlakoztak a magyar kultúrközösséghez: „A városok többsége még a rendi korszakban, a régi német polgárcsaládok uralmát fenntartó városi szervezetben egymás után kimondá, hogy a városi jegyzőkönyvek, hirdetmények nyelve, az iskolai tannyelv magyar lesz, s erről a kormány magas körei csak titkosrendőri levelezők utólagos sóhajtásaiból értesültek."[31]

Ehhez kapcsolódóan figyelemre méltó lenne például a soproni polgárság által hordozott identitás folytonosságának vizsgálata, amely szembetűnően eltér a magyarországi nem magyar anyanyelvű lakosok által tipikusan képviselttől.

29 Vö. Uo., 205–208.
30 Uo., 1.
31 Uo., 204.

Szintén Sopronhoz kötődik a Győrhöz közeli Rábaszentandráson, gróf Festetics Ignác magyar jobbágyának fiaként született Kis János szuperintendens, aki gyerekkorát színmagyar környezetben töltötte, a német nyelvet csak soproni líceumi tanulmányai idején sajátította el, és 1808-tól, már elismert magyar íróként, a magyar nyelv hivatalossá tételének elkötelezett híveként mégis a soproni német ajkú evangélikus gyülekezet lelkészeként működött.[32]

Az ő pályafutása felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar nemzeti eszme képviselőiben is megvolt a tolerancia készsége a másik nyelvének elfogadására, illetve a magyar kultúra művelése és a magyar nyelv hivatalossá tétele melletti elkötelezettség nem jelentette szükségszerűen a nem magyar anyanyelvű lakosok beolvasztásának törekvését.

Erre a szemléletre utal Szilágyi Márton felismerése is a Vörösmarty *Szózat*a által képviselt haza-koncepcióról, miszerint a vers „a XVIII. századi hungarus-tudatra emlékeztető pozíciót és haza-koncepciót fogalmaz meg, s ez összefügghet azzal, hogy fordításai és parafrázisai már a megjelenése utáni időktől kezdve igen komolyan jelen voltak a Magyar Királyság, illetve a Habsburg Birodalom nem magyar nyelvű népeinél is."[33] A *Szózat* recepcióját Szilágyi kapcsolatba hozza a magyarországi nemzetiségeknél a reformkorban is kimutatható haza-központú közösségi tudat hagyományaival.[34]

Jelen tanulmány keretein túlmutató vizsgálatokra lenne szükség ezzel kapcsolatban, viszont az már most látható, hogy a területi alapú patriotizmus nem tekinthető szükségszerűen felbomlottnak az 1770-es évekre, hanem bizonyos vonatkozásaiban a későbbi évtizedekben, sőt évszázadokban is kimutatható.

32 Kis János, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve. Első közlemény: Nevendékségét, professzorságát és predikátorságát tárgyazó emlékezések* (Sopron: Özvegy Kulcsárné' betűivel, 1845), 212.

33 Szilágyi Márton, „Vörösmarty *Szózat*a és a korabeli politikai diszkurzus", in *Tiltva, tűrve, imádkozva, énekelve: Tanulmányok a* Szózat*ról*, szerk. Szalisznyó Lilla, Hagyományfrissítés 5, 15–25 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 24.

34 Szilágyi, „Vörösmarty *Szózat*a...", 24–25.

„...FORMULÁK ÉS ALKALOM [...] FOLYAMATOS TOVÁBB-HAGYOMÁNYOZÓDÁSA”

Szörényi László

Magyar vonatkozások Tito Strozzi *Borsias* című eposzában

A Janus Pannonius kritikai kiadás II/1. kötete, amely az elégiákat tartalmazza, az appendixben – nagyon helyesen – közli Tito Vespasiano Strozzi Janus Pannoniushoz írott elégiáit, így az *Arbiter Idaeus…* kezdetűt is.[1] Ez az a vers, amelyről Huszti József úgy gondolta, hogy tulajdonképpen nem úgy tartozik bele ebbe a híres gyűrűs verssel kezdődő levélváltás-ciklusba – amelyről sok izgalmasat írt már azóta Ritoókné Szalay Ágnes, Pajorin Klára és Jankovits László –, hogy csak az egymásnak küldött versek időrendjét vették alapul az egyes kódexek összeállítói, hanem úgy kellene inkább tekinteni, mint a költői verseny tulajdonképpeni tárgyától kissé eltávolodó lezárást vagy, ahogyan Huszti mondja, „kísérő költeményt", amelyben Strozzi elismeri, hogy vissza fog térni a szerelmi költészet miatt elejtett hőseposzi műfajhoz! (Kétségtelen, hogy ilyen terveiről már a Janusszal való verseny előtt is vannak megbízható adataink.)[2] Úgy érzem egyébként, hogy Huszti minősítését az elégia kísérővers-jellegéről így fogta fel már a Teleki-kiadás is, hiszen az abban a második könyv ötödik elégiájaként szereplő

1 Ianus Pannonius, *Opera quae manserunt omnia,, Volumen II, Elegiae, Fasciculus 1, Textus*, edidit, praefatus est et apparatu critico instruxit Iulius Mayer, similia addidit Ladislaus Török (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 172–173.

2 Vö. Huszti József, *Janus Pannonius* (Pécs: Janus Pannonius-Társaság, 1901), 126–129; Ritoókné Szalay Ágnes, *Humanisták verses levélváltása*, in Ritoókné Szalay Ágnes, *„Nympha super ripam Danubii": Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 58; Pajorin Klára, *Janus* Annalesának legendája, in *Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. Bartók István, Jankovits László és Kecskeméti Gábor, 73–78 (Pécs: Művészetek Háza–Pécsi Tudományegyetem, 2000); Jankovits László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Humanizmus és reformáció (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

verset az egész ciklus legelejére helyezte, tehát érezhette, hogy az itteni ígéret nem a korábbi vitára vonatkozik, nem a két költő közötti korábban is vitatott kérdésre – tehát hogy a szerelem elítélendő vagy pártolandó költői tárgy-e – adott válasz, hanem annál általánosabb, a tudós bajtársnak, Janusnak szóló önvallomása Strozzinak a saját költői pályája felépítésének szándékáról.

Ha viszont ez így van, akkor tartalmaznia kell mégis olyan választ, amely reagál valamiképpen a Janus által eléggé imperatív modorban felsorolt költői témákra, amelyek a szerelmi tárgy helyett egy mai, vagyis modern költőnek választhatók eposzírás céljára. Ezek között egy van, amelyiket nem csupán politikai és dinasztikus-patrónusdicsőítő célok javasolhatnak valakinek, hanem az, hogy európai keresztények vagyunk: ez nem egyéb, mint a török elleni közös harc, amelynek immár mártírja is van, vagyis a Várnánál elesett magyar–lengyel király, Ulászló! Aki ráadásul nem valami pogány istenekért vagy az ő támogatásukkal vagy őellenük harcolt, hanem a valóságos igaz Isten bajnokaként.[3]

Ecce autem gentes adversum iusta profanas,
Numine pro vero Pannones arma ferunt.
Horum bella potes mansurae tradere famae,
Et tot praestantes occubuisse viros;
Cum quibus et regem validis cecidisse sub armis,
Pro sacra aeterni religione Dei.

S fegyvert fogtak a jogtiprók, a hitetlenek ellen
bátran a pannónok, lásd, igaz Istenükért:
róluk is írhatsz, hadd őrizze a fennmaradó hír
harcaikat s elesett, nagynevü hőseiket;
ott küzdött a vitézek közt s elhullt a király is,
vallásunk, az örök szent Atya bajnokaként.

(Kerényi Grácia fordítása)

Hallatlanul fontos, hogy végre a századokig lappangó és mindenki által elveszettnek hitt *Borsias* Paul Oskar Kristeller jóvoltából előkerült, Walter Ludwig pedig kiadta, mert így bebizonyosodhatott, hogy Strozzi igenis komolyan vette azt a különbségtételt, amit a játékos célra felhasználható vagy átlátszó allegorizá-

3 Vö. Szörényi László, „Karddal és pennával: Janus Pannonius és a Hunyadiak”, *Tiszatáj* 63, 2. sz. (2009): 49–56.

lásra alkalmazható mitológiai istenek és a valóságos Isten közé tett a vele levelező Janus Pannonius. Azóta egy egész könyv keletkezett, mégpedig kiváló könyv, amely a 15. századi latin eposz történetét tárgyalja ebből a szempontból, és amely könyvnek egyik főhőse éppen Strozzi és a *Borsias*.[4] Mivel azonban sem Ludwig, sem Peters nem ismerik a Janus Pannonius-szakirodalmat, sőt még a vele kapcsolatos Galeotto-szakirodalmat sem, valamint az olasz szakirodalom – tisztelet a kivételnek – nem vett tudomást Ludwig alapvető kiadásáról, ezért nem elégedhetünk meg azzal, hogy kikapcsoljuk Janust Strozzi költői fejlődéséből. Lássuk tehát néhány magyar vonatkozású példán, hogy mit tudott kezdeni a példaként állított várnai csatával Strozzi?!

Strozzi talán az egyetlen az egész olaszországi, bármely nyelven írott irodalomban, aki Attilát szentnek vagy isteninek nevezi. Az általa alkalmazott jelző a *divus*, amely a *divinus*ból rövidült, és amely teljességgel megfelel a görög *theiosz* szónak, amelyet isteni születésű vagy isteni jellegű hősökre alkalmaz Homérosz. Nem tudjuk, hogy Strozzi vajon arra gondolt-e, hogy itt is érvényesítenie kell azt a krisztianizáló tendenciát, amelyet az egész költeményben használt a mitikus apparátus áthangolására, tehát azért nem írta azt Attiláról, ami pedig szokásos volt az itáliai és a francia hagyományban, hogy „flagellum Dei", vagyis Isten ostora, mert azt túlságosan biblikusnak tarthatta volna, hiszen ószövetségi eredetű megjelölésről van szó, az Úr népével ellenséges népekre vagy királyokra használták, és nem illett volna össze az ő Jupiterével, akit erőteljesen közelített a kereszténység mindenható Atyaistenéhez. Lássuk tehát az idézetet:

> Est prope Sandalidem ripam haud ignobilis ora,
> prima Vigentinos profugos ubi tecta recessu
> fama patres posuisse refert, asperrima divi
> cum rabies Atilae Latias saeviret in urbes.[5]

4 Christian Peters, *Mythologie und Politik: Die panegyrische Funktionalisierung der paganen Götter im lateinischen Epos des 15. Jahrhunderts* (Münster: Universitäts- und Landesbibliothek, 2016). Vö. Peters egy másik tanulmányát: Christian Peters, *Iustas in iras?: Perspectives on Anger as a Driving Force in Neo-Latin Epic, in Discourses of Anger in the Early Modern Period*, eds. Karl. A. Enenkel and Anita Traninger, Intersections 40, 261–286 (Leiden–Boston: Brill, 2015).

5 Tito Strozzi, *Die Borsias: Ein lateinisches Epos der Renaissance*, hg., eingeleitet und kommentiert von Walter Ludwig, Humanistische Bibliothek, Reihe II, Texte 5 (München: Wilhelm Fink Verlag, 1977), 106, *Liber III*, 7–10.

(Prózai fordításban: a Sandalo folyó partján van egy igencsak nemes hely, amelyről azt tartja a fáma, hogy először nyújtott menedéket a voghenzai menekülteknek, amikor a szent [vagy: isteni] Attila fékezhetetlen dühe őrjöngött a városok ellen.)

Ariosto – nyilván követvén Boiardót, valamint Boiardo nagybátyját, magát Strozzit, mint ahogyan az viszont Niccolò da Casola *La guerra d'Attila* című franko-venetói, erősen archaikus nyelven írott hatalmas verses regényét követi, amelynek főhőse Attila – átveszi azt a hagyományt, amely szerint nem csupán Velence köszönheti alapítását a tenger szigeteire menekült, Attila által elűzött, eredetileg Észak-Itáliában megtelepedett trójaiaknak, hanem még jó pár város lakói menekültek, ha nem is a tengerre, hanem a Pó áthatolhatatlan mocsarai között rejtőzködő lápi szigetekre. Ferraráról így ír:

Signor, qui presso una città difende
il Po fra minacciose e fiere corna;
la cui iuridizion di qui si stende
fin dove il mar fugge dal lito e torna.
Cede d'antiquità, ma ben contende
con le vicine in esser ricca e adorna.
Le reliquie troiane la fondaro,
che dal flagello d'Attila camparo.

A Pó, Uram, ide nem messze várost
fog át, óvón, mint öklelő, cudar szarv,
hatalma innen odáig hatályos,
ahonnan a tenger el s vissza nyargal.
Alulmarad szomszédai korához
mérten, de fölülmúlja mind arannyal.
A trójai maradék hozta létre
hajdan s Attila ellen óvta, védte.
(XLIII, 32.)

Megjegyzendő, hogy természetesen Strozzinak és minden költőnek, aki kötődik az Este-dinasztiához, minden oka megvolt arra, hogy a valóban békés diplomáciai egyensúlyra törekvő Ferrarának is megszerezzék azt a dicsőséget, hogy ők is ugyanúgy Attila elől menekültek el annak idején, mint a velenceiek ősei. Tudniillik a lehető legnagyobb ellensége Strozzi korában is Ferrarának maga a velencei állam volt! Ha valaki Attila elől menekült, az fölért a főnemességgel. Például

Franciaországban minden jobb város azzal dicsekedett, hogy az ő püspökét maga Attila nyúzta meg, tehát előkelőbb, mint a többi város.[6]

Egyébként az, hogy Strozzi biztosan pozitív értelemben használta a *divus*t, már csak onnan is kiderül, hogy van egy elégiája, amelyet Borso halálára írt (*Eroticon*, IV, 10), amely a római istencsászárok kultuszát felújítva az égen felragyogó új istenségnek nevezi az elhunytat, akit már a címben is szentnek nevez: *Ad divum Borsium*.[7] Én a magam részéről úgy gondolom, hogy a *Borsias* első felének megkomponálásakor Strozzi egyszerűen nem akarta megsérteni a lehetséges magyar humanisták és elsősorban Janus Pannonius érzékenységét azzal, hogy amúgy jó olaszosan sértegetné Attilát. Pedig, gondolom, Janus tizenhárom éves kora óta, amióta Ferrarába megérkezett, megszokhatta, hogy legjobb esetben barbár medvefinek csúfolták, igaz, hogy ő cserébe lekurvázta olasz iskolatársai édes jó római anyukáját, akik farkasilag voltak érdekelve. Egyébként is, Strozzi megígérte Janusnak, hogy most már tényleg komolyan veszi magát, ahogyan egy eposzköltőhöz illik, valamint beépítette, ráadásul a felsorolásban a többi nemzet élére, a magyarokat az eposz azon európai népei közé, akiket az 1458-ban Ferrarába jövő II. Pius a tervezett törökellenes keresztes hadjárat részeseinek akart megnyerni.

> Caesaris ecce ferox ductu Germania tecum
> bella parat. Getici iam pridem nominis hostes
> Pannonii tibi se iungunt acresque Boemi.
> Gallia sentit idem assiduis excercita bellis
> Hispanusque manu promptus divesque Britannus.
> Nec minor Illyricas gentes fortesque Liburnos
> ardor agit, nec clara Rhodos come ire negabit
> nequicquam insidiis tentata armisque Getarum.[8]

(Magyarul: immár veled, a császár vezetésével, a vad Németország is háborúra készül. A török névnek már korábban is ellenségei, a magyarok, hozzád csatlakoznak, és a harcias csehek. Ugyanezt érzi Franciaország is, amelyet folytonos háborúk dúlnak, és az erőskarú spanyol meg a gazdag angol. Nem kisebb láng hevíti a horvát–szlavón nemzeteket és a vitéz dalmátokat, de még a hírneves Rhodosz is megígérte, hogy társul, akármennyire is fenyegeti csellel és fegyverrel a török.)

6 Vö. Szörényi László, *Hunok és jezsuiták* (Budapest: Nap Kiadó, 2018[2]); Leena Löfstedt, *Attila, the Saintmaker in Medieval French Vernacular*, in *Attila: The Man and His Image*, eds. Franz H. Bäuml and Marianna D. Birnbaum, 65–74 (Budapest: Corvina Kiadó, 1993).

7 Vö. Strozzi, *Ein lateinisches*..., 264–265.

8 Uo., 136, V, 193–200.

Tehát nem lehetetlen, hogy Strozzi az egyetlen – nyilván vagy legalábbis nagyon valószínűleg Janus Pannonius hatására – az olaszországi középkori humanista és reneszánsz írók közül, aki megszenteli Attilát. Vele kapcsolatban tehát nem kell érvényesítenünk az Elek Oszkár által ajánlott sztoikus modort:

> Fejtegetésünkből kiderült, hogy az olasz mondák, N. da Casola eposa és a népkönyv [*Storia d'Attila* – Sz. L.] közös szellemet tükröznek, melyet csak az undor és a gyűlölet érzései értetnek meg velünk. Arany János Eteléjén népe ámulva csügg:
>
> Tudja egész had már csudáit az égnek
> S leborúl előtte, mint egy istenségnek.
> (Buda halála, IX. ének)
>
> Milyen messzire estünk az Etelét bálványozóktól! De a gyűlölet és az irtózat olyan eleven erők, mint a szeretet és a bámulat. Kíváncsiságunk éppúgy beférkőzik a gyűlölet, mint a szeretet világába. Ha jól esik megnyugodnunk Arany János hősi hunvilágán, az olaszság teremtette torzkép előtt sem hunyhatunk szemet.[9]

Meg kell azonban jegyeznünk azt, hogy az az igencsak hosszú időtartam, amely alatt a sokszor félbehagyott eposzt végül is sikerült Strozzinak befejeznie, ha nem is az eredetileg tervezett vergiliusi, tehát tizenkét énekes formában, hanem egy csataleírás kellős közepén, utalván erre a lucanusi mintára, amely szintén a tizedik énekben szakad meg, mondhatni, semmint hogy fejeződik be, tehát ebben a hatalmas időszakaszban, amikor már nem csak Janus Pannonius volt rég halott, aki barátja volt, hanem Mátyás is, akire gyászverset írt, mégiscsak be kellett illesztenie az eredetileg aranykori és békeeposznak szánt műalkotásba egy olyan epizódot, amely harcosként győztes és egyúttal mégis kegyes Aeneasként mutatja be a főhőst, Borsót, és ehhez – ki tudja, miért – azt a megoldást választotta, hogy legalább egyszer azért jól belerúg a hunokba.

Erre az alkalmat a hetedik énekben találta meg, amikor is hosszú epizódként beszövi az egyik friuli háborút abba a hosszú elbeszéléssorozatba, amely Borso

9 ELEK Oszkár, „Attila az olasz hagyományban", *Budapesti Szemle* 73, 442. sz. (1913): 81–111, 110–111. – Kísérteties, hogy nem egészen két évvel e tanulmány megjelenése után Olaszország már megtámadta a korábbi szövetségesét, az Osztrák–Magyar Monarchiát, és létrejött egy olyan viszonylag szűk területen, vagyis a hajdani aquileiai pátriárkátus határán egy olyan terület, ahol óriási mennyiségben lehetett tömegsírokat ásni, és ha akadt rá valódi szándék, emlékműveket és feliratokat is állítani. Megjegyzendő, hogy a vezető szerepet ebben az emlékezéskultuszban nem az olasz állam, hanem a helyi friuli nép játszotta.

fiatalkori, zsoldoskapitányként végrehajtott hőstetteiről vagy az azokká tupírozható valamikről szól. Ez a bizonyos háború Teck Lajos (Ludwig von Teck vagy Lodovico di Teck) aquileiai pátriárka utolsó kísérlete volt arra 1431-ben, hogy visszaszerezze a velenceiek által elrabolt tartományát. Zsigmond király támogatásával egy nagyobb magyar sereg, 4000 gyalogos és 1500 lovas nyomult előre, és egy ideig győzelmeket aratott, majd azonban a velenceiek Brescia alól átcsoportosítottak egy ott ostromló seregből egy különítményt Carmagnola vezetésével, Friuliba küldték, és ezek legyőzték a pátriárka seregét. Amíg a magyarok győztek, elfogott ellenségeik egyik karját levágták, most fordult a kocka: a velenceiek a magyarokat nemcsak megcsonkították, hanem a szemüket is kinyomták. Strozzi fikciója szerint ezt a tömeges oftalmológiai műtétben csúcsosodó hőstettet maga Borso követte el; a gaz történészek szerint ott sem volt, vagy legalábbis már szemkitolás utánra érkezett, de mint jó keresztény és igaz békeszerető, a csatahely melletti rosazzói apátság tövében emelt egy kis kápolnát Szűz Máriának, ahol nem a saját maga által hősöknek kijáró tisztelettel elhantolt bajtársakról, hanem a tömegsírba temetett, de azért keresztény módon elbúcsúztatott magyarokról is megemlékezik, egy gyászepigrammában. (Sőt, még a magyarok által a helyiektől elszedett zsákmányt is visszaadja az eredeti tulajdonosoknak, ami nyilvánvalóan eléggé példátlan eset volt, ha Strozzi szerint eposzba kínálkozik; a meglepett tulajdontalanból ismét tulajdonossá lett helyi erők rögtön le is istenezik [*numen*nek nevezik] Borsót, aki szerényen mosolyog.) A kápolna felirata így hangzik:

> Tum forte arboribus caesis ignique crematis
> mundavere soli frontem, positoque trophaeo
> aeternum hic pugnae monumentum insigne sacellum
> dux pius extruxit Mariaeque dicavit honori
> atque hoc caelatum signavit carmine marmor:
> 'Pannoniis victor caesis hanc Borsius aram.'[10]

(Magyarul: akkor pedig fákat vágtak ki, és eltüzelvén őket megtisztították utánuk a talajt, és akkor emelt a kegyes vezér győzedelmi jel gyanánt e csatának örök emléket, mégpedig egy gyönyörű kápolnát, Mária dicsőségére szentelve, és így jelölte meg egy márványba vésett verssel: „Ezen oltárt a megölt pannonoknak, a győztes Borsótól.")

10 Strozzi, *Ein lateinisches*..., 173, VII, 473–478.

Ha úgy vesszük, hogy az elesett magyarok emlékét egy Várnáról vagy Nándorfehérvárról írott eposz helyett egy egysoros epigrammával oldotta meg Strozzi, akkor csak bámulhatunk a költői tömörség ezen non plus ultráján.

Ludwig, a *Borsias* kiadója, aki végigtanulmányozta az erre a háborúra vonatkozó összes forrást és szakirodalmat, úgy gondolja, hogy nyilvánvalóan semmiféle kápolnát nem emelt a kegyes Borso, annál is inkább, mert valószínűleg ott sem volt a csatában, viszont a velenceiek Carmagnola vezetése alatt ugyancsak alapos munkát végeztek a szemkitoláson kívül is, mert még annak a helyi nemes nemzetségnek a várát, a manzanói kastélyt is a földdel tették egyenlővé, akik a visszatérni akaró pátriárkát támogatták.[11] A mai, a friuli nemzetet immár nem olasz nemzeti szempontból, hanem a saját nemzetük történelme felől láttató történészek ebben az utolsó kísérletben és a rá következő kényszerű békekötésben látják a hajdan független friuli állam megszűnésének okát.[12]

Végezetül: miután Strozzi a *Borsias*ban a magyarokat már hol lepannonozta, hol lehunozta, egyszer mégiscsak felmagyarozta őket, igaz, hogy csak királyuk, Mátyás halálára írott gyászversében. Ennek is csak a címében, ott is olaszosan írva Ongariát Hungaria helyett. Ezt a verset Ábel Jenő hagyatékából magyar fordításban közölte Hegedűs István, de sajnos egyrészt a latin szöveget nem adta meg, másrészt az ő fordításából is hiányzik egy disztichon. Lássuk előbb latinul, azután magyarul!

Pro Matthia rege Ongariae

Quas tua non adiit rex invictissime gentes
  Gloria? Matthiam, quae tacitura dies?
Laeta novum mundo natura faventibus astris,
  Addidit in lucem te veniente decus.
Nec fors, nec ratio, mentis nec vividus ardor,
  Nec pars virtutis defuit ulla tibi.
Protulit antiquos regni te principe fines
  Pannonis, arctois gens dominata plagis,

11 STROZZI, *Ein lateinisches*..., 340–345. – Ludwig kimutatja azt is, hogy az állítólagos epigramma egy *Aeneis*-hely utánzata, az *Aeneis* III. énekének 287. sora ugyanis így hangzik: „rem carmine signo: / »Aeneas haec de Danais victoribus arma«". (Magyarul: „e verssel alatta: / »Aeneás zsákmánya a győzelmes danaóktól.«" Lakatos István ford.)

12 Gian Carlo MENIS, *History of Friuli: The Formation of a People*, trans. Marisa A. CARUSO (Udine: Camera di Commercio, Industria, Artigianato, Agricultura, 1988), 249 skk.

Te Geta, te Dacus tremuere, acerque Boëmus,
Horruit, & vires ora Liburna tuas.
Effera quid bello posses Germania sensit.
Nec vis conatus ulla morata tuos.
Ut caelum ornarent animo maiora parantem
Fatales terris te rapuere Deae.[13]

Győzelmes Mátyás, mely nép nem hall a nevedről
S mely rólad hallgat, lesz oly idő valaha?
Hogy jó csillag alatt szüle a természet e földre,
Általad új diszt nyert, új ragyogást a világ.
Míg te valál királya, az északi égöv alatt a
Pannoni nép messzibb tolta hatalma körét.
Téged a géta, a dák s a heves cseh rettege gyáván,
És remegett tőled déli Liburnia is.
Hogy mi hatalmad a harczban, a bősz Germánia érzé,
Ellened állani nem bír vala semmi erő.
Nagy tervek' közepette ragadt el téged a Parca
Égbe a földről, hogy égnek a dísze legyél.[14]

Nagyon hasonlít az ily módon tökéletes embernek, mintegy a világ egyik lehetséges megváltójának feltüntetett Mátyás jellemzése arra a jellemzésre, amelyet a nagyeposzban szentel, a Borso születését megelőző olimposzi tanácskozásban magának Borsónak mint eljövendő tökéletes férfiúnak. Csakhogy míg Borso a béke jegyében próbálja megváltani, addig Mátyás Mars tökéletes gyermekeként jelenik meg, akit, úgy látszik, még a Jupiternél hatalmasabb Párkák, azaz Moirák is annyira tiszteltek, hogy istenné változtatandóként ragadták ki az élők sorából.

13 Strozzii poetae Pater et Filius (Parisiis, Ex officina Simonis Colinaei, 1530), 249v–250r.

14 Hegedűs István, *Mátyás király és a latin költők*, in Mátyás király emlékkönyv kolozsvári szobrának leleplezése alkalmára, szerk. Márki Sándor, 190–203 (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1902), 202.

Szentmártoni Szabó Géza

Egy kétes hitelű Janus Pannonius-epigramma 16. században nyomtatott variánsa

Egy 1570-es évekből való, Nádasdy Tamáshoz (1498–1564) kapcsolható, latin nyelvű formuláskönyv 1904-ben került az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába.[1] A kézirat bőrkötéses borítójának belsejére elöl a hajdani tulajdonos, Vietoris László (1802–1870), Trencsén vármegye alispánja,[2] nyomtatott cédulán ragasztotta be címeres exlibrisét; az erre rábélyegzett keretbe pedig a könyvtáros írta be a beszerzési dátumot.[3] Valószínűleg a kézirat vásárlása után illesztettek be a hátsó borító mögé egy katalógusból kivágott laprészt, amely a formuláskönyv német nyelvű tartalmi ismertetését, valamint egy bécsi aukciós cég nevét és címét is tartalmazza.[4] A részletes ismertető szöveg azt is tudatja, hogy 232a lapon olvasható az „Epigramma Jani Pannonii in Abbatem Zekzardiensem religionis ergo se castrantem".

A magát vallási okból kiherélő szekszárdi apátról szóló, Janus Pannoniusnak tulajdonított pikáns epigramma közlésére azonban csak nyolc évtized múltán, 1985-ben került sor. Ekkor Szelestei N. László a Tarnai Andor 60. születésnapja alkalmából készült, *Prodromus* című, tanulmányokat tartalmazó kötetben közölte ezt a hatsoros, „Testibus exectis duo" kezdetű epigrammát, illetve az ugyanezen formuláskönyv 154. levelének verzóján olvasható, az erényt dicsőítő négysoros, „Laus tua, non tua fraus", és a jó házasságot magasztaló kétsoros, „Coniugium

1 *Formuláskönyv*, 1560 körül: Országos Széchényi Könyvtár, Oct. Lat. 607, 232 fol.

2 Pálmány Béla, *A reformkori országgyűlés történeti almanachja (1825–1848)*, 2 köt. (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011), 2:1224, 2259.

3 Ex Bibliotheca Ladislaus Vietoris de Kiss-Kovalócz et in Horócz – 1904. év. 11. sz.

4 189 – Titulatur- u. *Formelbuch* a. d. J. 1562 u. ff. 464 S. Perg 8. – Gilhofer & Ranschburg, Wien, I. Bognergasse 2.

tibi sit" kezdetű epigrammákat is, amelyek fölé az egykori bejegyző a J. Pannonii nevet írta fel.[5] A kötet szerkesztőjének, Kovács Sándor Ivánnak a kérésére Weöres Sándor mindhárom epigrammából műfordítást készített, majd az 1984. augusztus 31-én dedikált kéziratot Tarnai Andornak ajándékozta.

Szelestei Nagy Lászlónak a szekszárdi apáton gúnyolódó epigramma 18. századi ismertségének is sikerült a nyomára bukkannia. Egy neves könyvgyűjtő, Dobai Székely Sámuel (1704–1779) még ifjú korában, egy tanulótársánál lévő Curtius Rufus-kötet belső táblájáról másolta le a nevezett epigrammának a formulás-könyvben levőtől némileg eltérő változatát, amelyet 1765-ben elküldött Cornides Dánielnek (1732–1787), majd pedig 1767-ben Teleki Sámuelnek (1739–1822) is.[6] Fennmaradt Dobai Székely 1718-ban, Eperjesen írt iskolai jegyzete, amelyben tanárának kérésére, Curtius Rufus V. könyvének mondataiból kellett imitációt készítenie.[7] Vélhetőleg az ekkor használt kötetben lelte meg a szekszárdi apátról szóló epigrammát. Az MTA Könyvtárában, Cornides írásos hagyatékában fennmaradt az epigramma ezen változata. Nézzük meg ezután magát az ominózus verset:

In abbatem Szekszardiensem religionis ergo se castrantem

Testibus exsectis duo grandia dona Tonanti
Obtuleras nuper, religiose pater.
Munera caelestes dum conspexere puellae,
Versa est in risum regia celsa Iovis.
Iuppiter exclamat: „Mentem castrare necesse est,
Haec obscoena lupis tradere membra potes."
Jani Pannonii

Azaz: *A magát vallási okból kiherélő szekszárdi apátra*. Kimetszetvén két herédet, magasztos adományt ajánlottál fel a Mennydörgőnek / a minap, ájtatos atya. / Amed-

5 Szelestei N. László, „Janus Pannonius-epigrammák egy XVI. századi formuláskönyvben", in *Prodromus: Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról: Emlékkönyv Tarnai Andor 60. születésnapjára*, szerk. Kovács Sándor Iván, 15–18 (Budapest: ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke–MTA Irodalomtudományi Intézet, 1985); Szelestei N. László, „Janus Pannonius verse egy szekszárdi apáthoz", *Dunatáj* 8, 1. sz. (1985): 3–4.

6 Szelestei N. László, „Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez", in *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. Jankovits László és Kecskeméti Gábor (Pécs: JPTE, 1998), 58.

7 OSZK, Quart. Lat. 111. Az adatot közli: Tarnai Andor, „A parodia a XVI–XVII. századi Magyarországon", *Irodalomtörténeti Közlemények* 94, 4. sz. (1990): 452.

dig ajándékaidat az égi leányok / megtekintették, nevetségessé tette azokat Jupiter magasságos udvara. / Jupiter felkiáltott: „Az elmédet kellene megcsonkítani, / ezeket az ocsmány tagokat pedig átadhatod a farkasoknak." Ugyanez Weöres Sándor műfordításában:

A vallásossága miatt önmagát kiherélő szekszárdi apáthoz

Óh, te, kivágva heréid, tőled két nagy ajándék
Szállt az egekbe minap, istenes édesatyánk.
Áldozatod meglátva, kacagtak az égi szüzek mind
S a Jupiter-kastély hars nevetése fakadt.
Szólt Jupiter, hogy az elméd kellene csak kiherélni
S illetlen részed farkasok étke legyen.

A szekszárdi apátot gúnyoló, valamint az erényt dicsőítő és a jó házasságot magasztaló epigramma belekerült Janus Pannonius összes verseinek 1987-ben kiadott, kétnyelvű kiadásába.[8] A költő epigrammáinak 2006-ban megjelent kritikai kiadásában a szekszárdi apátról szóló vers a kétes hitelűek között szerepel, ám a másik két epigramma innen már joggal kimaradt.[9]

Jómagam 2007-ben, *Janus Pannonius és a szekszárdi apátúr* címmel, a *Summa* című, Szelestei N. László tiszteletére megjelent kötetben, további bizonyító adatokat keresve, arról írtam, hogy egy neves magyar neolatin költő, Filiczky János (cca. 1580–1622) ismerhette a szekszárdi apátot gúnyoló verset.[10] Ez a Szepes vármegyéből származó, kálvinista vallású szerző ugyanis felhasználta az apáturas epigramma részleteit a maga hasonló témájú, *In monachum se ipsum castrantem* című, 1614-ben Baselban kiadott költeményéhez.[11] Jól látható, hogy saját epigrammájának második felében olyannyira követte a mintául vett verset, hogy annak

8 Janus Pannonius, Összes munkái, kiad. V. Kovács Sándor (Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1987), 228–229.

9 Ianus Pannonius, *Opera quae manserunt omnia: Volumen I, Epigrammata, Fasciculus 1, Textus*, edidit, praefatus est et apparatu critico instruxit Iulius Mayer, similia addidit Ladislaus Török (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 262 (456. szám).

10 Szentmártoni Szabó Géza, „Janus Pannonius és a szekszárdi apátúr", in *Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. Maczák Ibolya, 288–299 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2007); Szentmártoni Szabó Géza, „Janus Pannonius és a szekszárdi apátúr", in Szentmártoni Szabó Géza, *Parthenope veszedelme: Újdonságok a Janus Pannonius-filológia köréből*, 152–165 (Budapest: Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó, 2010), 152–157.

11 Joannes Filiczki de Filefalva, *Carminum liber primus; Carminum liber secundus sive miscella epigrammata* (Basileae, 1614), 125 (RMK III, 1130; OSZK, FM2/1187).

egyes szavait is megőrizte. Filiczky parodisztikus versének írásakor csupán abban az esetben építhetett sikeresen az allúziókra, ha kiinduló mintája tudós olvasói számára eléggé ismert volt.[12]

In monachum se ipsum castrantem

Audierat nocturna salax post bella Lupercus:
„Ense seca membrum, quod tibi cunque nocet.
Praestat enim mancum Paradisi intrare vireta;
Quam Ditis valido corpore probra pati."
„Hei mihi", ait, „misero coeli praecluditur aula!
Ni mox e gallo capus inermis ero."
Testibus ergo da**tis gra**vibus (caute an mage caste)
Aris imposuit munera bina sacris.
Munera caelituum sed ubi vid**êre** beati;
Vix tenuit **risum regia** magna Poli.
Et pudo**r exclamat:** „Fatuo erue crimina corde;
Haec fuit **obscoen**o victima digna cane."

Azaz: *Az önnön magát kiherélő szerzetesre*. Ezt hallotta éjszakai harcai után a buja Lupercus: „Karddal vágd le azt a tagodat, ami neked árt. Jobb dolog ugyanis csonkán a Paradicsom pázsitjára belépni, mint az Alvilág gyalázatait ép testben elszenvedni." „Jaj nekem, szerencsétlennek – úgymond –, bezáródik az ég csarnoka! Ha nem leszek mindjárt a kakasból erőtlen kappan." Tehát odaadván nehéz heréit (óvatosan vagy inkább tisztán) a szent oltárokra a kettős ajándékot ráhelyezte. Ám, mihelyt a mennybéliek ajándékát meglátták a boldogok; alig csillapítja nevetését az Égbolt nagy udvara. A szemérem pedig felkiáltott: „Tépjed ki balga szívedből a bűnöket; ez a véráldozat ocsmány ebhez volt méltó."

Egy szerencsés internetes keresgélés eredménye révén újabb bizonyítékát leltem fel az ominózus epigramma 16. századi ismertségének. Rábukkantam ugyanis Johann Christian Götze (1692–1749) német teológusnak és könyvtárosnak a drezdai könyvtár állományát bemutató, 18. század közepi katalógusára, ebben pedig

12 Tarnai, „A parodia...", 444–469; Szentmártoni Szabó Géza, „Mátyás király Duna-parti nimfa-kútja és epigrammájának humanista parodiája", *Kalligram* 12, 12. sz. (2003): 82–89.

egy olyan részletesen ismertetett hitvitázó könyvre, amelyben a „Testibus exectis duo" kezdetű kasztrációs epigramma is szerepel.[13]

A német tudós közleménye valójában egy hungarikát hozott elibém, hiszen Paulus Kyrmezerus *Acta concordiae* című könyvét, a végén látható nyomdászjelvény szerint, Valentinus Farinola, azaz Mantskovit Bálint 1580-ban Detrekőn nyomtatta ki.[14] A könyv selmecbányai származású szerzője, Paul/Pavel Kyrmezer (cca. 1540–1589), 1578-tól a morvaországi Uherský Brodon (Magyarbród) volt lutheránus esperes és iskolai rektor, aki baráti kapcsolatot ápolt Jacobus Palaeologusszal.[15] Három cseh nyelvű, bibliai témájú iskoladrámát is szerzett (*A gazdagról és Lázárról*, 1566; *Az özvegyről*, 1573; *Tóbiásról*, 1581).[16] 1585-ben Galgócon adta ki *Confessio fidei* című könyvét.[17] Magyarbródon halt meg 1589. március 19-én.

A huszitizmus egyik oldalhajtásaként keletkezett a cseh–morva testvérközösség magyarbródi gyülekezete. Lelkészeik tiltakozása ellenére, a kívülállók őket valdenseknek nevezték. Melius Péter már az 1560-as években felvette a kapcsolatot velük, és nekik írt leveleiben kárhoztatta lelkészeiknek a házasságot lebecsülő és a nőtlen állapotot túlértékelő nézeteit.[18]

Kyrmezer *Acta concordiae* című munkájával a magyarbródi valdenseket az evangélikus hitre igyekezett áttéríteni. Erre a vitairatára a katolikusok is felfigyeltek, hiszen azt egy cseh jezsuita, Václav Šturm (1533–1601) bevette valdensekről szóló könyvének bibliográfiájába.[19]

13 Johann Christian Götze, *Die Merckwürdigkeiten der Königlichen Bibliotheck zu Dreßden, Die erste Sammlung des dritten Bandes* (Dresden: George Conrad Walther, 1746), 549–550.

14 Paul Kyrmezer, *Acta concordiae inter Paulum Kyrmezerum pastorem et decanum Hunnobrodensem, nomine totius contubernii ecclesiastici Hunnobrodensis ministrorum, et inter seniores eorum, qui sibi olim nomine fratrum legis Christi placuerunt: nunc autem titulo seniorum et ministrorum ecclesiae fratrum, puram doctrinam euangelii per Bohemiam, Moraviam et Poloniam docentium, gaudent, vulgo Valdenses appellantur* ([Detrekő]: V. Farinola, 1580), a–b C–M = [96] fol. – 8° – 1 ins., orn., init. – RMNy 457. Példányok: OSZK, RMK II, 158a; Egyetemi Könyvtár (hiány: D8, E1–7), RMK II, 13a.

15 Sziklay László, „Pavel Kyrmezer színdarabjai", *Helikon* 58, 1. sz. (1958): 71.

16 Pavel Kyrmezer, *Divadelné hry Pavla Kyrmezera: Komedie česká o bohatci a Lazarovi, Komedia nová o vdově, Komedia o Tobiášovi*, ed., prolog Milena Cesnaková-Michalcová, Pamiatky staršej slovenskej literatúry 5 (Bratislava: Slovenská Akademia Vied, 1956), 300.

17 Pavel Kyrmezer, *Confessio fidei* (Galgóc, 1585) (RMNy 562).

18 Révész Imre, „Melius Péter levélváltása a cseh–morva atyafiakkal", *Theológiai Szemle* 14 (1938): 251–262; 15 (1939): 35–40; Kathona Géza, „Méliusz Péter életműve", in *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Bartha Tibor, Studia et Acta Ecclesiastica 2 (Budapest: A magyarországi református egyház zsinati irodájának sajtóosztálya, 1967), 105–109.

19 Václav Šturm, *Krátké ozvání doktora Václava Šturma, proti kratičkému ohlášení Jednoty Waldenské neb Boleslavské* (Prága, 1584), 196–197.

Kyrmezer a „Testibus exectis duo" kezdetű kasztrációs epigrammát, jóllehet némi módosítással, arra használta fel, hogy a nőtlenség kérdéséről vitázva, ezen a városában élő valdens közösségen gúnyolódjék. Az epigramma nyomtatott változata tehát nemcsak az attribúció kérdését érinti, hanem egyháztörténeti vonatkozásban is figyelemre érdemes. Kyrmezer latin nyelvű könyvének *Spongia* című fejezetében a közvetkező felvezetéssel kerül elő az apáturas epigramma:

> 10. Persuasus Valdensica imaginatione (ex verbis Dei per Esaiam prolatis cap: 56. quae isti boni socii ad suum istum mentitum coelibatum, vah quam apposite, restringunt, quod ille ex libello ipsorum de statu libero, abunde patet,) quidam Synagogae ipsorum quam Honnobrode habent Cocus seu aedituus, passus est sese ante aliquot annos Physicè seu realiter castrari, de quo nuper pius quidam et doctus vir Lu: Me: Pannonius ista carmina serio lusit:
>
> Testibus exsectis duo munera magna Tonanti
> Obtuleras quondam, relligiose Coce,
> Munera coelestes ut conspexêre puellae,
> Versa est in risum Regia tota Iovis:
> Iuppiter exclamat: *Mentem castrare necesse est.*
> Haec obscena tuis tradito membra lupis."[20]
>
> A magyar fordítása: 10. Valdenses képzelődéstől vezéreltetve (Istennek Ézsaiás 56. fejezete[21] által előhozott igéiből, amelyeket ezek a derék hittestvérek csupán a maguk koholt nőtlenségére – óh, mennyire alkalmasan – korlátoznak, ahogyan az a maguk szabad álláspontról szóló könyvéből eléggé nyilvánvaló), zsinagógájuknak, amelyet Magyarbródban tartanak fenn, egy bizonyos szakácsa vagy gondnoka elszenvedte, hogy néhány évvel ezelőtt orvosilag, vagyis valóban kiherélje magát, akiről a minap egy bizonyos kegyes és tudós férfiú, Lu: Me: Pannonius ezeket a verssorokat valós tréfaként írta meg:
>
> Óh, te, kivágva heréid, tőled két nagy ajándék
> Szállt az egekbe imént, ájtatos éltü Szakács, [...]

20 Paulus Kyrmezerus Pannonius, *Acta concordiae* (Detrekő: V. Farinola, 1580), G3r.

21 Ézsaiás, 56, 4–5.: Mert ezt mondja az Úr: Ha a heréltek megtartják szombatjaimat, azt választják, ami nekem kedves, és ragaszkodnak szövetségemhez, akkor fenntartom nevük emlékét házamban és falaimon belül, különbül, mint a fiak és a leányok. Örök nevet adok nekik, amelyet nem lehet eltörölni.

Kyrmezer tehát saját céljainak érdekében az apátra utaló *pater* szót cserélte fel *cocus*ra.[22] Az itt vocativusban álló 'relligiose' megszólítás összecsendül a Galeotto Marzio római zarándoklatát gúnyoló Janus Pannonius-epigramma záró sorával: „Nemo religiosus et poeta est." Azaz: Az ájtatoskodó nem is való költőnek. A vers szerzőjeként említett kegyes és tudós férfiú, Lu. Me. Pannonius azonosítása nem sikerült. Bárki is volt, valójában nem ő szerezte az epigrammát, csupán átalakította azt az eredetileg a szekszárdi apátról szóló gúnyversből. Az újonnan előkerült változat tehát csupán azt bizonyítja, hogy a kasztrációs epigramma a 16. század során a felső-magyarországi protestánsok széles körében ismert volt. Janus Pannonius szerzőségének lehetőségét tehát továbbra sem kell elvetnünk.

Az OSZK-ban őrzött formuláskönyvben szereplő másik két epigramma története is tartogat érdekességeket és meglepetéseket. Ezekhez is odaírták Janus Pannonius nevét, ám mint majd elmondjuk, teljesen alaptalanul:

Laus tua, non tua fraus, virtus, non copia rerum
Scandere te fecit hoc decus eximium.
Condicio tua sit stabilis. Nec tempore parvo
Vivere te faciat hic Deus omnipotens.

Tale est hoc cuiusdam rivalis Germani

Coniugium tibi sit blandum, nec foedera iungas
Irrita, sis felix, nec cito dispereas.

Weöres Sándor műfordításában:[23]

Jóhired és nem a hívság; erkölcsöd, nem az erszény:
Adta dicsőséged fennragyogó sugarát.
Jól őrizd helyedet. Ne alantas, szürke időben
Bízzon rád hivatást, dolgot a mennyei Úr.

Valamely német riválisa hasonló verse

Nőd kedves legyen és frigyetek ne hiábavalóság;
Gyorsan tönkre ne menj, boldogulásnak örülj.

22 Cocus/coquus = szakács (coce a vocativusa); aeditus = egyházfi, gondnok.
23 Szelestei N., „Janus Pannonius-epigrammák…", 16.

A retorikai szakirodalomban, sőt az ismertterjesztő könyvekben is szó esik a kettős értelmű, csalafintán fogalmazott versekről. Mindkét tárgyalt epigrammánk ezek közé tartozik. Eötvös József így írt ezekről egyik politikai esszéjében: „az oly versek tartattak költészeti remekeknek, melyeket visszafelé is lehet olvasni, s így ugyanazt vagy az ellenkező értelmet adták ki, mint a szokásos módon olvasva, p. o.

> Laus tua non tua fraus, virtus non copia rerum.
> Scandere se fecit hoc decus omnipotens."[24]

Az eredetileg hatsoros epigrammát középkori eredetűnek vélte Walter János, aki *Gaudeamus* című, szójátékokat is tárgyaló könyvében úgy tudta, hogy ez az epigramma VI. Kelemen pápa (1291–1352) álságos dicséretére született. Ő a latin verset és annak magyar fordítását vice-versa, azaz mindkét olvasatban közölte.[25] Zolnay László és Endrei Valter kultúrtörténeti könyve egy fejezetet szentelt a régi szójátékoknak, amelyekről „Voltaire azt állította, hogy szellemtelen emberek szellemessége." A szerzőpáros elbeszélése szerint egyesek palindromokat alkottak,

> mások a hasonló *anaciklus*t művelték, amelyben a szavak fordított sorrendje ellenkező értelmet ad. VI. Kelemen avignoni pápáról 1342-ben hatsoros költeményt terjesztettek, amelynek eleje így hangzott: „Laus tua, non tua fraus, virtus, non copia rerum, Scandere te fecit hoc decus eximium." Ez annyit tesz, hogy „érdemed és nem csalásod, erényed és nem gazdagságod emelt e rendkívüli dicsőségre". A szavak fordított sorrendjében olvasva az első sor azonban már ily értelmet nyer: „Gazdagságod s nem erényed, csalásod és nem érdemed..."[26]

Huszti József a Bibliotheca Laurenziana egyik kéziratában találta meg a retrográd módon is olvasható epigrammát, amely ott úgy szerepel, mint a Mátyás király udvarában is megfordult olasz humanista, Callimachus Experiens (1437–1496) II. Pál pápához írott *epigramma antistrephon*ja.[27] Az *antistrephon* (ἀντιστρέφων) a szán-

24 Eötvös József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, 2 köt. (Budapest: Magyar Helikon, 1981), 1:476.

25 Walter János, *Gaudeamus: Betűkuriózumok, szójátékok, tréfás feladato*k, 2 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1926[2]), 1:56.

26 Endrei Walter–Zolnay László, *Társasjáték és szórakozás a régi Európában* (Budapest: Corvina Kiadó, 1986), 73.

27 Huszti József, „Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz", Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 24, 10. sz. (1927): 10.

dékosan megtévesztő, visszafordítható okoskodás elnevezése.[28] Az *antistrephon* klasszikus példáját Gellius *Noctes Atticae* (V, 10), Apuleius pedig *Florida* (XVIII.) című művében írta meg a Kr. e. 5. században élt abderai Protagorasról, a szofisztika első képviselőjéről, és Euathlus nevű tanítványáról.[29] Magyarul először Andrád Sámuel (1751–1807) beszélte el a történetet.[30]

A vatikáni könyvtár egyik 15. századi kézirata szerint a II. Pius pápának szóló epigrammát Francesco Filelfo (1398–1481) fia, Giovanni Mario Filelfo (1426–1480) írta.[31] Vadász Géza arról írt, hogy ő is kézbe vette ezt a kódexet, majd a benne lévő epigrammát ekként ismertette:

> Bevezető szövegében ravasz, fortélyos műnek (artifitiosum carmen) mondja, amelyet különféle módon olvasva, hol dicséretként, hol feddésként lehet értelmezni. Ez az agyafúrt, szofisztikát alkalmazó vers tehát versus retrogradi, azaz igazi értelmét úgy nyújtja, ha a 4. sor végétől kezdve visszafelé olvassuk szövegét:
>
> Laus tua, non tua fraus, virtus, non copia rerum
> Scandere te fecit hoc decus eximium.
> Condicio tua sit stabilis. Nec tempore parvo
> Vivere te faciat hic Deus omnipotens.
>
> (Érdemed, nem álnokságod; erényed, nem gazdagságod emelt téged erre a kiváló méltóságra. Helyzeted legyen szilárd, és a mindenható Isten tegye lehetővé, hogy ne rövid ideig élj.) Ha azonban az előírásnak megfelelően visszafelé olvassuk, a vesszőket természetesen máshova téve, ellenkezőjére fordítjuk e sorok értelmét: A mindenható Isten tegye azt, hogy rövid ideig élj; helyzeted ne legyen szilárd. Erre a kiváló méltóságra gazdagságod emelt, nem erényed; álnokságod, nem érdemed.[32]

Szentpéteri Márton egyik tanulmányában utalt arra, hogy a protestáns német teológus, Johann Heinrich Alsted (1588–1638) *Encyclopediá*jában

28 Kornis Gyula, *A pszichológia és logika elemei középiskolák számára* (Budapest: Franklin Társulat, 1926[7]), 157–158.

29 György Lajos, össz., *Világjáró anekdoták* (Budapest: Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, 1938), 293.

30 Andrád Sámuel, *Elmés és mulatságos rövid anekdoták*, 2 köt. (Bécs: [ny. n.], 1789–1790), 1:21–22.

31 Iohannis Philelphi *In sanctissimum dominum nostrum Pium divina providentia papam secundum,* inc. Laus tua, non tua fraus, uirtus, non copia rerum – deus omnipotens.

32 Vadász Géza, *A korai humanizmus lírája: Tanulmányok* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1999), 24.

számos példát közöl, amelyben egyik metrumból a másikba alakítja a verseket, vannak olyan cserék, ahol az új verssor szavai pont fordítva következnek, mint az eredetié, ez a reciprocatio vagy anastrophe; különösen érdekes eset, amikor a reciprok ellentétes értelmű lesz, például a Conjugium tibi sit blandum, nec foedera jungas / Irrita: sis felix, nec cito dispereas kiinduló epithalamium így alakul át: Dispereas cito, nec felix sis, irrita jungas / Foedera, nec blandum sit tibi conjugium.[33]

Tehát a visszafordított értelmű változat magyarul: Gyorsan menj tönkre, és boldog se légy, hiábavaló legyen a frigyed, és boldog se legyen neked a házasság.

16. századi kórusművek közt is felbukkan mindkét fortélyos epigramma. Gallus Dressler (1533–1580/89), a thünigiai Nebrából származó, magdeburgi német zeneszerző a Seehausenben írnokoskodó Christoph Helwig házasságára 1569-ben szerzett négyszólamú motettája a „Coniugium tibi sit blandum" szövegére készült.[34] Dressler vélhetőleg nem tudott arról, hogy az általa megzenésített epigramma kétértelmű lenne.

Jean Richafort (c. 1480–1550) francia anyanyelvű németalföldi zeneszerző, Josquin des Prez egyik híres tanítványa viszont nagyon is tisztában volt a másik itt tárgyalt epigramma kétarcúságával. Ez az 1531-től Mária magyar királyné brüsszeli udvarában szolgáló zeneszerző 1547 körül kétszólamú motettát szerzett a „Laus tua, non tua fraus" kezdetű epigrammából, mégpedig úgy, hogy először elölről, másodszor pedig visszafelé olvasott, azaz ellenkező értelmű szöveg került a kottasorok alá.[35] A motetta dallamára ráénekelhető Weöres Sándor műfordítása is!

A „Laus tua, non tua fraus, virtus, non copia rerum / Scandere te fecit hoc decus eximium" sorpár Weöres Sándor műfordításában felkerült Tarnai Andor

33 Szentpéteri Márton, „Alsted kombinatorikus szónoklattanának posztumusz kiadása Piscator *Rudimenta oratoriae*-jában", *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 1–2. sz. (2000): 150; Johannis Henrici Alstedii, *Encyclopaedia septem tomis distincta* (Herbornae Nassoviorum: G. Corvini, 1630), 527.

34 Gallus Dreslerus Nebraeus, *XIX Cantiones, Quatuor et quinque vocum* (Magdeburgi: Kirchner, 1569); Wilhelm Martin Luther, „Gallus Dressler: Ein Beitrag zur Geschichte des protestantischen Schulkantorats im 16. Jahrhundert." Göttinger musikwissenschaftliche Arbeiten, 1., Kassel, 1942. – A tenor kottájának címirata: In honorem conjugii D. Christophori Helvvig, scribae Sehusensis Reip[ublicae]. XVIII. Quattuor vocum.

35 „Diphona amoena et florida", selectore Erasmo Rotenbuchero, Boiaro, Superior vox. – Diphonorum amoenissimorum. Inferior vox, Nürnberg, 1549, XCVI. – Reprint: Stuttgart, Cornetto, 2011. – Modern kiadása: Jean Richafort, *Opera omnia III., Magnificats and Chansons*, ed. Harry Elzinga ([Neuhausen]: Hänssler Verlag–American Institute of Musicology, 1999), 61–63. A szoprán kottájának címirata: SUPERIOR VOX: XCVI. RICHAFORT. εὐχή ἀντίστροφος σὺν παλινοδία (Óhajtás megfordíthatóan, ismétléssel). Canon. Vade & noli tardere, Revertere & obviam da. (Kánon. Lépj és ne késlekedj, fordulj vissza és menj szembe!)

emléktáblájára, amelyet 2009. augusztus 22-én, a Veszprém megyei Lovason, ottani háza falán helyeztek el:

Jóhired és nem a hívság; erkölcsöd, nem az erszény:
Adta dicsőséged fennragyogó sugarát.
Weöres Sándor

Az epigramma ezen két sorának már a 19. század végén is megjelent egy műfordítása, mégpedig Fülöp Lajos Ákziómák című könyvében, ahol szintén csupán a vers pozitív értelmezése jelenik meg:

Laus tua, non fraus tua, – virtus, non copia rerum,
Scandere te fecit hoc decus eximium.

Dicsfény, s csalfa ajak sohasem, de erény s tudomány csak
Mások előtt, amely téged e polcra emelt.[36]

2014-ben a Tarnai Andorról való emlékezéseket közreadó kötet *„Jól őrizd helyedet”* címét a szerkesztők Weöres Sándor műfordításából, az erényt dicsőítő epigramma 3. sorából kölcsönözték.[37] Ekkor már vélhetőleg abban a hiszemben tették ezt, hogy a költő saját versét adományozta egykor a 60. születésnapján ünnepelt professzornak.[38] Ebben talán nem is tévedtek nagyot, hiszen Weöres Sándor műfordítása oly mértékben szabadon kezelte latin előzményét, hogy az ő magyar epigrammája – az előbb idézett Fülöp Lajoséhoz hasonlóan – csakis dicsérő értelemben értelmezhető, visszafelé nem olvasható, ellentétes értelemre pedig egyáltalán nem fordítható.

36 Fülöp Lajos, *Ákziómák, azaz rövid, velős mondatok, életelvek, közmondások, példaszólások, emlékversek és jelmondatok gyűjteménye latin és magyar nyelven, főleg a gimnáziumi és egyetemi ifjak használatára (Segédkönyvül a latin nyelv tanulásához)* (Gyulafehérvár: Papp és Ferdinánd–Püspöki Líceumi Nyomda, 1888), 300.

37 Tüskés Gábor, vál. szerk., munkatárs Bretz Annamária, a kép. vál. Kecskeméti Gábor, *„Jól őrizd helyedet”: Emlékezések Tarnai Andorra* (Budapest: rec.iti, 2014), a hátsó borítón: Weöres Sándor *Jóhired és nem a hívság…* kezdetű versének kézirata (1984).

38 Tarnai Andornak tisztelettel Weöres Sándor. Bpest 1984. aug. 31.

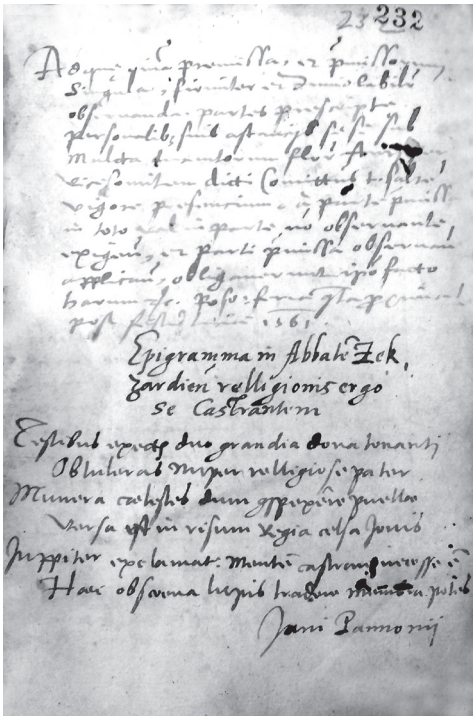

SPONGIA. ASSERTIO.

sorum sororculæ sentiunt, & non negant. 10.
Persuasus Valdensica imaginatione (ex verbis Dei per Esaiam prolatis cap: 56. quæ isti boni socij ad suum istum mentitum cœlibatum, vah quam appositè, restringunt, quod ex libello ipsorum de statu libero, abundè patet,) quidam Synagogæ ipsorum quam Hunnobrodæ habent Cocus seu ædituus, passus est sese ante aliquot annos Physicè seu realiter castrari, de quo nuper pius quidam & doctus vir Lu: Me: Pannonius ista carmina seriò lusit:

Testibus exsectis duo munera magna tonāti
Obtulerās quondam religiose Coce,
Munera cœlestes vt conspexêre puellæ,
Versa est in risum Regia tota Iouis:
Iuppiter exclamat: *Mentem castrare necesse est.*
Hæc obscena tuis tradito membra lupis.

Interroga autem, quæso te pie lector, bonos istos socios quomodo ipsis hæc facetia placeat? & an iste pius & doctus vir sit idoneo ad facetias ingenio?

11. *Dic pie lector istis bonis socijs, ne obliniscantur supradictorum principū, suæ*

Dnūs IESVS autem dictum de hoc dono ipse declarat, docens e-

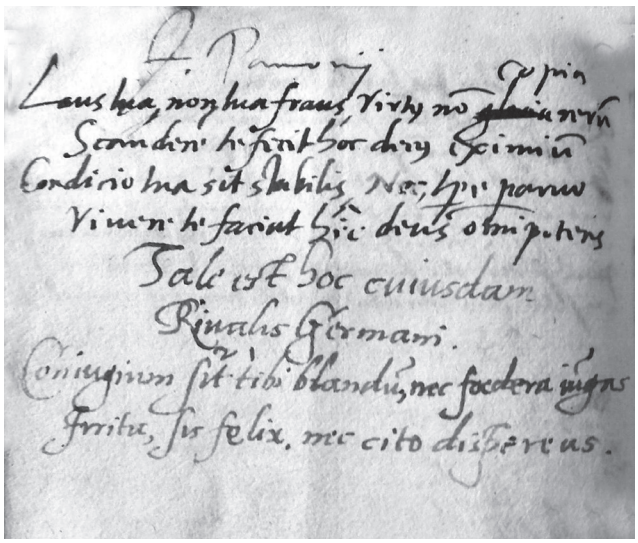

XIX.

CANTIONES, QVA-
TVOR ET QVINQVE
VOCVM, AVTORE
GALLO DRESLERO NEBRÆO,
Scholæ Magdeburgenſis Cantore.

Ex Bibliotheca Academicae Rostochiensis

Tenor

MAGDEBVRGI, Excudebat VVolffgangus Kirchner, Anno M. D. LXIX.

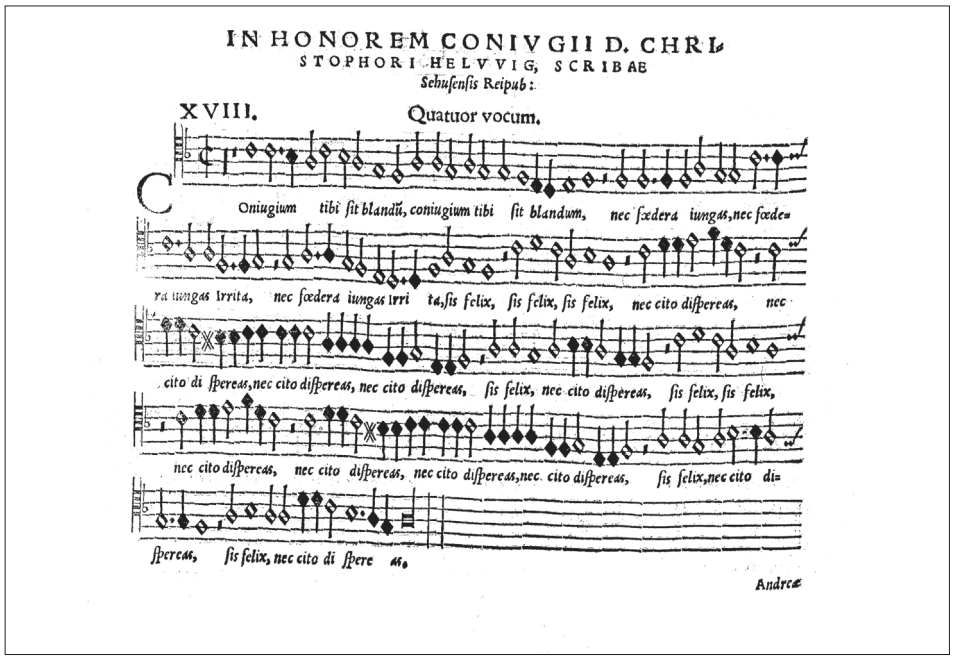
IN HONOREM CONIVGII D. CHRI-
STOPHORI HELVVIG, SCRIBAE
Schuſenſis Reipub:

XVIII. Quatuor vocum.

Coniugium tibi ſit blandũ, coniugium tibi ſit blandum, nec fœdera iungas, nec fœde-
ra iungas irrita, nec fœdera iungas irri ta, ſis felix, ſis felix, ſis felix, nec cito diſpereas, nec
cito di ſpereas, nec cito diſpereas, nec cito diſpereas, ſis felix, nec cito diſpereas, ſis felix, ſis felix,
nec cito diſpereas, nec cito diſpereas, nec cito diſpereas, nec cito diſpereas, ſis felix, nec cito di-
ſpereas, ſis felix, nec cito di ſpere as.

Andreæ

„Coniugium tibi sit blandum”, in: *XIX cantiones, quatuor et quinque vocum,* autore Gallo Dreslero Nebraeo (Magdeburg, 1569). A tenor szólam kottája.

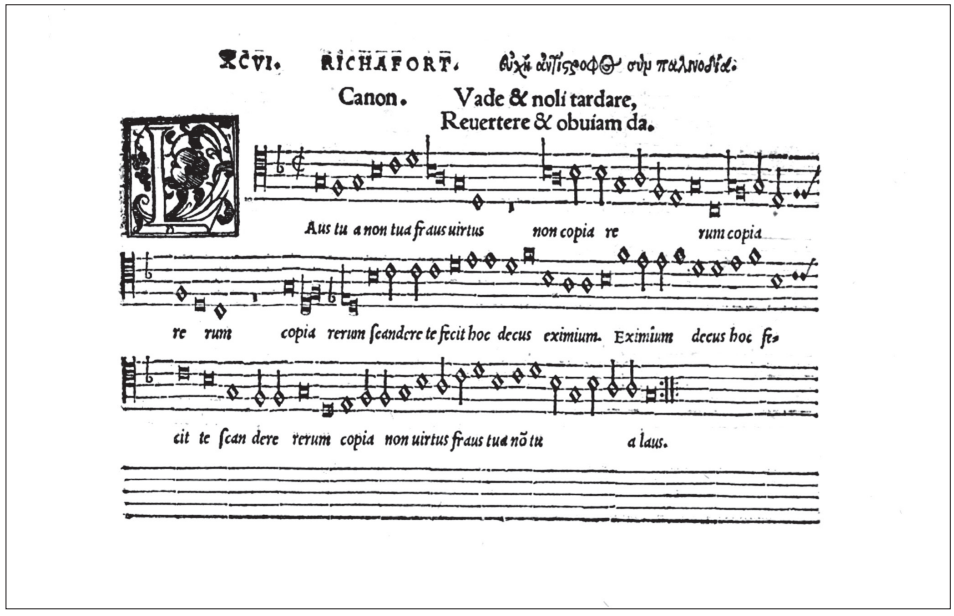

SUPERIOR VOX

Laus tua, non tua fraus, virtus, non copia rerum, scandere te fecit hoc decus eximium. – Eximium decus hoc fecit te scandere rerum copia, non virtus, fraus tua, non tua laus.

DIPHONORVM
AMOENISSIMORVM
INFERIOR VOX.
DVM FATA SINVNT. VIVITE LETI.
RARA SVNT PRAECIOSA.

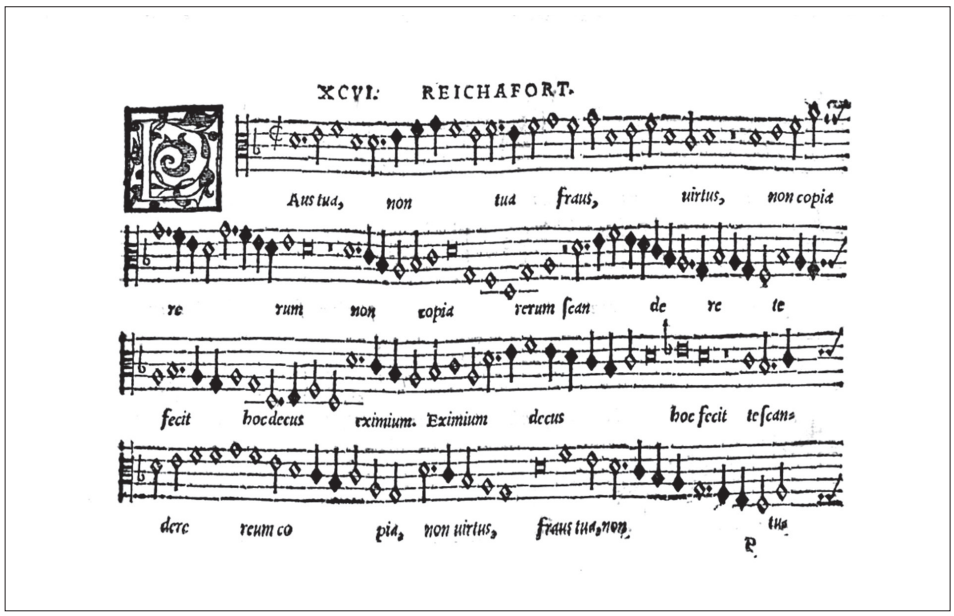
XCVI. REICHAFORT.
Aus tua, non tua fraus, uirtus, non copiæ
re rum non copia rerum ſcan de re te
fecit hoc decus eximium. Eximium decus hoc fecit teſcan
dere rum co pia, non uirtus, fraus tua, non tua

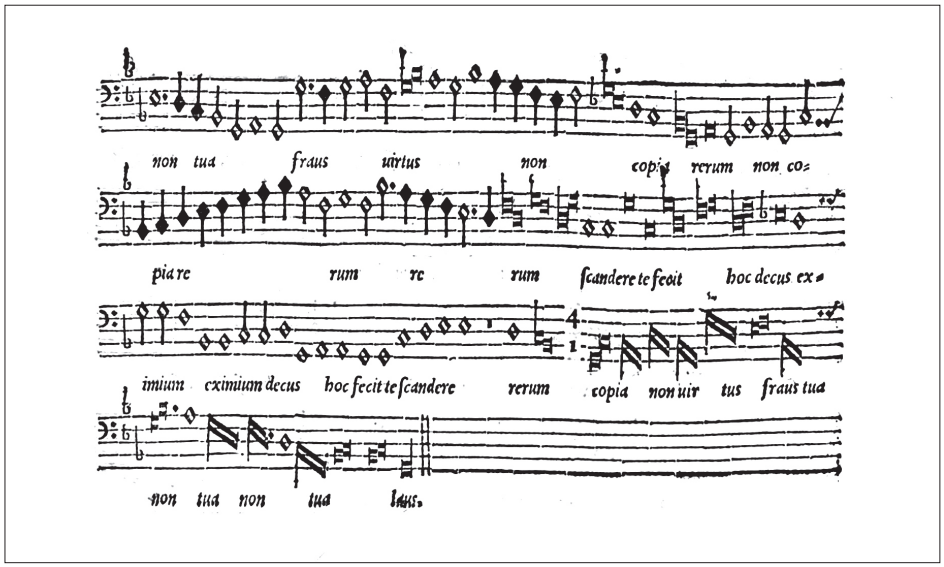

INFERIOR VOX

„Laus tua, non tua fraus", in: *Diphona amoena et florida*, selectore Erasmo ROTENBUCHERO, Boiaro, Superior vox. – *Diphonorum amoenissimorum. Inferior vox* (Nürnberg, 1549), XCVI.

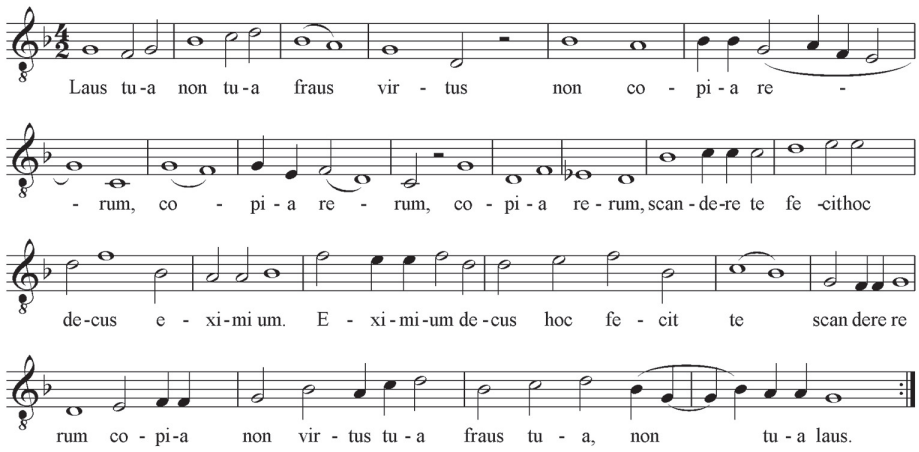

A felső szólam kottája Virágh László modern átiratában

Imre Mihály

Doctrina és *eloquentia* egysége

Johann Sturm: *De amissa dicendi ratione*

„Nékünk feltett szándékunk, hogy a tudományoknak a végcélja a bölcsesség és az ékesszóló kegyesség legyen."[1] 1538-ban írta ezt Johann Sturm *De amissa dicendi ratione* című programiratában,[2] amely korszakot zár le és nyit újat a szerző pályáján.

A Sturm-kutatás már régóta beszél első alkotói periódusáról, amelyet párizsi korszaknak neveznek.[3] Előtte 1524–1529 között Leuvenben tanult, ahol a három nyelv kollégiumában – *Collegium trilingve* – szerezte meg tudományos ismereteit: itteni környezetében erős Erasmus-hatással találkozott. Ezekben az években, 1529–1536 között – Sturm párizsi tartózkodása alatt – dúlt az Erasmus *Ciceronianus* című korszakos jelentőségű műve körüli heves vita, amelynek több szerzője éppen Párizsban jelentette meg munkáját, vagy oda kötődött. 1531-ben publikálta Julius Caesar Scaliger *Oratio pro M. Tullio Cicerone, contra Des. Erasmum Roterodamum* című művét, amelyet több levele egészített ki. Ugyanebben az évben adott ki még egy vitairatot ebben a tárgyban. 1535-ben jelent meg Étienne Dolet (Stephanus Doletus) *Dialogus, De imitatione Ciceroniana, adversus Desiderium Erasmum Roterodamum, pro Christophoro Longolio* című

1 „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum."

2 Johannes Sturm, *De amissa dicendi ratione et quomodo ea recuperanda sit libri duo* (Argentorati: Wendelenus Rihelius, 1543).

3 A Sturm-kutatás eredményeinek legújabb összefoglalása az 500. évfordulóra készült tanulmánykötetben olvasható: Matthieu Arnold, Hg., *Johannes Sturm (1507–1589): Rhetor, Pädagoge und Diplomat*, Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 46 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2009). A párizsi időszakról, ugyanebben a kötetben: Kees Meerhof, „Jean Sturm et l'introduction de l'humanisme du Nord à Paris (1529–1531)", in Arnold, *Johannes Sturm*..., 109–131.

műve. Johann Classen megállapítása szerint Sturm ciceronianizmusa ennek a vitának a sarkpontjaihoz és szemléletéhez erősen kötődik, bár nyílt polémiát nem vállalt.[4] Mindezek értékszemlélete és látásmódja viszont folyamatosan megjelenik Sturm Cicero-recepciójában. Előadásokat tartott a Collège Royalban Démoszthenészről, Ciceróról, Hermogenészről és Rudolph Agricoláról. A Collège Royal köreiben – szemben a Sorbonne-nal, amelyik erősen középkorias volt – a humanizmus és a reformáció szemlélete hatott.[5] A francia fővárosban találkozott Rudolph Agricola *De inventione dialectica* című alapvető munkájával, amit Simon de Colines készített elő a kiadásra Sturm segítségével. 1531-ben jelent meg Párizsban *Orationes Ciceronis*, Cicero filippicáinak gyűjteménye, Sturm jegyzeteivel és magyarázatával: „vir ille lumen atque ornamentum oratorum", jellemezte az ókori példát.[6] Ennek egy fejezete Hermogenész periódusokról szóló művének egy részét illeszti be: *Tractatus utilissimus ex Hermogene de periodo*. (A periódusok kérdésköre folyamatosan izgatja Sturmot, több munkájának részét képezik az erre vonatkozó megfigyelések, mindezeket összegzi majd *De periodis* című művében.) Párizsi éveiben szoros kapcsolatokat ápolt Guillaume Budével. Már Párizsban Jacobus Omphalius, Barthélemy Masson (Latomus) és Guillaume Budé R. Agricola dialektikáját adja ki és népszerűsíti. Hermogenész műveinek kiadására – hatalmas értelmező apparátussal – 1531-ben vállalkozik Sturm. 1537-ben megjelenteti Cicero *Philippicá*inak második kiadását jegyzetekkel, kommentárokkal bővítve. Már ennek kiadásakor is hangsúlyozta, hogy a forrásokat azért kell kiadni és magyarázni, hogy a romlatlan latin nyelv szabályai – *praeceptiones et doctrina linguae* – világosan értelmezhetők legyenek, mivel a forrásoktól remélhetjük a lehanyatlott nyelv és kultúra értékeinek egészében a helyreállítását. Bartholomäus Latomus, Jacobus Omphalius és Sturm képezték Párizsban – főként Cicero-kiadványaikkal – a német triumvirátust, aho-

4 Vö. „Das ist der Hintergrund, auf dem man den Beginn des Wirkens von Johannes Sturm in Straßburg sehen muß. Das Bekenntnis, das Sturm damit ablegt, ist unmißverständlich; hier gilt es zu klären, welche Bedeutung es für seine Anschauungen, für seine Aktivitäten und seine Schriften im einzelnen hat und welche Position er im Streit der Meinungen über die Cicero-Nachahmung einnimmt." Carl Joachim CLASSEN, „Die Bedeutung Ciceros für Johannes Sturm pädagogische Theorie und Praxis", in Carl Joachim CLASSEN, *Antike Rhetorik im Zeitalter des Humanismus*, Beiträge zur Altertumskunde 182, 311–331 (München–Leipzig: K. G. Saur, 2003), 318.

5 A párizsi korszakról legújabban részletes áttekintést ad: Matthieu ARNOLD et Julien COLLONGES, réalisé sous la dir., Christian GRAPPE, préface, *Jean Sturm: quand l'humanisme fait école. Catalogue de l'exposition du même nom prés. à la Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg du 10 octobre au 1er décembre 2007* (Strasbourg: Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg, 2007).

6 Marcus Tullius CICERO, *Philippicae*, annot. Ioannes STURM (Paris: F. Gryphe, 1531).

gyan azt Kees Meerhoff megfogalmazza.[7] Sok mindenben tulajdonképpen Agricola és Melanchthon szemléletének továbbfejlesztői voltak. A párizsi években görög és római auktorok kiadója és kommentátora volt, így Galenus, Homérosz, Cicero, Arisztotelész, Platón, Démoszthenész, Euklidész, Hermogenész, Pindarosz, Marcus Portius Cato és Plautus műveit jelentette meg. 1529-ben látott napvilágot Hagenauban Melanchthon *Dispositio orationis, in Epistola Pauli ad Romanos* című műve, amelynek előszava erős kritika a skolasztika ellen és heves védelme saját hermeneutikájának, egyben a reformáció kulturális modelljének. Ez a módszer ragadta meg Sturmot, aki 1538-ban – már Strassburgban – kiadta Melanchthon dialektikáját.

1537-ben hívta Párizsból Martin Bucer Strassburgba.[8] 1538-ban került sor a főiskola alapítására a birodalmi szabadvárosban, amely ekkor még *gimnasium illustre*, de voltaképpen fokozatosan főiskolai színvonalat valósít meg. Ennek igazgatói-rektori székét kínálták Sturmnak.[9] 1538-tól maga is a magisztrátus befolyásos tagja lett mint scholarcha. A strassburgi előzményekhez tartozik Jacobus Wimpheling, Sebastian Brandt, Beatus Rhenanus és Caspar Hedio munkássága. Sturm különösen Wimpheling iskolaszervező tevékenységére támaszkodott.

A *De amissa dicendi ratione* Cicero *Pro Quinctio* című művét használja fel programja kifejtéséhez és kevésbé ismert, mint a *De literarum ludis recte aperiendis liber*, ami ugyanabban az évben jelent meg. Mindkét írásban összekapcsolja Sturm a *doctrinát* az erősen kibővített retorikai kompetenciával. Tulajdonképpen a *gimnasium illustre* újraindításának alkalmából született mindkét programirat. Kulcsfogalmaik a *sapientia*, a *doctrina*, az *eloquentia* és a *pietas*. (A 2007-es évforduló során a *De literarum ludis*nak új, facsimile kiadása jelent meg a Strassburgi Egyetemi Kiadónál, a latin szöveget bő kommentárokkal franciára fordították. Az erős tudományos-szakmai érdeklődést bizonyítja, hogy mindkét programiratot 2009-ben bilingvis kiadásban németül is megjelentették, nagy filológiai értelmező apparátussal és az életműben betöltött kiemelkedő szerepüket bemutató tanulmánnyal.[10]) 1538. február 24-ei dátummal írta meg a *Denkschrift*

7 Meerhof, „Jean Sturm et...", 123–124.

8 Vö. Stephen E. Buckwalter, „Johannes Sturm und Martin Bucer", in Arnold, *Johannes Sturm*..., 47–61.

9 A strassburgi közép- és felsőfokú iskolák történetére átfogó monográfia: Anton Schindling, *Humanistische Hochschule und freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Straßburg 1538–1621* (Wiesbaden: Steiner, 1977). A szerző itt csak röviden érinti a két alapítóiratot, korszakhatárként nem értelmezi azokat, lásd különösen: Uo., 30–31: Der Rektor Johann Sturm und seine Studienanleitungsschrift „De literarum ludis recte aperiendis" – „Sapiens atque eloquens pietas".

10 Bern Schröder, Hg., Ernst Eckel und Hans-Christoph Schröter, Lateinisch–deutsch Lese Ausgabe übersetzt, *Johannes Sturm (1507–1589): Pädagoge der Reformation. Zwei seiner Schulschriften*

című iratát a strassburgi magisztrátushoz, ez együtt jelent meg a másik két programirattal, még ugyanebben az évben. Ebben olvashatjuk a német változatot: „Das End vollkummenes studirens ist die Religion Gottis und gottlicher ding erkanntnüss. Die Religion wird mit ler und wol red gezieret." Meg is születik a szenátus állásfoglalása hamarosan, amely Sturm programját visszhangozza: „A strassburgi szenátus és a nép úgy véli, úgy akarja, úgy rendeli, hogy a vallásnak, a doctrinának és a széptudományoknak a helyzetét az iskolák irányítsák, az iskoláknak legyen kollégiuma, ezeket itt az ilyesféle törvényekkel megőrizzék. A teológusok, a jogászok, az orvosok és a rétorok kollégiuma megalapozója az irodalmi/művészeti tudományoknak."[11]

A kiadvány azért érdekes, mert egy köteten belül bemutatja a romlással szembeállítható korrekció lehetőségét. A teljes cím: *De amissa dicendi ratione et quomodo ea recuperanda sit libri duo.* Voltaképpen a beszédművészet képessége elveszítésének okáról és annak visszaszerzési lehetőségeiről szól. A cím erősen megfogalmazott negatív premissza. A Cicero-kommentár tankönyv, a *De amissa dicendi* értekező része pedig iskolai, oktatási program. Vagyis Sturm kettős szerepben jelenik meg, mint iskola- és tudományszervező, ugyanakkor tudós. A kettősség azért látszik a szövegen: ez tanulmány vagy szövegkiadás vagy tankönyv? Szoros kapcsolatban van a *De amissa*... Melanchthon *De corrigendis adolescentiae studiis* című művével. A kapcsolatot jól mutatja, hogy megjelenésének évében adta ki Sturm Melanchthon *Dialecticá*ját. Ajánlásában a Leuvenben tanulóknak küldi a könyvet – hiszen maga is ott tanult –, hogy segítsen azoknak, mivel életkoruk szerint az már hasznos lehet számukra („mitto ad te Dialecticos hosce libros, quos illi aetati iam idoneos esse existimo").

aus Anlass seines 500. Geburtstages, Arbeiten zur historischen Religionspädagogik 7 (Jena: IKS Garamond, 2009); Jean STURM, *De la bonne manière d'ouvrir des écoles de lettres (De literarum ludis recte aperiendis liber)*, übers. Georges LAGARRIGUE und Matthieu ARNOLD, Nachwort Matthieu ARNOLD (Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg, 2007).

11 „Scholae Argentinenses restitutae, Leges Collegii [...] Latae, Senatus Populusque Argentoratensis sic sentit, sic uult, sic constituit, sic iubet: ut religionis, doctrinae, bonaeque disciplinae causa scholae habeantur, & scholarum sit collegium, idque hisce conseruetur, atque huiusmodi legibus. Collegium Theologis, Iureconsultis, Medicis, Rhetoribus, literarum studiosis constituitor." Vö. Philippe Büttgen, *Rede und Lehre bei Johannes Sturm: Anmerkungen zum Traktat De amissa dicendi ratione (1538)*, in ARNOLD, *Johannes Sturm*..., 161–181; Walter SOHM, *Die Schule Johann Sturms und die Kirche Straßburgs in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1530–1581* (München–Berlin: Druck und Verlag Oldenburg, 1912). Különösen fontos a *Der Begriff und die Schule der sapiens et eloquens pietas* című fejezet: Uo., 31–124.

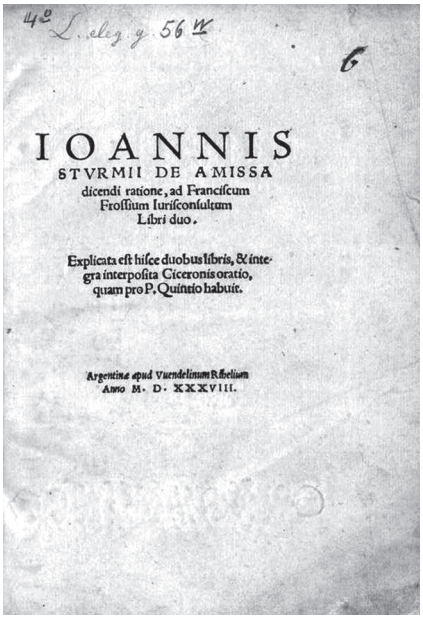

IOANNIS
STVRMII DE AMISSA
dicendi ratione, ad Franciscum
Frossium Iurisconsultum
Libri duo.

Explicata est hisce duobus libris, & integra interposita Ciceronis oratio, quam pro P. Quintio habuit.

Argentinæ apud Vuendelinum Rihelium
Anno M. D. XXXVIII.

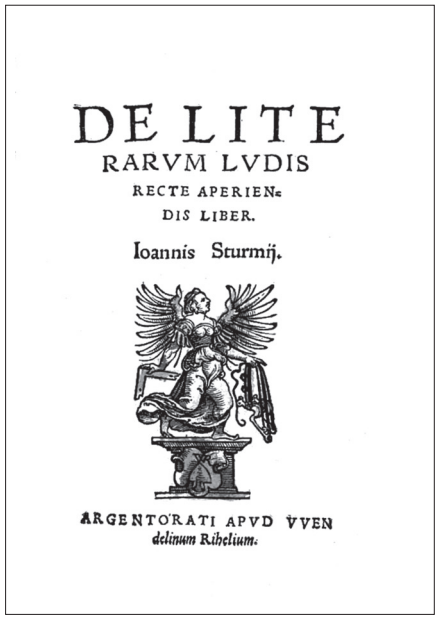

DE LITE
RARVM LVDIS
RECTE APERIEN-
DIS LIBER.

Ioannis Sturmij.

ARGENTORATI APVD VVEN
delinum Rihelium.

A *De amissa dicendi* első kiadása komplett megjelentetése és interpretációja Cicero *Pro Quinctio* című művének.[12] („Itaque ego in re leui & abiecta declarare eiuscemodi voluntatem statui, & oratione quam Cicero *Pro Quinctio* habuit proposita, breviter explicare, quae ad intelligendum & ad observandum & ad imitandum pertinere videbantur. Hoc enim modo videbitur quomodo amissa sit eloquentia, & qua ratione vetus illa consuetudo exercitatioque dicendi sit repetenda.") A római rétornak ez volt az első nyilvános fellépése, a Quinctius ér-

12 A *Pro Quinctio* című szöveg jegyzetekkel együtt magyarul is megjelent Nótári Tamás fordításában a *Cicero összes perbeszédei* című összegező gyűjteményben: Marcus Tullius Cicero, *Összes perbeszédei*, ford., jegyz., bev. Nótári Tamás (Szeged: Lectum Kiadó, 2010), 151–179; Marcus Tullius Cicero, *Válogatott védőbeszédek*, ford., jegyz., bev. Nótári Tamás, előszó Maróti Egon, 2 köt. (Szeged: Lectum Kiadó, 2009). A perben a formulát Cn. Cornelius Dolabella praetor bocsátotta ki, az esküdtbíró a kor legkiválóbb jogtudósa, C. Aquilius Gallus, a felperes, vagyis Quinctius ügyvédje Cicero, az alperesé, Sex. Naeviusé Q. Hortensius Hortalus volt. Az ügy alapjául egy társasági szerződés szolgált, amelynek keretében a felperes fivére, C. Quinctius Galliában közös mezőgazdasági vállalkozást folytatott az alperessel, Naeviusszal. C. Quinctius halála után fivére, a perben felperes P. Quinctius örökösként továbbvitte a társasági formában működtetett közös vállalkozást. A beszéd felépítése igen sematikusan a retorikai iskolák szokványos felosztását követte: bevezetés, a tényállás vázolása, a bizonyítandó tények felsorolása, maga a bizonyítás és a peroratio. Mindent összevetve a huszonöt éves Cicero jó érzékkel oldotta meg a meglehetősen bonyolult helyzetet, beszéde nem mentes bizonyos túlzásoktól, ezeket későbbi beszédeiben már kiküszöbölte.

dekében tartott beszéde Kr. e. 81-ben, amellyel győzelmet aratott az abban az időben a legnagyobb római szónoknak tartott Quintus Hortensius Hortalus felett; ismertté tette nevét és megnyitotta útját a politikai felemelkedéshez. A *Pro Caecina* és a *Pro Tullio* mellett Cicero magánjogi beszédeinek egyike ez a sullai diktatúra idején. Sturm a Cicero-mű kiválasztásáról azt mondja, hogy vele világosan ki akarta fejezni, mit akar megmutatni Cicero ezzel a beszédével, röviden kifejteni, ami a megértéséhez és utánzásához szükséges. Ugyanis mindezek alapján látszik, hogyan romlott meg az *eloquentia*, és milyen módon és gyakorlással lehet és kell a beszédművészetnek ezt a régi hagyományát visszahozni. („[...] quomodo amissa sit eloquentia [...] quomodo dicendi sit repetenda.")

> A Quintius-beszéddel bizonyítani akarom, röviden magyarázni, hogy kell értelmezni és alkalmazni az *imitatió*t. Ennek segítségével látható a megrontott beszéd, ugyanakkor a gyakorlással ez hogyan állítható helyre. Cicero huszonhat éves korában – nem volt több – írta a Quintius-beszédet. Ki az, aki az előző századokban ezt elérte, vagy olyan öreg, aki maga után ilyen példát hagyott? De nékünk a könyvek hiányoztak, híjával voltak a tehetségnek a mi embereink, a munkával nem haladtak; kettő teljesen hiányzott: a rómaiak beszédművészete és a helyes gondolkodás, a régiek tudománya, amelyek mindegyikét meg kell szerezni, mielőtt a tökéleteset valamennyire elvárjuk.[13]

Az első kiadás úgy is értelmezhető, mint a korábbi Sturm-kiadások lecsengése, kétségtelenül van egy korlátja: csak egy Cicero-kommentárnak látszik. (Egyik célja volt Sturmnak a jogi locusok bemutatása, dialektikai szerkezetük, összefüggéseik érzékeltetése, ami nélkül aligha ítélhetjük meg Cicero valóságos retorikai teljesítményét, néhol még a szillogisztika alkalmazása is megvillan.) Tizenöt oldalon keresztül sorolja fel azokat *(accusator, petitor, reus, patronus, procurator, lex, crimen, sponsio, advocatio)*, ezek mind jogi cselekedetek. Határozottan kimutatható módszerében még a Párizsban tartott dialektikai előadások hatása, amelyeknek az anyagát majd 1539-ben adják ki, már Strassburgban (*Partitionum*

13 „Hoc enim modo videbitur quomodo amissa sit eloquentia, & qua ratione vetus illa consvetudo exercitatioque dicendi sit repetenda. Nostris etiam temporibus quotus quisque est qui vigesimo primo anno aliquod praeclarum doctrinae documentum statuerit. Vix quinquagesimo assequimur, in quo statim iuvenes decebat excellere. M. Cicero annos natus viginti sex, nec amplius, orationem pro P. Quintio & Sexto Roscio habuit. Quis postremis hisce seculis e vita excessit, vel senex qui tale post se exemplum reliquit? At neque nobis libri desunt, neque ingenio carent homines nostri, labore fortassis etiam non cedunt, duo tantum desunt, Romanus sermo, & recta ratio, vetusque disciplina, quorum utrunque comparandum est, antequam perfectum aliquid expectamus." STURM, *De amissa*..., Lib. 1.

dialecticarum libri duo, Argentorati, 1539). A Cicero-mű választása tisztán pedagógiai volt. Sturm ciceronianizmusának lényege: Cicero sui ipsius interpres.[14] Egy megválaszolandó kérdés: miért éppen azt a művet választotta Sturm, amivel belépett hajdan Cicero a civil-polgári dolgok világába? A rendkívül bonyolult analízis a teljes római birodalmi gazdaságjog ismeretét követelte meg *(sponsio, vadimonium)*, a jogtudomány egészének ismerete, technikája, amihez még hozzájárul a retorika technikája. Nem lett volna egyszerűbb megoldás? A *De amissa* esetében Philippe Bütgen egyenesen Sturm politikai önarcképéről beszél. Sturm kétségtelenül egy olyan Cicero-beszédet választott, amely nem tartozik a legkiválóbbak közé, azt csak segédanyagként használja fel. Ez azt jelenti, hogy a valóságos, tulajdonképpeni cél nem ennek a partikuláris jelentőségű beszédnek a megértése, megértetése. Az első kiadás még a teljes Cicero-beszédet tartalmazza. Már az 1543-as edíció sem közli azt, az 1557 utáni megjelenésekben is teljesen eltűnik. Az első kiadás esetében Sturmnak bizonyítania kellett elméleti kompetenciáját a strassburgi magisztrátus számára (tulajdonképpen egy próbadarab volt a kiadás!), ahol a Cicero-beszéd mellé saját értekezését illesztette. Saját tanári-tudósi reputációja – amit másoknak kellett felmutatni és azt elfogadtatni – részben önmaga Cicero-kiadói és interpretatív képességén múlott.[15] A Cicero-beszéd betoldása tulajdonképpen egy direkt válasz volt a feltett kérdésre: akarjuk-e megtapasztalni, hogy az elokúció teljes ereje, hatalma újra megnyerhető, visszaszerezhető és a jelenben alkalmazható saját keresztény antropológiai értékrendünkre és társadal-

14 A reformáció századában azonban ez generális hermeneutikai alapelvként jelenik meg, hiszen tudott dolog, a protestantizmus exegetikai eljárásai sűrűn hivatkoztak a Szentírás önmagát értelmező sajátosságára: Scriptura Sacra est interpres sui. Az önmagát értelmező Cicero generális hermeneutikai szerepbe való helyezése azért kap különleges hangsúlyt, mert Sturm éppen Cicero életművétől is várja saját kora tudományának, kultúrájának és religiozitásának az újraalkotását. Ennek következtében áthallás keletkezik a két paradigma között, legalábbis morfológiai párhuzam látszik kirajzolódni az antik és a megújított (vagy éppen megújításra váró) protestáns kulturális paradigma között, bár az antropológiai eltérés természetesen feloldhatatlan különbség, összekapcsolásuk részben igen hatékony relevanciájú, de erős feszültség forrása is egyben. Az önmagát értelmező Cicero fontos instrumentumrendszert (grammatika–dialektika–retorika) ad az önmagát értelmező Szentírás exegetikai-teológiai eljárásai számára. Vö. Imre Mihály, „Üdvérték és esztétikai érték kettőssége latinul a protestantizmus kulturális modelljében", in *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Lázár István és Molnár Dávid, Convivia Neolatina Hungarica 3 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019).

15 Nem véletlenül beszél a Sturm-szakirodalom arról a nehézségről, hogy mi számít önálló műnek (Selbstständige Werke Johannes Sturm), hiszen a filológiai jellegű szövegkiadásai jelentős részben sajátnak tekinthetők. Szöveginterpretációi nagyon is összetett alkotói eredményeket bizonyítanak.

mi létezésünkre? Nekünk van Cicerónk, elegendő, hogy Cicerót kézbe vegyük.[16] Ennek a beszédnek a betoldása produkál egy tartós – utólag ható – effektust, vagy az illusztrálásnak egy effektusát, retorikai formulát: a *hypotyposis*, éspedig Cicero *hypotyposis*a önmaga Cicero. Az ő gesztusa a *Pro Quinctio* újrakiadásával az első kiadásban egyszerű volt: van nékünk Cicero, csináljuk azt, amit ő, és látni fogjuk, előrelépünk. Cicero a törvény – a bíróság – előtt védelmez, amint Sturm is ehhez hasonlóan saját programját képviseli és kínálja fel a strassburgi szenátusnak. Cicero sikeres volt perbeszéde elmondásával, amely első jelentős önálló műve, Sturm kiadása és értekezése – amely ugyancsak első önálló (nemcsak filológus, de teoretikus) művének tekinthető – ennek diszkrét módon a visszhangjaként, imitációjaként értelmezhető. A későbbi kiadások esetében erre már nem volt szüksége, hiszen pragmatikus célkitűzése megvalósult (Sturm vezetésével az akadémia virágzott), maradt a tudományelméleti-beszédművészeti cél, ehhez viszont elegendő volt a tisztán teoretikus ciceroniánus érvrendszer és gondolatmenet, a retorikai szisztéma és kultúrmorfológia irányába történő tágítás és feladatmegjelölés. Nem véletlen, hogy a *De literarum ludis recte aperiendis* többször is közös kiadványban fog megjelenni a *De amissa dicendi*vel, de csak akkor, ha az utóbbi már nem tartalmazza a Cicero-beszédet.

Sturmnak egyetlen olyan műve sincs, amely tisztán és kifejezetten exegetikai törekvésű és szándékú, jóllehet sűrűn fel-felbukkannak nála bibliai részletek, szövegmagyarázatok, több helyen is leszögezi, hogy a Szentírás értelmezésénél nélkülözhetetlen, minden hermeneutikai módszernél autentikusabb és érvényesebb esz-

16 A szakirodalom egy jelentős része Sturm kulturális modelljét krisztianizált (protestáns tartalmú) ciceronianizmusnak tekinti. Már Sohm is ebben látta Melanchthon és Sturm különbségét: „Nur mit einem Manne, und wieder mit Melanchthon, haben wir den Straßburger Rektor zu vergleichen. Arbeiten sie doch beide an den Problem, den Humanismus für die neue Kirche der Reformation fruchtbar zu machen. Bei aller Ähnlichkeit beider Geister weicht Sturm hier aber in einem Punkte von dem Wittenberger ab: Er faßt das Ideal des Orators antiker auf als Melanchthon." SOHM, *Die Schule*..., 11. Schröder ugyancsak erre az álláspontra hajlik, ahol a ciceronianizmus nemcsak retorikai eszmény, de társadalomalakító erő is: „Dieses humanistische Curriculum wird allerdings durch bestimmte Akzente sowie durch den Kontext, in dem er es zu realisieren sucht, deutlich *christianisiert* und – wenngleich weniger deutlich – protestantisch akzentuirt. Das Attribut »eloquens« verweist auf die Antike, deren Ideal der Beredsamkeit Sturm als nach wie maßgeblich erachtet: Cicero ist hier die entscheidende Referenz. [...] Und das Leitwort »pietas« markiert christliche Religion als Dach dieser Zielwerte. Damit, nur damit geht Sturm über das ciceronische wie das humanistische Vorbild hinaus; er bietet eine variante chrétienne de l'idéal cicéronien de l'orateur, du »*vir bonus dicendi peritus*« qui intervient activement dans la vie de la cité." SCHRÖDER, *Johannes Sturm*..., 49. (Kiemelés az eredetiben.)

köztárat a retorika adja.[17] A *corrupta lingua – corrupta doctrina* korreláció ugyan tipológiailag azonos Melanchthonnál és Sturmnál, azonban nagyon eltérő argumentáció jelenik meg náluk. Jól látható ez Melanchthonnál már az 1517-es, tübingeni, *De artibus liberalibus oratio* című értekezésben, majd még polemikusabb változatban a *De corrigendis adolescentiae studiis* címűben vagy az *Encomium eloquentiae* gondolatmenetében. Itt a kései ókor és saját kora közötti nyolcszáz éves időszak a romlás ijesztő korszaka, amelynek éppúgy okai a középkori egyházi intézmények, a szerzetesrendek, a skolasztika torzításai és hazugságai, az ókori tudományos örökség – főként a filozófia, dialektika – elfelejtése vagy meghamisítása: amikor a tudományok a Léthébe vetve pusztultak el. Melanchthon érvelése azonban sokkal inkább történelmi összefüggéseket kereső és feltáró, valamint erősen polemikus. A romlást, pusztulást Sturm valamely immanens belső jelen-

17 A szakirodalom is jelzi, hogy Strassburgban a *gimnasium illustre*, majd az akadémia oktatási rendjében Sturm nem tartott teológiai előadásokat. Az ő működésének időszakában ezt a tevékenységet a négy teológiai tanszéken Martin Bucer, Wolfgang Fabricius Capito, Kaspar Hedio, Jean Calvin, Paul Fagius, Franz Lamberts von Avignon, Petrus Martyr Vermigli, Johann Marbach, Ludwig Rabus, Girolamo Zanchi, Johannes Pappus végezte. Vö. Schindling, *Humanistische*..., 343–347. A *Die theologischen Vorlesungen* c. fejezet tárgyalja ezt a témakört részletesen, lásd Uo., 343–377. Bernd Schröder tanulmányában is többszörösen visszatérő kérdés Sturm teológiai műveltsége, annak viszonyulása egész kulturális attitűdjéhez és annak összehasonlítása saját kortársaival. Már a párizsi időszakról úgy beszél, hogy abban a retorika, a dialektika, a filozófia, a medicina és a jog játszotta a legfőbb szerepet, a teológia kisebb jelentőségű volt, mint például Melanchthonnál: „Über die alten Sprachen und die Literaturen sowie die *artes liberales* hinaus studierte Sturm Medizin und Jura – Theologe war bzw. wurde Johannes Sturm also ebenso wenig wie Philipp Melanchthon!" Schröder, *Johannes Sturm*..., 15. Schröder a *Zum Stellenwert christlichen Religion in Unterricht und Schulleben* című fejezetben vizsgálja a konfesszionalitás súlyát, sajátosságait, jelentőségét Sturm oktatási, iskolai koncepciójában: „Was nun die Christliche Religion angeht, so spielt sie in Sturms Gymnasium eine scheinbar nachgeordnete, aber dennoch konstruktive Rolle [...]. Was hier behandelt wird (oder werden soll), ist nicht wenig; doch vergleichen mit dem Raum, den sprachliche Bildung in Sturms curricularen Überlegungen beansprucht, steht religiöse Bildung zurück [...]. Neben der eher marginalen Berücksichtigung von Religion im Stoffplan sticht indes ins Auge das Johannes Sturm jede konfessionelle Füllung des Religionsunterrichts meidet [...] die theologischen Kernthemen der Reformatoren bleiben ausgespart." Uo., 46. Amikor Sturm – tulajdonképpen ritkán – a teológiához fordul, akkor az ókereszténység korának szerzőire hivatkozik (Augustinus, Basilius, Chrysostomus, Nazianszi Gergely, Jeromos), a német nyelvű reformátorokat nem említi. Bucert és Melanchthont is inkább tanárként idézi, mintsem reformátort. Sturm, aki maga magas szintű teológiai tanulmányokat nem folytatott, lemond a teológiai argumentációról, neki szemmel láthatóan mindenekelőtt az volt a fontos, hogy az ő iskolakoncepciója a vallást átfogóan váljon világossá, meggyőzővé. „Wenn Sturm überhaupt, selten genug, auf Theologen rekurriert, dann sind dies Kirchenväter aus der Zeit der alten Kirche: Augustin, Basilius, Chrysostomus, Gregor von Nazianz, Hieronymus – die deutschsprachigen Reformatoren erwähnt er nicht. [...] Johannes Sturm, der selbst kein Theologiestudium absolviert hatte, verzihtet auf theologische Argumentation; ihm lag augenscheinlich vor allem daran, dass seine Schulkonzeption konfessionsübergreifend einleuchtete." Uo.

ségnek értelmezi, külső, intézményi okokat alig vizsgál. Elvétve Sturmnál is találunk példát a polémiára, így a *Latinae lingvae resolvendi ratio* című terjedelmes művében a szerzetesek durva műveletlenségét és barbarizmusát emlegeti a korábbi időszakban. Saját jelenéből pedig a jezsuiták heves elutasításáról olvashatunk.[18]

A romlás folyamatáról így ír:

> A mi őseink a legtisztább hangon és beszéddel az isteni vallást nékünk átadták, de azt évekkel ezelőtt eltorzították, mindjárt ezután a gyalázkodás szabadsága és szenvedélye, majd mindezek elnézése megdöntötte és megrontotta azt, így aki a keresztény tanrendszer menedékhelyét és őrhelyét megtisztítja, az a rossz tudományoknak és művészeteknek a székhelyét és förtelmes bűnöknek a menedékét leplezi le, mutatja föl. Kilencven éven keresztül vagy még hosszabb ideig voltak szerencsétlenül a tudományok, és a legnagyobb volt az ifjúság rászedése, becsapása. Megzavart ma a tanulmányok értelme, híján vannak a rendnek és a módnak a diszciplinákban, a szerzőket és az auktorokat elhagyták, és ezek maguk homályossá és szennyezetté, elpusztítottá váltak, azoknak az embereknek a bánásmódjával, akik azelőtt beszélni tudtak latinul, a művészetek magyarázatára vállalkoztak.[19]

18 Johannes STURM, *Latinae linguae resolvendi ratio, tradita in celebri rei publicae Argentoratensis academia anno 1573* (Straßburg: Nikolaus Wyriot, 1581), 138–139: „Nullum est genus hominum, a quo nobis magis metuendum est, quam Iesuitarum, quoniam haec secta noua est, & sunt homines isti callidi in caelandis suis vitiis & occultandis suis insidiis. Monachi superiorum aetatum fuerunt barbari: fuerunt inimici literarum et philosophiae: & hoc nomine infesti fuerunt, & importuni Erasmo Rotherodamo piae memoriae, & ante eum Capnioni Reuchlino [...]. Sed fuerunt indocti monachi isti." Meglepő módon azonban elismeréssel szól a nagy műveltséggel rendelkező katolikus tudósokról, akik kiváló képességekkel rendelkeznek, akiket nem kárhoztathatunk, hiszen ugyanazokat a tudományokat tartják fontosnak, mint mi. Vissszatarthatják őket azonban a hozzánk való csatlakozástól a mi vétkeink az egyházban, a mi erkölcseink, meghasonlásaink, a nagyravágyás és a kapzsiság: „Papatus habet viros eruditos: multi sunt in Papatu, qui non solum speciem habent bonorum virorum, & speciem prae se ferunt virtutis, verum etiam viri sunt boni: multi sunt inquam papatu, quos condemnare non possumus: quos retinet adhuc in illa statione auctoritas patrum & maiorum nostrorum: deinde etiam nostra vitia in nostris Ecclesiis: nostri mores, nostra dissidia, ambitio, auaritia. Haec enim vitia nostra faciunt, ut viri boni in papatu, partim dubitanter ad nos acceadant, partim etiam moriantur in suis coetibus." Uo., 139. Ugyancsak 1538-ban jelent meg egy kritikai jellegű írása: *Consilivm Delectorvm Cardinalivm Et Aliorvm pr[a]elatorum, de emendanda Ecclesia. Epistola Ioannis Sturmii De eadem re, ad Cardinales cæterosq[ue] uiros ad eam consultationem delectos* ([Straßburg]: Mylius, 1538). Azonban a megrontott hit okai között itt sem – vagy csak alig – találunk történelmi érveket. A katolikus egyházat bíráló kifogásait *abusus*okban sorolja fel, ezek döntő többsége a jelenre vonatkozó egyházjogi, illetve kormányzati jellegű, csak futólag jelenik meg a főpapság, szerzetesek műveletlensége, korrupt önzése, visszataszító erkölcstelensége.

19 „Purissime maioribus nostris diuina uoce tradita religio est: sed eadem non multis post annis ita est deformata, ita deinceps uitiorum & cupiditatum licentia atque indulgentia labefacta & corrupta, ut qui locus portus esse putabatur & statio doctrinae Christianae, is malarum artium sedes, & scelerum

Pedig az elokvencia nemcsak a tudományokat, de az emberi közösséget is megjavíthatja, a magisztrátust, a polgárokat, az egész respublicát. Az *eloquentia* hanyatlása maga után vonta a *doctrina*, a *religio* hanyatlását. (Ezen a ponton számos párhuzam fedezhető fel Melanchthon *Encomium eloquentiae* című declamatiójával.) Az elokvencia helyreállításához nem zsenikre vagy hősökre van szükség, hanem a legteljesebben megértő és tetterős politikusokra, akik tudják, hogy az államok és a társadalom sorsa gyermekeik képzésétől függ. Ő maga az, aki a tanításban rendet teremt, normát, léptéket és mértéket elkészít, röviden: a tanítás működését úgyszólván racionalizálni akarja. Philipp Bütgen Sturm sajátos voluntarizmusáról beszél, aggódó voluntarizmusról. Sturm szerint olyannyira teljes mértékű volt az elokvencia elvesztése, hogy helyreállított és jogába újra visszaállított csak akkor lehet, ha az Isten akarata, csodálatos bölcsessége nagy embereket küld a földre („nisi nobis magni viri divinitus dentur"). Vagyis feladata elvégzéséhez önmagában még a rendkívüli tehetség sem képes, ahhoz az isteni kegyelem többlete szükséges. Másutt ugyanezt így fogalmazza meg: „sed non quasi unus ex his qui maximo ingenio, [...] & missi divinitus amissam eloquentiam reddere nobis debent". Sturm a saját feladatát itt teljesen egy politikai, kulturális, kultúraalakító program széles vertikumában látta, aminek azonban meghatározó, erőteljes üdvtörténeti tartalma és irányultsága van. (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Sturm véleménye a rétor önértelmezéséről, szerepéről, kompetenciáiról változó és erősen különböző. A *De imitatione oratoria* a rétor rendkívüli és egyetemes képességeit, már-már verbális omnipotenciáját sugallja, amely a deifikáció határait súrolja: „qui oratorem efficiat admirabilem, et quasi deum in populo".[20]) Magát

uitiorumque perfugium extiterit. Est haec natura cum rerum omnium bonarum, ut facile hominum cupiditate & stulticia uitient, tum praecipue ut religionis, sic etiam rationis dicendi." Sturm, *De amissa*..., ijr–v.

20 A vonatkozó terjedelmesebb szövegrészlet latinul: Johannes Sturm, *De imitatione oratoria libri tres, cum scholis eiusdem autoris, antea nunquam in lucem editi* (Argentorati: Bernhardus Iobinus, 1576), C2v–C3r. Magyarul olvasható: Imre Mihály, vál., szerk., s. a. r., bev., jegyz. *Retorikák a reformáció korából*, Csokonai könyvtár: Források 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003²), 429: „Ám azt hívom orátornak, aki eléri, hogy szónoki mivoltában az emberek féljenek tőle, hogy rá bámulva nézzenek, őt csodálják, aki mellett kiáltásokban törjenek ki, akit ne embernek, hanem emberfeletti férfiúnak ítéljenek ékesszólása és beszédének ereje miatt. Ez az ékítmény olyasféle kell hogy legyen, magáról a szónokról úgy lássék, hogy mindazt, ami az életben létezik, vagy az élethez szükségszerűen kell, ami becsületes, megvizsgált, kikérdezett, olvasott, vitatott, tárgyalt és összevont, mindezt birtokolja és kézben tartja, hogy úgy véljék róla, legkiválóbb férfi, és az ügyek legbölcsebb védnöke. Mert az ékesszólás őrjöngés, ha nincs meg benne a jóság és a bölcsesség, hozzá derék, előrelátóan okos, tapasztalt, hosszú tanulással kiképzett férfi kell, s ez valóban ilyen legyen, ne pedig csak annak lássék. Az ékítés ezzel a két kiválósággal, mint az ékesszólás fegyvereivel élhet a haza üdvös épen maradására, az állam nagyszerűségére, és valahányszor szükséges lesz, éljen is velük... Három előnyt hoz magával.

ugyan soha nem sorolja ebbe a kategóriába, azonban folyamatosan hangoztatja, hogy a *copia verborum* birtoklása a *copia rerum* értelmezési lehetőségét adja a rétor kezébe, amely ismeretelméletként, ugyanakkor az erkölcsök alakítójaként a társadalom *(civitas, humanitas, respublica)* egészét jobbíthatja.[21] Magának a természettől kapott és az Isten által előírt utat kell követnie.

> „De nékem a tudományokban kell élnem, és meghalnom, azok oktatásával, amelyhez engemet az én természetem és az Isten elvezetett, ezért is nékünk embereknek olyan alkalmasságot teremtett, amelyeket szorgalommal és tanulmányokkal, gyakorlással, *imitatió*val képes voltam megszerezni. Mi az, ami nagyobb dolog, mi az, ami ragyogóbb, mint az ember nemes műveltsége és polgári kiválósága? *ez a kettő és a doctrina minden erényt és vallást egybefoglal*."[22]

Különösen nagy felelősség hárul a teológusokra, igehirdetőkre, a Szentírás magyarázóira, mennyire értik meg az elokvencia súlyát, használják azt avatottan.

> „Vannak teológusok, akik az élokvenciát önmagában nem becsülik, és vannak, akik azt ha el is fogadják, mégis abban a dologban olyannyira barbár bánásmóddal meg vannak rontva, nem tudnak így magyarázni, értelmezni, hiszen a szónoklat vagy a latin beszéd tisztasága, de az igemagyarázat sem mocskolódhat be a szavak túlzó szertelenségével, szokatlanságával. *De amint minden többi művésznek, úgy leginkább a teológusoknak is a legjobban szüksége van a pompásan feldíszített szónoki művészetre."*

Ezek közül egyik az édesszavúság, hogy a lehető legélvezetesebb legyen a beszéd, másik a hitel, hogy a lehető legnagyobb mértékben befolyásolja azok értelmét és hangulatát, akik hallották és majd ítélni fognak. A harmadik az előrelátó okosság, hogy a lehető legtöbb dologgal legyen felszerelve, hogy a művelt és olvasott emberek azt vegyék észre, hogy a filozófia valóságos forrásaiból áradt elő [...] és a nép körében mintegy istenné teszi a szónokot [...]". (Németh Béla fordítása). Ugyancsak a rétor fogalmának értelmezéséről: SOHM, *Oratorische Gedanken bei Sturm* c. fejezet: SOHM, *Die Schule*..., 63–78. Sohm ezt a rétor-fogalmat szenvedélyes, patetikus, egyetemességre törőnek nevezi.

21 Ezt részletesen értelmezi: Uo., 46–124.

22 „Nisi suscepta & per annos multos perpetuata vitae meae ratio delectatione & voluptate retineret, nisi respicerem quo *me Deus in hominum genere vivere velit*, & ad quas res me miserit, iamdudum fortasse commutarem hoc docendi munus cum quaestuosa & hisce moribus auara alicuius artis professione. *Sed vivendum mihi in literis est*, & acquiescendum ei institutioni cui me mea natura atque Deus addixit, inde etiam tantae nostris hominibus adferendae commoditates, quantas diligentia & studio potero, comparare." STURM, *De amissa*..., Lib. 1.

„Sed cum caeteris omnibus artificibus, tum maxime Theologis apparatu ornatuque orationis est opus."[23] Arra is találunk példát, hogy a retorika a vallási tanítás, a *doctrina religionis* tisztaságának védelmére szolgáló eszköz lehet, amely távol tartja és leleplezi a valláshamisítókat, a rajongókat, az enthusiasztákat, a kalandor vallásalapítókat. Petrus Artopoeus, 1537-es prédikációskötetében erre is figyelmeztet. Alkalmatlanok azok a papok az igehirdetésre, akik nem ismerik és alkalmazzák a retorika eszközeit, az elokvencia meggyőző erejét, csak úgy bukik a szájukra a szó, tanulatlanok, csak németül értenek, de járatlanok a latinban és a művészetekben-tudományokban. Különösen nagy veszedelmet jelentenek azok a fantaszták és rajongók, akik elutasítják a Szentírás tudományokkal való értelmezését, helyette sugallatokra, álmokra, előjelekre és más hazug eszközökre támaszkodnak.[24] Ugyanez az aggodalom bukkan fel a *De amissa dicendi* gondolatmenetében is. Ludwig Carinus, a Luzernből származó vándorhumanista 1533-ban Párizsba látogatott, ahol felkereste Sturmot. Carinus nyugtalan, kalandor életet élt, megfordult Leuvenben, Kölnben, Mainzban, Frankfurtban, Koblenzben, Marburgban, ahol mindenütt enthusiaszta vallásos tanait hirdette misszionáló hevülettel. (Anabaptista rajongóként ismerjük.) Strassburgban eleinte még Buzer is rokonszenvezően fogadta. Carinus tanai Sturmban erős ellenérzést váltottak ki, amiről levélben tájékoztatta is 1533 augusztusában Bucert. Ez is ösztönözhette Sturmot, hogy reagáljon: „Vannak szekták, amelyek megvetik a tudományokat és művészeteket, a szentségeket az élvezetekkel és gyönyörökkel torzítják el, lebecsülik a Szentírás tudós magyarázatát, helyette enthusiaszta módon belső hallásra és gyanús sugallatokra hallgatnak, ellopják a szentséget és tombolnak (qui malis artibus irrepunt in possessionem sacrorum bonorum: rapiunt sacra)." A retorikai és dialektikai instrumentumrendszerrel feltárt esztétikai érték garantálhatja, őrizheti az üdvérték érvényesülését. Erre akkor van szükség, ha enthusiaszták, más rajongók elutasítják a Szentírás szövegértelmezésének bibliai hermeneutikai kompetenciáját. Sturm odáig megy, hogy a *bonae litterae*, a *doctrina restituta* és az *eloquentia* teljes helyreállítása a társadalom egészét javíthatja. Így fogalmaz:

23 „Theologorum non magnus numerus est, qui eloquentiam ad se pertinere putent: & si qui sunt, qui eam amplectantur, tamen in re tanta & tam barbara tractatione corrupta, non possunt ita versari, ut vel dignitati rei orationis copia respondeat, vel latini sermonis puritas non conspurcetur verborum insolentia. In re enim ipsa omnes permanent, eloquentiae vero studium multi remittunt, multi comparata quadam volubilitate se facundos existimant. *Doctrinarum cognitio, dicendi facultatem non solum uberiorem, sed etiam illustriorem facit: doctrinae etiam ipsae lumen non habent, nisi claritas accedat orationis.*" Uo.

24 Vö. Imre, Üdvérték és esztétikai érték..., 11–42.

„Ha ezt a régi, egykori alapelvet felújítani és visszaállítani lehet, nem lenne ellenségeskedés a polgári és az egyházi életben, a legnagyobb lelki türelemmel és békességgel a homályos, érthetetlen dolgokat kifejtve megmagyaráznák, a feldühítetteket és gyűlölködőket lenyugtatnák, a megrontottakat így helyreállíthatják. – *Mert az Istenről és a vallásról és a szükséges liturgikus szertartásokról, ki az, aki meggyőzően tud beszélni, a legnagyobb dolgok bölcs ismerete és azok ékessége nélkül?*"[25]

Sturm programirata ugyan nem kidolgozott, módszeres retorikaelmélet, de későbbi rendszeralkotó ambícióinak szinte minden eleme föllelhető abban. Olyan egyetemes szisztémát teremtett, amely a tudományok teljes vertikumára kiterjed, a retorikai filozófia magába öleli az ismeret- és lételméletet, emellett azonban a retorika a szövegelmélet teljes rendszerének összetettségében jelenik meg. A beszéd és a nyelv minden szintje együtt van ebben a szisztémában a mikrostruktúráktól fokozatosan emelkedve, amiben a *doctrina* jelentése proteusi módon változik. Áttekinti az *inventió*t, a *dispositió*t, az *elocutió*t, az *imitatió*t, a periodusokat, az affektusokat.

Elemi szinten a hangok (betűk) tulajdonságait is vizsgálja, ezért értekezik hosszasan a hangszimbolikai jelentésről: az eufónikusságról; ezt kiterjeszti a szótagokra is, de a numerozitas ritmikusságát és jóhangzását is fontosnak tartja. Később majd a *De universa ratione elocutionis rhetoricae* (1576) című művében a *De iunctura verborum* című fejezet tekinti át a hangok, hangkapcsolatok sajátosságait, ennek során értelmezi az eufonikusság jellemzőit. A magán- és mássalhangzók akusztikai-hangszimbolikai jellemzőit két alapvető csoportra osztja: *suavitas* és *insuavitas*, még a verslábakat is mérlegeli *suavitas* szerint. Végighalad a görög és latin ABC betűin, rövidségüket, hosszúságukat, eufonikus hatásukat vizsgálva. Dionysius Halicarnassensis szerint vizsgálódik, tekintettel arra, hogy a szótagban, szóban a hangzó milyen helyet foglal el. „L, suavitatem habet. R, aspersum est. Rex Xerxes Xanthum trajicit." A hangok eufonikusságát növeli a metrikusság. Ugyanis a szónok nemcsak a hallgatók akaratával és ismeretével irányít/kormányoz, valójában a füleivel is.[26] A verslábakat akusztikai hatásuk szerint is osztályozza és értékeli. Az anapestus *virilis & fortis*. A dactilus *splendidior est, cum svavitate*.

25 „De Deo etiam, & de religione, & ceraemoniis necessariis, quis convenienter dicere potest, absque sapientia magnarum rerum, earumque ornatu?"

26 „Neque solum auditorum mentes, sed etiam aures affici volunt. Orator non solum voluntatibus & cogitationibus regitur auditorum: verum etiam auribus."

Sturmnál a *doctrina* fogalom jelentése szinekdochikusan változó: olykor a rész utal az egészre, máskor az egész a rész jellemzőit tárja fel és teszi érthetővé.[27] Van, ahol *doctrina lingvae, doctrina orationis, doctrina scientiarum, doctrina disciplinarum, doctrina religionis*, de egészen szűk értelemben is használja: *doctrina pueritiae* (tanítás a gyermekkorban). Sturm gondolkodói rendszerében azonban kitapintható, hogy a hierarchia csúcsán a *doctrina religionis* áll, mint a legmagasabb és legösszetettebb *genus proximum*. Van, ahol a levont tanulságok, szabályok, előírások összegezése, vagyis indukciós eljárás eredménye, sokszor azonban olyan dedukció kiindulópontja, amely regulatív, irányító, szabályozó funkciójú a legkülönbözőbb értékek hierarchiájában. Azonban minden esetben a *doctrina* a *genus proximum*. Ez nemcsak a *De amissa dicendi* és a *De literarum ludis* gondolat- és érvrendszerére jellemző, de Sturm nagy összefoglaló műveiben is megtaláljuk. A jelentésváltozatok jól kirajzolódnak és elkülöníthetők, de következetes összegző jelentése egyértelműen megragadható.[28] Részben a beszédművészet vertikumában találkozunk vele, a retorikai szisztéma valamely szintjét értelmezheti: egészen a fogalmi jelentés alatti szinttől kezdve, ahol az eufonikusság és numerozitás is szerepet játszik. De a trópusok és figurák is a dialektika *doctrinája* segítségével értelmezhetők, osztályozhatók.

„Auch mit Ungarn stand er in Verbindung" – Magyarországgal is kapcsolatban állt. Marc Lienhard írta ezt a mondatot a 2009-es nagy Sturm konferenciakötet *Rückblick und Ausblick* című záró tanulmányában (411). Magyar kapcsolatokra vonatkozó adatokat azonban sajnos nem sorol fel a szerző, itt bizonyára nagy feladatai vannak még a tudománynak, bár a retorikatörténeti és a Szenci Molnár-kutatás ért el erre vonatkozó eredményeket.[29] Talán valamelyest csökkentettük az adósságot, és legalább két Sturm-mű meghatározó jelentőségére felhívtuk a figyelmet.

27 Ugyanerről: Schröder, *Johannes Sturm*..., 52–53.

28 Uo., 49–53.

29 Vö. Imre Mihály, „Strassburgi Sturm-hatások és minták Szenci Molnár Albert műveiben", in Imre Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Nemzet, egyház, művelődés 7, 217–235 (Sárospatak: Hernád Kiadó–Tiszáninneni Református Kiadó, 2012); Imre Mihály, *„Úton járásnak megírása": Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Humanizmus és reformáció 31 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009).

Bartók István

Adalék a 18. századi magyar egyházi retorika történetéhez

Gombási István prédikációelméleti munkássága

1985-ben Tarnai Andor 60. születésnapjára Kovács Sándor Iván szerkesztésében készült egy kis kötet. Ahogyan az az ilyen alkalmakkor szokásos, a szerzők az ünnepelt érdeklődési köréhez, kutatási területéhez kapcsolódó írásokkal fejezték ki tiszteletüket. Tarnai Andor a magyar irodalom kritikatörténetének megírásában fontosnak tartotta az egyházi retorikák feldolgozását. Jómagam az ő ösztönzésére és irányításával akkoriban tettem első lépéseimet ennek a területnek a tanulmányozása terén. Így a kötetben megjelent kis írásom tárgyát ebből a témakörből választottam, címe[1] megegyezik a 2019. évi Tarnai-emlékkonferencián elhangzott előadásom címével.

A 35 évvel ezelőtt rendelkezésre álló szűk keretek között, két és fél lapnyi terjedelemben a 18. század második felében tevékenykedő erdélyi református lelkész, Gombási István munkásságából néhány, a kritikatörténet számára érdekes vonást villantottam fel. Gombási franciából magyarra fordította Jean-Fréderic Ostervald neuchâteli egyházi írónak (1663–1747) a papi hivatásról szóló munkáját.[2] Ennek és – legnagyobbrészt ugyancsak fordított – prédikációinak alapján

1 Bartók István, „Adalék a XVIII. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága", in *Prodromus: Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, szerk. Kovács Sándor Iván, 28–30 (Budapest: ELTE BTK, 1985).

2 Jean-Fréderic Ostervald, *De l'Exercice du ministère sacre par Monsieur Ostervald, pasteur de l'Eglise de Neuchâtel. Premiére partie. Qui traite de la Prédication, et de l'Instruction de la Jeunesse* (Amsterdam: J. F. Bernard, 1737); Gombási István, *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásáról valo Traktának elsö Darabja. Melly tanit a' Prédikállásról, és az Ifjak' tanitatásokról* (Kolozsvár: Református Egyház, 1784). Az *Elöl-járó beszéd* néhány részletének betűhű kiadása: Róth András Lajos, vál., bev., jegyz., *Született nyelvünkön...: A magyar nyelv dicsérete a XVII–XVIII. században* (Gyergyószentmiklós: Mark House Kiadó, 2005), 214–217.

válik világossá, mit közvetített forrása nyomán az egyházi beszéd kérdéseit illetően, és melyek eredeti megállapításai.

Gombási Istvánról 1985-ben ezt írtam: „aligha tartozik irodalomtörténetünk ismertebb alakjai közé [...] munkásságának néhány részterülete kevés alkalommal ihletett egy-egy szakembert írásra".[3] Az említett születésnapi köszöntőkötet megjelenése óta örvendetesen megszaporodtak a Gombási-életműhöz kapcsolódó kutatások. Ez alkalommal az elmúlt évtizedek néhány fontosabb eredményére utalok.

Tóth Zoltán a felvilágosodás jellemző vonásai között említi a természettudományos érdeklődés megerősödését. Példái között Gombási is szerepel:

> a felvilágosodás eszméit elsőként recipiáló erdélyi értelmiség túlnyomó többségében papokat, lelkészeket tömörít. [...] Tanulmányaiktól, a vallásos világnézetet alapjaiban megrázó természettudományos felfedezésektől természetesen nem függetlenít(h)ették magukat, s ezek az újdonságok prédikációs köteteikben válnak publikussá. [...] Gombási egyik prédikációs kötetében az elektromosság kutatásának eredményeiről tudósít.[4]

Pedagógiai szempontból Fehér Katalin vizsgálta az életművet. Gombási több alkalommal is foglalkozott a nevelés kérdéseivel, egy prédikációját teljes egészében a szülők felelősségének szentelte. Fehér Katalin a felvilágosodás pedagógiai elveinek jellegzetes képviselőjeként mutatja be Gombásit. Számos elképzelését ismerteti, amelyek azt hivatottak elősegíteni, hogy a szülők „megfelelő nevelést nyújtva gyermekeiknek, jó és hasznos polgárokat adjanak a társadalomnak".[5]

Nyelvelméleti vonatkozásokat keresve a felvilágosodás kezdeti szakaszában Hegedüs Béla fedezett fel Gombásinál kapcsolódó megjegyzéseket. Többek között megjelennek a fordítás alapvető kérdései.[6] A vizsgált korszakban a világ jelenségeinek pontos leírását szolgáló tudományos szaknyelv előtérbe kerülésével párhuzamosan tovább él a régebbi paradigma. Hegedüs Béla erre Gombási szemléletét hozza példának, aki prédikációiban hallgatói és olvasói számára „a Termé-

3 BARTÓK I., „Adalék...", 28.

4 TÓTH Zoltán, „A szabadság filozófusa: Sipos Pál liberális teológiája", *Keresztény Magvető* 104, 3–4. sz. (1998): 221–226, 222.

5 FEHÉR Katalin, „A felvilágosodás pedagógiai eszméi korabeli egyházi beszédekben", *Magyar Pedagógia* 98, 2. sz. (1998): 85–97, 86.

6 HEGEDÜS Béla, „Erdélyi szerzők, fordítók nyelvelméleti megjegyzései", *Erdélyi Múzeum* 69, 3–4. sz. (2007): 13–21, 15.

szet Könyvét" kívánja feltárni, amiből megismerhető a Teremtő „Mindenhatósága, Böltsessége és Jósága".[7]

Amikor pedig Gombási a falusi közönségnek szánt prédikációk egyszerűségét kiemelve elutasítja a városokban elterjedt „Stilust, Allegoriát, Rhétorikátziót", ebben Hegedüs a figurális nyelvhasználattal szemben megmutatkozó „rendkívüli gyanakvást" látja. Az adott korszakban ez kétségtelenül beleillik abba a folyamatba, amelyik a 18. század végére eljut „a figurális nyelvhasználat tulajdonképpen kizárólagosságának felismeréséig".[8] Ugyanakkor azonban a prédikáció elméleti irodalmában sok évszázados múltra tekint vissza annak ismételgetése, hogy a „tudatlan kösségnek" egyszerű stílusban, közérthetően kell beszélni, a műveltebb hallgatóság viszont tudja értékelni – vagy éppen el is várja – az elokúciós eszköztár bonyolultabb lehetőségeinek alkalmazását.

A természet könyvéből való olvasással Labádi Gergely foglalkozott igen részletesen. Tárgyalja a metafora történetét, kora újkori alkalmazását, ezen keresztül a korszak „média-mentalitásának" sajátosságait. Terjedelmes tanulmányának jelentős részében Gombási prédikációival támasztja alá Isten két könyve, a természet és a Biblia használhatóságára vonatkozó egyik jellemző felfogást. Eszerint a természet figyelmes tanulmányozása önmagában az „együgyűek" számára is érzékeltethet valamit Isten művének nagyszerűségéből, ugyanis „*e* könyv olvasásához nincs szükség semmiféle előismeretre, tanulásra, a megértés közvetlenül adott".[9] Ez összhangban van Gombási elsődlegesen megcélzott közönségével, a falusi hívekkel. Az isteni tökéletességhez ennél közelebb csak a Szentírás értő magyarázata alapján lehet jutni, ami azonban az egyszerű lelkeknek aligha lenne érthető.

Az esztétikai gondolkodás kezdeteivel kapcsolatban Keszeg Anna feltételezi Gombási hatását. Gyöngyössi János verseskötetének előszavában (1790, 1802[2]) a leoninust védelmezve az ízlés – nála „íz-érzés" – fogalmára hivatkozva érvel amellett, hogy azokhoz az olvasókhoz is kell alkalmazkodni, akik kedvelik ezt a versformát.

> Feltevésem szerint Gyöngyössi relativista elképzelésének gyökerei prédikációelméletiek és az osterwaldi lelkészi szerepkörhöz kapcsolhatók, amely peregrinációjának helyszíne, Leiden közvetítésével, de az Osterwald-fordító Gombási István révén – akivel jó személyes kapcsolatban volt – is eljuthatott hozzá. Éppen úgy, ahogy a pré-

7 Uo., 19.

8 Uo., 19–20.

9 Labádi Gergely, „A természet könyvét olvasni: A megértés metaforái a 18–19. század fordulóján", *Korall* 12, 43. sz. (2011): 82–106, 87–88.

> dikáció egyszerre alkalmazkodik közönségéhez, illetve nevelő szándéka az alkalmazkodás talajáról bontakozik ki, a leoninus is közönsége íz-érzéséhez alkalmazkodik azért, hogy azt más poétikai megoldásokra is receptívvé tegye.[10]

Igazán örvendetes, hogy a közönséghez való alkalmazkodásnak a középkori *ars praedicandi*ig visszanyúló hagyományai a magyar irodalmi gondolkodásra még a 18. század végén is hatással lehettek – akár „az osterwaldi lelkészi szerepkör" közvetítésén keresztül.[11]

A Gombási-életmű kritikatörténeti vonatkozásainak legközvetlenebb forrása az Ostervald-fordítás. Magával a munkával, forrásával és tágabb összefüggéseivel az elmúlt néhány évben a legbehatóbban Szetey Szabolcs foglalkozott, minden korábbinál részletesebben feldolgozva a kapcsolódó ismereteket. A 18–19. századi prédikációs gyakorlatról szóló monográfiájában egy fejezetet szentelt *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásárol valo Traktá*nak,[12] majd eredményeit tanulmány formájában önállóan is közzétette.[13] Rendszerezte mind Gombási, mind Ostervald ismert életrajzi adatait. Ostervald mentalitástörténeti helyét vázolva megállapította, hogy „a szigorú református ortodoxiával ellentétben az *»észszerű ortodoxiát«* védelmezte [...] a *»szelíd ortodoxia«* jegyében írt több traktátust és újította meg a liturgiát. [...] Apologétaként védelmezte a keresztyénséget Bayle és Voltaire felvilágosodás-racionalizmusától."[14]

Szetey szól Ostervald széles körű európai recepciójáról, magyarra fordított munkáiról is. Kitér a svájci szerző nézeteinek értelmezése körüli ellentmondásokra. Áttekintéséből kitűnik: a vélemények leginkább a tekintetben térnek el egymástól, hogy – mind az eredetik, mind a fordítások – hogyan illeszkednek a

10 KESZEG Anna, „»az ebatta aestheticája, az Erdeljbe be ne jöijön, mert eddig is eléltünk a nélkül«: Az ízlésfogalom és az esztétika önállósodásának erdélyi történetéhez", in *Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. HORKAY-HÖRCHER Ferenc és SZILÁGYI Márton, 212–231 (Budapest: Ráció Kiadó, 2011), 218–219.

11 A közönséghez való alkalmazkodásról a középkori prédikációelméletekben lásd: BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998), 186–190.

12 SZETEY Szabolcs, *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között* (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2016), 195–211.

13 SZETEY Szabolcs, „»A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásárol valo Traktának elsö Darabja. Melly tanit a' Prédikállásról, és az Ifjak' tanitatásokról«: Gombási István Ostervald-fordításáról", *Studia Universitatis Babeş–Bolyai: Theologia Reformata Transylvanica* 61, 1. sz. (2016), 125–142.

14 SZETEY, *Adatok*..., 196–197.

felvilágosodás eszmevilágába, milyen alapon és mennyiben tekinthetők a racionalizmus megnyilvánulásainak.

Szetey Szabolcs összegyűjtötte az Ostervald-fordítás keletkezésének körülményeire vonatkozó adatokat, szakirodalmi értékeléseit. Református lelkészként a munkát elsősorban a gyakorlati teológia szempontjából ítélte meg. Praeceptumműként nem tartja eredményesen felhasználhatónak az igehirdetésben:

> kétséges, hogy egyáltalán tankönyvről beszélhetünk-e a szó szoros értelmében. Talán adekvátabb a fordítást olyan munkaként jellemezni, mint amely azzal a funkcióval, célkitűzéssel született, hogy segítse a lelkészeket az igehirdetés szolgálatának még jobb elvégzésére. E tekintetben viszont a legnagyobb probléma a könyvvel kapcsolatban, hogy nem vette figyelembe sem az erdélyi, sem a magyarországi helyzetet a maga valóságában és mélységében, nem használt fel értelemszerűen magyar prédikátoroktól prédikációkat sem, ennélfogva leginkább száraz elméletté silányult, amelynek csak bizonyos részeit tudták az akkori igehirdetők használni – ha egyáltalán használták.[15]

Nem vitatom, hogy a fentebbi megállapítás az adott szempontból nézve érvényes. Mindazonáltal, ami mai szemmel nézve az igehirdetői gyakorlat számára „száraz elméletté silányultnak" tűnik, az – az egyébként amúgy sem mindig kimondottan szórakoztató – kritikatörténet számára tartalmazhat értékes információkat. Az európai homiletikai hagyomány aktuális változatának lefordítása önmagában is figyelemre méltó teljesítmény. Ezt Szetey Szabolcs sem vonja kétségbe, amikor egyetértőleg idézi 1985-ben megjelent soraimat, melyek szerint a mű „legfőbb jelentősége abban áll, hogy közel másfél évszázaddal az első magyar nyelvű retorikai tankönyv, Medgyesi Pál homiletikája után ez a következő átfogó, rendszeres magyar nyelvű egyházi retorika".[16]

Egyébként a 18. században nem Gombási volt az egyetlen, aki úgy gondolta, hogy a lelkészi pályára készülők haszonnal forgathatják Ostervald kézikönyvét. Szilágyi Sámuel debreceni professzorként tanítványai számára franciából latinra fordította a művet.[17] Nem meglepő, hogy erre éppen Debrecenben került sor. Ott Ostervald különösen népszerű volt, több magyarra fordított munkáját is használták az oktatásban. „A bibliai történetek műfajában az Osterwald-féle

15 Uo., 211.
16 Uo., 206.
17 Szilágyi latin fordítását egy lábjegyzetben Szetey Szabolcs is említi: Szetey, *Adatok*..., 197.

Szent Históriának summája a legelterjedtebb. [...] 1744-től 18 önálló kiadása jelent meg Debrecenben."[18]

Szilágyi latin homiletika-fordításának nyomtatott megjelenéséről nem tudni, két kéziratos másolata ismert. Egy 1750-ben készült példány megtalálható a Ráday-gyűjteményben.[19] (Szilágyi 1747 és 1759 között volt a teológia professzora.) A gyűjtemény katalógusa a kéziratot kollégiumi jegyzetként azonosítja. Egy másik adat szerint: „A Tanárkari Jegyzőkönyv megemlékezik Osterwald *De sacro ministerio* c. művének tanári kézikönyvkénti használatáról."[20] Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött másolaton csak 18. századi eredete van feltüntetve, a keletkezés idejének pontosabb meghatározása nélkül.[21]

A magyar és ennek nyomán a külföldi szakirodalomban olyan állítás is felbukkan, mely szerint Szilágyi Sámuel magyarra is lefordította volna Ostervald prédikációelméleti traktátusát.[22] Ezt azonban semmiféle ellenőrizhető adat nem támasztja alá.

Visszatérve Gombásihoz: munkájának kritikatörténeti jelentőségét növeli a megjelenés ténye mellett a pontos és szakszerű fordítás, ami leginkább az idegen szakkifejezések következetes magyarításában és alkalmazásában mutatkozik meg. Gombásinak azok a megjegyzései, amelyek saját prédikációs tapasztalatain alapulnak, mégis csak kötik valamennyire a munkát az erdélyi helyzethez.

18 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, vál., szerk., bev., *A Debreceni Református Kollégium a pedagógia századában: Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 1996), 61.

19 *Joan[nis] Frid[erici] Ostervaldii [...] Tractatus de Exercitio Ministerii Sacri, e sermone Gallico in Latinum per Sam[uelem] Szilágyi [...] translatus*, jelzete: K 1.691. A bekötött kézirat 148, apró betűkkel sűrűn teleírt, negyedrét méretű lapot tartalmaz. Szakirodalomról szakirodalomra öröklődik a Ráday-gyűjteményhez kapcsolva az E. Pract. 2432-es jelzetszám is, azt a félrevezető benyomást keltve, mintha egy másik példányt is őriznének. Ez (pontosabban Eccl. Pract. 2432) azonban az újrakatalogizálás előtti, ma már érvénytelen jelzet, ugyanazt a kéziratot jelölte.

20 GÁBORJÁNI SZABÓ, *A Debreceni*..., 66.

21 *Ioan[nis] Frider[ici] Ostervaldii [...] Tractatus de Exercitio Ministerii Sacri quem e Gallico Latine convertit S[amuel] Sz[ilágyi] S[acratis]S[imae]. Theolog[iae] Prof[essor] Debr[eceniensis]*, jelzete: Quart. Lat. 1074. A negyedrét lapokból összekötött kézirat a 150. lapon végződik, de mivel a másoló az első és a második rész között egy levelet üresen hagyott, terjedelme megegyezik a Ráday-gyűjtemény példányáéval.

22 „Szilágyi az észszerű ortodoxia három nagy képviselője közül Osterwaldot és Werenfelset becsülte különösen nagyra. Osterwaldnak »De exercitio ministerii sacri« c. munkáját franciáról magyarra fordította. A mű azonban nyomtatásban nem látott napvilágot." LENGYEL Imre, „A svájci felvilágosodás és debreceni kapcsolatai", *Könyv és Könyvtár* 9 (1973): 211–257, 238. Erre hivatkozik: Jan-Andrea BERNHARD, „L'influence de Jean-Frédéric Ostervald en Hongrie et en Transylvanie", *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français (1903–2015)* 152, Octobre–Novembre–Décembre (2006): 611–623, 619.

Például, amikor Ostervald munkájáról ezt írja: „Által-olvasám, és tsak eltsudálkozám, hogy *többet tanulék belöle a' Papságról*, mint sem annakelötte valo egész életemben olvastam, vagy hallottam vólna: De még sokkal inkább bámultam, midön Papságomban holmi tanátsait *praktizálván a' T. Auktornak, Observátzióit* az Igazsággal pontban meg-egyezöknek találtam."[23]

A későbbiekben Gombási konkrét példát hoz környezetének „maga valóságából és mélységéből". „Nem kell ugy prédikállani Falun, mint a' Városokon. Vagynak bizonyos Helységek, a' hol némely Bünök' Nemei inkább vagynak szokásban, mint másutt. p. o. a' mi Havasainkon lakó vad nép között inkább uralkodik a' tisztátalan élet, és a' heverés, mint a' Térségen lakozók között; mint ellenben ezek többnyire részegesek."[24]

A homilia-tipusú prédikációk Ostervald-féle magyarázatához hozzáfűzi: „Tapasztaltam én ennek, kivált Falu-hellyen igen nagy hasznát."[25] Ugyancsak helyi vonatkozás a következő említés, ami nem nélkülözi a szellemességet sem: „Vólt Erdélyben egy nagy Pap, (a' kinek Tudományja ellen az irigység se merne szóllani,) a' ki a' *Mi Atyánk' magyarázatjában,* az *Amenröl* egy néhány Prédikátziót tett, talán még az Ésről-is; ma ezt nem hiszem, hogy valaki ditsérje."[26]

Megszívlelendők a nemzeti nyelv művelésére vonatkozó javaslatok. Gombási Ostervaldot tolmácsolja, amikor a stílus tisztaságával kapcsolatban többek között ezt írja: „[Szükséges] [h]ogy értsük a' Nyelvet-is, és jól tudjuk azt. E' végre szükség, hogy olvassuk a' Nyelvröl tett derék emberek megjegyzéseit, és a' jól 's szépen irt Könyveket. Ezt ifju korotokban kell tselekednetek, mig a roszszul való szóllás szokássá nem vált bennetek; mert azután nehezebb leszsz el-hagyni." Lábjegyzetben a következőket fűzi hozzá: „Helvétziában a' Papságra Fel-szentelendők arra-is köteleztetnek, hogy a' magok nyelveket szorgalmatoson igyekezik tanulni. Ugyan tsak a' miket itt beszell a *T. Auktor,* tartoznak inkább a' Frantz Nyelvre, melynek pallérozása az ö idejében kezdödött, és foly ma is. Én tsak azért forditám, hogy ezeket hasznoson lehet forditani a' *Magyar-Nyelv'* mivelésére-is."[27]

A hazai vonatkozások Gombási *Toldalék*aiban jelennek meg határozottabban. Ostervald az imádságra nem tér ki. Gombási *A' közönséges könyörgésekröl* szóló *I. Toldalék*ban a külországi állapotokról írja: „Ezekben a' nemzetekben hallatlan dolog, hogy valaki ne tudjon olvasni, más felöl szép Imádságos-könyveik-is lévén,

23 Gombási, *A' Papi Szent Hivatal'...*, 2v.
24 Uo., 51.
25 Uo., 55.
26 Uo., 80.
27 Uo., 86–87.

azokból ki-ki imádkozhatik a' maga házánál."[28] Ezzel indirekt módon utal a hazai helyzetre, ami szükségessé teszi, hogy a papok számára részletezze az imádság tudnivalóit. Saját tanácsai mellett megnevez olyan magyar szerzőket is (Borosnyai Nagy Zsigmond, Lázár János, Csúzi Cseh János, Nádudvari Benjámin), akiknek az írásaiból hasznos ismeretek meríthetők a témához.[29]

A' Szent Keresztség ki-szolgáltatásáról szóló *II. Toldalék*ban Gombási ugyancsak több hazai szerzőre hivatkozik, de ezek a részek kritikatörténeti szempontból kevéssé érdekesek. Ugyanez mondható el *Az Uri Szent Vatsora ki-szolgáltatásá*nak szentelt *III. Toldalék*ról.

A fentebbiek alapján egyre világosabbá válik Gombási István jelentősége kora szellemi életében. Úgy tűnik, hogy az életmű hasznos adalékokkal szolgál nemcsak az irodalmi gondolkodás, hanem más szakterületek történetének pontosabb megismeréséhez is. Ami a kritikatörténetet illeti: prédikációelméleti művét is a korábbiaknál árnyaltabban értékelhetjük. Ezért gondolom, hogy a Gombási-fordítás vizsgálatának helye van a Tarnai emléke előtt tisztelgő, az általa megindított és ösztönzött kutatások eredményeit összefoglaló írások között.

28 Uo., 223.
29 Uo., 223, 227, 228.

Szilágyi András

Clipeus sive propugnaculum christianitatis

Egy európai szállóige időszerűsége és képi megjelenítésének változatai a 17. század második felében és a 18. század elején

„A *natio Hungarica* a keresztény köztársaságot vére hullásával, élte odaadásával és sebeivel biztosította és mentette" – ez a mondat, pontosabban ennek latin eredetije olvasható Werbőczy István híres művének az uralkodóhoz, II. Ulászló királyhoz szóló ajánlásában.[1] A *Tripartitum opus*nak ezt a kijelentését idézi alapvető, adatgazdag tanulmányában 1936-ban Terbe Lajos, éspedig annak a megállapításnak az alátámasztására, miszerint

> szállóigénk változatai a kezdetektől a 17. századig jóval nagyobb számúak annál, mint amit első megközelítésben gondolnánk. Közéjük, azaz e változatok közé sorolandók ugyanis azok a különböző szerzőknél rendre megjelenő szöveghelyek, ahol (mint például a fenti idézetben) a szállóige kulcs-szavai – védőpajzs, védőbástya – *expressis verbis* nem fordulnak elő, ám az érvelés egyértelműen erre, a védőbástya/védőpajzs-gondolatra céloz, illetve ezt támasztja alá.[2]

A művészettörténész számára, aki arra törekszik, legalábbis arra tesz kísérletet, hogy a nagy múltú, közismert szállóige – Magyarország mint az egész kereszténység védőpajzsa, illetve védőbástyája – barokk kori képi megjelenítéseit számba vegye és üzenetüket értelmezze, ez a megállapítás különösen fontos, sőt megszívlelendő. Arra figyelmeztet ugyanis, hogy érdemes tekintetbe vennie azokat a nagyrészt 17. századi ábrázolásokat, ahol a bástya vagy védőpajzs mint képi motívum

1 A *Tripartitum* számos magyar fordítása közül az 1637. évi lőcsei kétnyelvű kiadás (RMK I, 672) megfelelő részletét idéztük, modern átírásban.

2 Terbe Lajos, „Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 60 (1936): 329.

nem szerepel ugyan, de amelyek mégis ide tartoznak, minthogy „jelentésük", általános érvényű, lényegi üzenetük felfejtéséhez és verbális megfogalmazásához éppenséggel a szóban forgó védőbástya-gondolat fog kulcsot adni.

Kiindulópontként leszögezhetjük: a kereszténység védőbástyájának szerepét a 15. század vége óta, a török fenyegető terjeszkedése nyomán, Hungárián kívül más európai országok és tartományok is hangoztatták és magukra vállalták. Elsősorban Lengyelországra és az ausztriai tartományokra – mármint az ő küldetésüket, szerepüket hangsúlyozó különböző szerzők más-más műfajú írásaira – kell itt gondolnunk. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy a 16. század közepétől több mint száz éven át – főként a Habsburg politikai propaganda hatására – a nyugati kereszténységnek megannyi védőpajzsa és védőbástyája lett.[3]

A védőbástya-gondolatot – illetve az azzal rokon értelmű *antemurale christianitatis*-szóképet – kifejtő, vagy arra utaló szerzők szóhasználatának van egy, szempontunkból lényeges sajátossága. Ők – külföldiek és hazaiak egyaránt (utóbbiak közül említhetjük például Nagyszombati Mártont, s az ő 1521-ben írott művét) – az idővel szállóigévé váló mondat állítmányát, azaz a ragozott igealakot csaknem kivétel nélkül múlt időbe teszik. Sőt, a 17. század ötvenes–hatvanas éveiben az a kategorikus kijelentés is elhangzik némely németországi szerzők részéről – ami nyilván összhangban van az Európa nyugati országaiban akkoriban általános közvélekedéssel –, hogy Magyarország megingott a kereszténység védőbástyája szerepében. Példaként egy 1664-ben Nürnbergben megjelent kiadványra hivatkozhatunk, amely ezt a gondolatot nemcsak szóban fejti ki, hanem képileg is kifejezésre juttatja.[4] Éspedig egy, címlapelőzékként a kötetbe illesztett, szignatúra nélküli rézmetszet révén, amely egy sokalakos csatajelenetet ábrázol *(1. kép)*. A két lovashadsereg összecsapásának tétje nem kevesebb, mint az, hogy Hungaria – a *Regnum*, amelynek címerét a középen fent megjelenő lebegő angyal tartja – megmarad-e a keresztény Európa közösségében. Szembetűnő és sokatmondó ugyanakkor, hogy a harci lobogón, amely alatt a keresztény sereg felvonul, hogy a „természet szerint való ellenséggel", azaz a hódító oszmán biroda-

3 Vö. János J. Varga, „Europa und die »Vormauer des Christentums«: Die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes", in *Europa und die Türken in der Renaissance*, Hg. Bodo Gutmüller und Wilhelm Kühlmann, Frühe Neuzeit 54, 55–63 (Tübingen: Max Niemeyer, 2000); Paul Srodeczki, „»Universe christiane reipublice validissima propugnacula« – Jagiellonian Europe in Bulwark Descriptions around 1500", in *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*, ed. Attila Bárány, Memoria Hungariae 2, 57–74 (Debrecen: Universität Debrecen–Ungarische Akademie der Wissenschaften, 2016); Janusz Tazbir, „The Bulwark Myth", *Acta Poloniae Historica* 91 (2005): 73-97.

4 C. M. [Christian Minsicht], *Neue und kurze Beschreibung des Königreichs Ungarn* (Nürnberg: Verlag Johann Hoffmann, 1664).

1. Címlapelőzék Christian Minsicht 1664-ben, Nürnbergben megjelent művében. Szignatúra nélküli rézmetszet

lom seregével megütközzön, a Habsburg dinasztia kétfejű sasos címerének képét látjuk. Félreérthetetlen utalás ez arra, hogy a sorsfordító küzdelem Magyarországon – és, ahogy a felirat sugallja, Magyarországért (is) – folyik, ám a keresztény ármádiát a Német-római Birodalom uralkodója mozgósította és hívta hadba. Következésképp a keresztény Európa védelmezőjének szerepe immár őrá, az ő birodalmára hárul. A harctereken pedig elsősorban az ő seregeire, amelyekben legnagyobbrészt az ő alattvalói küzdenek, akik között szép számban vannak Hungarusok. A birodalom császára ugyanis Magyarország választott és megkoronázott királya is egyszersmind. Ezt a meggyőződést a kötet szerzője, Christian Minsicht több ponton is megfogalmazza, Hungáriáról, a királyság „jelenlegi" (az idő szerinti) állapotáról pedig így nyilatkozik: „Die Inwohner des Königreichs hat man jederzeit für tapfer, mutig und streitbar, ja für [...] getreue Wächter der Christenheit gehalten. Jetztiger Zeit aber will der Glanz solches unvergleichlich hohen Ruhms [...] fast erduncklen".[5]

5 Uo., 14.

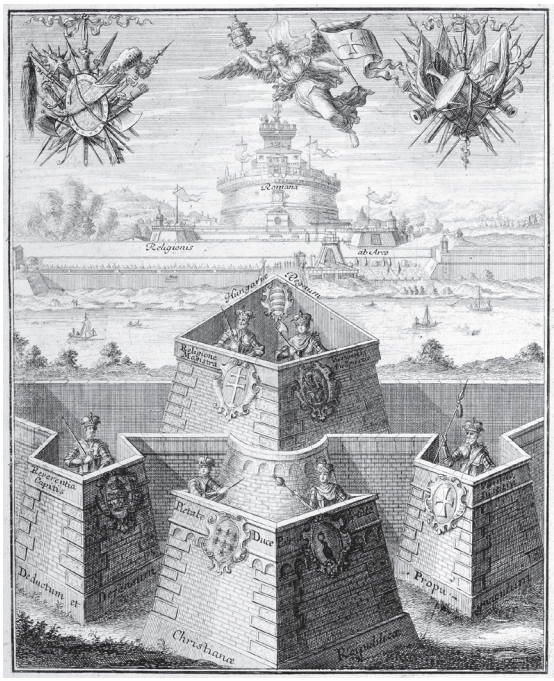

2. A Magyar Királyság mint a *Respublica christiana* védőbástyája. Szignatúra nélküli rézmetszet, 1666–1670 között

Mármost ha ezt, azaz a Magyarországra vonatkoztatott védőbástya-gondolatnak ezt a valamikori, múltbeli érvényességét vesszük tekintetbe, akkor válik igazán érdekessé – némiképp talányossá is – az a részletgazdag, akkurátusan felépített kompozíció, amely a 17. század második felében készült, s amely ezúttal különös figyelmet érdemel[6] *(2. kép)*. A metszet felső részén kétoldalt egy-egy, különböző fegyverekből összeállított hadi trófeum, közöttük egy lebegő angyal figura látható *(3. kép)*. Ő a *Fides catholica* égi oltalmazója, amint azt a kezében tartott attribútumok tanúsítják: jobbjában a pápai tiara, baljában az a máltai keresztes hadi lobogó, amely alatt a pápai zsoldban álló seregek hadba vonulnak. Róma persze, a mennyei oltalom mellett, nem nélkülözheti elszánt és legodaadóbb híveinek védelmét, támogatását. Az Angyalvár – mint a pápák egykori refugiuma (szükség esetén) – előterében egy valóságos erődrendszer emelkedik, magas bástyatoronnyal és csillag alakban kiépített sarokbástyákkal. Ezeken egy-egy, jól azonosítható heraldikai motívumot, többnyire címert, s a mell-

6 A szignatúra nélküli rézmetszet egy példányát a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka őrzi. Ltsz.: 58.3705. Vö. *A magyar kereszténység ezer éve – Hungariae Christianae Millennium*, szerk. Maria Antonietta DE ANGELIS, CSÉFALVY Pál és ZOMBORI István (Budapest: Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, 2001), 344–345, Nr. 4.18/a; BITSKEY István, „Militia et littera: A magyarságkép változatai a kora újkori Európában", in BITSKEY István, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban* (Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006), 42, 143; SZÁRAZ Orsolya, „A kereszténység védőbástyája", *Studia Litteraria* 51, 1–2. sz. (2012), 60; Paul SRODECKI, *Antemurale christianitatis: Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur frühen Neuzeit* (Husum: Matthiesen Verlag, 2015), 307, Abb. 7. Borítólapján e metszet reprodukciója látható az alábbi képaláírással: *Das Königreich Ungarn als Bollwerk der Christenheit*.

védjeiken egy-egy uralkodói jogart vagy marsallbotot tartó, koronás főt mint őrállót látunk *(4. és 5. képek)*. A címerképek azonosítása nyomán hajlamosak vagyunk a következő üzenetet kiolvasni ebből: Ha Rómát, a *catholica religió*t támadás, veszély fenyegette, nem kellett pusztán az isteni gondviselésre hagyatkoznia. Létezett ugyanis egy államalakulat a keresztény Európában, nevezetesen az 1600-as évek óta sokszor *Regnum Marianum*nak is nevezett magyar királyság, amelynek hathatós támogatására a pápai kúria – a saját szervezete által mozgósított haderőn kívül – bizton számíthatott.

3. Az előző kép részlete

Tehette ezt a távoli és a kevésbé távoli múltban egyaránt. Az előbbire, azaz a távoli múltra az Árpád-házi és a vegyes-házi királyok által használt címerképek utalnak (középen fent, illetve a bal oldali sarokbástya oromzatán), a kevésbé távoli múltat a középső sarokbástya legalsó, jobb oldali címere idézi fel. (Mindkettőre utal a *Patrona Hungariae*-ábrázolás a jobb oldali sarokbástya felső részén.) Az utóbbit – azaz a jobb alsót a középső sarokbástyán – nagyon is helyénvalónak, ideillőnek érezzük; ez Corvin Mátyás közismert címere a csőrében gyűrűt tartó hollóval. Annál különösebb a mellé rendelt, a mellette álló bal oldali címer, ennek pajzsában ugyanis nem méheket – mint talán első pillanatban gondolnánk –, hanem éppenséggel kiterjesztett szárnyú pacsirtamadarakat kell felismernünk, szám szerint hetet *(6. kép)*. Ez pedig, bármily meglepőnek tűnhet is, nem más, mint az osztrák örökös tartományok egyikének, nevezetesen a Magyarországgal határos, tehát vele szomszédos Alsó-Ausztriának a régi, tradicionális címerképe.[7]

7 Franz Gall, *Österreichische Wappenkunde: Handbuch der Wappenwissenschaft* (Wien: Böhlau Verlag, 1977), 134–135. Ami a madarak számát illeti – a címerképen nem öt, hanem hét pacsirtát látunk –, ez ritka és rendhagyó, de nem egyedülálló megoldás. Vö. Floridus Röhrig, *Das niederösterreichische Landeswappen: Seine Entstehung und Bedeutung*, Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 57 (Sankt Pölten: NÖ Pressehaus, 1980).

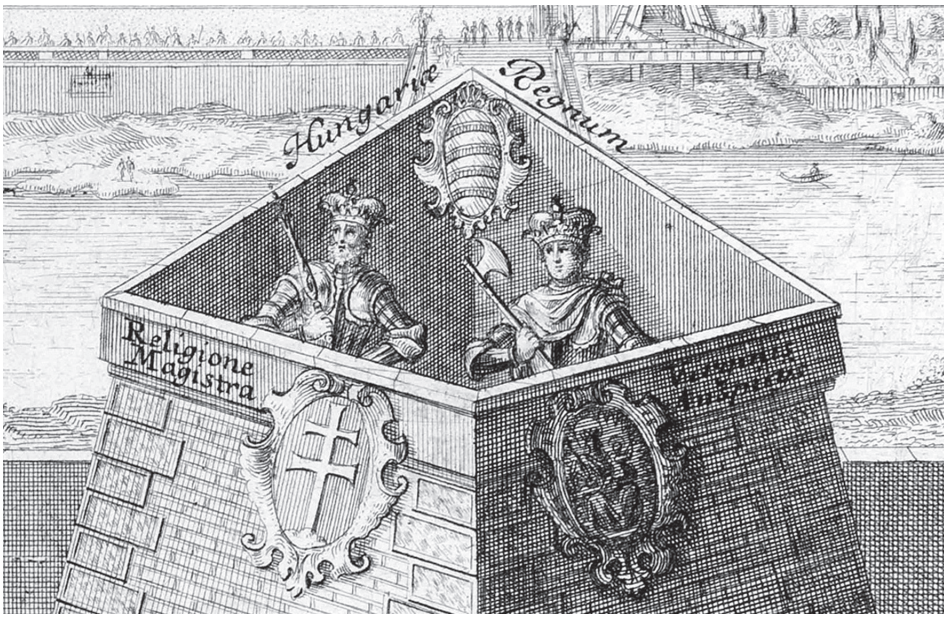

4. A 2. kép részlete. Középen fent az Árpád-házi királyok címere.
Baloldalt: hármas halom kettős kereszttel. Jobboldalt: *Patrona Hungariae*-ábrázolás

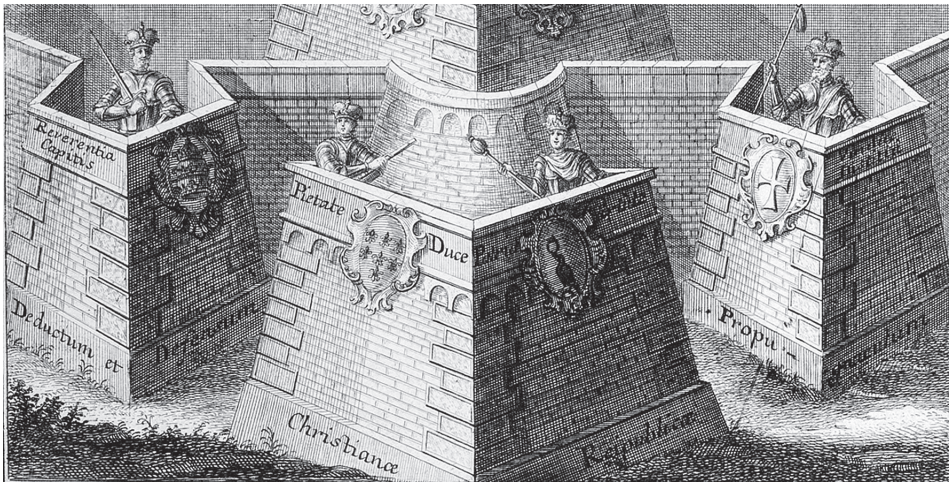

5. A 2. kép részlete. Balról az első címerpajzsban: pápai tiara.
Jobbról az első címerpajzsban: máltai kereszt

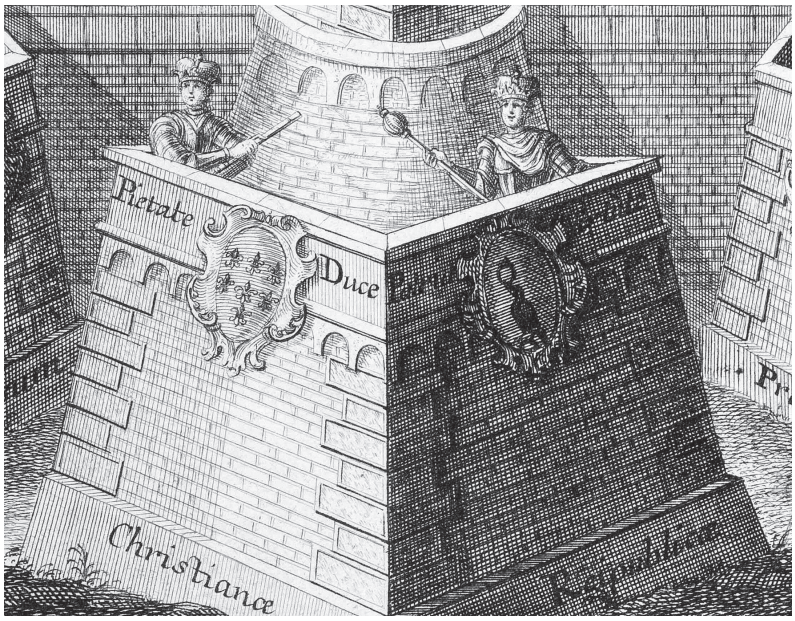

6. A 2. kép részlete. Baloldalt: Alsó-Ausztria tartományi címere, jobboldalt: Hunyadi Mátyás családi címere

Amely ily módon egy burkolt utalást is magában rejt, lévén e tartomány fővárosa, Bécs, egyszersmind a Habsburg birodalom székvárosa is.

Ennek az igencsak halvány allúziónak a felismerése – és e címerkép azonosítása – nyomán érdekes és talányos kérdés merül fel: miért épp Alsó-Ausztria? Azaz, mi indokolja e tartomány (épp e tartomány) címerének beemelését a heraldikai motívumok egyébként koherensnek tűnő együttesébe? Létezett-e valamikor is valamiféle, Magyarországról kiinduló közös, törökellenes hadi vállalkozás – vagy akár valamiféle, a Lajtán túli területekkel, konkrétan Alsó-Ausztriával, annak vezető főúri köreivel egyeztetett közös fellépés Róma érdekében, a vallási küzdelmek terepén –, amelynek célzatos felidézéséről itt szó lehet? Ami a múltat illeti, ilyenről nincs tudomásunk. Akkor talán a jelenben, vagy az elképzelt – a metszet megrendelője által vizionált – és nem túl távoli jövőben? A megrendelő személyének kérdését egyelőre nyitva hagyjuk, magyarázatként – lehetséges és kézenfekvő magyarázatként – egy ugyancsak szállóigévé vált idézetre szeretnénk hivatkozni. Horatius episztoláinak első könyvében, a Lolliushoz szóló episztolában olvassuk: „Nam tua res agitur, paries cum proximus ardet" – Rólad van szó,

rád is tartozik, ha a szomszéd háza ég (XVIII. episztola, 80. sor; e szókép vergiliusi eredetű: *Aeneis*, 2. ének, 311–312 „iam proximus ardet Ucalegon").[8]

Eszerint, ebben az összefüggésben tehát Ausztria – azaz a geográfiai értelemben és „heraldikailag" pontosan definiált Alsó-Ausztria – az ugyancsak veszélyeztetett nyugati szomszéd, a birodalomnak az a tartománya, amelynek létérdeke, hogy a pogány terjeszkedéssel szemben keményen ellenálljon, így a keresztény közösségnek hathatós védelmet, oltalmat nyújtson. S tegye ezt úgy, hogy a védőbástya-szerepet hagyományosan, régóta betöltő *natio hungaricá*val együtt veszi fel a harcot, vele sorsközösséget vállal.

Tanulságosak és sokatmondók ennek az aprólékos részletességgel kimunkált rézmetszetnek a feliratai. A középmezőn megjelenő kulcsszavak után – *pietas, virtus, justitia, patria, fortuna* (ebben a sorrendben, ahol a legutóbbi, a *fortuna* nyilván nem a forgandó szerencsét, hanem a jó sorsot jelenti) – az alábbi három szót olvashatjuk: *christianae reipublicae propugnaculum*. Amit ez a felirat hirdet, az a tradíciónak jól megfelel, ám nem egészen ugyanaz, nem azonos azzal, amit maga a kompozíció kifejezésre juttat. Hiszen a keresztény közösség – a *respublica christiana*, a szó eredeti, középkori értelmében – már rég a múlté; erről a reformáció térnyerése, elterjedése óta már nem beszélhetünk. A *catholica religió*t a pogány világbirodalom terjeszkedésén kívül immár jó másfél évszázada további súlyos kihívások fenyegetik a reformált egyházak részéről, így valójában az „egyedül üdvözítő hit", a római religió az, aminek a megóvásáról, megvédéséről itt szó van. Ez az a pont, ahol a rekatolizáló Hungaria, azaz a királyi Magyarország vezető politikusainak és Bécs, azaz a birodalmi politika irányítóinak a céljai és szándékai összetalálkoznak.

Óhatatlanul merül fel ezek után, hogy vajon pontosan mikor készülhetett ez a – sajnálatos módon szignatúra nélküli – rézmetszet, és ki lehetett a megrendelője. A két kérdés, persze, szorosan összefügg; próbáljunk először az utóbbira választ, valamiféle, akár hipotetikus választ adni. Nyilvánvaló, hogy a megformálás során az ismeretlen rézmetsző akkurátus, a részletekbe menő megrendelői előírásokat követett, s ezeknek az útmutatásoknak a korszak – az 1660-as évek második fele – politizáló magyar főpapjainak vagy főurainak valamelyikétől kellett érkezniük. Valakitől, aki Európa-szerte kellő „művészeti" kapcsolatokkal rendelkezett – Itáliában éppúgy, mint Németalföldön (ez a két földrajzi régió jöhet szóba ugyanis a metszet készítési helyét illetően) –, egyszersmind képes volt arra, hogy szempontjait és elvárásait – akár személyesen, akár ágensei révén – érvényre

8 E vergiliusi metafora tartós továbbélésére a lengyel–magyar „Turcica-irodalomban" vö. Hopp Lajos, *Az „antemurale" és „conformitas" humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban* (Budapest: Balassi Kiadó, 1992), 63–66.

7. Esterházy László hősi halála. Philipp Jakob Drentwett ötvösművének részlete, 1654

juttassa. Nos, Lippay György esztergomi érsek halála (1666. január) után a főpapok közül aligha tudnánk bárkit is megnevezni, ám a kérdéses időszak főurai közül is leginkább csak egyvalakit. Nevezetesen a „magyar Krőzust", Nádasdy Ferenc országbírót (1623–1671), akinek a Bécshez fűződő (mondjuk így: ambivalens) kapcsolatai, továbbá alsó-ausztriai „érdekeltségei" meglehetősen jól ismertek.

Álljon itt néhány jellemző, szempontunkból sokatmondó adat: Nádasdy 1665-ben a Lajta túlpartján, azaz Alsó-Ausztriában tekintélyes birtokot szerez, és itt, Pottendorfban rendezi be műgyűjteményekkel gazdagon ellátott, pazar főúri rezidenciáját. Itt 1666-tól nyomdát működtet, amelynek vezetésével a jó nevű antwerpeni mestert, Hieronymus Verdussent bízza meg. 1668-ban itt látja vendégül az uralkodót, I. Lipótot és szűk kíséretét. Továbbá a közeli Wiener Neustadtban előkelő városi házat vásárol, s ezt 1665-ben a pozsonyi magyar klarissza apácák rendelkezésére bocsátja.[9] S ami mindezeknél fontosabb: Nádasdy, aki a családi

9 Mohl Adolf, „Adatok Nádasdy Ferenc országbíró életéhez", *Századok* 34 (1900): 626; Borsa Gedeon, „Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái", *Magyar Könyvszemle* 91, 2. sz. (1975): 201–207; Toma Katalin, „Graf Franz III. Nádasdy und der Wiener Hof", in *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16–17. Jahrhundert*, Hg. Anna Fundárková und István Fazekas, Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien 8, 415–440 (Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung–Balassi Institut–Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 2013).

tradíciókkal szembefordulva 1643-ban katolizált, templom- és kolostoralapításaival és megannyi demonstratív megnyilvánulásával igen nyomatékosan és hathatósan támogatta a hazai rekatolizáció ügyét. Tevékenységével nagymértékben járult hozzá annak a folyamatnak a kibontakozásához Magyarországon, amelyet napjaink történészei a *katolikus konfesszionalizáció* terminussal jellemeznek. Ez a folyamat pedig – nagyon leegyszerűsítve – a Béccsel egyeztetett és az osztrák tartományokban, főként Alsó-Ausztriában hasonlóképp zajló, hasonló eredményekkel járó, szisztematikusan intézményesülő rekatolizáció új hullámának elindítását jelentette. Mindezek alapján megfontolandónak tartjuk azt a feltételezést – inkább többé-kevésbé határozott vélekedést –, miszerint a most bemutatott kompozíció megalkotására Nádasdy Ferenc adott megbízást az 1660-as évek második felében.

Ha az imént tárgyalt rézmetszetet szemlélve netán némi hiányérzetünk lehetett, hogy tudniillik ki is az az ellenség, amellyel szemben Rómát – általánosabb értelemben a keresztény Európát – bátran védeni, menteni kellett és kell, az itt látható csatajelenet szemernyi kétséget sem hagy efelől *(7. kép)*. Itt az ellenség, nagy túlerőben lévő, öldöklő pogány harcosok képében, nagyon is jelen van. Ők döntik el annak a balszerencsés ütközetnek, az 1652. augusztus 26-án vívott vezekényi csatának a kimenetelét, amelyben az Esterházy család négy tagja – Esterházy László, Tamás, Gáspár és Ferenc – életét vesztette. Harcászati szempontból nyilván a törököké a győzelem, ez aligha vitatható. Ám a sokakat élénken foglalkoztató csatavesztést hírül véve[10] a korszak magyarjainak körében óhatatlanul merült fel a kérdés: kié az erkölcsi diadal? A válasz egyértelmű: a lováról lebukott ifjú vitéz – ő a huszonhat éves Esterházy László, a néhai Miklós nádor örököse – felemelt jobbjában karddal, kilátástalan helyzetében is a harcot, egészen pontosan a hősi halált és nem a megadást választja. Erről, a csata magyar áldozatainak heroikus elszántságáról szól, ezt hangsúlyozza emelkedett hangvételű halotti búcsúztatójában Hoffmann Pál pécsi püspök a vezekényi hősök temetési szertartásán Nagyszombatban, 1652. november 26-án. Ebben a barokk elokvenciával megfogalmazott orációban olvassuk a vezekényi hősök eme „hitvallását": „Jobb nekünk meghalnunk a harcon, hogysem a mi nemzetségünknek veszedelmét látnunk" – *melius est mori in bello, quam videre mala gentis nostrae.*[11] Ez az idézet nemcsak az ókori eredetű, a humanizmus ismert szerzői óta sokszor hangoztatott szálló-

10 Az ütközet a korszak európai nyilvánosságában is komoly visszhangot keltett. Vö. Johann Georg SCHLEDER, *Theatrum Europaeum*: *Sieben-Jährige historisch ausgeführte Friedens- und Kriegsbeschreibung*, 21 köt. (Frankfurt am Main: Merian, 1685), 7:295–296.

11 Az 1653-ban Bécsben megjelentetett oráció – RMK I, 868, RMNy 2459. tételszámok alatt – szövegének jegyzetekkel ellátott új kiadása: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad, jegyz.

igét juttatja eszünkbe – *hic nobis vel vincendum, vel moriendum est*[12] –, de egy, az előző évben, 1651-ben kiadott magyar irodalmi mű egy, ugyancsak sokatmondó szöveghelyét is. Nevezetesen a *Szigeti veszedelem* XV. énekének a 6–7. strófáját, annak a szózatnak a szavait, amelyet az eposzi hős, Szigetvár várkapitánya, Zrínyi Miklós intéz megmaradt katonáihoz:

> Mi vitézül éltünk, vitézül meghaljunk,
> Egész ez világnak evvel példát hagyjunk.
> [...]
> Nem hurcol minket pogány eb pórázon,
> Nem visz minket császár kötve triumfuson.[13]

Idézzünk fel most néhányat abból a különböző szerzőknél, más-más korokban sűrűn ismétlődő kijelentésből, ami lényegében ugyanerről szól; arról, hogy akik a kereszténységet védelmezték, tették ezt életük árán, azaz megadás helyett, ha kellett, a halált is vállalva.

„A küzdő magyarok mellükkel alkottak számunkra védőfalat, nagylelkűen ontották vérüket, országuk védelmezésével meggátolták a török nyugatra zúdulását." – „Ungari [...] quorum pectora nostri muri sunt, [...] Ungaria est antemurale fortissimum, sive clypeus nostrae religionis" – írja Aeneas Silvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa – az idő szerint pápai követ III. Frigyes császár udvarában – egy V. Miklós pápához írott levelében.[14] Alig néhány évvel később, 1453-ban, a frankfurti birodalmi gyűlésen mondott beszédében V. László király követe, Vitéz János érsek így fogalmaz: „A magyarok tulajdon testük pajzsával *(cum suis pectoris)* védelmezték a kereszténység többi arcvonalát és belső területeit."[15] Hasonlóképp foglal állást a tridenti zsinat harmadik ülésszakának résztvevőihez intézett beszédében, 1562. április 6-án Dudith András, az idő szerint knini püspök:

Kecskeméti Gábor, bev. Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988), 129–154, 393–402.

12 Hannibál szavai az Alpokon átkelő katonáihoz, Livius *Ab urbe condita* című művének XVI. könyvében.

13 Zrínyi Miklós, *Összes művei*, szerk. Kovács Sándor Iván, Kulcsár Péter és Hausner Gábor, Magyar remekírók: Új folyam (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2003), 209.

14 Idézi Imre Mihály, „A kereszténység védőbástyája (Egy irodalmi toposz XVI. századi változatai)", in Petercsák Tivadar, szerk., *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*, Studia Agriensia 17 (Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet–Dobó István Vármúzeum, 1997), 218–219.

15 Vö. Vitéz János, *Levelei és politikai beszédei*, vál., kiad., bev. Boronkai Iván, ford. Bellus Ibolya és Boronkai István, Magyar ritkaságok (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987), 131.

8. Dísztál a vezekényi csata (1652) ábrázolásával.
Philipp Jakob Drentwett, Augsburg, 1654

„Hungari [...] barbarorum tela suorum corporum obiectu excipiunt."[16] Idézhetnénk persze bőven további, későbbi és más-más helyről származó példákat is, annak bemutatására, hogy itt ugyancsak egy toposz-szerű, idővel toposszá vált szófordulatról van szó. 1633. december 6-án, Rómában, VIII. Orbán pápa kúriáján, a Lengyel Királyság tekintélyes, főrangú követe, Jerzy Ossolinski ékesszóló latin dikciót tart, s ebben kijelenti: „Európát a lengyelek a félholdtól (és a moszkovitáktól, akik csak nevükben keresztények) [...] puszta testükkel védelmezték és védelmezik".[17] Ám ami szempontunkból fontos: mindezek az idézetek, végső soron ugyanabban a szövegkörnyezetben, ugyanabban a kontextusban fordulnak elő: a

16 Idézi Terbe, „Egy európai szállóige...", 321, 2. jegyzet.
17 Idézi Srodecki, „Universe christiane...", 327, 6. jegyzet.

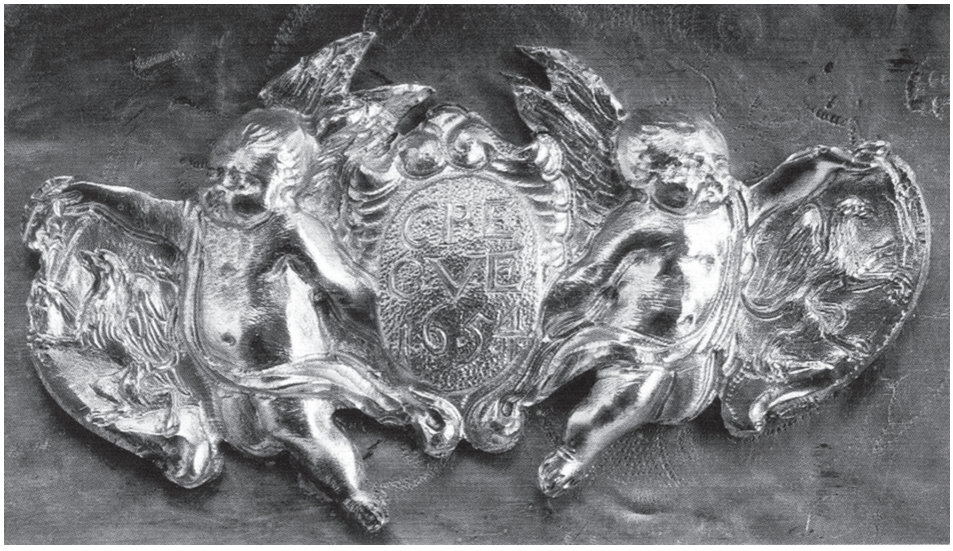

9. Applikált ornamens Philipp Jakob Drentwett ötvösművén.
Kétoldalt griff karddal, az Esterházyak címerképe. A 8. kép részlete

keresztény Európa védőpajzsának-bástyájának gondolatát hirdetik és támasztják alá.

Ha a korábban tárgyalt, nagy műgonddal kidolgozott rézmetszet bemutatása során azt láthattuk, hogy bizonyos apró, esetenként kevéssé feltűnő részleteknek a műértelmezés szempontjából komoly jelentősége van, ugyanezt állíthatjuk erről a különös igényességgel megmunkált domborműves ábrázolásról is. Ha ennek az impozáns barokk műalkotásnak, Philipp Jakob Drentwett, augsburgi ötvös egyik főművének *(8. kép)* a leírására, a kompozíció értelmezésére vállalkozunk, nem kerülheti el a figyelmünket az a két motívum, amely a mozgalmas csatajelenet felett látható. Ezek egyike – jobboldalt fent – a mennyekből aláereszkedő, lebegő angyal, aki a dicső halált halt keresztény vértanúk égi „jutalmát", az őket megillető babérkoszorút és pálmaágat tartja. Középen pedig, mintegy az ábrázolás elképzelt függőleges középtengelyében, legfelül egy ovális pajzsalakzatot látunk – rajta névbetűk és egy évszám: 1654, a dísztál elkészítésének az éve –, amelyet jobb- és baloldalt egy-egy lebegő angyal tart *(9. kép)*. Mozdulataik, testtartásuk tükörszimmetrikus. Kitárt karjukban kétoldalt egy-egy lecsüngő, címeralakot idéző drapériát tartanak, ez utóbbiakon az Esterházyak címerállata, a kardos griff ismerhető fel.

Mi lehet a különös, sajátos üzenete ennek a középen fent elhelyezett, ily módon mégiscsak hangsúlyossá tett motívumnak – már ha ilyesmit tulajdoníthatunk neki? Nos, valószínűleg igen, minthogy a családi címer, mint tudjuk, a nemesi nem-

10. Az isteni gondviselés megóvja Hungáriát. A történeti múlt vészterhes korszakainak allegorikus megjelenítése. Johann Andreas Wolff – Johann Georg Wolfgang rézmetszete, Augsburg, 1700–1706 között

zethez, a *natio hungarica*hoz tartozás insigniuma, bizonyítéka. Ha a Vezekénynél elesettek helytállása, hősi áldozatvállalása példázat, exemplum, a szó eredeti értelmében – márpedig a kortársak és az utókor annak tekintette, ezt számos egykorú és későbbi megnyilatkozás tanúsítja[18] –, akkor maga a kompozíció ezáltal kap egyfajta többletértelmet. Konkrétan egy harci cselekmény tényszerű illusztrációjáról van szó, tágabb, átvitt értelemben pedig arról, hogy a magyar rendek, mint az Esterházyak hősies helytállása példázza, vállalják történelmi küldetésüket. Azt, hogy a pogány világbirodalom hódításának, ha kell, puszta testükkel, „mellükkel" szembeszegülve, azaz életük árán is gátat vessenek. Mindez azt is jelenti – s itt csak ismételhetjük az imént mondottakat –, hogy a kompozíció vizuálisan megjelenítve, azaz szavak nélkül, ám félreérthetetlenül kifejezésre juttatja a késő-középkor óta sokszor hangoztatott felfogást. Miszerint Magyarország, a *natio Hungarica* tisztában lévén történelmi küldetésével, nem

18 Elegendő talán, ha ezúttal egyetlen, az újabb szakirodalomban sokszor említett írásműre hivatkozunk. Nevezetesen Zrínyi Miklós kéziratban maradt – és valószínűleg elveszett – művére, amelynek csak a címét (incipitjét) ismerhetjük: „Esterházy László véletlen halálárul írt Zrínyi uram versei". Vö. KOVÁCS Sándor Iván, „Az Esterházy-epicédium és az elégia", in KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi* (Budapest: Szépirodalmi Könykiadó, 1985), 70–71, 246–260.

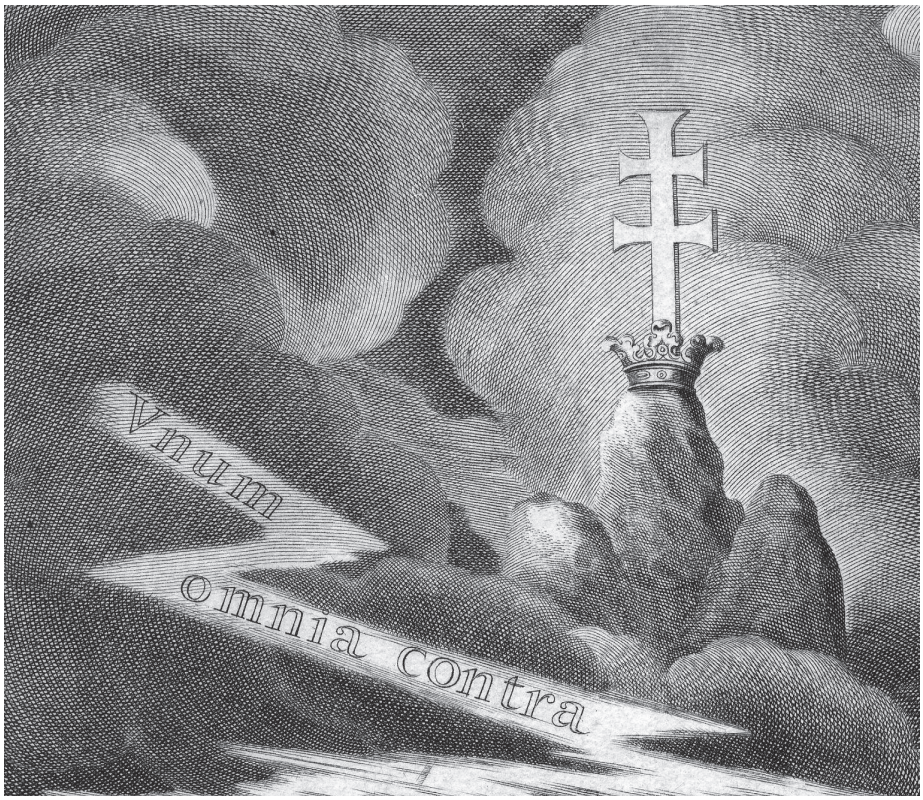

11. Az előbbi kép részlete

kevesebbet vállal, mint azt, hogy az európai kereszténység védőpajzsa, ha kell, eleven védőpajzsa legyen.

Ezzel a most bemutatott, méreteiben is impozáns műtárggyal, a 17. századi barokk ötvösművészet kiemelkedően jelentős mesterművével – elsősorban a megrendelés alkalmával, körülményeivel, továbbá a megrendelő személyének kérdésével – Ipolyi Arnold óta igen gazdag hazai és külföldi (főleg német és lengyel) szakirodalom foglalkozik.[19] Ezzel szemben az itt következő sokszorosított grafikai alkotásnak, ennek az ugyancsak részletgazdag, nagy műgonddal megformált, és néhány évtizeddel később, ugyanott, Augsburgban készített rézmetszetnek alig van számottevő irodalma *(10. kép)*. Ez talán, legalábbis részben, összefügghet azzal,

19 A vonatkozó szakirodalom megállapításainak legújabb áttekintése: *Műtárgyak a fraknói Esterházy kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*, szerk., bev. Szilágyi András, Thesaurus domus Esterhazyanae 1 (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2014), 113–115 (kat. sz.: I. 15).

hogy mindmáig csupán három példánya ismeretes.[20] Az ábrázolás alapvető üzenete félreérthetetlen: Hungáriát, a végveszélyben lévő apostoli királyságot – erre utalnak, középen fent, a magyar címer domináns motívumai, a hármas halom a koronás kettős kereszttel – halálos veszély fenyegette, amint ezt az előtérben az ártó, visszataszító, torz és elvetemült figurák tumultuózus csoportozata megjeleníti. E figurák között, a nyíllal támadó pogány harcos mellett ott találjuk a különböző bűnök, így az elvakultság, az irigység, a rágalom és a harag allegorikus megszemélyesítőit is; az utóbbi (jobboldalt lent) a török félholdat – a lefelé fordított félholdat (!) – tartja aláhanyatló kezével. Ám mindezek az acsarkodó, a magyar királyság ellen fenekedő, szörnyeteg és megátalkodott pokolfajzatok végső megsemmisülésre ítéltetnek, minthogy a fellegekből érkező villámcsapás – a „mennydörgő istennyila" – képében maga az isteni gondviselés sújt le rájuk és pusztítja el őket.

Túl azon, hogy ezt a diadalmas végkifejletet demonstrálja, a kompozíció valami mást is kifejez. Ha burkoltan is, éspedig a verbális utalás eszközével, de érzékelteti az isteni gondviselés sorsszerűségét. Mármint azt, hogy Hungária mivel szolgált rá, mivel „érdemelte ki" az evilágiakkal szemben egyedül üdvözítő mennyei hatalom közbenjárását. Nos, képletesen és tömören szólva: azzal, hogy a keresztény hit, az európai kereszténység védőpajzsa volt. Ez olvasható ki ugyanis abból a háromszavas feliratból, amely középen fent, a fényes villámnyalábon megjelenik *(11. kép)*. E felirat – *Unum omnia contra* – első pillantásra zavarba ejtőnek tűnik; mintha grammatikailag „nem volna rendben". Vélhetnénk, akkor hangzana helyesen, ha az első és a második helyen más-más szóalakok szerepelnének: unum helyett *unus* (esetleg *una*), a másodikon pedig omnia helyett *omnes*. A szórend ebben az esetben is szokatlan volna, de így értelmes mondatot kapnánk – egy mindenki ellen –, s ez kétségkívül alkalmas lenne arra, hogy a kiválasztottság, a másokétól megkülönböztetett „státus" képzetét felidézze. A felirat közlendője azonban nem ez; más és több ennél. Mélyebb és igazi értelme akkor tárul fel számunkra, ha tisztában vagyunk azzal, hogy itt valójában egy, a 16. század közepe táján az itáliai későhumanista tudós körökben – majd utóbb, az ő követőik körében – olykor elő-előforduló *impresá*ról (más szóhasználat szerint *devisá*ról, vagy mottóról, azaz jelmondatról) van szó.[21] Továbbá ha felismerjük en-

20 Az egyik a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában található, további két példányt az augsburgi Maximilianmuseum grafikai gyűjteménye, illetve egy innsbrucki magángyűjtemény őriz. Vö. SZILÁGYI András, „Hungária allegóriák", *Ars Hungarica* 40, 2. sz. (2014): 151–161.

21 Ismert, sok helyen hivatkozott példaként megemlítjük, hogy Rómában az 1550-es évek közepén Alessandro Farnese bíboros tudós környezetének egyik tagja, Annibal Caro lovag ezt a jelmondatot ajánlja és javasolja az általa igen tisztelt, nagyra becsült szobrásznak, Guglielmo della Portának. Vö. Dorigen CALDWELL, „A Knowling Likeness: Artists and Litterati at the Farnese Court in mid Sixteenth-

12. A Hungária létének, fennmaradásának biztosítékát jelentő *Regnum Marianum*-állameszme allegorikus megjelenítése. Rézmetszet-illusztráció az *Omnis felicitas Hungariae*... című kiadványban. Nagyszombat, 1738

nek az *impresá*nak a forrását, azaz e háromszavas idézetnek az eredeti szövegkörnyezetét. Vergilius *Aeneis*ének nyolcadik énekében olvasható az alábbi három sor:

> Ingentem clipeum informant, *unum omnia contra*
> tela Latinorum, septenosque orbibus orbes
> impediunt.
>
> *Aeneis*, VIII, 447–449.

Century Rome", in *Et Amicorum: Essays on Renaissance Humanism and Philosophy in Honour of Jill Kraye*, eds. Margaret Meserve and Anthony Ossa-Richardson, Brill's Studies in Intellectual History 273, 159–176 (Leiden–Boston: Brill, 2017).

Azt beszéli el ez az idézett szöveg, hogy a cyclopsok, akik az Aetna gyomrában Aeneasnak fegyvert kovácsolnak, „készítik a nagyszerű *pajzsot*, amely majdan / *egyedül* megvéd a latinok *minden lövedékétől*"[22] (Lakatos István fordítása).

A Hungáriára vonatkoztatott üzenet, amelyet e metszet a vizuális allegória formájában megjelenít, a háromszavas felirat kiegészítésével válik érthetővé. Egészen pontosan akkor, ha a Vergilius-idézetben szereplő két kulcsszónak – *clipeus* (pajzs) és *telum* (lövedék), az előbbi accusativusának, az utóbbi pluralis accusativusának – a „beemelésével" mintegy rekonstruáljuk az *Aeneis* megfelelő szöveghelyét. Aeneast és az ő népét, mint tudjuk, az olymposi istennők egyike, Venus óvta, oltalmazta a viszontagságok, megpróbáltatások idején. Az ő parancsára „formálták a *nagyszerű pajzsot*" („informant *ingentem clipeum*") és kovácsolták azokat a fegyvereket Vulcanus barlangjában, amelyekkel a hős Aeneas, Itália „őslakóit" legyőzve, hazát szerzett övéinek és utódainak, a rómaiaknak. Hungária léte, fennmaradása ugyancsak az *Olimposz* – pontosabban: egy krisztianizált Olimposz – rendelésének, az isteni beavatkozásnak köszönhető. Ez az isteni akarat ítéli bukásra álnok ellenségeit; így és csakis így lesz lehetséges, hogy a *regnum*, az apostoli magyar királyság túlélje a rámért viszontagságokat és megpróbáltatásokat.

Vélhetnénk, hogy az a felfogás, amit ez a metszet képileg elénk állít és hirdet, számos helyen – szóban kifejtve, hatásos elokvenciával – megjelenik a korszak hazai retorikai irodalmában, főként a politikai publicisztika műfajában. A helyzet azonban az, hogy ilyen, az ábrázolás lényegi üzenetével egybecsengő, egykorú irodalmi megnyilatkozást nemigen ismerünk. Annál gyakoribbak viszont a barokk kor didaktikus célú retorikai műveiben az olyan okfejtések, amelyek – erős protestáns-ellenes éllel – Hungária létét, fennmaradását, sorsának távlatait az „egyedül üdvözítő" *Regnum Marianum*-állameszme jegyében, annak égisze alatt képzelik el. Az ezt megjelenítő képi ábrázolások közül egy – közel két évtizeddel későbbi, de nagyon ideillő – allegorikus metszetre hivatkozhatunk, amely egy 1738-ban Nagyszombatban kiadott mű illusztrációi között található[23] *(12. kép)*. A leghangsúlyosabb középponti motívum itt is a hármashalom a kettős kereszttel, ám a hasonlóság ebben ki is merül a két kompozíció között. Ez utóbbi ábrázoláson az ezt övező ornamensek – dús vegetáció virág- és gyümölcsfüzérekkel, kettős diadalkapura emlékeztető architektúrával – a bőség és termékenység stabil és boldog korszakát, annak képzetét idézik fel. Azt a korszakot, amely boldogulást, fényes jövőt ígér mindazoknak, akik a Magyar Királyság alattvalói. Ezt teszi egyértel-

22 Publius VERGILIUS Maro, *Összes művei*, ford. LAKATOS István (Budapest: Magyar Helikon, 1973), 298.

23 [GASÓ Stephanus], *Omnis Felicitas Hungariae e singulari Favore Mariae* (Tyrnaviae: Typographia Academia, 1738) (Petrik I, 773).

művé a legfelül, a magyar korona alatt megjelenő (és arra vonatkoztatott) felirat: *Cunctis dat plena vigorem* (Az összességnek ad erőt, életkedvet).

Valószínű, hogy az ilyen típusú, nyilván az 1700 körüli évekből származó ábrázolások valamelyike lehetett a kiindulópont, az – és vélhetően valamiféle didaktikus szándék – késztethette az egyelőre nem ismert megrendelőt, hogy a fentiekben bemutatott rézmetszet megalkotására megbízást adjon. Ő ugyanis bizonyára a vérzivataros történeti múlt allegorikus felidézésével kívánta nyomatékosítani azt a felfogást, amit – más, derűsen távlatos megközelítésben bár, de – a barokk kori *Regnum Marianum*-illusztrációk is sugallnak. Ami meggondolandó és megszívlelendő is egyszersmind. Nevezetesen azt, hogy Hungáriának a távoli múltból eredő, ám hét évszázad elmúltával is érvényes történelmi küldetése van.

A metszet alsó részén a szignatúra kétoldalt egy-egy művész nevét tünteti fel. Számunkra ezúttal a baloldalt olvasható név, Johann Andreas Wolff, a fontosabb, minthogy ő a kompozíció „inventora", így tehát ő az, aki a megrendelő szándékát, elgondolásait és előírásait a képi ábrázolás nyelvére „lefordította". Másikuk, Johann Georg Wolfgang, a kivitelező volt, aki az előrajzot, a kompozíciós vázlatot metszetben sokszorosította. Kettejük életrajzi adatait, továbbá egyéb tényeket, adatokat tekintetbe véve bizonyos, hogy ennek a kiváltképp hatásos és a maga korában kétségkívül egyedülálló grafikai alkotásnak az 1700-as évek elején, egészen pontosan 1704 előtt kellett készülnie. Ezekben az években a kitűnő képességű és sokoldalú Johann Andreas Wolff (1652–1716) legfontosabb megrendelője az az idő szerinti freisingi hercegérsek, Johann Franz Eckher (1649–1727) volt.[24] Az a nagy formátumú mecénás főpap, aki 1697-ben Freisingben egyházmegyei főiskolát alapított, és az oktatást a bencés rend szerzeteseire bízta. És akinek a megbízásából Johann Andreas Wolff a közeli Weihenstephan bencés apátságának termeiben falképeket készített, amelyek a rendalapító, Nursiai Szent Benedek életének csodás eseményeit jelenítik meg. Alighanem Johann Franz Eckher hercegérsek volt tehát a közvetítő, akinek a közreműködése lehetővé tette, hogy Wolff mester és az általa készített, a fentiekben bemutatott kompozíció megrendelője valamiféle, akár közvetlen kapcsolatba lépjen egymással.

S ez utóbbi vajon ki lehetett? – merül fel a kérdés. Nos, a magyar klérus eruditus, koncepciózus és kellőképp befolyásos személyiségei közül egyvalakit is-

24 Ulrike Götz, „»Zutritt zu dero höchsten Persohn«: Wolff's Kunstschaffen im Brennspiegel der fürstbischöflichen Residenzstadt Freising", in *Johann Andreas Wolff (1652–1716): Universalkünstler für Hof und Kirche*, Hg. Sibylle Appuhn-Radtke, Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Kunstgeschichte in München 37, 135–146 (München: Apelles Verlag, 2016).

merünk, aki ekkoriban – egészen pontosan a magyar bencések számára jubileumi, 1700-as évben – személyes megrendeléssel fordult nagy tekintélyű, Európa-szerte ismert, a grafikában illetve az éremvésésben jártas mesterekhez – konkrétan: három, Bécsben tevékenykedő művészhez –, és látta el őket egynémely részletgazdag kompozíciók kidolgozásához szükséges, fontos információkkal. Ő Karner Egyed (1662–1708), aki 1699-től a bencés rend pannonhalmi főapátja volt.[25] Tevékenységét értékelve a rendtörténet nyomatékkal hangsúlyozza, hogy különös figyelmet fordított az általa megújított rendi főiskola tevékenységére. Arra az immár nagymúltú tanintézetre, ahol a korban szokásos disputációkat a 18. század első évtizedében havi rendszerességgel megtartották, s amelyekre időnként más rendbeli opponenseket is meghívtak.[26] Mindezek persze távolról sem perdöntő, csupán közvetett adatok. Ahhoz azonban talán elegendők, hogy őket tekintetbe véve megfogalmazzunk egy lehetségesnek tűnő hipotézist. Azt a vélekedést, miszerint a fentiekben tárgyalt, Johann Andreas Wolff által megkomponált és Johann Georg Wolfgang által sokszorosított rézmetszet elkészítésére Karner Egyed pannonhalmi bencés főapát adott megbízást a 18. század elején.

25 Mecénási tevékenységéhez lényeges adalék: Takács Imre, szerk., *Mons sacer 996–1996: Pannonhalma ezer éve*, 3 köt. (Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Apátság, 1996), 2:102–106. Az általa megrendelt és az 1700-as év jubileumi ünnepségeivel összefüggésben elkészített műveken a magyar címer heraldikai motívumai – a kettős kereszttel tetézett hármas halom – egyfajta emblematikus értelmet, így különös hangsúlyt kapnak. Szempontunkból ez a körülmény fontosnak tűnik.

26 Erdélyi László és Sörös Pongrác, szerk., *A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története*, 12 köt. (Budapest: Stephaneum, 1902–1916), 5:682–684. A retorikaoktatás gyakorlatához a korszak hazai felsőfokú tanintézeteiben vö. Tarnai Andor, „A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 90, 6. sz. (1986): 637–656.

Lénárt Orsolya

„Extra Hungariam non est vita…"

A *fertilitas*-toposz megjelenési formái a 19. század eleji magyarországi német nyelvű irodalomban

1. Bevezetés

A német irodalomban a Magyar Királyságról élő képet hosszú időn keresztül a mesés gazdagságú Pannónia víziója határozta meg. Ezeknek az ún. *fertilitas*-toposz által meghatározott leírásoknak és érveléseknek volt egy túlzásokat sem nélkülöző építőköve. Ez pedig a Tarnai Andor által is vizsgált „Extra Hungariam non est vita" kezdetű szállóige.[1] Tarnai említett kismonográfiájában azonban nem csak ennek a szólás-mondásnak a gyökerét tárja fel, hanem sorra veszi megjelenési formáit a német és latin nyelvű irodalomban egészen a 18. század végéig. Ennél azonban van egy jelentősebb eredménye is a fent nevezett tanulmánynak. Tarnai ugyanis megvizsgálja, hogyan lett az idegenképből *(image)* önkép *(autoimage):* hogyan jelent meg a szólás a magyarországi irodalomban többek között Tomka-Szászky János közvetítésével, aki a Caelius Rhodiginus (1469–1525), velencei származású író és professzor révén ismertté vált mondást revitalizálta és a magyar öntudat elemévé tette.

Bár annak a folyamatnak a vizsgálata, hogy hogyan épül be a rólunk alkotott idegenkép egy-egy eleme a saját magunkról kialakított felfogásba, fontos feladata lenne a kutatásnak, tanulmányomat mégis egy másik, ám ezzel szorosan összefüggő kérdésnek szentelem. Vizsgálódásom középpontjában ugyanis a 19. század eleji, magyarországi német nyelvű irodalom és annak Magyarország-ábrázolása áll, különös tekintettel a termékeny magyar föld bemutatására. Az olyan szerzők, mint

1 Tarnai Andor, *Extra Hungariam non est vita… (Egy szállóige történetéhez)*, Modern filológiai füzetek 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), http://mek.oszk.hu/05400/05453/.

pl. Christophorus Rösler (1773–1837) vagy Carl Anton Gruber (1760–1840) ugyanis a Magyar Királyságot dicsőítő szövegeikben, legfőképp költeményeikben (mint pl. az *Elegie an mein Vaterland, Hymnus an Pannonia, Tokayer-Lied* című versekben) a termékenység-toposz valamennyi létező elemét felvonultatták. Dolgozatom célja tehát elsősorban ezeknek a toposzelemeknek a vizsgálata, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy a fenti szerzők konkrét vagy átvitt értelemben visszanyúlnak-e a címben is említett szófordulatra. Mely jelentéstartalmait építik be poézisükbe? Egyáltalán: mennyire élt a német nyelvű Hungarusok emlékezetében ez a kifejezés? Ennek a kérdésnek a vizsgálata azért is releváns, mert feltevésem szerint mindannak a jelentéstartalomnak beolvadása a magyar identitásba, amit az *extra Hungariam* szállóige képviselt, részben a 19. századi hazai, német ajkú literátorok közvetítő szerepének is köszönhető.

2. A szállóige magyarországi fejlődéstörténete a 18. században

A szállóige eredetét többen, Tarnai Andor mellett pl. Turóczi-Trostler József is vizsgálták.[2] A Rhodiginusnak tulajdonított *adagium* története ismert, ezért ezúttal csak a 18. századi magyarországi megjelenésére szorítkoznék. Ennek ellenére röviden vissza kell nyúlnunk a 17. század német irodalmába.

Tarnai nyomán ismeretes, hogy a német nyelvű irodalom már a kora újkorban használta a Magyarországot érintő leírásokban a szállóigét, gondoljunk Magirus vagy Quenstedt műveire vagy akár Martin Zeiller (1589–1661) és Erasmus Francisci (1627–1694) leírásaira. De miért érdemes foglalkoznunk a szállóige hazai fejlődéstörténete kapcsán a német irodalom jelenlétével? A szállóige használatának elterjedésében mérföldkövet jelentett Tobias Magirus (1586–1652) odera-frankfurti egyetemi tanár 1651-ben megjelent munkája, melyben az író idézi Rhodiginus ismert mondatát, összekapcsolva a *fertilitas Pannoniae* toposzal: „Hasonlóképpen járta egykor a pannonok földjén: Pannonián kívül nincs élet, vagy ha van is, az nem olyan."[3] Magirus nyomán futótűzként terjedt Magyarország vonatkozásában a szállóige. Azáltal, hogy az *adagium* mindenféle kommentár nélkül került a *Pannonia* címszó alá, Magirus megfosztotta a mondást az eredeti, némileg humoros-gúnyos jelentéstartalmától, Turóczi-Trostlert idézve

2 TURÓCZI-TROSTLER József, „Extra Hungariam non est vita... Szólástörténet mint képzettörténet", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 71 (1948): 94–101, 101–102.

3 „Eundem in morem Pannonii olim de suo solo: Extra Pannoniam non est vita, aut si est non est ita." Tobias MAGIRUS, *Eponymologium criticum [...]* (Frankfurt am Main–Leipzig: Lüderwald, 1687[2]), 445, 635.

„érzületi vonatkozásá"-tól.[4] A 17. század *Hungarica*-irodalmának meghatározó személyiségei pedig szívesen építették be a szállóigét a Magyar Királyságról szóló leírásaikba. Csak hogy egy példát említsek, Eberhard Werner Happel (1647–1690) 17. századi hamburgi regényíró és kompilátor következőképp emelte be az *adagium*ot *Der Ungarische Kriegs-Roman* című regényfolyamának első fejezetébe: „ez az ország annyira termékeny, mint semelyik másik a világon, ezért ezen a helyen az a mondás járja: Extra Pannoniam non est vita, aut si est vita, non est commoda vita."[5]

Tarnai nyomán fontosnak tartom megemlíteni, felhívva ezzel is a figyelmet a német ajkú értelmiség kultúraközvetítő szerepére, hogy Magirus és Johann Andreas Quenstedt (1617–1688) wittenbergi professzor nyomán a Sopron környéki és felső-magyarországi, evangélikus, főként Wittenbergben tanuló diákok is importálhatták az idézetet a magyarországi irodalomba. Példaként említhető a soproni származású Rosner Mátyás (Matthias Rosner, 1637–?) szülővárosa földrajzát tematizáló, 1660-ban megjelent disszertációja, amely Quenstedtet idézve tartalmazza a szólást, illetve Lazari Ágoston (Augustus Lazari, 1636–1693) lőcsei evangélikus lelkész beszéde, melyet 1684-ben egy temetésen mondott el és melyben Pannonia régi boldog életét idézte fel.[6]

Rosnertől és Lazaritól pedig már többé-kevésbé egyenes út vezetett Bél Mátyásig (Matthias Belius, 1684–1749). Mindazonáltal megemlítendő, hogy például már Timon Sámuel (1675–1736) is utalt a szállóigére 1735-ben Kassán kiadott latin nyelvű, Tiszáról szóló kiadványában.[7] Bél szolgáltatja az első meghatározó magyarországi adatot[8] iskolai használatra szánt földrajzi *Compendium*ában, minden bizonnyal német irodalmi forrásból merítve. Az első fejezet elején a szállóigét, a fent említett német forrásokhoz hasonlóan, közmondásként említi: „Ez hát az alapja a magyarok eme közmondásának: Magyarországon kívül nincs

4 Turóczi-Trostler, „Extra Hungariam…", 95.

5 „Das Land ist so fruchtbar/ als keines in der Welt/ daher sagt man dieses Orts auch: Extra Pannoniam non est vita, aut si est vita, non est commoda vita". Eberhard Werner Happel, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, 6 köt. (Ulm: Wagner, 1685–1697), 1:380.

6 „Ihr lieben vorfahren, wo bleibet euer Sprichwort, Extra Pannoniam non est vita: aut si est vita, certe non est ita: Ausser Ungarn ist kein Leben: oder so ja noch anderswo ein Leben; ists doch nicht eben." Ágoston Lazari, *Status Christianorum in hoc Statu* (Leutschau, 1684), idézi: Tarnai, *Extra Hungariam*…, 22.

7 Vö. Timon Sámuel, *Tibisci Hungariae Fluvii Notio, Vagique ex Parte* (Cassoviae: Joannes Henricus Frauenheim, 1735). A hasonmás kiadást szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta János István (Nyíregyháza: BGYTF Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1999), 136.

8 Turóczi-Trostler, „Extra Hungariam…", 96.

élet, ha mégis van élet, az nem olyan."[9] Innen már csak egy ugrás Tomka-Szászky János (1692–1762) 1748-ban megjelent földrajzi kézikönyve *(Introductio in orbis hodierni geographiam)*, illetve Losontzi István (1709–1780) 1771-ben megjelent nagy sikerű *Hármas kis tükre*, mely 1868-ig összesen 70 kiadást ért meg. Mivel ezt a kiadványt – mutat rá Zsoldos Jenő – Magyarországon minden felekezetű nép- és középiskolában használták, a szállóige többek között Losonczinak köszönhetően széles körben elterjedhetett.[10]

Tarnai a szállóige fejlődéstörténetének vizsgálata által egy fontos továbbhagyományozódási folyamatra hívta fel a figyelmet: „Feljegyezte [...] Bél Mátyás, a Hungarus-korszak legnagyobb tudósa, továbbhagyományozta tanítványa, Tomka-Szászky János, általuk került át a magyarul író Losontzi István *Hármas kis tükré*be. Ha tehát a szállóige egy meghatározott kor fiainak hazájukhoz, Magyarországhoz fűződő kapcsolatát fejezi ki [...], akkor e »Hungarus«-ok hazafiságának jelszava".[11] A szállóige tehát ezért is lehetett ennyire sikeres, mert kifejezi a régi, termékeny Magyarországhoz való ragaszkodást, társadalmi, vallási, etnikai hovatartozástól függetlenül.[12]

3. A szállóige tovább élt Magyarországon a 19. század német nyelvű irodalmában?

Tarnai szerint a szállóige életének végét Bél és Tomka-Szászky munkáinak a selmecbányai író, Severini János (1716–1789) által átdolgozott kiadásai jelentették. Severini ugyanis átalakította Tomka-Szászky világföldrajzának két nemzetkarakterológiai passzusát és ezáltal „a Hungarus-patrióták jelszavát illúziókat rontó módon egy ismeretlenség homályába vesző olasz humanistához, Caelius Rhodiginushoz utalta vissza."[13] Én azonban korántsem vagyok biztos benne, hogy a szállóige története Severini munkájával valóban befejeződött volna. Feltevésem szerint a szállóige alakváltásai ellenére továbbra is fennmaradt a *fertilitas*-toposz keretein belül, példának okáért a magyarországi német nyelvű irodalomban, mely 1800 körül élte virágkorát. Míg a magyar irodalom a jakobinus összeesküvés után

9 „Vnde & Hungarorum illud prouerbium coepisse dicas: Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita..." Matthias Belius, *Compendium Hungariae geographicum*, 4 köt. (Pozsony: Landerer Nyomda, 1753), 1:1.

10 Zsoldos Jenő, „Az Extra Hungariam non est vita reformkori életéhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 76, 1. sz. (1972): 55–63, 56.

11 Tarnai, *Extra Hungariam*..., 39–40.

12 Zsoldos, „Az Extra Hungariam...", 56.

13 Tarnai, *Extra Hungariam*..., 45.

többé-kevésbé hallgatni kényszerült, a német nyelvű irodalom korábbi közvetítő funkciója mellett egyfajta kulturális helyettesítőként működött.[14] Német ajkú szerzőink, bár németül írtak, munkáikban a magyar történelem meghatározó eseményeivel és személyiségeivel azonosultak és hazájuk, a magyar föld szépségeit énekelték meg.[15] Ezekben az ún. Hungarus-patriotizmussal átitatott művekben pedig komoly szerepet kapott a termékeny Magyarország ábrázolása és benne az *extra Hungariam* gondolata.

Ha tehát szövegszinten kevéssé bizonyítható is a szólásmondás jelenléte, a mögötte rejlő eszmeiség, illetve a *fertilitas*-toposz nagyon is jelen volt a 19. század első felének irodalmában. Bár előadásom célja a német nyelvű szövegek ismertetése és elemzése, nem mehetünk el a latin példák mellett sem, amiknek szintén jelentős szerep jutott a szóláshoz kapcsolódó jelentéstartalmak továbbörökítésében. Összehasonlításképp idéznék ezért a teljesség igénye nélkül két rövid latin szövegrészletet, mielőtt rátérnék a német nyelvű szövegpéldákra.

Már Szőnyi Benjámin (1717–1794) az 1760-as és 1770-es években íródott, kéziratos formában fennmaradt, Magyarország természeti gazdagságáról szóló verse *(In Hungariae solum)* is visszanyúlt az „extra Hungariam" kezdetű szállóigére, anélkül, hogy ez a szövegben *ad verbum* megjelenne. A költemény utolsó sorában ugyanis ez olvasható: „Győzne magyar földünk, íme, a nemzeteken!"[16] Ez a példa azért fontos véleményem szerint, mert már itt megkezdődik a szállóige absztrahálása: bár Szőnyi nem idézi a mondást, a sorok mögött érezzük az *adagium*hoz kapcsolódó jelentéstartalmat.

14 Hogy mit is értünk kulturális helyettesítő funkció alatt, jól példázza az 1800 körül Pesten kiadott német nyelvű sajtótermékek széles spektruma. Míg a magyar írók hangja ez idő tájt elhalkult, német ajkú kollégáik számos orgánumban hallathatták hangjukat. A pesti egyetem esztétikaprofesszorának, Ludwig Schediusnak (1768–1847) lapjai (pl. *Zeitschrift von und für Ungarn,* Pest, 1802–1804) mellett jelentős szerepet játszottak a hazai német irodalom szervezésében Christophorus Rösler zsebkönyvei is (pl. *Musen-Almanach von und für Ungarn*). Vö. Rózsa Mária, *Pesti német nyelvű lapok a kultúraközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években: Disszertáció* (Budapest: MTA, 2015), 6. Hozzáférés: 2019.10.30, http://real-d.mtak.hu/772/7/dc_804_13_doktori_mu.pdf; Tarnói László, „Historische, kulturelle und politische Voraussetzungen für die Entstehung deutschsprachiger Hungarica-Drucke in Ofen und Pest um 1800 und ihre Bedeutung in der Kulturgeschichte des Königreichs Ungarn", *Hungarológia* 1, 4. sz. (1993): 157–200, 158.

15 S. Varga Pál, „Deutschsprachige Schriftsteller in Ungarn am Scheideweg", *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 15 (2010): 11–33, 17.

16 „Vinceret Hungaricum plurima Regna solum." János István fordítását idézi Imre Mihály, „A termékeny Magyarország toposza Szőnyi Benjámin latin nyelvű versében", in Imre Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Nemzet, egyház, művelődés 7, 377–392 (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2012), 377–378.

Más helyütt azonban konkrétabb formában találkozhatunk az „extra Hungariam" szállóigével. Szirmay Antal (1747–1812) 1804-es *Hungaria in parabolis* című művében Mátyási József (1765–1849) 1791-ben kelt verse[17] alapján parafrazeálja a szólást. Az *adagium* történetében ez fontos állomást képvisel, ugyanis Szirmay *Hungariá*ja nyomán sokan idézték a 19. században, és Erdélyi János (1814–1868) is felvette 1846-ban megjelent *Népdalok és mondák* című háromkötetes gyűjteményének első részébe.[18] Szirmay Magyarországot Európa Kánaánjaként írja le, a legelső címszóban idézi a szállóigét, lábjegyzetben pedig közli: „O! földi Kanahán! Europa Edene! / Természet tárháza! mindennek mindene! / Beléd zárattatni kívánatos fogság, / Mert határidon túl nints igaz boldogság (extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita)."[19]

Ezek a sorok rámutatnak továbbá a szállóige különböző jelentésrétegeire is: egyrészt jelen van bennük a *fertilitas*-leírásokra jellemző tartalom, másrészt utalnak a magyar haza exkluzivitására is. Magyarország mint a minden jóval ellátott földi paradicsom megihlette a Hungarus-identitású magyarországi német költőket is. Mint pl. Johann Paul Köffingert (1786–1845), aki nürnbergi származása ellenére hamar azonosulni látszott Pannoniával. Köffinger esetében azonban meg kell említeni, hogy költészetében érdekesen keveredett a Pannoniához és a Germaniához fűződő patriotizmusa. Míg első verseiben (pl. *Germanien am Ende des Jahres 1806*) még német nemzeti öntudata nyilvánul meg, 1809 után megjelent verseiben, mint pl. a fent idézett *Das Vaterland* című versében már a Magyar Királysághoz való ragaszkodásáról szól.[20] Ennek pedig központi eleme a történelmi védőbástya-szerep hangsúlyozása mellett a termékeny Pannonia víziójának megidézése. Köffinger itt sem kerüli a túlzásokat: akárcsak Mátyási és

17 Mátyási József *Pestre egy jó barátomhoz írogatott levelem a bécsi és erdélyországi utazásaimról Erdélyből* című munkájában olvasható: „Oh földi Kanahán! Európa' Édene! / Természet' tárháza! mindennek mindene! / Mellyen kivül járni mintegy szám-kivetés / Lakni pedig élve lett el-temettetés, / Beléd zárattatni kívánatos fogság, / Mert határidon túl nints igaz bóldogság: / Rekeszsz hát Anyai kebledbe bennünket, / Hogy itt tehessük le itt vett életünket [...]." MÁTYÁSI József, *Verseinek folytatása*, 2 köt. (Vác: Máramarosi Gottlieb Antal, 1798), 2:258.

18 Vö. SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben / Hungaria in parabolis*, kiad. CSÖRSZ Rumen István, ford. VIETÓRISZ József (Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2008), 305.

19 SZIRMAY Antal, *Hungaria in parabolis*, kiad. Martin Georg KOVACHICH (Buda: Universitas Pestanae, 1804), 1.

20 Ez a fordulat valószínűleg annak köszönhető, hogy Köffinger egyrészt meg akart feleni a magyarországi, ám német nyelven író és olvasó közönség igényeinek, másrészt felismerte, hogy a napóleoni háborúk idején olvasóit magyar patriotizmust sugalmazó versekkel tudja leginkább megszólítani. Vö. TARNÓI László, „Patriotismus und nationale Identität im Spiegel der deutschsprachigen Dichtung im Königreich Ungarn um 1800", *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 4 (1989): 7–55, 22.

Szirmay, ő is „Európa paradicsomaként"[21] írja le a Magyar Királyságot és idézi eszünkbe az *extra Hungariam* szellemét.

A kizárólag Magyarországon fellelhető természeti gazdagságról és az ide tartozás boldogságáról egy ismeretlen, D. C. Dorion néven alkotó, német ajkú költő is írt 1811-ben. Köffingernél némileg hihetőbben vallja: „Hol másutt van még egy ország, amit a teremtő természet ennyi az életet megfűszerező édességgel elhalmozna?"[22] Akárcsak Szirmaynál és Köffingernél, úgy Dorionnál is megfigyelhető a Koselleck által „aszimmetrikus ellentétpárokként" leírt szembeállítása a sajátnak és az idegennek, melynek összemérésében a saját értéke egy képzeletbeli skálán magasabbra helyeződik.[23] Dorion hangsúlyozza a magyar haza egyedülállóságát, mely gazdagságában manifesztálódik: „Ki számolja a hajókat, melyek évről évre, a Dunán fel-le úsznak a királyság kincseivel nehezen megrakodva, hogy ínségben szenvedő szomszédaink pajtáit megtöltsék."[24]

Ugyanez a szembeállítás, illetve a saját felértékelése az idegennel szemben figyelhető meg Christophorus Rösler Hungarus-patriotizmustól fűtött *Mein Vaterland* című költeményében is: „Csordák, ameddig a szem ellát, melyet bármelyik ország megirigyelhetne, jóllakottan kóborolnak a mérhetetlen kövér legelőkön."[25] Érdekesség, hogy ebben a századforduló táján keletkezett versben keveredik a felvilágosodás korára jellemző kozmopolita világnézet a magyar hazához való kötődéssel, melyet a szerző német nyelven juttat kifejezésre.[26] Ennek a kötődésnek pedig központi eleme a termékeny Pannonia ábrázolása, melynek során, csakúgy, mint a korábban említett szerzőknél, megjelenik a saját szembeállítása az idegennel, ami Röslernél a magyar erények hangsúlyozását jelenti a nyugati szomszédainkéval szemben.[27]

21 „Europens Paradies." Johann Paul Köffinger, „Das Vaterland", in *Deutschsprachige Lyrik im Königreich Ungarn um 1800*, szerk. Tarnói László, Deutschsprachige Texte aus Ungarn 1 (Budapest: ELTE, 1996), 184.

22 „Wo ist ein Reich, das irgend die schaffende / Natur in gleicher Fülle mit Überfluss / An jeder den Genuß des Lebens / Würzenden Süssigkeit überhäufe?" D. C. Dorion, „Eine Ode am Altare des Vaterlandes", in Tarnói, *Deutschsprachige Lyrik*…, 99.

23 Reinhard Koselleck, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1979), 211–259.

24 „Wer zählt die Schiffe, die Jahr aus Jahr ein, / Strom auf- und abwärts, schwer mit Überfluss / Des Königreichs belastet fahren, / Dürftigen Nachbarn die Scheunen füllend". Dorion, „Eine Ode…", 99.

25 „Zahllose Heerden, zum Beneiden / Für Jedes Land, gesättigt [sic!] ziehn / Herum auf fetten ungemeßnen Weiden […]". Christophorus Rösler, „Mein Vaterland beim Anfange des 19ten Jahrhunderts", in Tarnói, *Deutschsprachige Lyrik*…, 234.

26 Tarnói, „Patriotismus und nationale Identität…", 49.

27 „Das stehen wir, und blühn, und glänzen, / Wenn an den Nachbarn unsrer Abendgrenzen / Die Schminke ihrer Reize schwand – / Wohl mir! Es ist mein Vaterland!" Rösler, „Mein Vaterland…", 234.

Pannonia dicsérete mellett megjelentek az *extra Hungariam* egyéb, izgalmas aspektusai is, mint pl. a már Szirmay soraiból is kiolvasható „itt élned, halnod kell" gondolata, a Hungarus-patriotizmus újabb eleme. 1804-ben Carl Antorn Gruber fogalmazta meg *Hymnus an Pannonia* című költeményének zárósorában, hogy „Hier sterb' ich!", vagyis „Itt halok meg!".[28] A gondos hexameterekben megírt vers ezen a ponton véget ér, kifejezve a hazához való kötődést. Hogy ez a gondolat mennyire nem csak Gruber poétikájára volt jellemző, hanem egyfajta trendként jelent meg a 19. század eleji magyarországi német lírában, mutatja Christophorus Rösler 1807-ben *Nationalstolz* címmel megjelent verse is. A magyar hazára vonatkozóan írja: „úgy illik, hogy érte éljünk s haljunk."[29] Ezek a sorok pedig emlékezetünkbe idézhetik Vörösmarty Mihály mintegy harminc évvel később megjelent *Szózat*ának emblematikus sorát.

Ebben a kontextusban tartom érdemesnek megjegyezni, hogy ekkoriban jelent meg az *extra Hungariam* „ellenkoncepciójának", a kozmopolitizmusnak a bírálata is. Ezt a Theone álnéven író, soproni származású, de jórészt Bécsben élő írónő, Therese von Artner (1772–1829) jegyzi *An einen schlechten Patrioten* című költeményében: „hogy nevezed magad? Kozmopolita! Szebben hangzik! Túl kicsi számodra egy nép, egy ország."[30] Továbbá: „Emlékezz a patakra, melyet medrében tartanak és folyása áldást ad, zúgó malmokat hajt."[31]

A példák kapcsán szeretném Josef Tancer és Tarnai Andor nyomán[32] még egyszer hangsúlyozni, hogy a 19. század elején az általunk vizsgált szállóige eggyé olvadt a termékenység-toposszal és a Hungarus-büszkeség egyértelmű szimbólumává vált. Bár a fenti példákban szó szerint nem jutott kifejezésre az *extra Hungariam*, jelenléte a 19. század eleji német nyelvű irodalomban igazolható. Érdekes példáját találjuk a szólásban manifesztálódó, etnikai hovatartozástól független ragaszkodásnak a lőcsei származású történész, Johann Christian von Engel (1770–1814) levelezésében. Egy orosz származású kollégája idézte fel Engelnek egyik, 1808 októberében kelt levelében házassági tervei vonatkozásában az *extra Hungariam*ot: „Drága barátom, még legényember

28 Carl Antorn Gruber, „Hymnus an Pannonia", in Tarnói, *Deutschsprachige Lyrik*..., 129.

29 „Geziemt es, darauf zu leben und zu sterben". Christophorus Rösler, „Nationalstolz", in Tarnói, *Deutschsprachige Lyrik*..., 250.

30 „Horch, wie nennst du dich? Kosmopolit! Ha, dies / Tönet höher! Zu klein ist dir Ein volk, Ein Land [...]." Therese Artner, „An einen schlechten Patrioten", in Tarnói, *Deutschsprachige Lyrik*..., 59.

31 „O, gedenke des Bachs, der, in sein Bett beschränkt, / Segen spendet im Lauf, rauschende Mühlen trieb [...]." Artner, „An einen schlechten...", 59–60.

32 Josef Tancer „Stadtbilder als Erinnerungsorte: Pressburg in der Reiseliteratur der Neuzeit", in *Wiener elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik*, 2007, 1–11, hozzáférés: 2019.10.30, https://webfu.univie.ac.at/texte/tanceroe.pdf.

vagyok: meg fogok nősülni, de úgy, hogy ne legyek örökre Oroszországhoz kötve: mert Magyarországon kívül nincs élet."[33]

4. Összegzés és kitekintés

Ezekből a példákból az is kitűnik, mennyire relatív a saját és az idegen fogalma: német nyelven alkotó szerzők sora érzi magát azonosnak a magyar nemzettel, dicsőíti a tokaji bort a rajnaival szemben, áradozik a magyar táj szépségéről és a magyar föld gazdagságáról, hiszen ekkor még a nemzet definíciója köszönőviszonyban sem volt az anyanyelv kérdésével és a nemzeti hovatartozást sem ez határozta meg. Ez a kérdés csak az 1830-as évektől kezdődően polarizálja a magyarországi (egyébként nyelvileg erősen heterogén) írótársadalmat. Gondoljunk csak a híres-hírhedt Pyrker-perre, ami Ladislaus Pyrker (1772–1847) egyik munkájának, *A szent hajdan gyöngyei*nek magyarra fordítása kapcsán a *Kritikai Lapok* hasábjain pattant ki, és ami a fent vázolt Hungarus-identitás végét is jelenthette.[34]

A reformkorban átalakult az *adagium* jelentéstartalma és negatív konnotáció kezdett hozzá társulni. Különösen igaz ez az 1830–40-es évekre, amikor Széchenyi instrumentalizálta a közmondást. Már 1830-ban publikált *Hitel* című munkájában is evvel zárja a hiú ábrándok motívumsorát: „Szóval azt mondani: »extra Hungariam non est vita[«], hijábavaló s kaczagást vagy szánakozást okozó beszéd."[35] A közmondás ilyenféle értelmezésének számos követője akadt. Ahogy Zsoldos Jenő fogalmaz: „A Széchenyi-idézeteinkben előforduló Extra Hungariam reformkori értelmezése nem elszigetelt jelenség. Időszerűsége mellett bizonyít, hogy a haladó tábor szinte két évtizeden át e szállóige körül vívta küzdelmét a konzervativizmussal."[36] A konzervatív, részben német ajkú ellenzék többsége ugyanis úgy tekintett a szállóigére, mint a régi rendszer, a változatlanság, a császári hatalommal való egyetértésnek köszönhető béke szimbólumára. Ponori Thewrewk József (1793–1870) például ekként érvelt a politikai-társadalmi rendszer megváltoztatása ellen 1831-ben kiadott munkájában: „Valamint e világ minden lehető világok között, úgy a magyarra nézve hazája minden képzelhető hazák közt

33 „Theuerster Freund, ich bin noch nicht verheurathet: ich werde heurathen, aber so, dass ich nicht auf immer an Russland gebunden werde. Denn extra Hungariam non est vita." Ludwig von Thallóczy, „Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz", *Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften* 4 (1915): 274–385, 348.

34 Vö. S. Varga, „Deutschsprachige Schriftsteller…", 19.

35 Széchenyi István, *Hitel* (Pest: Trattner és Károlyi, 1830), 70.

36 Zsoldos, „Az Extra Hungariam…", 58.

a legjobb és legtökéletesebb. És ily értelemben becsülnünk kell elődeink eme mondását: »Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita«."[37]

Az 1840-es évekre annyira kiéleződött a konfliktus a konzervatív és a liberális, Habsburg-hű és Habsburg-ellenes oldal között, hogy valósággal lehetetlenné vált a szállóigével való azonosulás. Sőt még a fontolva haladók is elítélték a közmondás használatát. Dessewffy Emil (1814–1866) ekképp nyilatkozott róla: „Amit honfitársaink még egy századnegyed előtt bizonyos önelégültséggel és elbízottsággal hangoztattak »extra Hungariam non est vita«, már most elhangzott; – e roppant illusió álfényét az önismeret keserű érzete válta fel."[38] Ezt a gondolatot követte Eötvös József (1813–1871) is, aki publicisztikai írásában a szállóige használatát az ország társadalmi problémáival hozta összefüggésbe.[39] Az *extra Hungariam* tehát az 1840-es évekre megszűnt a haza természeti gazdagságának szimbólumaként működni. Ehelyett politikai tartalommal telve a haladást meggátló maradi eszméket, a konzervatív szűklátókörűséget és a provincializmust jelképezte. Ez a fajta távolodás azonban nem csak a magyar, hanem a német nyelvű publicisztikában is érzékelhető volt. Példaként említeném a lovasberényi születésű, zsidó származású újságíró, Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858) által kiadott *Humorist* című bécsi lapban megjelent könyvismertetést is, melyben Hrabovszky Dávid (1804–186?) *Utazási rajzok* címmel 1837-ben Kassán kiadott beszámolójának második kötetét a következő megjegyzéssel sommázta a recenzens: „Az útirajzokat csak azoknak a honfitársainknak ajánljuk, akik csak azt találják szépnek és jónak, ami magyar és akik a régi szembeállítást még szájukra veszik: »Extra Hungariam non est vita« (Magyarországon kívül nincs élet)."[40]

Ugyanakkor meg kell említeni, hogy az *extra Hungariam* retorikai jelentősége a szabadságharcot megelőző években bizonyos körökben jelentősen megnőtt. Ebből az időből említhető példaként a bajai származású Karl Isidor Beck (1817–1879) *Honvéds* című 1848-as verse, melyben Pannonia dicsérete összekapcsolódik a haza szolgálatával, a szabadságharc pátoszával. Beck, aki forradalmi hevületéről volt ismert a Junges Deutschland körében, refrénként idézi

37 Ponori Thewrewk József, *Alapmondások*, 4 köt. (Pozsony: Snischek Károly Nyomdája, 1831), 4:50.

38 Dessewffy Emil, „Az elméletek zsarnokoskodása", *Budapesti Híradó*, 1844. július 23., 55.

39 Zsoldos, „Az Extra Hungariam…", 58–59.

40 „Die Reisezeichnungen sind vorzüglich jenen Landsleuten, die nur das, was Ungarn hat, schön und gut finden, und die noch den alter Widerspruch: »Extra Hungariam non est vita« (Außer Ungarn ist kein Leben) im Munde führen, zum Lesen empfehlen". O. A., „Literarischer Kourier: Literatische Nachrichten aus Ungarn", *Allgemeine Welt-Kurier: Wöchentliche Beilage zum Humoristen*, 1838. Juli 30., 117–118, 117.

a klasszikussá vált szállóigét: „Emlékezz rá minden falat kenyérben, emlékezz rá bőségben és szükségben: Magyarországon kívül nincs élet, és ha van is élet, az nem ugyanolyan."[41]

Összefoglalva: a német nyelvű Hungarusok szerepét a 19. század elején főképp abban látom, hogy Magyarországhoz való tartozásuk, patriotizmusuk szimbólumává emelték a Pannonia termékenységét magába foglaló közmondást, így segítve a toposz fennmaradását. A szerzők közül többen, főleg akik a konzervatív oldalon politikailag is megnyilvánultak, megpróbálták a közmondást a haladást követelők érveivel szembeállítani, ami így akarva-akaratlanul a haladással szemben a megcsontosodást, a fejlődésellenességet szimbolizálta. A forradalom idején azonban megint csak egy fókuszváltás következett be, és a szólás sokak számára ismét a patriotizmus szinonimájává, a hazaszeretet esszenciájává vált. Ettől függetlenül széles körben továbbra is inkább gúnyosan, mint elismerően csengett az *extra Hungariam*, bár Losontzi 1848-as kiadásában a kérdésre, mit mondanak a közbeszédben a magyar földről, továbbra is a szállóige volt a válasz.[42]

A szállóige későbbi fejlődéstörténetének vizsgálata külön dolgozat témája lehetne. Kitekintésként elmondható, hogy főleg politikai témájú cikkekben bukkant fel a 19. század második felében, többek között a *Népszava*, a *Pesti Napló* vagy a *Budapesti Hírlap* hasábjain. Külföldön, főként német nyelvterületen a szólást a magyar provincializmussal hozták összefüggésbe. A szállóige politikai (és közéleti) instrumentalizációjának szép példája a 20. század elejéről a Bécsben és Lipcsében kiadott *Die Muskete: Humoristische Wochenschrift* című újság. Az 1907. január 31-én megjelent kiadvány címlapján az „Extra Hungariam non est vita" szállóige és egy ahhoz kapcsolódó rajz látható, amivel a karikaturista, Fritz Schönpflug feltehetőleg a korabeli magyar nemesi osztály hungarocentrizmusa és korlátolt hiúsága elé szándékozott görbe tükröt állítani.[43] A szállóige az első világháború és az azt követő békeszerződések kapcsán került újra a figyelem középpontjába. Joseph Roth (1894–1939) is foglalkozott a jelenséggel publicisztikai pályája elején, amikor a trianoni békeszerződés értelmében Ausztriához csatolt területek összetett etnikumú lakosságának közhangulatát próbálta ábrázolni a bécsi *Der Neue Tag* című újságban folytatásokban megjelenő tárcáiban. Roth egy helyen megjegyezte: „A gondolat, hogy »Extra Hungariam non est vi-

41 „Wahr bei jedem Bissen Brot / Wahr in Glück und in der Noth: / Extra Hungariam non est vita / Et si est vita, non est ita." Karl Isidor Beck, „Honvéds", in Karl Isidor Beck, *Aus der Heimath* (Dresden: [s. n.], 1852), 18.

42 Losontzi István, *Hármas kis tükör* (Pozsony: Landerer Nyomda, 1773), 32.

43 Martin Mutschlechner, *Pride of the Nation: The Hungarian Nobility, 1907*, hozzáférés: 2019.10.30, https://www.habsburger.net/en/chapters/pride-nation-hungarian-nobility.

ta« bűvkörében tartja a magyar polgárt etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül. »Extra Hungariam non est vita« – Német-Ausztriában végünk!"[44] Ám a nyugat-magyarországi parasztság véleménye összetettebb volt. Ahogy Roth írja: „Ötven parasztot kérdeztem meg: »Maga német?« Húsz ebből azt felelte: »Na mir san Ungarn« [Nem, magyarok vagyunk]. A többiek gondolkozóba estek".[45] Számukra tehát az egykori Magyar Királysághoz való tartozás volt az irányadó identitásuk meghatározásánál, így az *extra Hungariam* újabb jelentéstartalommal gazdagodott.[46]

A szólás ismertségét és struktúrájának összetettségét mutatja, hogy ugyanebben az időben Karl Kraus (1874–1936) is adaptálta egy rövid versében: „A világ Karl és Zita számára hosszú ideig még nem lesz boldog. Magyarországon kívül nincs élet, de Magyarországon sincs."[47] A szállóige további életrajzáról elmondható, hogy az *adagium* a 20. században erősen megkopott és napjainkban már szinte csak tudományos dolgozatok kontextusában olvasható – ott is csak ritkán.

44 „Der Glaube »Extra Hungariam non est vita« hält jeden ungarischen Bürger ohne Unterschied der Nationalität in seinem starken Bann: »Extra Hungariam non est vita« – in Deutschösterreich werden wir krepieren!" Joseph Roth, „Der Anschluss Deutsch-Westungarns", *Der Neue Tag: Abend-Ausgabe*, 1919. August 08., 2.

45 „Ich habe fünfzig Bauern gefragt: »Sind Sie Deutsche?« Zwanzig von Ihnen sagten: »Na mir san Ungarn.« Die anderen dachten angestrengt nach […]." Roth, „Der Anschluss…", 2.

46 Moritz Csáky, *Das Gedächtnis Zentraleuropas: Kulturelle und literarische Projektionen auf eine Region* (Wien: Böhlau, 2019), 76–77.

47 „Es wird die Welt für Karl und Zita / noch lang nicht ihres Daseins froh. / Extra Hungariam non est vita / et in Hungaria ebenso". Karl Kraus, „Mord in Ungarn", in Karl Kraus, *Worte in Versen*, 9 köt. Hozzáférés: 2019.10.30, https://www.textlog.de/39691.html.

„…A MODERN SZERZŐ […] KIALAKULÓBAN VOLT”

Lengyel Réka

Írói és tudóslevelezések: Révai Miklós

Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében a XVIII. századi Osztállyal együttműködésben 2017-ben alakult meg a „Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820" Lendület Kutatócsoport.[1] A projektben vállalt irodalomtörténeti vonatkozású alapkutatási feladatok között kiemelt figyelmet kap a kijelölt időszakban keletkezett források feltárása, rendszerezése és kiadása. A kutatócsoport vezetője, Csörsz Rumen István elgondolásából jött létre 2018-ban az Írói és tudóslevelezés elnevezésű online adatbázis, mely újszerű kutatási segédletként használható elsősorban a felvilágosodás kori magyar levélkorpuszok vizsgálatához.[2] Az adatbázis előkészítése közben, 2017 őszén nyílt lehetőség a Tarnai Andor által már évtizedekkel korábban megindított vállalkozás, Révai Miklós egybegyűjtött levelezése kiadásába való bekapcsolódásra. A jelen közleményben áttekintem a szóban forgó forráscsoport egyes darabjai, kisebb és nagyobb egységei megőrzésére és kiadására vonatkozó adatokat, és beszámolok a sajtó alá rendezés már elvégzett előmunkálatairól, illetve feltétlenül elvégzendő feladatairól.

Forrásadottságok, kiadástörténeti előzmények

Révai Miklós életművének feldolgozása, tevékenységének kritikai értékelése közvetlenül halála után kezdetét vette. A 19. század második évtizedétől a század végéig több, az író pályaképét, szellemi teljesítményét rövidebb vagy hosszabb

1 A kutatócsoport honlapja: https://iti.btk.mta.hu/hu/lendulet/nymi1770-1820/magunkrol/bemutatkozas.
2 Az adatbázis a következő honlapról érhető el: http://levelezes-lendulet.iti.btk.mta.hu/login.php.

terjedelemben feldolgozó munka készült. Guzmics Izidor 1830-ban a *Tudományos Gyűjtemény*ben tett közzé egy rövid pályaképet.[3] Bánóczi József 1879-ben jelentette meg az első nagyobb szabású életrajzi összegzést.[4] A kötet megjelenésének idején már javában folyt Csaplár Benedek kiterjedt kutatása, melynek során igen nagyszámú új adattal tudta kiegészíteni a Révai életére és működésére vonatkozó korábbi ismereteket. Csaplár először részletes és megalapozott bírálatban tette közzé a Bánóczi munkájával kapcsolatos megállapításait, majd 1881 és 1889 között megjelentette saját négykötetes Révai-életrajzát.[5]

Az író életének és működésének megismeréséhez és bemutatásához mindhárom szerző számára a levelezés szolgált elsődleges forrásul. Guzmics közleményében 89 levél tartalmát ismertette, és közülük hármat teljes terjedelmében közreadott, míg a Csaplár-féle, torzóban maradt monográfiában szintén számos levél található meg teljes vagy rövidített formában. Fontos megjegyezni, hogy az író kiterjedt levelezésének darabjaiból csak kevés őrződött meg, ezeket a kéziratait ugyanis Révai nem rendezte gyűjteményes kötetekbe. Ma a töredékesen fennmaradt forrásanyag legnagyobb egysége, kb. 370 darab levél az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében található. A leveleknek ez a csoportja Révai Miklós barátja, tanítványa, Horvát István 1846-ban bekövetkezett halála után került a Nemzeti Múzeum Könyvtárába. További, jóval kevesebb darabot számláló, de viszonylag egybefüggő forráscsoportok a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár és az MTA Könyvtár gyűjteményében találhatóak.

A Horvát István hagyatékából egyben az akkori Nemzeti Múzeum Könyvtárába került levelek szinte mindegyike Révai Miklóshoz intézett küldemény. Saját leveleinek fogalmazványait, esetleges másolatait feltehetően nem tartotta meg, de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy költözései alkalmával maradtak hátra, esetleg halála után szóródtak szét. Jelenleg ismert levelei nagyjából harmadának ő maga a szerzője, s ezek a források elsősorban a címzettekhez köthető gyűjteményekben, őrzőhelyeken maradtak fenn. A levelek között nagy arányban találunk egyházi méltóságokhoz, illetve főrangú levelezőpartnerekhez írott darabokat. Mind közül a leginkább összefüggő egységet a Paintner Mihály rátóti és győri prépposttal, a győri tankerület főigazgatójával váltott levelek alkotják. Néhány kivételtől eltekintve ezeket maga Paintner rendezte egy csoportba, majd halála után hagyatékával együtt a mai Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár gyűjteményébe kerül-

3 GUZMICS Izidor, „Révai Miklós pályája saját leveleiből töredékül: Ajánlva Horvát Istvánnak", *Tudományos Gyűjtemény* 14, 2. sz. (1830): 3–44.

4 BÁNÓCZI József, *Révai Miklós élete és munkái* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879).

5 CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*, 4 köt. (Budapest: Abafi Aigner Lajos, 1881–1889).

tek. Révai leveleinek ez az egysége részletekben már a 19. század végén szinte teljes egészében napvilágot látott.[6] A Paintnerrel folytatott levélváltás az utóbbi időszakban, 2011-ben összegyűjtve is közlésre került, noha nagy része, az eredetileg latin nyelvű szövegek többsége csak magyar fordításban vált elérhetővé.[7] A kötet sajtó alá rendezője, fordítója, Federmayer István korábban több közleményben is feldolgozta a levelekben foglalt számos adatot.[8]

E nagyobb munkák mellett több Révai-levél elszórt közleményekben, folyóiratokban látott napvilágot. Az író az egyházi elöljárók közül Paintner Mihályon kívül számos levelet váltott Szily János szombathelyi püspökkel,[9] s évtizedeken át kapcsolatban állt Mártonfi József erdélyi püspökkel.[10] Leveleinek kisebb, néhány darabból álló csoportjait a más főrangú címzetteknek szóló darabok alkotják. Ezek közül legnagyobb számban a báró Orczy Lőrincnek, gróf Károlyi Antalnak, Medgyesi Somogyi János királyi alkancellárnak és I. Ferenc magyar királynak írott levelek őrződtek meg, melyek nagyrészt bekerültek az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményébe.[11] A további főúri mecénásokhoz szóló levelekből csupán egy-két darab maradt fenn.[12] Feltűnően hiányzik a levelezésnek az a bizonyára

6 Récsey Viktor, „Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz", *Irodalomtörténeti Közlemények* 5, 3–4. sz. (1895): 358–364, 469–476; 6, 1–4. sz. (1896): 70–92, 211–238, 350–363, 456–473; 7, 1–4. sz. (1897): 86–98, 231–240, 353–362, 474–489; 8, 1. sz. (1898): 89–93; Récsey Viktor, „Révai Miklós néhány újabb levele", *Irodalomtörténeti Közlemények* 9, 3. sz. (1899): 324–335.

7 Federmayer István, *„Isten áldjon még egyszer!": Révai Miklós és Paintner Mihály levelezése, 1782. április 18. – 1806. március 14.*, Források 4 (Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2011).

8 Lásd például: Federmayer István, „Adalékok Révai Miklós győri éveihez", *Győri Tanulmányok* 17 (1996): 5–52; Federmayer István, „Újabb adalékok Révai Miklós győri éveihez", *Győri Tanulmányok* 18 (1997): 91–154; Federmayer István, *Révai Miklós élete és munkássága* (Győr: Révai Miklós Gimnázium, 2000).

9 Géfin Gyula, „Révai Miklós levelei Szily János püspökhöz", *Irodalomtörténeti Közlemények* 71, 3. sz. (1967): 324–326.

10 Vö. Hellebrant Árpád, „Révai Miklós levelesládájából", *Irodalomtörténeti Közlemények* 35, 1–2. sz. (1925): 98–108; Pintér Márta Zsuzsanna, *Egy rejtőzködő irodalmár a 18. századból: Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815)* (Budapest: Protea Kulturális Egyesület, 2016).

11 Vö. Szilágyi István, „Révai Miklós levelei báró Orczy Lőrinchez", *Figyelő* 13 (1882): 311–316, 347–355; Balassa László, „Révai Miklós Medgyesi Somogyi Jánosnak", *Irodalomtörténeti Közlemények* 53, 4. sz. (1943): 311–313.

12 Biás István, „Révai, Kazinczy és Kisfaludy Sándor levelei Teleki Sámuel grófhoz, 1790–1808", *Akadémiai Értesítő* 18, 1. sz. (1907): 100–109 (az itt közölt levél későbbi, ettől független kiadása: Benda Kálmán, „Révai Miklós ismeretlen levele 1790-ből", *Irodalomtörténeti Közlemények* 58, 1. sz. (1954): 76–77); Iványi Béla, „Irodalomtörténeti levelek a gróf Teleki-család gyömrői levéltárából" [Révai Miklós levelei gróf Teleki Józsefhez], *Irodalomtörténeti Közlemények* 28, 1. sz. (1918): 97–98; Valjavec Frigyes, „Magyar írók levelei gróf Széchényi Ferenchez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 44, 2. sz. (1934): 181–198, itt: 185–190.

igen terjedelmes része, melyet Révai az ország különböző pontjain élő barátainak, íróknak, tudósoknak, irodalomszervezőknek elküldött levelei tehettek ki. Jelenleg csupán hat olyan darab ismert, melyeknek Péteri Takáts József, négy-négynek Péczeli József, illetve Kazinczy Ferenc, és csupán egy-egynek Benkő József, Pray György, Aranka György, Schedius Lajos vagy Tertina Mihály a címzettje.[13]

Néhány elszórtan, személyi vagy családi levéltárak részeként, illetve azokból kiszakadva, különállóan megőrződött levél esete jól mutatja, milyen hányatott sorsa volt a Révaihoz kapcsolódó dokumentumoknak a 19–20. században. Feltehetően többször is előfordultak olyan esetek, amilyenről például a *Vasárnapi Újság* 1873. március 23-i számában számolt be egy ismeretlen szerző, a *Szabad Polgár* című győri lap híradása nyomán.

> Téthen nemrég elárvereztek egy levéltárat, melyet egykor Péteri Takács József alapított, ki nyelvünk újjászületése idején mint iró és művelt férfi közbecsülésben állt. Senki sem sejté, hogy abban sok jeles írónk levelei, költeményei, értekezései stb. vannak letéve, s megengedek, hogy a papirok nagy része egy kereskedő kezébe jusson, ki aztán az olcsó áron megszerzett papírokat az eladott holmik betakargatására használta. Brocskó Lajos is ily módon jutott a Kisfaludy Sándor egy 1797-diki leveléhez. Rögtön sietett a kereskedőhöz, megmentendő, a mit még lehet. [...] Egyik megmentett levelében a halhatatlan Révay Miklós panaszkodik Takács Józsefnek a maga nyomoruságos sorsáról...[14]

Ugyanebből az elárverezett levéltárból később előkerült Révainak egy további levele is, a dokumentum fennmaradásának történetével kapcsolatban azonban nem állnak rendelkezésre adatok.[15]

Hasonlóan érdekes körülmények között maradt fenn két darab a Medgyesi Somogyi Jánosnak írott levelekből. Agárdi László közlése szerint az egyik „egy lovászpatonai tiszti lak padlásáról került elő. A Somogyi családnak volt ott birtoka, mely örökségképen szállott a pápai gróf Esterházy nemzetségre. Jelenleg a tatai kegyesrendi főgimnázium Tata-Tóvárosi Múzeumában van és annak tulajdona."[16]

13 SZABÓ Károly, „Révai Miklós levele Benkőhöz", *Erdélyi Protestáns Közlöny* 3, 2. sz. (1873): 60–62, 69–70; HELLEBRANT Árpád, „Révai Miklós levelesládájából"; CSŰRY Bálint, „Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek", *Irodalomtörténeti Közlemények* 45, 2. sz. (1935): 180–189.

14 „Révai levele 1805-ből", *Vasárnapi Ujság*, 1873. március 23., 144.

15 „Révai levele Takácshoz: Pest. nov. 2. 1803, Takács József (téti) könyvtárából, A magyarországi írók munkáinak könnyebb kinyomtatását tárgyazó gondolatok, 1799", *Zalai Közlöny* 21, 13–15. sz. (1882): [2].

16 AGÁRDI László, „Révai Miklós egy levele 1798-ból", *Irodalomtörténeti Közlemények* 27, 2. sz. (1917): 214–217.

Két évtizeddel később ugyanazon a helyen Balassa László talált egy további Révai-levelet, melyről a következőket írja: „A levelet a lovászpatonai Somogyi-kastélyban találta meg Patonay József. A kastély jelenleg néhai Esterházy Pál gróf örököseinek birtokában van; tőlük kapta a levelet Patonay József gimn. c. igazgató úr, akinek szíves engedelmével közöljük".[17] Elvétve előfordultak olyan esetek is, hogy egy-egy teljesen szétszóródott személyi levéltár anyagából kerültek elő Révaihoz kapcsolódó források. Sándor István levelezéséből kiszakadva maradt fenn egy, Bodnár Zsigmond nagyszombati tanár ajándékaként az MTA Könyvtárának Kézirattárába került fogalmazvány.[18] Révai egy Sándornak írott levele egészen más úton került a szöveg kiadója, Kicska Sándor tulajdonába: „Édesatyám, néhai Kicska Emil, Nyitra vm. tb. főorvosa könyvei között akadtam erre a levélre, melyet Révai Miklós 1782-ben írt Szlavniczai és Lukai Sándor Istvánnak. Édesatyám elbeszéléséből csak annyit tudok a levél történetéről, hogy a tótsóki Sándor-birtok lim-lomjában találta sok más, a Sándor István könyvtárából való könyvvel együtt."[19]

Az összegyűjtött levelek kiadásának előmunkálatai

Ahogyan a fentiekből is kitűnik, Révai Miklós fennmaradt levelezését mind ez idáig csak részben dolgozták fel. Felismerve, hogy más, hasonló jellegű szövegegyüttesekhez hasonlóan Révai levelei is elsőrangú forrásai a 18. század második fele és a 19. század első évei irodalomtörténetének, Tarnai Andor az 1980-as évek második felében kezdeményezte azok kritikai kiadásának elkészítését. Ekkortájt indult útjára a *Commercia litteraria eruditorum Hungariae*, azaz a *Magyarországi tudósok levelezése* sorozat. A sorozatban, melynek szerkesztésébe a későbbiekben Szelestei Nagy László is bekapcsolódott, 1988 és 2013 között hat kötet jelent meg: Benkő József, Horvát István és Ferenczy János, Bél Mátyás, Kollár Ádám Ferenc, Karl Gottlieb Windisch, valamint Weszprémi István levelezése.[20] Szelestei László 2009-es OTKA kutatási beszámolójában az e sorozathoz

17 Balassa László, „Révai Miklós Medgyesi Somogyi Jánosnak", *Irodalomtörténeti Közlemények* 53, 4. sz. (1943): 311–313.

18 Hellebrant, „Révai Miklós levelesládájából...", 180–189.

19 Kicska Sándor, „Révai Miklós levele Sándor Istvánhoz", *Győri Szemle* 3, 4–6. sz. (1932): 129–131. A Sándor István-hagyaték sorsáról lásd: Csörsz Rumen István, „A *Sokféle* folyóirat (1791–1808) irodalmi programja", *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 6. sz. (2018): 757–767.

20 Benkő József, *Levelezése*, kiad. Szabó György és Tarnai Andor, Magyarországi tudósok levelezése 1 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988); Horvát István és Ferenczy János, *Levelezése*, szerk. Tarnai Andor, s. a. r., jegyz., előszó Soós István, Magyarországi tudósok levelezése 2 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete, 1990); Bél Mátyás, *Levelezése*, szerk. Tarnai An-

kapcsolódó további megjelent munkákként említette a Takáts József–Festetics György-, a Palásthy Márton–Koppi Károly-, a Dobai Székely Sámuel-, a Kaprinai István- és a Köleséri Sámuel-levelezést, míg a folyamatban lévő munkálatok között Lázár János, ifj. Buchholtz György, Schedius Lajos, Gerhard Cornelius Driesch, Rumy Károly György és Koller József leveleinek kiadását sorolta fel.[21]

A Révai-levelek kritikai kiadásának előmunkálatai a nagyobb és kisebb magyarországi gyűjteményekben őrzött kéziratok számbavételével, fénymásolatok beszerzésével már az 1980-as években megkezdődtek, és 1994-ig jelentősen előrehaladtak. A sajtó alá rendezés Thimár Attila bevonásával 2009-ig változó lendülettel folytatódott, elkészült a közel 550 darab levél több mint felének átírása.[22] A „Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820" Lendület Kutatócsoport a korábbi szerkesztők jóvoltából megkapta az előmunkálatok során készült anyagokat, s már ezek birtokában, 2018 elejétől folytatta a kiadás további előkészítését.

A *Magyarországi tudósok levelezése* sorozattal kapcsolatos első fontos eredmény azonban még nem a Révai-levelek ügyéhez kapcsolódott: Szelestei László hozzájárulásával, a Magyar Elektronikus Könyvtárral együttműködve sikerült megvalósítanunk a hat megjelent kötet digitalizálását. A pdf-eket a MEK honlapján helyezték el, s azt követően elérhetővé váltak az Irodalomtudományi Intézet által működtetett, *Nemzeti klasszikusok kritikai kiadásai* portálon is.[23]

Révai Miklós összegyűjtött levelezése sajtó alá rendezésének keretében 2018-ban megkezdődött a meglévő átírások ellenőrzése és a hiányzó átírások elkészí-

dor, s. a. r., jegyz., előszó Szelestei N. László, Magyarországi tudósok levelezése 3 (Budapest: Balassi Kiadó, 1993); Kollár Ádám Ferenc, *Levelezése*, szerk. Tarnai Andor és Szelestei N. László, s. a. r., jegyz., előszó Soós István, Magyarországi tudósok levelezése 4 (Budapest: Universitas Kiadó, 2000); Karl Gottlieb Windisch, *Briefwechsel*, Hg. Tarnai Andor, Szelestei N. László und Andrea Seidler, Magyarországi tudósok levelezése / Briefwechsel der Wissenschaftler aus Ungarn 5 (Budapest: Universitas Kiadó, 2008); Weszprémi István, *Levelezése*, szerk. Szelestei N. László, s. a. r., jegyz., előszó Szelestei N. László és Vida Tivadar, Magyarországi tudósok levelezése 6 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2013).

21 Lásd: Szelestei László, *OTKA-kutatási beszámoló: Magyarországi tudósok levelezése, 16–19. század*, 2009, http://real.mtak.hu/2301/1/48976_ZJ1.pdf.

22 Thimár Attila nagymértékben támaszkodott a levelezés anyagából kinyerhető adatokra a Révai írói, költői, irodalomszervezői pályaképét bemutató monográfiájában. Lásd Thimár Attila, *Hős és áldozat: Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete* (Budapest: Universitas Kiadó, 2007).

23 Lásd: Benkő, *Levelezése*..., hozzáférés: 2019.11.24, https://mek.oszk.hu/17700/17794/; Horvát és Ferenczy, *Levelezése*..., hozzáférés: 2019.11.24, https://mek.oszk.hu/17800/17800/; Bél, *Levelezése*..., hozzáférés: 2019.11.24, https://mek.oszk.hu/17800/17810/; Kollár, *Levelezése*..., hozzáférés: 2019.11.24, https://mek.oszk.hu/17800/17807/; Windisch, *Briefwechsel*..., hozzáférés: 2019.11.24, https://mek.oszk.hu/17800/17811/; Weszprémi, *Levelezése*..., hozzáférés: 2019.11.24, https://mek.oszk.hu/17800/17825/. A sorozat minden kötete digitálisan elérhető az Irodalomtudományi Intézet textológiai portálján: https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/sorozatok/magyarorszagi-tudosok-levelezese/.

tése. A forráskiadás textológiai-filológiai alapelveinek kidolgozásában a kutatócsoport valamennyi munkatársa részt vett, az átírást, ellenőrzést Dóbék Ágnes, Rédey János és Lengyel Réka végzi. Az előmunkálatok anyagai között a kutatócsoport rendelkezésére állnak a levelek nagy részének nagyjából harminc évvel ezelőtt készült fénymásolatai és a már a 2000-es években, elektronikus formátumban készült átírások, valamint a levelezés főbb adatait tartalmazó táblázatos lista. 2018-ban és 2019-ben több részletben elkészültek az OSZK-ban őrzött levelek, illetve Révai egyéb kéziratainak digitális másolatai.

A szövegegyüttes a korábbi előkészítési fázisban a Révai-levelek fontosabb magyarországi őrzőhelyei állományainak, több esetben csupán részleges, a dokumentumok szűk körére kiterjedő áttekintése révén alakult ki. Az e szempontból a vizsgálatba már bevont közgyűjtemények a következők: Országos Széchényi Könyvtár, MTA Könyvtár Kézirattára, Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár, Győri Egyházmegyei Levéltár, Ráday Könyvtár, Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. A sajtó alá rendezés következő fázisában elsődleges fontosságú elvégzendő feladat a már vizsgált gyűjtemények állományainak szélesebb körű, szisztematikus áttekintése, valamint az alapkutatás kiterjesztése további intézmények állományaira. Mind ez idáig nem valósult meg néhány, folyóirat-közleményekben már kiadott forrás jelenlegi őrzőhelyének azonosítása, így például a Teleki-család hajdani gyömrői levéltára vagy a korábbi tatai piarista főgimnázium, a mai Eötvös József Gimnázium egykori múzeuma esetében.

A Révai-levelezés jelenlegi forráscsoportja 568 darabot számlál, melyek közül 232-nek Révai a feladója. A levelekből 295 magyar, 245 latin, a többi német vagy francia nyelvű, közülük eddig összesen 185 jelent meg nyomtatásban. Ez idáig 358 darabról készíttettünk digitális másolatot, Thimár Attilától 375 levél átírt változatát kaptuk meg. 2019-ben 48 levél átírása készült el, és kb. 100 átírt szöveget ellenőriztünk.

A kéziratos levélszövegek átírása értelemszerűen összetett, számos kihívást rejtő feladat. A szövegegyüttesbe tartozó dokumentumok számos különféle kézírást őriznek, melyek némelyikének kibetűzése, például Révai kimondottan szép írásképéhez viszonyítva nehezebb feladat. Emiatt több esetben a már készen kapott átírások szövegének ellenőrzése is időigényes feladat. Könnyebbséget jelent, hogy a digitális formában az interneten elérhető források és szakirodalom köre igen gyors ütemben bővül, így a 10–15 évvel ezelőtti viszonyokhoz képest is sokkal kedvezőbb feltételek között dolgozhatunk.

A textológiai munkálatokat a feldolgozás következő fázisában a filológiai adatgyűjtés és -rendszerezés követi. A sajtó alá rendezés első fázisa, a szövegek átírá-

sa, ellenőrzése és javítása terveink szerint 2020 júniusáig lezárul. A kommentár megírása feltehetően legalább egy-két évet vesz igénybe.

Révai Miklós leveleinek visszatérő tematikai eleme a küzdelmes sors, a számos áldozathozatal, a lemondások, a szenvedés, a kínzó testi-lelki bajok. Emellett természetesen beszámol írói, költői, irodalomszervezői terveiről, a saját maga elé kitűzött célokról, a ritkán és nehezen elért eredményekről. A Révai-levelezés sajtó alá rendezésének továbbvitelével, a vonatkozó alapkutatás folytatásával és kiterjesztésével az a célunk, hogy elősegítsük e sokszínű alkotóegyéniség alaposabb megismerését, szépirodalmi és tudományos munkásságának feltárását, s a levelekben és a hozzájuk kapcsolódó kommentárban hozzáférhetővé váló adatok beépülését a 18–19. századi irodalomtörténeti ismeretanyagba. A Révai-levelek méltó formában való közreadásával egyszerre kívánunk tisztelegni a magyar irodalom kiemelkedő alakja, és a hozzá kapcsolódó források egybegyűjtését és kiadását kiemelt célként szorgalmazó Tarnai Andor emléke előtt.

Fekete Norbert

A szerzői névhasználat mint a kritikai vélemények megismerésének eszköze a klasszikus századforduló magyar irodalmában

„Bár nem szólsz s cselekedsz semmit, ha Minerva nem ihlet
– óv ízlésed, eszed –, de ha írnál mégis akármit
egyszer, Maeciusunk fínom füle hallja s atyádé,
majd az enyém. Te kilenc évig tartsd vissza a műved,
jól elzárva. Amit ki nem adsz, azon egyre törölhetsz;
nem tud a szó, ha kiszállt egyszer, soha visszarepülni."
(Horatius: *Ars poetica, Epist. II,* 3, 385–390.)[1]

Tanulmányomban egy kritikatörténeti probléma vizsgálatával szeretnék adózni Tarnai Andor emlékének. A mottóul választott idézet rámutat, hogy a szerző kilépése az irodalmi életbe már az antikvitásban foglalkoztatta az írókat. Horatius, aki nagy hatást gyakorolt a klasszikus századforduló magyar irodalmára, úgy vélte, hogy a publikálás előtt nyugodtan lehet, sőt ajánlott is változtatni az íráson; illetve a formálódó mű értő szemeknek való megmutatása segíthet abban, hogy a szerző vállalható alkotással lépjen ki az irodalmi nyilvánosságba. A klasszikus századforduló előtt a művek következmények nélküli tökéletesítésére elsősorban az írói műhelymunka kínált lehetőséget, amibe csak a szerző által korlátozott közösség szólhatott bele. A nyomtatás második forradalma és a folyóiratok elterjedése lehetővé tette, hogy a nyilvánosságban a szerzők változatos névhasználattal közöljék műveiket, ami oda vezetett, hogy az alkotók a közösséget, illetve a kritikát

1 Quintus Horatius Flaccus, „Ars poetica", ford. Muraközy Gyula, in Quintus Horatius Flaccus, Összes versei, szerk. bev. és utószó Borzsák István és Devecseri Gábor, jegyz. Szepessy Tibor és Borzsák István, Kétnyelvű klasszikusok (Budapest: Corvina Kiadó, 1961), 595.

is bevonhatták írásaik formálásának folyamatába.[2] Az alakuló művekről hozott bírálatok lehetővé tették, hogy egy saját névvel vállalt kiadás előtt a fogadtatás visszhangját figyelembe véve az alkotó még változtathasson. Ezzel a gyakorlattal a korabeli értelmezők egy része szerint elkerülhetők voltak a nem megfelelő szövegekkel való fellépésből adódó kellemetlen következmények. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy két, a klasszikus századforduló különböző időszakából vett eset segítségével bemutassam, hogy miként jelentkezett ez az elképzelés és milyen szerzői, illetve kiadói névhasználati megfontolások kapcsolódtak hozzájuk. Először is báró Ráday I. Gedeon versei kiadására vonatkozó elképzeléseit, illetve szerkesztői, Batsányi János és Kazinczy Ferenc erre érkező reakcióit vizsgálom. Másodszor a Schedel (Toldy) Ferenc és a Bajza József közötti Júliusz-vitát elemzem, melynek apropóját az adta, hogy Toldy Bajza tudta és hozzájárulása nélkül álnéven adta közre verseit.

Ráday Gedeon szerzői névhasználatának kritikaelméleti megfontolásai és fogadtatásuk

Ráday teljesen máshogy viszonyult az irodalomhoz, mint kora költészettel is foglalkozó, de publikálástól vonakodó arisztokrata írói.[3] A protestáns köznemesi családból származó Ráday hosszú életének csak utolsó évtizedében emelkedett a főrendűek közé: a bárói címet 1782-ben, majd a grófit 1790-ben nyerte el. Ez azonban nem jelentette a főúri normák gyors átvételét és a Rádayak arisztokraták közé való befogadását sem.[4] Ennek köszönhetően I. Gedeon alapvetően köznemesként jelent meg a rendi nyilvánosság fórumain.[5] Családi háttere miatt teljesen más volt az irodalomhoz és könyvekhez való viszonya: édesapja, I. Pál nem csak II. Rákóczi Ferenc kancellárja volt, hanem a család gazdag könyvtárának megalapozó-

2 Frédéric BARBIER és Catherine Bertho LAVENIR, *A média története: Diderot-tól az internetig*, ford. BALÁZS Péter, Osiris kézikönyvek (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 23–85.

3 Vö. FEKETE Norbert, „Orczy Lőrinc szerzői névhasználata és az irodalom státusza", in *Az ember: Kultúrtörténeti és poétikai megközelítésben*, szerk. DÉRI Eszter, DÓBÉK Ágnes, GÖRÖG Dániel, MARKÓ Anita és MARÓTHY Szilvia, Fiatalok Konferencia (FiKon) 2016, 205–219 (Budapest: reciti, 2017).

4 SZILÁGYI Márton, „Ráday (I.) Gedeon és a magyar irodalom intézményesülése", in *A Ráday-család a magyar kultúrában: 300 éve született Ráday Gedeon. A 2013. október 10-én megrendezett jubileumi konferencia előadásai*, szerk. BERECZ Ágnes, A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 10, 38–51 (Budapest: Ráday Gyűjtemény, 2014), 38.

5 BORBÉLY Szilárd, „Ráday Gedeon (1713–1792)", in RÁDAY Gedeon és FÖLDI János, Összes versei, kiad. BORBÉLY Szilárd, Régi magyar költők tára: XVIII. század, 297–318 (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 310.

ja, illetve a kegyességi költészet gyakorlója is.[6] I. Gedeont az atyai hagyományok folytatójaként, elsősorban könyvgyűjtőként tartja számon az utókor. Érdeklődésének köszönhetően meglehetősen olvasottnak számított, aki a korabeli tudományosság legfrissebb eredményeit ismerte, és széleskörű tudással rendelkezett a nyugat-európai folyóirat-kultúráról is. Sokra tartotta a lapokban rejlő lehetőségeket, melyek biztosíthatták a kereteket a tudós társaságok megszervezéséhez.[7]

Ráday első költeményeit a 18. század közepén írta, és csak Kazinczy és Batsányi ösztönzésére ragadott újra pennát élete vége felé. Elsődlegesen a különböző versformákkal való kísérletezés érdekelte. A nyilvánosságban, önálló kötettel való fellépés lehetősége hajlott kora és karcsú életműve miatt már nem adatott meg neki.[8] Ellenben a nyomtatott nyilvánosságban, ha a szerzői névhasználat eszköztárának alkalmazásával is, de igyekezett megjelentetni költeményeit. A folyóiratok nyilvánosságának kipróbálása és a megjelenítendő szerzői név kérdésköre azonban aktívan foglalkoztatta. Erre utal a szerzői névválasztását megjelenítő *Az N. s az Ypsilon...* című epigrammája:

> Az *N.* s az *Y*psilon, akként a két magános
> *A.* és *J.*, a Magyar Musában, vallyon ki?
> Szegény Currirt Jacab, István s György kérdezi,
> Úgy Imre s' Bertalan, Tamás, Sebestyén, Péter, Pál,
> Filepp, Ambrús, Elek, Máthé, Lukáts, Márk s' Gál;
> de ki győzné nevét, a ki szint' ezt kivánnya?
> Hogy senkiis azért szememre már ne hánnya,
> Nem titkolom: vagyon Arádi Jérubál:
> S' hogy még inkább értsd, s' ne tőrd elméd nagyon,
> Tudd meg: deák Nevem. *N.* végzi s' *Y*psilon.[9]

Borbély Szilárd szerint a báró a verssel kulcsot adott az 1787-ben, a *Bétsi Magyar Musá*ban N. Y. valamint A. J. monogramokkal közölt versei szerzőségéhez, melyek iránt az olvasók a szerkesztőségnél tudakolóztak.[10] Ráday későbbi költeményeit is előszeretettel írta alá ezekkel az áljelekkel. A betűjelek jelentését azonban későbbi kiadói, Kazinczy és Batsányi előtt sem fedte fel. A vers alapján látható,

6 Uo., 317.
7 Uo., 302–303.
8 Borbély Szilárd, „Bevezető", in Ráday és Földi, Összes versei..., 11–20, 11; Borbély, „Ráday Gedeon...", 310–311, 318; Szilágyi, „Ráday (I.) Gedeon...", 46.
9 Ráday Gedeon, „[Az N. s az Ypsilon...]", in Ráday és Földi, Összes versei..., 108.
10 Uo., 383.

hogy az áljelek kiválasztása tudatos tervezés alapján történt. Az A. rövidítés az Arádi, vagyis a Rádai anagramma első betűje, míg a J. a Jérubálnak, a Gedeon bibliai névváltozatának rövidítése. Az N. és az Y. pedig a szerző latin nevének, a Gedeon Rádaynak az utolsó betűi. A báró a *Bétsi Magyar Musá*ban megjelent versei segítségével a rejtőzködésre a társadalmi státusz védelmét középpontba helyező diszkrét szerzői névhasználat stratégiáját alkalmazta. Ennek jegyében az előkelő társadalmi pozíciókkal rendelkező szerzők arra törekedtek, hogy az inkognitójuk mindvégig fennmaradjon egy olyan időszakban, amikor az irodalom szerepe és célja vitatottnak számított. Mezei Márta szerint Magyarországon a névtelenség és az álnévhasználat „korjelenség" a 18. században, ugyanakkor különböző „változatai" alakultak ki.[11] A költői rejtőzködést motiválhatta az is, hogy a szerző társadalmi státusza miatt nem szeretett volna szembesülni a nyilvános kritikával (lásd báró Orczy Lőrinc), vagy éppen költői-mecénási pozíciója miatt sokkal inkább a háttérben szeretett volna maradni (mint pl. Mártonfi József erdélyi püspök).[12] Kortársaival szemben Rádayban az elfogulatlan kritika iránti igény is felmerült, és a névtelenséget arra használta, hogy annak védelmében anélkül értesülhessen az olvasók véleményéről, hogy neve feltüntetésével szégyent hozna társadalmi státuszára. Amíg a *Magyar Musá*ban bonyodalmak nélkül titkolhatta el szerzőségét, addig a *Magyar Museum*ban már szembesülni kényszerült ifjú szerkesztői, vagyis Batsányi és Kazinczy újabb irodalom-felfogásával.

Ráday 1788. február 15-én írt levelében üdvözli Kazinczyék folyóirat-indítási tervét, és megemlíti, hogy a „[m]ásodik darabba" ő is szeretne publikálni. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a folyóirat csak akkor lehet sikeres, ha a tagok között „több ösmert, és nevezetes" személy is képviselteti magát. Elsődlegesen Teleki Józsefre és Ádámra, illetve Orczyra gondol, akik ha nem is csatlakoznak a szervezethez, de „munkájokat bé adni nem sajnállanák".[13] Kazinczy 1789. január 3-án reagál Ráday nem sokkal korábbi küldeményére:

> örömmel bontottam-fel mind magam mind Társaim a' Verseket, látván, hogy Nagyságod kis Társaságunkat millyen kegyesen öregbíti: de tsak-hamar azután nagyon

11 MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Irodalomtörténeti könyvtár 30 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 85, 88.

12 FEKETE, „Orczy Lőrinc..."; PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Egy rejtőzködő irodalmár a 18. századból: Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815)* (Budapest: Protea Kulturális Egyesület, 2016), 17–18.

13 Ráday Gedeon (a továbbiakban: Ráday) Kazinczy Ferencnek (a továbbiakban: Kazinczy), 1788. febr. 15., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 1:165.

> el-szomorodtam, azt olvasván hozzám intézni méltóztatott Leveléből, hogy Nevét eltitkoltatni óhajtja. Én akkor Regmetzen vóltam, 's tsak levelemmel küldöttem-bé a' Verseket Kassára, 's Társaimat visszajövetelemkor hasonló szomorúságban találtam.[14]

A társaság tagjai nemtetszésüket fejezték ki amiatt, hogy Ráday a *Bétsi Magyar Musá*ban használt gyakorlatához hasonlóan kívánt eljárni. Ez azonban ellentétes volt elveikkel, mely a nyomtatásban névvel való megjelenést és a magyar kultúra terjesztésében való aktív közreműködést részesítette előnyben. A báró, ellentmondva korábbi fejtegetéseinek, éppen azt fogalmazta meg, hogy a folyóiratban egyáltalán nem szeretne részt venni a nevét viselő művekkel.

Kazinczy igyekezett több érvet is felsorolni az idős költő meggyőzésére. Kazinczy figyelembe vette Rádaynak azt a korábbi megjegyzését, hogy a társaság gyarapodásához szükséges a főurak megnyerése. Ezt szem előtt tartva a következőképpen érvel: „közönségesen tiszteltt Neve Társaságunknak fényt, és következésképpen elő-menetelt, 's a' Literaturának tekintetet és gyarapodást ád".[15] A név vállalása nem csak a társaság, hanem a haza érdekét is szolgálta volna. Az anonimitás veszélyeire is felhívja Kazinczy a figyelmet: „Nagyságod Nevének el-mellőzését látván mások, ugyan azt kívánják majd."[16] Kazinczy szerint, ha Ráday nem tünteti fel nevét, akkor azzal más, írással és a magyar kultúra ügyével foglalkozó főurakat is az anonim publikálásra biztathatja, aminek súlyos következményei lehetnek a vállalkozásra nézve. Egyrészt, ha kevés nagy tekintélyű, munkáit névvel jegyző nemest vont volna be a lapjába, akkor az megkérdőjelezte volna, hogy valóban kellő társadalmi támogatás áll-e mögötte, illetve kétségessé tette volna az irodalom legitimációját is. Másrészt Ráday nyilvános fellépése ösztönzőleg hatott volna másokra. Elveit Molnár János szepesi kanonok példájával illusztrálja 1793. január 3-i levelében: „[s]zentűl mondom, hogy Kánonok Molnárnak egynehány darabjait egyenessen visszavetettük, azt kívánván, hogy neve titokban maradjon. Ő néki bibéje vólt; mert Szerdahelyi meg-bántotta, 's már most fél[.]"[17] Szerkesztőként akár azt is vállalta volna, hogy névtelenül nem közli az illető verseit, mivel az anonim szöveg jelenlétével vagy hiányával nem szolgálta volna a társaság és a haza érdekeit. Figyelemre méltó annak hangsúlyozása, hogy Molnár költeményei korábban már negatív kritikát kaptak, ami miatt sejthető, hogy a kanonok valószínűleg csak óvatosan akart volna fellépni a nyilvánosságban. Ugyanakkor

14 Kazinczy Rádaynak, 1789. jan. 3., in Uo., 1: 246.
15 Kazinczy Rádaynak, 1789. jan. 3., in Kazinczy, *Levelezése*..., 1:246–247.
16 Kazinczy Rádaynak, 1789. jan. 3., in Uo., 1:247.
17 Kazinczy Rádaynak, 1789. jan. 3., in Uo., 1:247.

a társaság a szerzőt magát sem tartotta kiválónak, és a későbbiek során Kazinczy csak azért adta ki verseit az *Orpheus*ban, hogy gúnyolódjon rajta.[18] Ráday azonban más megítélés alá esett, mivel ő Kazinczy szerint megfelelő verseket készített. Ezt igazolandó megküldte neki versei névvel ellátott tisztázatát, mintegy nyomatékosítva, hogy költeményei méltók arra, hogy bekerüljenek: „[i]mé már eggyik Társam le-írt a' Versekből egynehányat, hogy ezen Negyedbe iktattassanak, 's alájok tette Nagyságodnak nevét, olly reménység alatt, hogy kérésünk meg-hallgattatik. – Ha meg tsalatkoznánk, kérem alázatosan: leg-alább a' B. R. G. nevezeteket hagyja-meg Nagyságod."[19] A B. R. G. monogram feltüntetésével azonban az értő olvasók könnyedén azonosíthatták volna. Ez a megoldás nem volt idegen a *Magyar Museum*tól. Jól mutatja ezt, hogy B. O. L. monogrammal publikálták Orczy egyik fordítását is.[20]

Ráday 1789. január 20-i válaszában elhatárolódik attól, hogy nevének „initialis betűi legyenek jegyek gyanánt" feltüntetve versei alatt, és inkább névhasználatának kritikaelméleti megfontolásaival akarja meggyőzni fiatalabb pályatársait:

> nem az a czélom, hogy az nevemet örökössen el-titkoljam, hanem egyedűl az, hogy avagy tsak esztendeig experialhassam, mitsoda itélet tételek lésznek versetskéim iránt: ugyanis azt igassággal el-mondhatom magamrúl, hogy soha még magam munkáival úgy nem conteltáltattam, hogy azokban meg nyughattam vólna, hanem valamennyiszer által olvasom, mind annyiszor corrigálom: és igy igen szeretném, ha mások itéletét halván, azokat meg jobbithatnám, és valójában senkisem fog meg sérteni, ha valakiktől hibáimat halhatom.[21]

Célja a korrekciót segítő részrehajlatlan ítélet kinyerése volt, melynek kimondását a szerző ismerete megnehezíti: „elég rosz szokásban jött az az embereknél, hogy ha egyszer az Auctort esmérik, szemben még hibáit is ditsérik: ellenben ha-nem esmérik, sokszor hibáit maga előttis meg mondgyák, melly ha az igasságon van épülve, az Auctor magát corrigálhattya."[22] Egyrészt látta, hogy a kritikus ítéletét tompíthatja, ha tisztában van vele, hogy az alkotó magas társadalmi státusszal rendelkezik. A hazai viszonyok között a nemesek irodalmi műveit érintő bírálat nem

18 Kazinczy Rádaynak, 1791. dec. 15., in Uo., 2:230. Vö. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1815. aug. 29., in Uo., 13:120.

19 Kazinczy Rádaynak, 1789. jan. 3., in Uo., 1:247.

20 B. O. L. [Báró Orczy Lőrinc], „Wieland' *Agathon*nyának utólso könyvéből 30dik Decembr. 1778.", *Magyar Museum* 1, 3. sz. (1789): 204–211.

21 Ráday Kazinczynak, 1789. jan. 20., in Kazinczy, *Levelezése*..., 1:255.

22 Uo., 1:255–256.

csak a kritikust sarkallta finomabb vélemény megfogalmazására, hanem felvetette annak lehetőségét, hogy kijelentéseivel a szerzőt vagy akár az egész nemesi házat megsérti.[23] A nemesi név ugyanis sohasem csak az adott személyre vonatkozott, hanem mögötte ott álltak az ősök és a rokonok is. A negatív bírálatot könnyedén az egész családot érintő személysértésként lehetett értelmezni. Ráday ezért úgy tekintett a szerzői névhasználat eszközére, mint ami biztosíthatja az elfogulatlan ítéletek megfogalmazásának lehetőségét, hiszen az ítéletet befolyásoló legfontosabb probléma, a nemesi család neve nem jelent volna meg a költemények alatt. Másrészt a báró szerint a horatiusi *nonumque prematur in annum* maximájának alkalmazása nem garantálja az irodalmi nyilvánosságba való kilépés veszélytelenségét. Ráday elképzelésében az elfogulatlan bírálatot korrekció követte, mely alkalmassá tette a művet a javított közlésre. A báró kritikus személyiségéből kiindulva a javított verzió újabb közzétételét sem lehetett volna tökéletes állapotnak tekinteni. Harmadrészt az álneves szöveg bírálata nem közvetlenül a szerzőt, hanem egy álszemélyiséget érintett volna, így az alkotó a névhasználat védelmében anélkül javíthatta vagy vethette el művét, hogy azzal negatívan befolyásolta volna a saját névvel ellátott szövegkorpusza megítélését.

Művészi gyakorlata, mely során a minél kifinomultabb formák megvalósítására törekedett, szorosan összekapcsolódott kora aktuális kritikai elveivel, melynek példáját a külföldi, elsődlegesen a „Lipsiai, Göttingai, és Hamburgi ugyneveztetett Almanachokban", „Wieland Mercuriussában" és a „Német Museumban" fedezte fel.[24] A külföldi irodalmi és esztétikai tendenciákkal Ráday mint könyvgyűjtő és olvasó tisztában volt, és maga is előfizetője volt Wieland *Deutscher Merkur*jának és a *Deutsches Museum*nak.[25] A német folyóiratoknak arra a sajátosságára is felhívta a figyelmet, hogy az azokban megjelent költemények fele névtelen volt.[26] Az anonim művek nagy számát az említett kritikai normával magyarázta, és a folyóiratokra úgy tekintett, mint amelyek a művek egy későbbi, névvel ellátott kiadás számára még korrigálható változatát közlik.

A báró Kazinczyt a gyakorlatban is megpróbálta meggyőzni arról, hogy az általa képviselt elv működik. Ennek érdekében név nélkül elküldte Kazinczy *Bé-vezetés*ét, vagyis a *Magyar Museum*hoz írt programtanulmányát[27] erdélyi tudós barátainak, Aranka Györgynek és Zilahi Sámuelnek, akik kedvezően fogad-

23 Vö. Hites Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*, Irodalomtörténeti könyvtár (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 194.

24 Ráday Kazinczynak, 1789. jan. 20., in Kazinczy, *Levelezése*..., 1:256.

25 Ráday Kazinczynak, 1788. jún. 2., in Uo., 1:182.

26 Ráday Kazinczynak, 1789. jan. 20., in Uo., 1:256.

27 [Kazinczy Ferenc], „Bé-vezetés", *Magyar Museum* 1, 1. sz. (1789): III–XXIV.

ták a cikket.[28] Ráday a következőképpen vonatkoztatta saját magára az esetet: „[m]ostan ezen példábul láthattya az Ur, melly jó izűn fogna nékemis esni, ha munkátskáim felöl illyen részre hajlás nélkül való itiletet fognak tenni, ugyanis ha néhol abban hibákat találnak, azokat köszönettel meg Corrigalom; ha pedig meg ditsírnek, azt igaz ditsiretnek fogom tartani, minthogy nevemet nem tudván, hizelkedéstől nem tarthatok."[29] Kazinczy válaszában Ráday kritikai megfontolásaira nem reagált.[30] Ebből arra lehet következtetni, hogy nem akarta a báró gyakorlatát jóváhagyni és ezzel utat engedni az álneves közléseknek.

I. Gedeon elképzelésében a névhasználat és az életkor kérdése is összekapcsolódott. Ennek alapján utasítja vissza Molnár kanonok névtelen írásainak elvetését: „[a]zt nem approbálhatom, hogy az Urak azoknak, az kik neveiket nem kivánnyák bé tétetni, negativát adtanak, mert ez minden Gyüjteményekben szokatlan dolog; kiváltképpen káros pedig, ha az negativa iffjaknak, és tsak mostan kezdőknek adattatik, mert kivált ezek igen szeretnek, sött szükségesis nékiek egy darabig lappangani, hogy fel-serkentést érdemellyenek."[31] Ráday tehát nevelő, az írástechnika elsajátítását, csiszolását, a kezdő írók kritika általi tanulásának lehetőségét kapcsolja a folyóiratokban való névtelen közléshez. Ő viszont éppen hajlott korában lépett ki a nyilvánosságba, ami szintén megkövetelte az óvatosságot, ezért komolyan vette, hogy bizonyos stílusszintekhez vagy témákhoz kötődő művei csak álnéven jelenjenek meg. Ide sorolja Anakreón-fordításait is: „azt, hogy Anacreonbol darabokat forditottam, nem szégyenlem, ugyanis a' leg ártatlanabbakat igyekeztem választani; de mégis azt, hogy Anacreonból való fordittásaim mennyen leg előszszöris belé a' Gyüjteményben, valósággal szégyenleném, minthogy már illyen idős embertöl akárkiis avagy tsak elöszször másfélét várna".[32] A korabeli felfogás szerint nevetségessé tette volna magát, ha hajlott kora ellenére szerelmes versekkel jelentkezik. Ezzel szemben az apai hagyományokat követő kegyességi versek,[33] az eposzköltői hagyományhoz sorolható Zrínyi-átdolgo-

28 Ráday Kazinczynak, 1789. márc. 1., in KAZINCZY, *Levelezése*..., 1:294; Aranka György Kazinczynak, 1789. jan. 10., in Uo., 1:295–298.

29 Ráday Kazinczynak, 1789. márc. 1., in Uo., 1:294–295.

30 Kazinczy Rádaynak, 1789. márc. 14., in Uo., 1:301.

31 Ráday Kazinczynak, 1789. jan. 20., in Uo., 1:256–257.

32 Ráday Kazinczynak, 1789. jan. 20., in KAZINCZY, *Levelezése*..., 1:256.

33 B. Id. RÁDAY Gedeon, „Két ének Gellertbül forditva, ugyan azon vers nemével, a' mellyben ő írta. (A. Kérés; B. A' Kereszténynek estvéli maga meg visgálása Gellert szerént)", *Magyar Museum* 1, 2. sz. (1789): 94–97; B. Id. Ráday Gedeon, „'Soltar' szokott nótájára", *Magyar Museum* 1, 3. sz. (1789): 270. Álnévvel egy kegyességi verse jelent meg itt: A. J. [RÁDAY Gedeon], „[Első zsóltár követésse]", *Magyar Museum* 1, 2. sz. (1789): 85.

zásai,[34] valamint fabulája saját nevével jelentek meg.[35] Ráday konkrét utasításokkal látta el a szerkesztőket arra nézve, hogy melyik tematikus csoporthoz milyen szerzői neveket tüntessenek fel.[36] A következőképpen határozott szerzői névhasználatáról: „minden Negyedben egy ollyan munkátskám fog be menni, mellynek alája lesz irva az nevem". Ugyanakkor kiköti, hogy ezt a költeményt ő fogja kiválasztani. Ezzel egyszerre próbálja kritikai elveit érvényre juttatni és valamennyire figyelembe venni a társaság elképzeléseit is: „ki kérem azt továbbis az Uraktul, hogy az több darabjaim Anonime mehessenek bé. E szerént az Urakis el érik kivánságokat és énis."[37]

Ráday azzal az optimizmussal közölte elképzeléseit, mintha a szerzői névhasználat teljesen képes lenne megvédeni bármilyen következménytől. Meglepte annak lehetősége, hogy a titok ismerői, különösen a redaktorok saját érdekeik megvalósítása érdekében módot találhatnak arra, hogy kiszivárogtassák a rájuk bízott információkat. A laphoz külső munkatársként kapcsolódó báró éles szemmel vette észre, hogy Kazinczyék igyekeznek visszaélni bizalmával, ezért arra kérte a társaságot, hogy ne engedjék be az olyan költeményeket, ahol a nevét megemlítik. Erre hozza fel példának Baróti Szabó Dávid *Méltós[ágos]. Báró Ráday Gedeon Társunkhoz* című versének elhagyását, mert az olvasók „sajdittani fogják", hogy ő is szerepel a lapban.[38] Kazinczy 1789. február 2-i levelében ismét azt hangsúlyozza, hogy Baróti Szabó sorai ne maradjanak ki, hanem „minden változtatás nélkűl álljanakmeg a' leg-első helyen. Igy bizonyságúl fognak lenni mind Nagyságod eránt való tiszteletünknek, mind annak az aestimationak, a' mellyel némely Hazafi Irók eránt viseltetünk".[39] A tudós hazafiságra való hivatkozás meggyőzte Rádayt, aki válaszában elfogadta, hogy a vers „változás nélkül" kerüljön be a *Magyar Museum*ba. Feltüntetett nevéről pedig így nyilatkozik: „nem hogy én ezt a nevet bánnám, sött inkább ditsekedem és gyönyörködöm benne".[40] A vers ennek a kérésnek megfelelően a báró nevére tett utalásokkal jelent meg a *Museum*ban.[41] Ráday és

34 B. Id. Ráday Gedeon, „Gróff Zrínyi Miklós Szigeth Vára' veszedelmének köttettlen beszédre-való fordíttása", *Magyar Museum* 1, 3. sz. (1789): 212–230; B. Id. Ráday Gedeon, „Zrínyi' harmadik éneke Sziget' veszedelemről", *Magyar Museum* 2, 4. sz. (1790): 411–431.

35 G. Id. Rádai Gedeon, „A' róka, és holló", *Magyar Museum* 2, 2. sz. (1790): 138–139.

36 Pl.: Ráday Kazinczynak, 1789. febr. 19., in Kazinczy, *Levelezése*..., 1:278.

37 Ráday Kazinczynak, 1789. jan. 20., in Uo., 1:258.

38 Ráday Kazinczynak, 1789. jan. 20., in Uo., 1:256.

39 Kazinczy Rádaynak, 1789. febr. 2., in Uo., 1:260.

40 Ráday Kazinczynak, 1789. febr. 19., in Uo., 1:279.

41 [Baróti] Szabó Dávid, „Méltos[ágos]. báró Ráday Gedeon Társunkhoz", *Magyar Museum* 1, 2. sz. (1789): 75–77.

Kazinczy levelezéséből látható, hogy a szerkesztők felvetései ellen a báró először tiltakozott, majd az újabb megkeresésekre enyhített korábbi elvein.

A szerzői név mint a kritikai fogadtatás bemérésének eszköze a Júliusz-vitában

Nem tudni, hogy az ifjú Schedel Ferenc magától vagy esetleg Rádayhoz hasonlóan külföldi lapok alapján jutott arra a következtetésre, hogy a szerzői névhasználat megvédelmezheti az írót az éles kritikától. Toldy német polgárcsaládból származott, ezért könnyedén hozzáférhetett a korabeli német almanachokhoz, melyek szerzői névhasználati gyakorlatából hasonló következtetésekre juthatott, mint Ráday. A báró, ahogyan fentebb már utaltam rá, elsősorban a fiatalok számára javasolta módszerét. A Toldy és Bajza között zajló Júliusz-vitában azonban már egy másik, öntudatosabb írógeneráció fejtette ki véleményét, és egészen más megfontolások álltak döntéseik mögött. Időközben az irodalom polgárjogra emelkedett, és a szóban forgó alacsonyabb származású ifjak sokkal inkább karrierlehetőséget láttak a kibontakozó irodalmi életben. Toldy 1824. július 14-én kelt levelében arról tájékoztatta Bajzát, hogy öt, korábban neki átadott versét *(Philomélához, Lantos, A' Ligethez, Sólyomvár, Égi háború)*, amelyeken jóváhagyás nélkül időközben változtatott, Kovacsóczy Mihály titokban megjelentette az *Aspasia* című almanachjában. Toldy ezzel a lépéssel szerette volna elősegíteni barátja kilépését az irodalmi életbe. Döntése alapján Bajza egyes költeményeit Júliusz álnévvel, míg másokat barátja nemesi nevével ellátva adták ki.[42] Bajza szerint ez az eset megpecsételte lírikusi karrierjét, mert Schedel és Kovacsóczy miatt a csiszolásra szoruló versek szerzősége ismertté válhatott, és leleplezte költészete gyengeségeit.[43] Bajza amúgy is inkább elégedetlenül nyilatkozott költeményeiről, és azok folyamatos korrigálására törekedett. Ebben a korszakában elsősorban arra összpontosított, hogy javításaival olyan verseket írjon, amelyek minél tökéletesebben kielégítik az olvasók szentimentalista líra iránti igényeit.[44] Schedel álneves közlései azonban az alapos Bajza elképzelésével szemben a szerzői karrierépítésre egy, a Ráday gya-

42 Toldy Ferenc (a továbbiakban: Toldy) Bajza Józsefnek (a továbbiakban: Bajza), 1824. júl. 14., in BAJZA József és TOLDY Ferenc, *Levelezése*, kiad. OLTVÁNYI Ambrus, A magyar irodalomtörténetírás forrásai 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 155; BAJZA József, „A' Ligethez", in *Aspasia*, szerk. KOVACSÓCZY Mihály (Pest: Landerer Nyomda, 1824), 81–82; JÚLIUSZ [BAJZA József], „Philomélához", in Uo., 12–13; Júliusz [BAJZA József], „Lantos", in Uo., 75–76; JÚLIUSZ [BAJZA József], „Sólyomvár: Töredék", in Uo., 83–84; JÚLIUSZ [BAJZA József], *„Égi háború", in Uo.,* 156.

43 Bajza Toldynak, [1824.] júl. 16., in BAJZA *és* TOLDY, *Levelezése*..., 158.

44 Bajza Toldynak, [1824. máj. 6.], in Uo., 132.

korlatához hasonló stratégiát kínáltak fel. A kérdésben a két barát között kibontakozott vita alkalmat ad arra, hogy betekintsünk Toldy szerzői névhasználatról és az írói karrierépítésről való gondolkodásába.

Toldy a versek kiadásakor a korra jellemző gyakorlatot érvényesítette. A kiadói feladatokat ekkoriban ugyanis az írók és barátaik végezték, akik fontos szerepet vállaltak a publikálásban, miközben a szövegkorpuszokat felhasználták irodalmi programjuk alátámasztására.[45] Toldy a nemzeti irodalom megteremtésének jegyében a maga ízlése szerint alakította át és adta ki Bajza verseit.[46] A korabeli irodalomból szerinte nem hiányozhatott barátja, akinek már 1822-ben fényes költői karriert jósol: „te dicsleni születtél; ugy születtél, hogy meg ne halj; ne öld-el hát magadban a dicsvágyat, sőt gerjeszd".[47] 1826. március 26-i levelében a következő dicsérő szavakkal próbálja ösztönözni: „[v]ettem magam a napokba, s minden darabjaid el-olvastam. Hogy ne pirúlj, tartsd-be füled mikor azt súgom, hogy *te*, a te manierodban mindég első lyricusunk maradsz s hogy *egyáltaljában* is egyik lyricusunkat sem teszem elédbe. Himfy, Berzsenyi, Szemere, Kölcsey, [Kisfaludy] Károly s te hat csillagból álló nagy lyrai csillagzatunk, melly nehezen fog nevekedni valaha."[48] Láthatóan barátja nevét egy, a Kazinczy gyakorlatából is ismert szerzői névsorba illeszti, mely gyakorlatilag Toldy lírikusi kánonját jelenítette meg.[49] Ennek érdekében különböző eszközökkel, a Kazinczy és Révai gyakorlatából ismert biztatástól kezdve a szerző tudta nélküli kiadásokig mindent megtett annak érdekében, hogy Bajza kilépjen a nyilvánosság elé, és megkezdje poétai karrierjét.

Schedel részben figyelembe vette barátja verseit illető véleményét: „annyira még is becsűltem akaratodat, hogy nevedet csak az alá irtam, melly alá tenmagad irád vala".[50] *A' Ligethez* című verset Bajza nevén jelentette meg, míg a többit Júliusz álnéven tette közzé. Ezzel egyúttal hierarchikus sorrendbe állította a műveket, hiszen az álneves, így valószínűleg gyengébbnek tartott verseket elhatárolta a tökéletesebb, saját névvel jelzett életmű egy darabjától. Gyakorlatával – úgy vélte – levelezőtársát nem sodorhatta veszélybe, hiszen mint írja: „neved nincs

45 Hász-Fehér Katalin, „Az intencionáltság szintjei a szerzői és a kiadói kötetekben", in *A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. Hász-Fehér Katalin, Klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok 2, 55–82 (Szeged: Tiszatáj Könyvek, 2006), 74–77.

46 Toldy Bajzának, 1824. júl. 14., in Bajza *és* Toldy, *Levelezése*..., 155.

47 Toldy Bajzának, 1822. szept. 9., in Uo., 40.

48 Toldy Bajzának, 1826. márc. 26., in Uo., 297.

49 Vö. Merényi Annamária, „A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében", in *A magyar irodalmi kánon a 19. században*, szerk. Takáts József, 57–72 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2000), 61–62.

50 Toldy Bajzának, 1824. júl. 14., in Bajza *és* Toldy, *Levelezése*..., 155.

ott, s ha volna is, változtathatsz még".[51] Toldy szerint a szerző a választott névtől függetlenül fenntarthatja magának a jogot a későbbi kiadások szövegének javítására. Ugyanakkor megállapítja, hogy az esetleges „névtelenségnek nem czélja magát épen rejteni, csak az, hogy fel ne szólíttassunk érte felelésre".[52] Azaz megkülönbözteti a szerzői névhasználat két módját, a pusztán rejtőzködésre és szerepjátszásra szolgáló maszkos szerzői névhasználatot, illetve a kritika általi közvetlen felelősségre vonás elkerülését szolgáló diszkrét vagy státuszemelő szerzői névhasználatot. Az utóbbi esetben a szerző az álnév védelmében műveit elvetheti, vagy tovább csiszolhatja egy tökéletesebb kiadás számára anélkül, hogy írói karrierjét veszélybe sodorná. Ez az elképzelés a kritika tanító szerepét is érvényesülni hagyta, hiszen kiküszöbölte azt a problémát, hogy a recenziók csak a nyomtatásban megjelent művekben fedezik fel a hibákat, amelyeken a szerzők már nem tudtak változtatni.[53] A Júliusz név beteljesítette feladatát, amikor a *Tudományos Gyűjtemény*ben az X. áljel alatt író Lassú István az *Aspasiá*ról szólva élesen gúnyolódott a *Philomelához* című versen annak érthetetlensége miatt.[54] Toldy azonban nem tulajdonított nagy jelentőséget az esetleges lelepleződésnek sem.[55] Mindenesetre szívesen tanácsolja a következőt: „[a]mi az aláirást illeti, meg fogom tenni parancsodat. Nevettem leveled azon helyén, ahol a Júliusz ellen buzogsz; mivel látom, hogy igazi antipathiád van ellene, nincs mit csinálnom egyebet, mint szót fogadni neked, s a nevet soha nem említeni többé. S pedig nagyon jó, lásd, ha az ember tart magának egy álorczát, melly alá, ha egykor az eset kivánná, rejtezhetik".[56] Toldy kritika által kifogásolt Schiller-fordítása negatív tapasztalataiból már tudta, hogy szerencsés lehet álnév mögé rejtőzni, hiszen így egy kellemetlen szituációban ballépéseiért nem közvetlenül őt vonhatják felelősségre, hanem csak egy álszemélyiséget.[57] A későbbi változtatások lehetőséget kínáltak arra, hogy egy újabb kiadás során a zsengéket a szerzői szövegkorpusz részeként

51 Uo.

52 Toldy Bajzának, 1824. júl. 23., in Uo., 163.

53 DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1994), 25.

54 X [LASSÚ István], „Aspasia első Kötet. Szerkeszté Kovacsóczy Mihály. Pesten kiadó Füskúti Landerer Lajos. 1824. (8-rét 1. 192. Ára 1. for. pengőben)", *Tudományos Gyűjtemény* 8, 9. sz. (1824): 84–104, 87–91.

55 Toldy Bajzának, 1824. júl. 23., in BAJZA *és* TOLDY, *Levelezése*..., 163.

56 Toldy Bajzának, 1825. máj. 10., in Uo., 215.

57 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004), 320, 331.

ismerjék el. Toldy itt vázolt gondolkodásmódja nem csak baráti ajánlat maradt, hanem megjelent névhasználati gyakorlatában is.[58]

Elképzelhető, hogy Schedel barátja költői érdemeit kívánta hangsúlyozni az idegen eredetű Júliusz név megalkotásával. A névválasztás konkrét okairól azonban nincsenek információk, levelezésükben is csak a bejelentéssel találkozunk, ugyanúgy, mint amikor választott nevét, a Toldyt közölte Bajzával.[59] A pszeudonima ugyanakkor kapcsolódhatott a korban divatos írói névadási gyakorlathoz, sőt a poétává avatás gesztusának is tekinthető, így Toldy komoly szerepet szánhatott neki Bajza költői karrierjének kiépítésében. Ezt a gyakorlatot példázza a Döbrentei Gábor által Dukai Takács Juditnak adományozott Malvína név is. Kazinczy Ferenc viszont a Macpherson *Ossián*jából származó nevet mesterkéltnek tartotta, míg a bibliai Juditot idegennek és költőietlennek vélte, ezért a levelezésében a Dudi névalakot próbálta meghonosítani.[60] Schedel írói névválasztása is hasonló módon történhetett, hiszen valószínűleg imponált számára a Toldy név mögött álló mondai hős ereje, bátorsága és lovagiassága.[61] A Júliusz kiválasztását továbbá az is indokolhatta, hogy a közölt versek közül többet *(Lantos, Philomélához, Égi háború)* Toldy klasszikus darabnak tekintett, így a névválasztással fokozhatta azok antik hatását.[62]

Toldy önleleplező levelét követően Bajza úgy értékelte, hogy az *Aspasia* írói életében „[e]pochát csinált", ami után már nem folytathatja az általa elképzelt módon poétai karrierjét.[63] Félelme egyszerre származhatott vélt hipochondriájából vagy egy individualistább szerzőfelfogásból.[64] Utóbbi esetében az írók tevékenységükkel jó hírüket, karrierjüket kockáztatták, hiszen az 1820-as évek közepére lassan legitimmé váló kritika által mindannyian felelősségre vonhatóvá váltak, ami jogos félelmet váltott ki belőlük.[65] Bajza úgy gondolta, hogy az alkotás a szerző egyéni teljesítménye, amelyről a kiadó, a publikum és a kritika csak véleményt mondhatnak, de nem módosíthatnak rajta önkényesen.[66] Bajza szerint a szerzői névhasználat során a szerkesztő megválasztása fontos, hiszen ő az, aki leginkább

58 Uo., 339–346.

59 Toldy Bajzának, 1824. júl. 24., in Bajza *és* Toldy, *Levelezése*..., 155; Toldy Bajzának, 1826. márc. 26., in Uo., 297; Dávidházi, *Egy nemzeti*..., 326.

60 Merényi, „A beavatás...", 65.

61 Dávidházi, *Egy nemzeti*..., 326.

62 Toldy Bajzának, 1824. júl. 21., in Bajza *és* Toldy, *Levelezése*..., 161–162.

63 Toldy Bajzának, 1824. júl. 14., in Uo., 155; Bajza Toldynak, [1824. júl. 28.], in Uo., 165; Bajza Toldynak, [1824.] júl. 18., in Uo., 158–159.

64 Bajza Toldynak, [1824. júl. 28.], in Uo., 165.

65 Dávidházi, *Egy nemzeti*..., 255–258.

66 Bajza Toldynak, [1826. nov. 18.], in Bajza *és* Toldy, *Levelezése*..., 353.

tudhat a nomen mögött rejtőző személyről, akinek így hatalmában áll a leleplezés. Pontosan ezért tiltakozott Kovacsóczy ellen, hiszen az *Aspasia* redaktorát megbízhatatlannak tartotta, így komoly esélyt adott a lelepleződésére. Ez egyet jelentett költői gyengeségeinek publikussá válásával, ami szerinte véget vethetett írói karrierjének.[67] Bajza igyekezett kimenteni magát, ezért egyrészt elítélte barátja és Kovacsóczy tettét; másrészt elhatárolódott a szövegektől, amelyek magukon viselték Toldy módosításait; harmadrészt magát a Júliusz nevet utasította el, amely képtelen volt inkognitója megvédésére.[68] Amikor Toldy a *Hébé*ben újra engedélye nélkül és a szóban forgó álnévvel kívánja közölni a *Széphalom* című epigrammát, akkor Bajza kifakad: „[r]út és nevetséges *Juliusz* nevedet add oda a honnan vetted és többé reám ne ruházd".[69] Akaratának megfelelően műve saját neve alatt jelent meg az 1826-os *Hébé*ben.[70] Joggal tehető fel a kérdés, mi indokolhatta Bajza haragját, amikor a szerzői névhasználattól egyáltalán nem idegenkedett, hiszen szerinte ez elősegítheti a véleményközlést, sőt ezt a gyakorlatot a *Kritikai Lapok* egyik alapelvévé tette, ahol a névhasználatra úgy hivatkozott, mint olyan eszközre, amely képes megvalósítani az elfogulatlan kritikát.[71] Ezeken túl sokkal inkább magyarázható Bajza kifakadása azzal, hogy a Toldy által választott név nem felelt meg az általa vallott névalkotási elveknek. A nomen kiválasztásánál egyrészt az eufóniát, másrészt a magyaros nevek használatát jelölte meg kritériumként. A megfelelő név kiválasztására olyan retorikai fogásként tekintett, mellyel szerinte megnyerhető a magyar nemzeti közösség jóindulata *(benevolentia)* és kellőképpen figyelemfelkeltő *(attentio)* is.[72] Bajza a Júliusz pszeudonima láttán Caesarra asszociált, akinek háromtagú neve inkább Toldy ízléséhez illeszkedett, mint az övéhez.[73] Bajza az elveihez szigorúan ragaszkodott, hiszen ezen kívül nem találunk nála idegen hangzású álnevet. Elképzelései csak a pszeudonimák kiválasztására vonatkoztathatóak, míg a szintén használt áljelekre (pl. ***, 333) már nem.[74]

A *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent negatív kritika elegendő volt Bajzának arra, hogy Júliuszt és műveit elutasítsa, majd Toldy szövegkorpuszához ren-

67 Toldy Bajzának, 1824. júl. 14., in Uo., 155; Bajza Toldynak, [1824.] júl. 18., in Uo., 158–159.
68 Bajza Toldynak, [1824.] júl. 18., in Uo., 157–158.
69 Bajza Toldynak, 1825. máj. 7., in Uo., 213–214.
70 BAJZA József, „Széphalom", in *Hébe*, szerk. IGAZ Sámuel (Bécs: Grund Leopold, 1826), 222.
71 FEKETE Norbert, „»...a névtelenség kárhoztatik főkép«: A szerzői névhasználat és a kritika státusza a 19. század első évtizedeinek magyar irodalmában", *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 3. sz. (2017): 315–354.
72 Bajza Toldynak, 1824. dec. 16., in BAJZA *és* TOLDY, *Levelezése*..., 181.
73 Bajza Toldynak, [1824.] júl. 16., in Uo., 158.
74 GULYÁS Pál, *Magyar írói álnév lexikon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 519.

delje.[75] A kortársak többsége viszont elégedett volt a versekkel. A *Gemeinnüßige Blätter*ben Johann Cristoph Rössler külön kiemelte a költemények szépségét.[76] Kisfaludy Károly elmarasztalta Toldyt, mert Júliusz versei nem az *Aurorá*ba kerültek. Ezek közül a *Lantos*t az *Aspasia* legjobb versei közé sorolta.[77] Kazinczy Kassán, gróf Dessewffy Józsefnél ismerkedett meg az almanachhal, melynek Dessewffy maga is a munkatársai közé tartozott.[78] Kazinczy így első kézből szerezhetett tudomást Júliusz kilétéről. A széphalmi mester csak a kötetben megjelent költeményekkel, köztük Bajza verseivel volt elégedett, amikről 1824. augusztus 27-én Guzmics Izidornak így nyilatkozik: „én ősz fővel, 's Döbröntei a' férjfi kor erejében, nem írigyli e Vörösmartinak, Kovacsóczynak, Júliusznak, Emílnek némelly itt állott Versezeteiket? […] 'S kivált annak a' Júliusznak dolgozásaiban látok valamit, a' mi idővel ragyogni fog egünkön".[79] Az *Aspasiá*ról szóló véleményét lényegileg azonos tartalommal közvetítette levelezőpartnerei, így Nemesapáti Kiss Sámuel, Kis János és Fáy András felé, viszont ezekben a szövegekben már következetesen a Bajza nevet használta, így a Kazinczy-levelezés útján a Júliusz álnév az irodalmi nyilvánosságban már 1824-ben lelepleződött.[80] Ez azonban nem zárta ki, hogy Bajza szerzősége más módon, más körökben is ismertté váljon.

A kellemetlenségek elkerülése érdekében Bajza csak személyes jóváhagyása mellett engedélyezett bármilyen kiadói tevékenységet Toldynak.[81] Kénytelen volt ehhez az eszközhöz folyamodni, bár sok értelmét nem látta, amit jól mutat, hogy egymást követték Toldy önkényes kiadói változtatásai.[82] Bajza a *Philomélához* és az *Égi háború* újraközléséhez azonban még javítva sem járult hozzá, míg a másik három vers korrigálva már életében az életműve elismert részévé válhatott.[83] Ezek közül a *Lantos*t Toldy 1828-ban a *Handbuch*ban szerzői jóváhagyással jelentette meg újra, immár Bajza nevével. Ez a verzió a Júliusz-vita szempontjából jelentős,

75 x [Lassú], „Aspasia első…", 84–108; Bajza Toldynak, 1824. dec. 16., in Bajza *és* Toldy, *Levelezése*…, 181.

76 Johann Cristoph Rössler, „Vaterländische Ehre", *Gemeinnüßige Blätter*, 1824. júl. 4., 425–426.

77 Toldy Bajzának, 1824. júl. 14., in Bajza *és* Toldy, *Levelezése*…, 155.

78 Uo., 581.

79 Kazinczy Guzmics Izidornak, 1824. aug. 27., in Kazinczy, *Levelezése*…, 19:181.

80 Kazinczy [Nemesapáti] Kiss Sámuelnek, 1814. aug. 29., in Kazinczy, *Levelezése*…, 185–186; Kazinczy Kis Jánosnak, 1824. szept. 23., in Uo., 19:202; Kazinczy Fáy Andrásnak, 1824. okt. 22., in Uo., 23:351.

81 Bajza Toldynak, [1826. nov. 18.], in Bajza *és* Toldy, *Levelezése*…, 354.

82 Bajza Toldynak, 1826. nov. 18., in Uo., 353.

83 Bajza Toldynak, 1826. okt. 29., in Uo., 348. Vö. Bajza József, Összegyűjtött munkái, kiad. Badics Ferenc, 6 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1899–1901), 1:337–338, 355; *Handbuch der ungrischen Poesie*, Hg. Julius von Fenyéri und Franz Toldy, 2 köt. (Pesth–Wien: G. Kilián–K. Gerold, 1828), 2:293–294.

hiszen az itt közölt, módosított változattal valósult meg az új kiadás, amely a szerző, a szerkesztő, az olvasó, valamint a kritika szempontjait is figyelembe vette.[84] A mellékelten publikált életrajzban, amelynek megjelenése ellen Bajza tiltakozott, Toldy elérkezettnek látta az időt barátja Júliusz néven megjelent verseinek nyilvános leleplezésére, amit valószínűleg indokolt a *Lantos* javított kiadásának közlése is.[85] Toldy ekkor már nem tartotta szükségesnek az álnevet, hiszen az itt közölt vers már nem árthatott barátja karrierjének. Az álarc levétele mellett az is indokul szolgálhatott, hogy Bajza a vita során elhatárolódott a Toldy által adományozott névtől. A *Handbuch*ra vonatkozó reakciója azonban ismeretlen, mivel ekkor már Pesten élt, így valószínűleg szóban közölte véleményét.[86] Figyelemre méltó indok lehetett a maszk nyilvános levételére akár az is, hogy Toldy *Handbuch*jának munkatársa, Stettner György itt lépett be az irodalmi életbe mint Julius Fenyéri, azaz Fenyéri Gyula. A két Júliusz elkülönítése akár elegendő indok lehetett a Bajza-biográfia kiegészítésére is.[87]

Összegzés

A vizsgált esetekből látható, hogy a klasszikus századforduló két eltérő pillanatában egyaránt felmerült a szerzői névhasználat egy olyan alkalmazási területe, amikor az író azért nem vállalta nevét, hogy megismerhesse a kritika véleményét, és azt figyelembe véve javítsa műveit egy későbbi kiadás számára. Ráday esetében a társadalmi státusz védelme mellett a kritikai véleményekre is kíváncsi költő arra törekedett, hogy nevének elhallgatásával, vagyis a diszkrét szerzői névhasználat alkalmazásával, elfogulatlan bírálatra ösztönözze recenzenseit. Elképzelései azonban korántsem voltak szinkronban ifjú szerkesztői, vagyis Kazinczy és Batsányi megfontolásaival, akik abban voltak érdekeltek, hogy a báró névvel vállalt költeményekkel legitimálja vállalkozásukat, a *Magyar Museum*ot. A Júliusz-vitában Toldy a státuszemelő szerzői névhasználat eszközét elsődlegesen azért alkalmazta, hogy segítse Bajza írói karrierjét és a nemzeti irodalom megteremté-

84 Bajza Toldynak, 1826. okt. 29., in Bajza *és* Toldy, *Levelezése*..., 349; Toldy Bajzának, 1826. nov. 3., in Uo., 351; Bajza Toldynak, 1827. márc. 31., in Uo., 399; Toldy Bajzának, 1827. ápr. 12., in Uo., 402; Bajza Toldynak, 1827. ápr. 20., in Uo., 404.

85 Julius Fenyéri und Franz Toldy, „Bajza", in Fenyéri und Toldy, *Handbuch der*..., 2:267; Bajza Toldynak, 1826. okt. 29., in Bajza *és* Toldy, *Levelezése*..., 348–349.

86 Uo., 521.

87 Bajza József, „A' lantos: Románcz", in Fenyéri und Toldy, *Handbuch der*..., 2:293–294; Dávidházi, *Egy nemzeti*..., 321.

séhez hozzájáruljon a kiadott szövegekkel. Ezzel szemben a kritikai vélemények megismerése inkább másodlagosnak számított. A szövegeket a kritika vegyesen fogadta, de az álnév megvédelmezte Bajzát a negatív következményektől, így a *Lantos* korrigált verziója a *Handbuch*ban már a szerzői életmű szerves részévé válhatott. Bajza, aki akaratán kívül lett alanya Toldy elképzeléseinek, azonban korántsem fogadta nyugodtan barátja írói autonómiát sértő lépéseit, vagyis az önkényes szerzői névválasztást és a versek engedély nélküli kiadását. Kettejük vitája hosszú távon hozzájárult ahhoz, hogy kialakítsák a *Kritikai Lapok* szerzői névhasználati stratégiáját és megfogalmazzák a korrektnek tekinthető szerkesztői magatartás szabályait.

Penke Olga

A francia nyelvű idézetek szerepe Batsányi vitázó és értekező prózájában

Voltaire esztétikai gondolatainak magyar visszhangja

Nórának

Batsányi János az irodalmi köztudatban forradalmár költőként, igényes irodalomszervezőként él, akinek pályája félbeszakadt. Száműzetését követően készült értekezései és kritikai írásai Tarnai Andor és Keresztury Dezső máig alapvető referenciát jelentő kiadásában olvashatók.[1] A prózai művek lehetőséget adnak a költő portréjának árnyaltabb megismerésére, megmutatják a költészet jelentőségét magasra értékelő, a hagyományokat és az újításokat kitartóan mérlegelő gondolkodót, aki az irodalmi és a tudományos élet fellendítését a megfelelő célokért folytatott nyilvános vitáktól remélte. Batsányi prózai írásai azonban kevéssé ismertek, bár az utóbbi évek kutatásai különböző megközelítésben foglalkoztak velük, és érdekes eredményeket közöltek.[2]

Tanulmányunk Batsányi 1808 után írt prózai munkáinak csak egy kicsiny szeletével foglalkozik, a jegyzetként olvasható francia nyelvű idézeteknek azzal a részével, amelyeket Voltaire *Œdipe* című fiatalkori tragédiájának előszavából másolt le a magyar költő. A forrásmű egy nevezetes vita során született. Hátterében felfedezhetjük a „Régiek és Modernek harcának" továbbvitelét a vers és a próza alkalmazásának, a költői szabadságnak, illetve a szabályokhoz

1 Batsányi János, *Összes művei: Prózai művek,* s. a. r. Keresztury Dezső és Tarnai Andor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960–1961), 2–3. kötet. (A továbbiakban: BJÖM.).

2 Labádi Gergely, „Nomen captivi et status. Joannes Batsányi, auctor et poëta: a 18. század vége irodalomszemléletéhez", in Dajkó Pál és Labádi Gergely, szerk., *Klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok*, 269–306 (Szeged: Tiszatáj Könyvek, 2003); Doncsecz Etelka, „»Szkíta Horatius« – antik minták Batsányi János életművében", in Balogh Piroska és Lengyel Réka, szerk., *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius*, 164–183 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2017).

való ragaszkodásnak a megítélésében. Az idézetek terjedelme jóval nagyobb, mint amilyenekkel prózai írásaiban általában találkozunk, és az eredeti szöveget pontosan követi. Ugyanakkor elhagyja a témája szempontjából kevésbé fontos, főleg történeti aspektusokat, miközben hozzáfűzéseivel aktualizálja a szövegrészeket. A Batsányi által idézett szövegekben három kérdéskör különíthető el: milyen legyen a nyilvános viták szellemisége, mi a poézis és milyen kapcsolatban van a harmóniával, hogyan függ össze a „nyelv természete" és a versek prozódiája. Voltaire-nek az *Œdipe* előszavaként 1730-ban megjelent írásából származó gondolatsora jelentős hatással lehetett Batsányi értekezéseire, egy idézetet két szöveghelyen is megtalálunk, mindkét esetben kommentárokkal kísérve.[3]

Elemzésünk elkészítésére egy érdekes tanulmánygyűjtemény volt hatással. A 2018-ban megjelent kötetben tíz különböző ország kutatója arra a kérdésre keresett választ, hogyan éltek tovább a felvilágosodás gondolatai, és miért érzik ma a kutatók problematikusnak magát a terminust. Többen a fogalom leszűkítését javasolják, így a felvilágosodást nem programként, hanem a korábbitól eltérő ideológiaként lenne érdemes értelmezni, amely nyilvános vitákban igyekezett tisztázni a minden területre kiterjedő, szabad gondolkodás fő elemeit.[4]

Hogyan vitázzunk?

Batsányi János prózai műveiben sokszor említi Voltaire nevét, akit kortársának érez és követendő példának tart: „VOLTÉR pedig a' mí' időnkben és úgy szóllván tegnap előtt élt..."[5] Amikor már számot vet azzal a sajátos helyzettel, hogy kénytelen a magyar irodalmi élettől távol maradni, a nyilvános vitákhoz Voltaire írásaiban keres mintát.[6]

3 *Előszó* (1808) és *[A Pennatsata] Értekezések a' tudós vetélkedésről, és több ahhoz tartozó 's a' nemzeti litteratúrát egyenesen illető tárgyakról és kérdésekről* (1828), BJÖM, 3:29–32, 344. Nem tudjuk, milyen kiadás lehetett Batsányi forrása. Az idézett szövegrészek azonosítására a tanulmányban használt kiadás: VOLTAIRE, *Collection Complette des Œuvres, Théâtre complet*, 30 köt. (Genève: [Cramer], 1768–1777), 1:11, 17–21, https://books.google.hu/books?id=wx8-AAAAYAAJ&pg=PA11&dq (a továbbiakban: VOLTAIRE, *Théâtre*).

4 Franck SALAÜN et Jean-Pierre SCHANDELER, éd., *Enquête sur la construction des Lumières* (Ferney-Voltaire: Centre International d'Étude du XVIIIe siècle, 2018). Salaün az időhatárok leszűkítését is fontosnak tartaná: „L'objet »Lumières«: problèmes et perspectives", 15–18.

5 BJÖM, 2:163.

6 Megemlíti, hogy Voltaire is megfontolta és felhasználta a kritikákat. Példája az *Henriade*. BJÖM, 2:138.

Batsányi nyomtatásban megjelent és kéziratos műveire egyaránt jellemző a tömör, kitérőket mellőző írásmód, ennek megfelelően az idegen nyelven idézett szövegek jegyzetbe kerülnek. Ezáltal lehetőséget ad az olvasónak arra, hogy megismerje gondolatainak forrását, és érvelését más gondolkodókéval hasonlítsa össze. Az idézeteket jobbára kommentár kíséri, amely új szövegösszefüggésbe helyezi azokat. Általában nem említi az eredeti mű címét, sőt a szerző nevét sem mindig tünteti fel. Az idézetek ilyen jellegű megjelenítése és kommentárokkal való kiegészítése a 18. század kedvelt módszere. A magyar író nem utal az *Œdipe* előszavából származó szövegrészek összetartozására, ez csak a szövegek azonosítását követően vált nyilvánvalóvá.

Az említett műből származó, hosszabb Voltaire-idézetek Batsányi 1808-as *Előszó* című írásának jegyzeteiben jelennek meg először. A kritikai kiadás gondozóinak véleménye szerint ebben a saját verseskötetét kiadásra előkészítő értekezésben a „húsz éve kényszerűségből hallgató író" „későbbi prózai munkáinak csaknem minden lényeges gondolatát megfogalmazza."[7] A francia idézetek a költészet jelentőségéről folytatott esztétikai viták területén a párhuzamra hívják fel a figyelmet, egyrészt Batsányi és „a' poézis' hazánkbéli betsmérlői", másrészt Voltaire és a vele szemben álló Houdar de La Motte között. Jelentőségük értékeléséhez röviden meg kell ismernünk a nevezetes francia vita hátterét.

Voltaire vitairata, amely első színpadi művét és a klasszikus francia tragédiákat egyaránt elmarasztaló Houdar de La Motte írásának cáfolataként íródott, mai értékelői szerint már tartalmazza legfontosabb poétikai gondolatait. Ezeket kortársai legtöbbször irodalomkritikaként és nem esztétikai elméletként értékelték, noha retorikai szempontból is figyelemre méltóak. Az egyértelmű elismerésre is idézhetünk példát, két gyűjteményt, amelyek közreadják a költő elméleti jellegű írásait: *Poétique de Voltaire* (1766), *Rhétorique et poétique de Voltaire* (1828).[8] A francia írót a jezsuiták iskoláiban folytatott tanulmányai érzékennyé teszik a hagyományokhoz való ragaszkodásra. Az *Œdipe*-et 1718-ban mutatják be, nagy sikert arat és európai visszhangot vált ki. Az 1729-es, új bemutatót követően támadja meg a szerzőt a „Moderneket" képviselő La Motte. Voltaire ekkor már hazatér Angliából, ahol mélyen megérinti az angol irodalom, amelynek szabadságát dicséri. Ugyanakkor továbbra is a klasszicizmus örökösének és a francia ver-

7 BJÖM, 3:502.

8 Voltaire, *Poétique: ou Observations recueillies de ses ouvrages: concernant la versification française, les différents genres de poésie, et de style poétique, le poème épique, l'art dramatique, la tragédie, la comédie, les petits poèmes, et les poètes les plus célèbres anciens et modernes...* (Genève: chez Jacques Lacombe, 1766); Voltaire, *Rhétorique et poétique:* [...] *ou Principes de Littérature, tirés de ses œuvres et de sa correspondance*, par Éloi Johanneau (Paris: Johanneau, 1828).

ses irodalom folytatójának tekinti magát. A „Régiek és Modernek" vitájában a középutat képviseli, és minden művészetben a zsenialitást tartja a legfontosabbnak.[9] Hangsúlyozza a nyelvek különbözőségének hatását a költészetre: véleménye szerint minden nyelvnek a saját szellemét kell követnie, a görög, a latin, az angol vagy a francia nyelvű irodalom csak így érheti el az általa legfontosabbnak tartott harmóniát.[10] A magyar írók által is ismert Houdar de La Motte maga is költő volt, ő fordította először versben Homéroszt francia nyelvre. A forrásszövegben azonban nem ebben a kérdésben, hanem a hagyományokkal való szembefordulás miatt száll vitába vele Voltaire, mivel kortársa a klasszikus francia tragédiákat bírálja, megkérdőjelezve a hármas egység elvét és a verses formát, a színház nyelveként a prózát javasolva.

Az első idézetet az „f" jelzetű jegyzetben találjuk. Ebben Batsányi először magyarul ismerteti a francia vita tárgyát, részletesen kitérve arra, milyen sértő volt La Motte hangneme, akit „botránkoztató módon betsmérlő ellenségként" említ, mivel érvelése „inkább tudatlan vad barbarushoz, mint-sem tanúltt és jólneveltt emberhez illő oktalan állítás." Különösen veszélyesnek tartja, hogy a Párizsi Akadémia tagjaként írja a bírálatot és emiatt véleményére a „sokaság" jobban hallgat.[11] A vita tárgyaként a verselés szabadságát és a verses műfajok jelentőségét jelöli ki. Ez a diszkusszió a 18. század első felében a költészet szerepéről a francia írók körében folyó harcnak egyik csatája volt,[12] amely a nyolcvanas évek magyar prozódiai vitájával több ponton találkozik. A magyar költő Voltaire írásában azzal a véleménnyel szemben keres érveket, amely a „versszerzést" „gyermeki dolognak", „nevetséges" vagy „mechanikus" tevékenységnek, a rímet „barbár" újításnak tartja. Batsányi eredeti nyelven idézi a szöveget.[13] Az idézetek bekezdéseit magyar nyelvű kiegészítésekkel kíséri és aktualizálja a magyar irodalomra, hozzáfűzve saját

9 Lásd a témáról: Sylvain MENANT, *L'Esthétique de Voltaire,* Collection „Esthétique" (Paris: SEDES, 1995). A könyvben található szöveggyűjtemény is közöl részleteket az *Œdipe* előszavából (96–106).

10 Irodalomelméleti gondolatairól összefoglalóan lásd: Édouard GUITTON, „Poésie et vers", in Raymond TROUSSON et Jeroom VEYCRUYSSE, dir., *Dictionnaire général de Voltaire* (Paris: Honoré Champion, 2003), 956–961.

11 BJÖM, 3:27–29.

12 Vö. Sylvain MENANT, *La chute d'Icare: crise de la poésie française 1700–1750* (Genève: Droz, 1981).

13 „Mr de La Motte avance (úgy mond Voltaire) que la rime est un usage barbare inventé depuis peu. Cependant tous les peuples de la terre, exepté les anciens Romains et les Grecs, ont rimé et riment encore." „MM. Corneille et Racine ont employé la rime [...]. Les Italiens et les Anglais peuvent se passer de rimes parce que leur langue a des inversions, et leur poésie mille libertés qui nous manquent." (La Motte úr azt állítja [...], hogy a rím barbár szokás, amelyet nemrég találtak ki. Ezzel szemben a föld minden népe használta és használja a rímet, kivéve a régi rómaiakat és görögöket. Corneille és Racine rímes verseket írtak [...]. Az olaszok és az angolok költészete megvan rím nélkül is, mivel nyelvükre jellemző a szabad szórend és költészetükre oly mértékű szabadság, amelyre a mienk képtelen.) A szö-

véleményét. A vershagyományokat védelmező Voltaire-re hivatkozva szembeszáll a Gyöngyösi István és Faludi Ferenc költészetét „homályosító" magyar vitázókkal, miközben méltatja a deákosok költészetét.[14] Azt a szövegrészt is idézi, mely szerint a nyelv karaktere meghatározza az egyes nemzetek költészetét, mivel kötöttebb vagy szabadabb verselést tesz lehetővé, és hangsúlyozza a természetesség és a szabadság elvének fontosságát. A verselés megválasztásáról írva Racine-t és Corneille-t említi követendő példaként, miközben az angol költészet kötetlenségét dicséri, hangsúlyozva, hogy az a fontos, hogy saját nyelvük természetének megfeleljenek. A kommentárok egyértelművé teszik Batsányi egyetértését. A magyar nyelvű értekezés Voltaire okfejtését a német és a magyar költészet példájával egészíti ki, így még általánosabb jelentést kap az eredeti szövegnek az a gondolata, mely szerint a verselés és a nyelv karaktere közötti összhang képes megteremteni a költészetben a harmóniát.

A magyar irodalomról és nyelvről folyó viták megfelelő szelleméről értekezve későbbi írásában – más szerzők között – újra idézi Voltaire-t, „nagy nevű tanú[ként]." A középszerű kritikusok megszégyenítésére itt a francia költő Corneille-ről írt értékelését *(Commentaires sur Corneille)* hozza fel példának, ennek céltáblái a tudatlan kritikusok, akik azért rágalmaznak, hogy híressé váljanak: „Az őrület/veszettség egy fajtája jellemzi a jellegtelen kritikusokat, és főleg azokat, akik nem elég képzettek."[15] A „középszerűség" mellett Batsányi is a „hírre, névre sóvárgó kevély tudatlanság[ot]" tartja különösen veszélyesnek. Úgy véli, hogy a rosszhiszemű „műbírák" ártalmaitól – akik „a' nemzeti litteraturát naponként dísztelenítik, 's ugyanazért mély megvettetésnél egyebet nem érdemlenek" – Diderot tanácsát követve lehetne megszabadulni. Eszerint a sértegető, perverz vitázót egyszerűen el kell kerülni. Olyan sorokat idéz tőle lábjegyzetben, ahol még Voltaire-nél is súlyosabb szavakat használ a becstelen kritikusokra: alávaló, perverz, szégyenteljes, őrült. A szövegen belül Batsányi szóhasználata hasonlóan erőteljes: „vakmerő emberkéknek", „durva, neveletlen és szüntelenül veszekedő betyároknak" titulálja ezeket a „rossz akaratú", „tudatlan", „pártoskodó", sokszor „[...] bukott, irigy és artzátlan" szerzőket, akik az olvasókat „botránkoztatják." Az idézet kapcsolódási helyén olvasható magyar szöveg a gondolat lezárásaként

vegrészek a tanulmányban saját fordításaim, amennyiben a fordító neve nincs megemlítve. BJÖM, 3:29, 31; Voltaire, *Théâtre*, 17.

14 Batsányi vershagyományairól lásd Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek* (Budapest: Universitas, 2009), 331.

15 „C'est une espèce de rage qui attaque les petits auteurs, et surtout ceux qui n'ont point eu d'éducation." BJÖM, 3:396.

azt hangsúlyozza, hogy a velük folytatott viták nem méltók arra, hogy a „tudós Világ" elé kerüljenek.[16]

Mi a poézis?

Batsányi prózai írásai arról tanúskodnak, hogy elsősorban költőnek tartotta magát, és hogy a költészetet – Voltaire-hez hasonlóan – mindennél magasabbra értékelte. A *poézis* lényegét is rá emlékeztetően fogalmazta meg: mindketten a költészet egységének hívei, amely a versben írt művek összetartozását jelenti.[17] Racine és Corneille tragédiái a francia költészet, Homérosz és Vergilius eposzai az antik költészet részét képezik. A viták megfelelő stílusa kapcsán idézett jegyzet utolsó részében Batsányi a rímes, illetve az időmértékes verseknek és általában a „jó verseknek" a közönségre gyakorolt erős érzelmi hatását hangsúlyozza. Ez a hatás a versek lényegét alkotó harmóniának köszönhető: „ce qui enchante toute la terre, c'est l'*harmonie* charmante", vagyis „azért bűvölnek el" mindenkit, mert „elragadó harmóniát eredményeznek."[18] (A franciául idézett sorban a harmónia szót Batsányi emeli ki dőlt betűvel.) Érdemes odafigyelni arra, hogy a magyar költő Voltaire esztétikájából a költészet egységére vonatkozó nézetekből olyan gondolatsort vesz át, amelyben nem feltétlenül a gondolatiságot, sokkal inkább a nyelvi, művészi megformálást, a költői szabadság bármilyen korlátozásának elítélését és a született tehetség jelentőségét, valamint az olvasókra gyakorolt érzelmi hatást hangsúlyozza. Ez a recepció a korban elég kivételesnek mondható. Az idézett gondolat alátámasztja Batsányinak azt a meggyőződését, mely szerint a költő az alkotás folyamán teljesen szabad: „tsak a Poétának tetszésétől függ, mellyiket válassza 's kövesse munkáiban, amennyire t. i. a' felvett tárgynak

16 BJÖM, 3:385. „Ne nous engageons point dans les querelles. Méprisons les propos de l'imprudent; soyons convaincus qu'il n'y a que des hommes abjectes qui osent nous insulter. Ne soyons pas plus offensés de leurs injures que nous ne serions flattés de leur éloges; abandonnos le pervers à sa honte secrète. Un des châtiments de la folie est de se déplaire à elle-même." (Ne bocsátkozzunk vitákba. Vessük meg a meggondolatlan kritikusokat. Legyünk meggyőződve arról, hogy csak az alávalók mernek sértegetni bennünket. Ne érintsen mélyebben becsmérlésük, mint ahogy hízelegne dicséretük; a perverzeket tegyük ki saját rejtett szégyenüknek. Az őrület egyik büntetése, ha önmagának nem tetszik.) Az idézet Diderot *Essai sur les règnes de Claude et de Néron* (1778–1782) című művéből származik.

17 Batsányi így fogalmaz: „*A' vers nemeiről* azt tartom: hogy ott a' hol helye van, mindenik jó lehet, tsak poézis legyen benne..." BJÖM, 3:8.

18 BJÖM, 3:31–32.

minéműségéhez 's tulajdonságához képest ezt vagy amazt jobbnak és illendőbbnek gondolja."[19]

Az „f" jelzetű jegyzetben példákat találunk a latin, az angol és az olasz költészetből annak bemutatására, hogy valamennyien azért jók, mivel nyelvük szellemét követték („génie de la langue"). A poézis lényege a harmónia, és ezt a verses műfajokban sokféleképpen el lehet érni. Egyik „kirekesztő" véleményt sem fogadja el.[20] Teljes egyetértéssel közli, idézőjelben, nevének említése nélkül, értekezése szövegén belül Kisfaludy Sándor véleményét, „a Muzsák és Grátziák legkedvesebb Magyar Tanítványaként" hivatkozva rá: „A szép, nagy, elmés gondolatok, a' szép, mély, magokkal ragadó érzemények, az eleven képzetek, 's bájoló rajzolatok – a' legalkalmatosabb, legszebb és leghathatósabb szavakkal kifejezve; ezek tészik, itéletem szerént a' Poétát..."[21] Ezt követően összefoglalja a legfontosabb összetevőket: „Minden versben kell poétai numerusnak, harmóniának, rhytmusnak következésképpen valamelly hangzatbéli mértéknek lenni; a' mennyire ezt t. i. a' nyelvnek természeti tulajdonsága 's a' Poétának ebbéli saját tehetsége megengedi..."[22]

A gondolatot az „i" jegyzetben folytatja, ahol tovább keresi a „valóságos Poéta" jellemzőit. Véleménye szerint az igazi műalkotásban a „nevezhetetlen gyönyörű harmónia" megvalósításához nem az elvek, nem az elmélet ismerete, és nem a műveltség a lényegesek, „a' Poétának születnie kell". Ezt a gondolatsort zárja az *Œdipe* előszavából származó idézet, amelyben a francia író azt fogalmazza meg, hogy a „képzeletre építő szép mesterségek" valamennyien a természetből és az értelemből merítenek, ezért elveik egyszerűek és könnyen követhetők, csak eltérően alkalmazzák őket a nagy művészek és kevésbé tehetséges kortársaik.[23] Jegyzeté-

19 BJÖM, 3:8, 30–31. Lásd a kérdésről: Ferenczi László, *A remény zuhatagja (A felvilágosodás változatai)*, Az én világom (Budapest: Kozmosz Kiadó, 1988), 120, 136–137.

20 A különböző vershagyományok (Gyöngyösi István, Faludi Ferenc, Bessenyei György, Orczy Lőrinc, Ányos Pál és a „deákosok", Horatius vagy az Osszián) egyformán jelentősek lehetnek. Vö. Debreczeni Attila, „»Fenség« és »Grácia«: Ízléstörekvések a 18. század végének magyar irodalmában", *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 3–4. sz. (2000): 311–352; Debreczeni Attila, „Irodalomszemléletek a *Magyar Museum*ban", in *Első folyóirataink: Magyar Museum*, s. a. r. Debreczeni Attila, 2 köt., Csokonai könyvtár 11 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 23.

21 BJÖM, 3:13. *Regék a magyar előidőből* című művének 1807-es előszavából idéz. Kisfaludy Sándor, *Minden munkái*, kiad. Toldy Ferenc, 2 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1847), 1:10.

22 BJÖM, 3:13.

23 „Les principes de tous les arts qui dépendent de l'imagination, sont tous aisés et simples, tous puisés dans la nature et dans la raison. Les Pradon et les Boyer les ont connus aussi bien que les Corneille et les Racine: la différence n'a été et ne sera que dans l'application. *VOLTAIRE*." BJÖM, 3:33; Voltaire, *Théâtre*, 11. Voltaire a képzelet/képzelőerő aktív működését tartja igazán fontosnak, amely a valóság kivételesen mély megismerésére és alkotó újrateremtésére módot ad. A folyamat spontán és rejtélyes. Vö. *Dictionnaire philosophique:* „Imagination" (*Filozófiai szótár:* „Képzelet") szócikk. A

nek idézete arra enged következtetni, hogy a zsenialitás jelentőségét – Voltairehez hasonlóan – általánosan érvényesíthetőnek tartja a művészetekre.

Voltaire első alkotói korszaka esztétikájának alapvető jellemzője a verses műfajok preferálása. A francia író 18. századi magyar fordításaiban is főleg versben írt eposzai, tragédiái jelennek meg. Esztétikai jellegű írásainak magyar fordításai közül az eposzelméleté a legjelentősebb.[24] *Hérode et Mariamne* (1725) című, versben írt tragédiájának előszavából is készült egy jóval kevésbé ismert fordítás, amely azokban az években jelent meg, amikor Batsányi értekezései készültek, és amelyet azért érdemes idézni, mert írásaival párhuzamosságokat mutat: „Minden versbe foglalt munka, bár melly szép is egyébiránt, szükségképpen unalmas lészen, ha nints minden vers tele erővel és öszvehangzattal, ha nem találni benne ékességet, ha nincs a darabban a költészségnek amaz kimondhatatlan kelleme, mellyet egyedül az ész-láng adhat, hova a lélek-szesz soha nem juthat."[25] A korra jellemző az idézetben a sajátos francia terminusok magyarítása: öszvehangzat – harmonie, költészség – poésie, ész-láng – génie, lélek-szesz – esprit.

A nyelv természetéről

A költészet felmagasztalása a nemzeti nyelv sajátos karakterének megrajzolásával természetesen fonódik egybe az *Előszó*hoz tartozó idézetekben. Amikor Batsányi megkíséreli elhelyezni a magyar költészetet az európai irodalmon belül, azt a sajátosságát emeli ki, hogy különösen alkalmas a klasszikus verselésre, akárcsak a görög, a latin és a szanszkrit nyelv. A prozódiai vita során kifejtett álláspontjának érvelését az is gazdagítja, hogy lejegyzi az idézetnek azt a részét, ahol Voltaire a görög költészet utánozhatatlan harmóniáját említi. Ezt azzal hozza összefüggésbe, hogy a görög nyelv képes a hosszú és a rövid szótagok váltakozásával eltérő (szelíd vagy heves) érzelmek kifejezésére. Batsányi az idézett gondolatot kiegészítő kommentárjában a magyar nyelv prozódiájának a görögéhez hasonló „karakte-

„képzeletre építő szép mesterségek" terminus francia megfelelőjét ebben a korban a mesteremberek és a művészek megkülönböztetésére alkalmazzák általában.

24 [VOLTAIRE], *A' beszéllő versezetről (vagy epopéról) készített próba,* in [VOLTAIRE], *Henriás,* ford. PÉTZELI József (Győr: Streibig József, 1792), 207–309. Az eposzelmélet 1728-ban készült, és az *Œdipe*-előszóhoz hasonlóan tükrözi Voltaire álláspontját a „Régiek és Modernek" vitájában. Vö. Anne-Marie LECOQ, éd., *La Querelle des Anciens et des Modernes, XVIIe–XVIIIe siècles* (Paris: Gallimard, 2001), 213–214, 787, 861–862.

25 *Heródes és Mariamne*, azonos nemű és annyi számú versekben, ford. VARGA Elek (Pest: Trattner János, 1821), XI.

rét" hangsúlyozza.[26] Ezekre a kérdésekre a *Pennatsatá*ban tér vissza, ahol újra idézi az *Œdipe* előszavának említett bekezdését, ezúttal a nyelv relativista szemlélete, fejlődése és az európai nyelvek nemzeti karaktere eltéréseinek kérdése kapcsán.[27] Az idézet a magyar nyelv bemutatásához kapcsolódik, ahol Batsányi bizonyítani akarja nyelvünk kiválóságát a kortárs európai nyelvek között, „szépsége, különösen pedig prozódiabéli saját érték[e]" vonatkozásában. Gondolatának lényege, hogy meg kell őrizni „anyai szép nyelvünk' természetét, tulajdon geniussát, igaz karakterét, épségét, tisztaságát."[28] Csak így hozható a nemzeti nyelv és irodalom más európai kultúrákhoz hasonló helyzetbe, ez biztosítja fennmaradását és jövőjét. Megemlíti azt is, hogy nagy súllyal bírhat az „egymástól elég távúl, a hazának külömbféle vidékeiben elszéllyedve lak[ó]" írók „társalkodása" „a Nemzetnek színe előtt."[29] A nyelv természetének tiszteletben tartásával magyarázza aggodalmait az elhamarkodott nyelvi változtatásokkal szemben. Állításának alátámasztására írása „d" jegyzetében idézi Bacont, Voltaire-t és Rousseau-t, akik a görög és a latin nyelv kiválóságát dicsérik az időmértékes verselésre való alkalmasság miatt, amelyre a modern nyelvek általában nem képesek.[30]

Azokat a sorokat írja le újra 1828-ban, amelyeket Voltaire egy Horatius-idézetből kiindulva fogalmaz meg, ahol legfontosabb antik modellje[31] a görög költészet utánozhatatlan harmóniáját dicséri:

> Les Grecs, *quibus dedit ore rotundo Musa loqui*, nés sous un ciel plus heureux, et favorisés par la nature d'organes plus délicats que les autres nations, formèrent une langue dont toutes les syllabes pouvaient, par leur longueur ou leur brièveté, exprimer les sentiments lents ou impétueux de l'âme. De cette variété de syllabes et d'intonations résultait dans leurs vers, et même aussi dans leur prose, une harmonie

26 BJÖM, 3:30.

27 BJÖM, 3:339. A fordításelmélet kérdéskörében 1787 és 1789 körül Batsányi a nyelv természetéről többször értekezik. A fordításról megfogalmazott gondolatainak a megerősítése is vezethette, amikor másodszor is lejegyezte a Voltaire-től idézett mondatokat. A lehetséges összefüggésre Debreczeni Attila hívta fel a figyelmemet, akinek megköszönöm, hogy elolvasta tanulmányomat és értékes megjegyzéseivel segítette végleges megfogalmazását.

28 BJÖM, 3:334.

29 BJÖM, 3:337.

30 BJÖM, 3:344.

31 Egy önéletrajzi jellegű versben az antik szerzőével párhuzamba állítja saját sorsát és gondolatait: *A Horace* (1772). (A vers első sorai: „Toujours ami des vers [...] Je t'écris aujourd'hui, voluptueux Horace...") Vö. Menant, *L'Esthétique de Voltaire*, 56.

> que les anciens Italiens sentirent, qu'ils imitèrent, et qu'aucune nation n'a pu saisir après eux.[32]

A Horatiustól idézett sor a francia szövegben latinul olvasható. Mai fordításban az *Ars poetica*ból származó szöveg így hangzik: „Szellemet és szép nyelvet adott görögöknek a Múzsa."[33] Batsányi barátja, Virág Benedek kétszer is lefordította Horatius művét, először prózában, majd versben. A rövid idézet fordításának eltérései a költő igyekezetét mutatják, hogy a görög költészet és a nyelv sajátos összefüggéseit éreztesse: „A' Görögöknek adott a' Múzsa poétai lelket, és nyelvet... ";[34] „A' Görögök, kiknek szép észt a' Músa 's kerekded / Szájat adott."[35]

Voltaire francia szövege jól érezhetően Horatius értelmezése:

> A görögök, akik boldogabb egek alatt születtek, és akiknek a természet finomabb hangképző szerveket adott, mint a többi nemzeteknek, olyan nyelvet hoztak létre, amely a szótagok hosszú vagy rövid tartama miatt lelkük szelíd vagy heves érzelmeit képes volt kifejezni. A szótagoknak és az intonációnak ez a variabilitása olyan harmóniát eredményezett verseikben, de még prózájukban is, amelyet csak a régi olaszok éreztek és utánoztak, és amelyet, őket követően egyetlen nép sem volt képes megragadni.

Batsányi a szöveghez az alábbi kommentárt fűzi: „VOLTAIRE, a' ki ezt írja, nem ismérte a magyar nyelvet; sőt magunk is alig tudtuk akkor, melly igen ritka 's meg betsülhetetlen drága kintssel birunk eme legjelesebb ősi örökségünkben."[36]

A kétszer is idézett szöveg különös fontossággal bírhatott a magyar költő számára. A eredetiben latinul található Horatius-idézet rendkívül ismert lehetett ekkor Magyarországon, Kazinczy Ferenc is idézi egyik 1806-ban írt levelében.[37] Batsányit, akinek egyik mintája Horatius, és több verse mottóját is tőle választ-

32 BJÖM, 3:344; VOLTAIRE, *Théâtre*, 18.

33 HORATIUS, *Ars poetica*, in *Összes művei*, ford. BEDE Anna (Budapest: Európa, 1989), 338.

34 HORATIUS, *Poétikája*, ford. VIRÁG Benedek (Pesten: Trattner Mátyás, 1801), 47.

35 VIRÁG Benedek, *Thalia* (Pest: Trattner Mátyás, 1813), 18. Horatius befogadástörténetéről lásd: IMRE Flóra, „Virág Benedek Horatius-képéről", *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 2. sz. (2019): 170–196.

36 BJÖM, 3:344. A kommentár szinte szó szerint egyezik az *Előszó*éval, az igazi eltérést a szövegkörnyezet adja.

37 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 4:45

ja,[38] különösen megragadja az antik szerző költeményéből kiinduló gondolat, amely egybekapcsolja a költészet lényegét, a harmóniát, a verselést és a nyelv sajátos természetét.

A *Mercure Étranger*-ban 1813-ban franciául megjelent „Írások a magyar nyelvről és irodalomról" című értekezésében – amelyet kifejezetten a francia közönségnek szán – a korábban idézett gondolat sajátos egyéni alkalmazását olvashatjuk: „Hogy olvasóink véleményt alkothassanak arról a harmóniáról, mely a magyarok költészetében uralkodik, feltétlenül szükséges néhány szót nyelvük kiejtéséről szólanunk."[39] Figyelemre méltó a költészet, a harmónia és a prozódia kapcsolatának hangsúlyozása. Példaként magyarul idéz időmértékes verseket, és részletesen kitér azokra a költőkre, akik először alkalmazták sikerrel ezt a verselést a magyar költészetben (Baróti Szabó Dávid, Rájnis József). Kiemeli a Horatius-fordító Virág Benedek munkásságát is.[40] Az is érdekes, hogy a franciául írt értekezésben az *Henriade* című eposzból néhány soros kiadatlan időmértékes Rájnis-fordítást közöl, miközben csak megemlíti, hogy a mű teljes fordításában Pétzeli és Szilágyi rímes verselést alkalmazott.[41]

Visszatérve az *Értekezés* „d" jegyzetére, érdemes még kitérni arra, hogy a prozódia, a harmónia és a zeneiség összefüggésének kérdésében Batsányi ugyanebben az írásban már nem Voltaire-re hivatkozik, hanem Rousseau-t idézi és kommentálja.[42] Feltételezhető, hogy ismeri Rousseau gondolatait a nyelvek természetéről *(Essai sur l'origine des langues)*, jóllehet nem ezt a művet idézi, hanem tömören megfogalmazott zenei szótárának *(Dictionnaire de la musique)* „Opéra" című szócikkéből azt a gondolatot, mely szerint a harmónia minden másnál fontosabb, még az olyan kategóriáknál is, amilyen a melódia, a ritmus vagy a szótagok száma.

Konklúzió

A Voltaire-idézetek áttekintése és értelmezése alapján arra következtethetünk, hogy választásuk érdekes mutatója Batsányi esztétikai nézeteinek. A magyar író

38 Vö. Doncsecz, „»Szkíta Horatius«...", 164.

39 „Pour que nos lecteurs puissent juger de l'harmonie qui règne dans les poésies des Hongrois, il est indispensable de dire quelques mots de la prononciation de leur langue." Hankiss Elemér fordításában idéztük. BJÖM, 2:373, 612.

40 BJÖM, 2:383.

41 BJÖM, 2:379–380.

42 „Hallyuk a régi és újabb nyelvek különböző természetéről [...] más nagy írónak ítéletét is." BJÖM, 3:343–346.

kései alkotói korszakának prózai írásaiban gyakori francia nyelvű idézetek 17–19. századi íróktól származnak, Batsányi ezt az időszakot láthatóan összetartozó korszaknak tekinti, amelyben még érvényesek Boileau teóriájának egyes gondolatai. A korszakon belül a költő Voltaire-t érzi igazán közel elképzeléseihez, de Victor Hugo is gazdagítja látókörét. Hugótól a költészetről vallott gondolatát idézi: „Nem ok nélkűl állíttá nem rég egy még életben lévő jeles Poéta: la poésie est comme Dieu: une et inépuisable." Az idézetet értelmezés követi: „Mind a' poézist és az alkotva képezve munkálkodó poétai elmét, mind önnön magát az Istenséget-is, leginkább és majd egyedűl tsak munkájiból lehet ismérnünk."[43]

Batsányi számára három fő kérdésben válik mintává Voltaire: az *Œdipe* 1729-ben készült előszavából származó idézetek Batsányinak ahhoz a gondolatához jelenthettek fontos kiegészítést, hogyan függ össze a nyelv természete és az anyanyelven írt költészet. Kiemeli, hogy a görögök időmértékes verselését Voltaire – Horatius nyomán – a harmónia kivételes megvalósulásának tartotta. Az idézett sorok lehetővé teszik számára, hogy aktualizálja a kérdést a magyar költészetre, hogy bizonyítsa nyelvünk kivételes képességét erre a verselésre, miközben rámutat a modern európai nyelvektől való eltérésére. A száműzetésben élő költő, aki nemcsak a magyar olvasóknak, de európai (és főleg francia) kortársainak is be akarta mutatni a nemzeti nyelv és irodalom sajátosságait és kiválóságát, megerősítést kereshetett az idézett sorokban.

A költészet „ellenségeivel" szemben hivatkozhatott Voltaire-re, aki a 18. században kivételesen jelentős terjedelmű és változatosságú verses munkásságot hozott létre és egész Európában elismerték. Batsányi az ő példájával cáfolta, hogy a verselés mechanikus művelet lenne és hangsúlyozta a költészet általános jelentőségét. A költészet egységének és a harmónia megvalósításának elsődlegességét bontakoztatja ki az idézetekhez fűzött megjegyzéseiben, hozzáadva a fogalmak voltaire-i jelentéséhez a 19. század elejének megváltozott poétikai jelentéstartalmát.

Voltaire példája modell-értékű lehetett Batsányi számára, ez is ösztönözhette őt az egészséges szellemű, fontos cél érdekében folytatott nyilvános irodalmi vitákra. A francia idézeteket azokon a helyeken kapcsolja szövegéhez, ahol prózai írásaiban harcot vív a költészet általános jelentőségének és az irodalmi hagyományok fenntartásának védelmezéséért, a költői szabadság és a verselés, valamint a szabá-

43 BJÖM, 3:724. Pontosabb hivatkozást nem ad. Az eredeti idézet: „La poésie, en supposant que ce soit ici le lieu de prononcer un si grand mot, la poésie est comme Dieu: une et inépuisable." (A költészet, feltételezve, hogy helyén való ilyen nagy szavakat hangoztatni, a költészet olyan, mint Isten: egy és kimeríthetetlen.) Victor HUGO, „Les Voix intérieures", in *Œuvres complètes,* tome I (Bruxelles: Société Typographique, 1837), 5.

lyok összehangolásáért. Úgy gondolom, hogy a „pennaháborúk”[44] között nagyobb jelentőséget kellene tulajdonítani a száműzetésben élő költő értekező és vitázó írásainak, amelyeket nagy gonddal és a hazai irodalom és nyelv alakulását követve vetett papírra azt követően is, hogy „hazá[ja] kebeléből kiköltözvén” korlátozva volt szándéka, hogy „hazai nyelvünknek ’s litterátúránknak láthatóképpen használ[hasson].”[45] Életművén belül is fontos lenne munkásságának ezt a részét jobban hangsúlyozni. Batsányi János prózai műveinek gondosan sajtó alá rendezett kiadása erre megteremtette a lehetőséget.

44 Szalai Anna, szerk., *Pennaháborúk: Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1980). A szöveggyűjtemény csak a prozódiai harc kapcsán közöl Batsányi munkásságából szövegeket (181–205), a száműzetését követően készült munkáira nincs utalás.

45 BJÖM, 3:8.

Patonai Anikó Ágnes

Egy „középszerű história”

Tompa Mihály *Szécsi Máriá*járól

2017 májusában nyílt meg az Országos Széchényi Könyvtárban az a Tompa Mihály emlékére rendezett kiállítás, amelynek egyik kurátora voltam.[1] Innentől kezdve szerettem volna foglalkozni a *Szécsi Mária* című költeménnyel, de az egyéb teendők miatt csak közel két év múlva tudtam elkezdeni a kutatást.

Mint ismeretes, a Kisfaludy Társaság 1847. február 6-án hirdetett pályázatot Szécsi Máriáról szóló „költői beszélyre”. Az is köztudott, hogy bár Arany János, Petőfi Sándor és Tompa Mihály egyaránt írtak költeményt, egyikük sem adta be azt végül a pályázatra, amelyet végül Szász Károly műve nyert meg. Petőfi és Arany szövegeiről jóval több szó esik a szakirodalomban, mint a Tompáéról. Legutóbb Pálfy Eszter doktori disszertációja[2] járja körül a Murányi Vénusz történetének különböző adaptációit Gyöngyösitől kezdve a 19. századi feldolgozásokig, ám Tompát ő is éppen csak megemlíti. Tóth Orsolyára és Takáts Józsefre hivatkozva[3] ír arról, hogy milyen nehéz feladat összekötni egymással két különböző szakterülethez, a klasszikus, illetve a régi magyar irodalomhoz tartozó szövegeket – ezzel a problémával én is szembesültem, amikor elkezdtem Tompa *Szécsi Máriá*jával foglalkozni.

1 *„Nincs talán még elfeledve a dal” – Kiállítás Tompa Mihály születésének 200. évfordulója alkalmából*, kurátor Patonai Anikó Ágnes, Szűts-Novák Rita, hozzáférés: 2019.12.23, http://www.oszk.hu/kiallitasok/tompa-mihaly.

2 Pálfy Eszter, *(Szöveg)változatok egy történetre: Gyöngyösi István Márssal társolkodó Murányi Vénusának történeti hagyománya és a tárgy 19. századi feldolgozásai*, doktori értekezés (Pécs: Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2018), hozzáférés: 2019.12.13, https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/18237/palfy-eszter-phd-2019.pdf.

3 Uo., 4–5.

A Tarnai Andor emlékkonferencián elhangzott előadásban éppen ezért az általam megtalált, egymástól függetlennek, vagy legalábbis távolinak tűnő megközelítési lehetőségeket és problémákat vázoltam fel. Az első kiindulási pont természetesen az Arany–Petőfi–Tompa levelezés vonatkozó részleteinek vizsgálata volt. A levelezésben 1847 júliusában bukkan fel a pályázat, amikor is Tompa Mihály néhány sorban beszámol Arany Jánosnak a Petőfi Sándorral közös murányi kirándulásról.[4] Mint a későbbi levelezésből kiderül, Petőfi és Tompa már ekkor nem jönnek ki egymással,[5] valószínűleg éppen a tervezett pályaművek voltak a konfliktusok kirobbantó okai. A szakítás okaként hagyományosan elismert Vahot Imre-féle megjelentetési vita csak később bukkan fel a levelekben.[6]

Valószínűleg mindhárom szerző kacérkodott a gondolattal, hogy pályázzon. Erre utal a Murányba tett kirándulás Petőfi és Tompa részéről, illetve Arany kedve a kísérletezésre, Mednyánszky művének olvasása és az igyekezet, hogy Gyöngyösi szövegét megszerezze: „Lugossy még ez ideig semmit sem küldött, közelebb arra kértem meg, hogy küldje el a Murányi Venust, de még választ nem kaptam, pedig annak olvasása nélkül nem szeretnék pályaműhöz fogni" – írja Arany Szilágyi Istvánnak.[7]

Úgy tűnik, ebbéli terveik megvalósításában korántsem a pályázatot elbíráló közeg, hanem az egymáshoz való viszonyuk, illetve költői énjük hiúságai akadályozták őket. Többször biztosítják arról egymást, hogy nem pályáznak, épp azért,

4 „Most jövünk, vagy akarom mondani jövök a híres Murányvárból; fáradt vagyok, de még sem ollyan fáradt, hogy ne irnék Arany Jánosnak nehány sort." Tompa Mihály Arany Jánosnak, Beje, 1847. júl. 5., in ARANY János, *Levelezése 1828–1851*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, a Tompa Mihállyal folytatott levelezést kiad. BISZTRAY Gyula, a Kertbeny Károllyal és Szilágyi Istvánnal folytatott levelezést kiad. SÁNDOR István, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 78, 104 (a továbbiakban: AJÖM XV).

5 „Harmad napja, hogy master Tompánál dégálok. Czivakodunk, mint az istennyila; ismered az én szende, békeszerető, angyali természetemet, hanem az a kapcziáskodó komisz pater Tompa mindig dühbe hoz." Petőfi Aranynak, „London... azaz hogy Beje", és Petőfi Aranynak, N.várad felé, 1847. júl. 5., in AJÖM XV, 79, 104.

6 „Tompát pedig *héjjába* mentegeted, mert ha én magam ki nem tudtam őt menteni, bizony senki más nem lesz rá képes. Mindenesetre szar ember. Ha Vahothoz hosszabb időre kötelezte magát, megmondhatta volna ő ezt nekem, a helyett, hogy oda igérkezett az Életképekhez nagy gyáván vagy nagy kétszínűen Eh!" Petőfi Aranynak, Szatmár, 1847. szept. 9. (aug. 29.), in Uo., 92, 127 (kiemelés az eredetiben).

7 „Mellék személyek kellenének, a fő dologra dicsőséges tervem van, ugy hiszem, kedvvel fogok rajta dolgozni, s bár az időbül már is kifogytam, kidolgozom, ha el késik kiadom külön." Arany Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. szept. 6., in Uo., 96, 136. És ugyanabban a levélben még egyszer: „Murányi Vénusát mindenesetre szeretném ha elküldené SztMihálykor, még talán hasznát vehetném, ha Lugossytól nem találok kapni, a mi könnyen megeshetik." Arany Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. szept. 6., in Uo., 96, 138.

hogy a másik megtehesse, és ne alakuljon ki versenyhelyzet.[8] „Én nem pályázok Szécsi Márián, annyi bizonyos, remélem, Petőfi sem, azonban te miért ne pályáznál? bolondság volna egymást nyügöznünk”[9] – írja Tompa Aranynak 1847. október 28-án. Tompa és Petőfi között a viszony végleges elmérgesedését nem csak az okozta, hogy egymás művéről lesújtó kritikát adtak, hanem az is, hogy Petőfi megvádolta Tompát a versengés szándékával.[10] Tompa már a murányi kirándulás alkalmával kész volt a koncepcióval, és ezt meg is osztotta Petőfivel a levelezés tanúsága szerint: „hiszen a várban is mondtam neki: *Hallgasd. Csak mint fogtam én fel Máriát!* s ő mondá: *No nekem ne mondd!* Megvallom hogy itt a Sándor igazságtalansága irányomban jobban fáj, mint rágalmazóim ugatása.”[11]

Petőfi egyszerűen nem adja be a művet, Arany arra hivatkozik, hogy későn fogott hozzá és nem lesz kész a határidőig (a beadási határidő november 20., Arany december 11-én fejezte be), Tompa pedig már kezdettől arra hivatkozik, hogy úgyis Garay fog nyerni, valamint hogy a pályázati kiírás szerint dicsérő műveket várnak, az övé pedig „lehordó”.

Petőfi az egymással való versengést a zsenikultusz jegyében (egyúttal saját nagyságának tudatában) ítéli el:

> Nevetséges és kisszerű minden irodalmi versenyzés. Én soha sem mondtam, hogy ez meg ez eddig fut, tehát én egy mérfölddel még tovább nyargalok; hanem föltettem, hogy eddig s eddig megyek, ha mehetek, a többivel aztán nem gondolok, nem nézek sem jobbra, sem balra. Vége van annak, kit csak a versenyzési vágy kerget, s nem lelke viharja ragadja!

Mindehhez még hozzáteszi: „Szeretném, ha ezt szórúl-szóra megírnád neki”, ti. Arany János Tompának, mert Petőfi dacból nem akar kezdeményezni. Arany az-

8 „Petőfi azt mondá: Ő nem fog pályázni Szécsy Máriara, s hogy te sem, e szerint egyikünk sem.” Tompa Aranynak, Beje, 1847. aug. 1., in Uo., 108; „Igaz hé! mondtam én neked, mit Tompa ír, hogy nem fogok pályázni Szécsi Marinkára? […] Tompa ugyan azt írja, hogy ő sem pályáz, de kutyát tegye bolonddá, igen, nem voltam én Murányvárban, mint ő”. Arany Petőfinek, Szalonta, 1847. aug. 25., in Uo., 126; „Én megirtam Szécsi Máriát… el ne ájulj ijedtedben, nem pályázok vele; az Életképekbe vagy a Szépek könyvébe adom.” Petőfi Aranynak, Szatmár, 1847. aug. 29. (szept. 9-i dátummal), in Uo., 127; „Bánom is én ha pályázsz Szécsi Máriáddal, általad győzetni meg dicsőségemnek tartanám. Azt mondanák, ha Petőfi nem pályáz, bizonyosan A. nyer és ez már maga többet ér a tavalyi nyerésemnél.” Arany Petőfinek, Szalonta, 1847. szept. 7., in Uo., 139–140.

9 Tompa Aranynak, Beje, 1847. okt. 28., in Uo., 102, 149.

10 „…ő velem akart versenyezni és ollyat bukott, a millyet csak a Rotschild-ház volna képes bukni”. Petőfi Aranynak, Pest, 1848. jan. 2., in Uo., 113, 163.

11 Tompa Aranynak, Beje, 1848. febr. 7., in Uo., 124, 180 (kiemelés az eredetiben).

tán eleget is tesz a kérésnek, mégpedig túlságosan is, leírja ugyanis Tompának Petőfi korábbi mondatait is, amelyek aztán a sértett Tompa Aranynak és Szemerének írt leveleiben is felbukkannak majd.[12]

Aranyt kínosan érinti a kérdés:

> a mi a te Máriádat illeti: nem hogy engem az versenyre szurkált volna, sőt, megvallom, eltávoztad után az okozta leginkább csüggedésemet hogy hátha versenyezni *akarni* láttatom olly művel melly mögött hátra kell maradnom. De végre erőt vettem magamon, s felgondolván, hogy én elébb terveztem Murányt, mint veled valamelly viszonyban lettem, következésképp szándékodat tudhattam volna, – hogy, bár nem tudom micsoda véletlennél fogva mindketten ugyanazon alapeszmét vettük fel, de nálam a kifejtés mégis különböző; hogy végre nálam az irmodor sem az, mint nálad, az enyém inkább a népies felé hajolván s elbeszélő folyamú lévén, mig a tied balladai gyorsasággal nyargal a cselekvényeken: neki dültem s bevégeztem. Azért, édes pajtás, azt ne gondold valahogy' mintha verseny nélkül „Murány (nem Murányvár; ne szaporítsuk benne a macskariasztó *r* betűt) ostroma" meg nem született volna.[13]

A művek bírálata a három szerző egymáshoz való viszonyának próbája és egyúttal jellemzője is. Arany és Petőfi elragadtatással írnak és beszélnek egymás szövegeiről, és a két szöveg közötti hasonlóságokat pozitívumként értékelik – igaz, Aranynak azért eszébe jut egy lehetséges plágium-per, amely esetre be is biztosítja magát, Szilágyi Istvánt kérve fel tanúnak. „Hogy Petőfi, Tompa is írtak, azt én csak később tudtam meg, valamint azt is hogy az én alapeszmém: *isten a némbert szerelemre teremté* Petőfi praeripiálta, melly eszmét ugyan nem hiszem hogy kegyednek már nálam létekor ne említettem legyen, tehát tanum lehet, ha plagium per keletkeznék."[14]

Tompa szövegét azonban Petőfi és Arany is negatív kritikával illeti, ráadásul egy külső szereplő, mi több, más szövegek bevonásával. A diskurzusba emelt szövegek Petőfi művei: az egyiket Tompa hozza fel párhuzamként, ez a *János vitéz*, a másik a *Panyó Panni* című vers, amelynek főszereplőjét, a hűtlen, céda, életében és holtában is bűnhődő parasztlányt Petőfi azonosítja Tompa Szécsi Máriájával:

12 „Fejébe verte valaki, hogy én *futtatni* akarok vele". Tompa Aranynak, Beje, 1848. febr. 7., in Uo., 124, 179; „Aranynak egy levelében ezt olvasom: *Petőfi szuszog rád, hogy te őtet becsteleníted, tehetségén alól nézed, hogy te ő vele mindenáron f u t t a t n i akarsz, hogy Szécsi Máriádat is versenydühből írtad*". Tompa Szemere Miklósnak, Beje, 1848. márc. 19., in TML I, 73, 78 (kiemelés az eredetiben).

13 Arany Petőfinek, Szalonta, 1848. jan. 8., in AJÖM XV, 116, 167–168 (kiemelés az eredetiben).

14 Arany Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1848. jan. 27., in Uo., 120, 172 (kiemelés az eredetiben).

> Én nem vagyok erkölcsi rabja senkinek; Petőfivel magával Muránytól majd Bejéig vitáztam János Vitéze felett, *meggyőződésem szerént;* kimondtam eddig is és ki is fogom nem csak Petőfi de a szűz Mária felett is véleményemet. – Kimondtam Sándor *egyes helyei* felett eddig is; de hozzá mint egészhez, mint Petőfihez mindég érdemei teljes méltánylásával mint ragyogó tehetsége érdemli – ezzel erre saját ösztönöm hajt, mely a szépet minden alakban imádja. […] Mit mondtam, mit nem mondtam Szécsi Mariája felöl, nem tudom: oly csekélység volt, hogy már nem is emlékezem rá; de ha nem szerettem volna is, istenem! van-e joga azért Petőfinek neheztelni? Tudom én hol fekszik a nyúl: ama gyönyörü dominussal (t.i. Adorján Boldizsárral) egyes dolgok felett válthattam szót, s ő átvivé beszédemet az egész Petőfire

– írja Tompa Aranynak.[15] „Hát Tompa Szécsi Máriáját olvastad? nem is Szécsi Mária az, hanem Panyó Panni.”[16] A harmadik (vagy inkább negyedik) személy, aki a vitában hivatkozásként,[17] referenciaként (először egyfajta bűnbakként, később tanúként)[18] jelenik meg, de ő maga nem vesz részt a levelezésben, Adorján Boldizsár.

Sajnos az a levél, amelyben Arany János megírja Tompának, hogy miért nem tartja jól sikerültnek a *Szécsi Máriá*t, elveszett.[19] Egy Petőfihez és egy Szilágyi Istvánhoz írott levélből ismerjük ugyan az érveket, de valószínű, hogy Tompának alaposabban, illetve finomabban fogalmazva írt a kérdésről. Tompa egyszerűen azzal zárja le a vitát, hogy „A mi Szécsi Máriát illeti, én szívesen elhiszem, hogy hibás az illyetén felfogás mint én felfogtam; tudnám ugyan menteni és védelmezni a dolgot, de hogy papírt és időt ne vesztegessek, és igen szerelmesnek se láttassam lenni Mariskámba csak inkább hallgatok.”[20]

15 Tompa Aranynak, Beje, 1848. febr. 7., in Uo., 124, 180 (kiemelés az eredetiben).

16 Petőfi Aranynak, Pest, 1848. jan. 2., in Uo., 113, 162–163.

17 „[…] noha az én Marcsám is csak, a mint Miska mondta Adorján Bódinak »nagyon középszerű«.” Petőfi Aranynak, Pest, 1848. jan. 2., in Uo., 113, 162–163; „Tudom én hol fekszik a nyúl: ama gyönyörü dominussal (t.i. Adorján Boldizsárral) egyes dolgok felett válthattam szót, s ő átvivé beszédemet az egész Petőfire”. Tompa Aranynak, Beje, 1848. febr. 7., in Uo., 124, 179–181; Elveszett levél, Arany Petőfi neheztelését annak tudja be, hogy Tompa Petőfi *Szécsi Máriá*járól rossz véleményt mondott Adorján Boldizsárnak. Arany Tompának, Nagyszalonta, 1848. ápr. 22., in Uo., 141, 203.

18 „Adorjánnal is beszéltem; barátom, ez az ember is tökéletesen ártatlan, Petőfi egyedűl maga csinálta az egészet; csupán e nyomorult kútfőből: Hogyan mer más is *Szécsi Máriát* írni, mikor *ő* irt.” Tompa Aranynak, Freywaldau, 1848. május 11., in Uo., 144, 207 (kiemelés az eredetiben).

19 Arany Tompának Nagyszalonta, 1848. febr. 25., in Uo., 129, 188. Tompa a levélre adott válaszban reagál Arany ítéletére: „szívesen elhiszem, hogy hibás az illyetén felfogás mint én felfogtam”. Tompa Aranynak, Beje, 1848. márc. 2., in Uo., 131, 189–193.

20 Uo.

A következő témakör a levelezésben és a költeményben megjelenő nőalak; ezt a *Murány ostroma* kapcsán alaposan körüljárták[21] már, de Tompa művét a szakirodalomban leginkább ebből a szempontból is csak az Arany által megteremtett negatív, elhibázottnak tartott ábrázolás miatt említik meg.[22]

„Mariska", „Marinka" vagy „Marcsa" mint a költemény, annak megkonstruált főhőse, az eredeti történeti személy és úgy általában a nők összemosása, azonosítása a levelekben többször is felbukkan,[23] például abban a levélrészletben, amely olyan sommásan mond ítéletet Tompa műve fölött:

> mert tudva van, hogy Szécsi Mária, a láng lelkü nő, kinek nem kis része lehetett a Veselényi-Conjuratióban túl élte férjét, s végre is Bécsben a szabadság ügye áldozatául halt meg, tehát a legszebb halállal, mi azon időben honleánynak juthatott. Kár volt tehát avval az esküszegés istóriával akarni bepiszkolni a nem mindennapi jellemet. Na meg a kidolgozás hozzá. „Mille de versus"-nak is gyarló.[24]

Elsőre azt gondolhatnánk, hogy Tompa „lehordónak"[25] bélyegzett szövegének negatív nőalakja ellentétet képez a másik két költemény pozitív hősnőjével szemben. Ha azonban megvizsgáljuk a korabeli, nőkről alkotott elképzeléseket, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a másra nem, csupán a szerelemre, vagyis kizárólag a családi életre alkalmas, és ennek belátásával az átmeneti férfiasságból önmaga neméhez visszatérő,[26] és az ingatag, esküszegő asszony ugyanannak a diskurzus-

21 PÁLFY, *(Szöveg)változatok*..., különösen: 103–118, 120–131; TÖRÖK Zsuzsa, „Romantikus nemzetépítés: Harcos nők Arany János epikájában", in *Tény és fikció – tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Mátyás és VARGA Bálint, Magyar történelmi emlékek, értekezések – Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 1, 67–85 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015); FÉSÜS Ágnes, „»Álla még Murányvár szűzi épségében«: Arany János: *Murány ostroma*", in *Nympholeptusok: Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*, szerk. SZŰCS Zoltán Gábor és VADERNA Gábor, Dayka könyvek 2, 210–230 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2004).

22 Vö. például JESZENSZKY István, *Széchy Mária a magyar irodalomban* (Budapest: Petőfi Könyvnyomda-Vállalat, 1896); PÁLFY, *(Szöveg)változatok*..., 137.

23 „...nem fogok pályázni Szécsi Marinkára". Arany Petőfinek, Szalonta, 1847. aug. 25., in AJÖM XV, 126.

24 Arany Petőfinek, Szalonta, 1848. jan. 8., in Uo., 116, 166–169, 167.

25 „Egy Szécsi Máriát én is írtam, de minthogy a pályázásra »dicsérő« kell, sőt köttetett ki világosan, enyém pedig inkább »lehordó« nem küldtem el; és ugyan szüken írtak, három pályirat! boldog lesz valami patvarista vagy diákember! Az én Mariám is valami 50-60 strófa; középszerü historia, jó lessz, valamelyik lapba." Tompa Aranynak, Beje, 1847. dec. 1., in Uo., 106, 153–155.

26 Erről bővebben lásd: PÁLFY, *(Szöveg)változatok*..., különösen: 103–118, 120–131; TÖRÖK, „Romantikus nemzetépítés..."

nak a része. Tompa Máriájának esküszegő voltán kívül egyetlen tulajdonsága, hogy „szép”. Ha pedig Arany János nem szögezi le, hogy a „némber rendeltetése a szerelem”,[27] akkor az azt jelenti, hogy a nőknek joguk van a politika színterén is aktívan jelen lenni (a politikához fűződő viszony kimerül a férj eszméinek támogatásában és a hazai irodalom és művészetek mecenatúrájában, de egyesek szerint még ez utóbbi is túlzás – itt elég az egy évtizeddel később kirobbant nővita résztvevőinek álláspontjára gondolni[28]).

A költemény szövegének negatív Szécsi Mária alakja azonban nem csak a nőkkel szemben támasztott korabeli elvárásrendszert tükrözi, hanem egy sokkal régebbi hagyományba ágyazódik be. Ez pedig a Tarnai Andor által szorgalmazott toposzkutatás[29] során Imre Mihály által feltárt *querela Hungariae*[30] toposz hagyománya. Imre Mihály, Heltai János, Péter Katalin, valamint Papp Júlia[31] vonatkozó tanulmányaiból világosan kiderül, hogy a *querela Hungariae* toposszal kezdettől együtt járt a politikai felhang, és ez az évszázadok alatt sem változott. Ahogy Imre Mihály fogalmaz:

> A Querela-toposz könnyen talál utat a századforduló és a XIX. század első évtizedeinek gondolkodásába, történetszemléletébe, irodalmi műveibe. Amit hagyomá-

27 „…az én alapeszmém: *isten a némbert szerelemre teremté* Petőfi praeripiálta”. Arany Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1848. jan. 27., in AJÖM XV, 120, 172; „nálunk csak önkénytesen felkarolt pártérdek és önkénytelenül támadó szerelem – férfiaskodás és nőiség hozatik küszdésbe”. Arany Petőfinek, Szalonta, 1848. jan. 8., in Uo., 116, 167–168.

28 Vö. például Török Zsuzsa, szerk., *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál* Írónőink *című írásáról*, Hagyományfrissítés 4 (Budapest: reciti, 2016); Patonai Anikó Ágnes, „A dandy és a házinő: a divat, mint író(/nő)i önkép megjelenése az 1850-es és 1860-as évek néhány szövegében”, in *Verso*, megjelenés előtt; Arany János *Murány ostroma* kapcsán pedig Fésüs, „»Álla még Murányvár szűzi épségében«…”, 210–230.

29 Tarnai Andor, „A toposz-kutatás kérdéseihez”, *Literatura* 2, 1. sz. (1975): 66–73, hozzáférés: 2019.12.23, http://real-j.mtak.hu/1429/1/LITERATURA_1975.pdf.

30 Imre Mihály, *„Magyarország panasza”: a Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*, Csokonai Könyvtár 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995).

31 Imre Mihály, *„Magyarország panasza”;* Heltai János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Humanizmus és reformáció 21 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994); Péter Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei: a* Siralmas panasz *keletkezéstörténete*, Irodalomtörténeti füzetek 83 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973). Vö. még: Papp Júlia, „»Vár állott, most kőhalom…«: A Querela Hungariae-toposz motívumai 18-19. századi hazai romleírásokban”, in *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 1–2. sz. (2000): 115–128, hozzáférés: 2019.12.24, http://epa.oszk.hu/00000/00001/00398/pdf/itk_EPA00001_2000_01-02_115-128.pdf; Keserű Katalin, „Várábrázolások: Táj és történelem a historizmus festészetében Magyarországon”, in *A historizmus művészete Magyarországon: Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. Zádor Anna, András Edit és Bernáth Mária, 223–241 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézet, 1993).

> nyosan „nemzethalál gondolatnak" nevezünk, az alapszerkezetében megszületett a Querela Hungariae toposzában; XVI–XVII. századi költészeti hagyományaink megújulva így ömlenek nemzeti létünk, kultúránk, nemzettudatunk újabb korszakába, s szólaltatnak meg újabb regisztereket.[32]

Annál is inkább, mivel

> A *querela* szó két műfajt is jelöl. Az egyik a magyar irodalomban igen elterjedt, többnyire verses formájú panasz vagy siralom az ország romlása felett. [...] A másik műfaj viszont a rendeknek egymás ellen vagy a közhivatalok rossz működése miatt a királyhoz vagy a császárhoz benyújtott sérelmeit tartalmazó irat, bizonyos esetekben pedig a rendeknek a király elleni panaszait, ellenállásuk indokait a szélesebb nyilvánosság számára megfogalmazó kiáltvány

– írja Heltai János *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok* című tanulmánykötetében.[33]

A toposzban megfogalmazott pusztulás mindig valamilyen bűn következménye, amely szerzőtől és korszaktól függően eltér az egyes szövegekben. Ehhez társul a dicső múlt és a méltatlan jelen oppozíciója. Tompa költeményében a pusztulás oka egyedül Széchy Mária hitszegése, a perspektíva pedig a hitszegés eredményeként látható pusztulás, az egykor szebb napokat látott Murány romjait néző beszélőé.

A toposzból „A XVII. században jól elkülöníthető két változat fejlődési vonala rajzolódik ki, a *Rimay-ág és a Gyöngyösi-ág*. A Rimay-ág nem éri el a tucatnyit, míg a Gyöngyösi-ág majd százhetvennyire rúg."[34] Imre Mihály szerint ez a bizonyos Rimay-ág végig megtartja értékviszonyait, szerkezetét, útja a kurucos, Habsburg-ellenes költészetben jelenik meg.[35]

Tompa Mihály *Szécsi Mária*ja tehát (Petőfi és Arany szövegeivel ellentétben) efelől olvasva a *querela*-toposz Rimay-ágához, és nem a Gyöngyösiéhez tartozik. Nem csodálható, ha Arany megrémül ettől az értelmezési hagyománytól 1847-ben, ráadásul irodalmilag számára Szécsi Mária története egyértelműen a Gyöngyösi-féle vonalhoz tartozik, amelyben – mint Imre Mihály tanulmányaiból kitűnik – a toposz felbomlása, súlytalanná válása figyelhető meg.

32 IMRE Mihály, „Egy rímtoposz históriája", *Irodalomtörténeti Közlemények* 88, 4. sz. (1984): 399–426, 425–426.

33 HELTAI, *Alvinczi Péter*..., 147.

34 IMRE, *„Magyarország panasza"*, 262.

35 Uo., 267–269 (kiemelés az eredetiben).

Tompánál ezzel szemben az értékek és az értékvesztés is, a múltbeli dicsőség és a jelenbeli romlás szembeállítása is a hagyománynak megfelelő súllyal jelenik meg. Egyedül az ok az, amiben eltér elődeitől: nem a pápisták, nem úgy általában a magyarok, hanem egyetlen asszony bűne váltja ki a büntetésül kapott pusztulást. Amint a költemény kezdő soraiból kitűnik, Tompa Mihály *Szécsi Mária*jának főhőse nem a szerelmes és nem a hitszegő asszony, hanem a murányi várrom. Mindössze két és fél sor elegendő arra, hogy a befogadó elé idézze az egykor dicsőségben pompázó, ám mostanra elpusztult épület képét – egyszerre vetítve elé az irodalmi és a festészeti toposzt.

Keserű Katalin *Várábrázolások: Táj és történelem a historizmus festészetében Magyarországon* című tanulmányában arról ír, hogyan alakult a 19. századra a 17. századi hagyományokból táplálkozva történeti festészetté a tájábrázolás,

> nemcsak szoros összefüggésben az irodalommal, történetkutatással s magával a történelem alakulásával, hanem az építészeti rajz, festészet jelentőségének növekedésével is, amennyiben a táj általában valamely emlékszerű architektúra jelenléte miatt válik történetivé (ritkábban történeti alakok szerepeltetése révén). A történeti tájkép fajtáján belül a várábrázolásokat azért érdemes kiemelni, mert az egyéb (helyi vagy családi érdekeltségű) birtok- és városképektől, melyekkel gyakorta összefonódnak, valamint más romoktól (pl. templomokétól) eltérően határozottan a közös történelem felfedezésének s annak tárgyilagos megjelenítési formái mellett az irodalmival egyidejű szubjektív honfoglalásnak, hazafelfedezésnek eszközei, kísérői és kifejezői. Várábrázolás és nemzeti múlt, emlékezet ilyen összefonódására korábban elvétve találunk csak példát.[36]

Az asszociatív-evokatív jellegű historizáló várábrázolás

> [m]egjelenésekor kétféle gyökerű és típusú: a kiemelkedő jelentőségű történelmi hely vedutaszerű ábrázolása és a romantikus irodalomtól ihletett illusztráció, melyen a történelmi vagy képzelt alakok mögött megjelenített képzelt (ideális) vagy konkrét (rekonstruált) vár egyaránt evokatív jellegű. Sajátossága várábrázolásainknak, hogy az irodalom vagy történelem által „megemelt” témák évtizedeken át vissza-visszatérnek a grafikában, festészetben.[37]

36 Keserű „Várábrázolások...”, 223.
37 Uo., 227.

Keserű Katalin a várábrázolásokat az ábrázolni kívánt tájegységek alapján osztja csoportokra: az első csoportot Visegrád, a másodikat a Balaton környéke, a harmadikat a felvidéki lovagvárak alkotják. A táj részét képező vár szimbolikus megjelenítését célzó romkultusz „kibontakozását segítette egy olyan műfaj is, amely alkalmat adott konkrét helyhez kötött festői várábrázolások bemutatására: az útikalauzé."[38] A képi ábrázolás itt azonban csak másodlagos szerepet tölt be az írotthoz képest. A témában „Mednyánszky Alajos írásai a legjelentősebbek, melyekben [...] történetiek mellett a regék és szájhagyomány adatait is felhasználta"[39] – írja Keserű Katalin. Tompa 1846-ban éppen *Népregék, népmondák*[40] c. kötetével lett hirtelen népszerű és elismert költő, tudjuk, hogy maga is sokat foglalkozott a regék, mondák, mesék gyűjtésével és költői formába öntésével. A festészetben megjelenő, irodalmi kapcsolatokkal rendelkező várábrázolás hagyománya azonban még egy másik vonalon is nyomot hagyhatott Tompa költészetében.

„1832. nov. 17-ikén írta be nevét Csengery József a gymnasium első osztályába".[41] Ebben az évben Nyíri István utódja, Pólya Lajos próbált támogatást szerezni az ötödikesek számára 1804 óta kötelező tárgyként oktatott, addigra szomorú sorsra jutott rajz tantárgy oktatásához.[42] Tompa tehát, ha korlátozottan is, de találkozhatott a várábrázolások irodalmi toposza mellett a képzőművészetivel is. Mindehhez hozzátehetjük, hogy a református lelkész Tompa számára adott volt a protestáns prédikációk szöveghagyománya is: hiszen a *querela* toposz 17. századi virágkorát éppen a prédikációkban éli, s mindez szoros összefüggésben áll a nemzeti önszemlélettel.[43] Korántsem elhanyagolható másik példája ennek a közös metszéspontnak Kisfaludy Károly életműve, amelyben nemcsak a murányi történet egy irodalmi feldolgozását találjuk, hanem a várábrázoló tájképfestészet gyakorlatát is.[44]

38 Uo., 224.

39 Uo., 229.

40 TOMPA Mihály, *Népregék, népmondák* (Pest: Beimel Nyomda, 1846).

41 VÁCZY János, *Tompa Mihály életrajza* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1913), hozzáférés: 2019.12.24, https://mek.oszk.hu/06800/06851/06851.htm.

42 UGRAI János, Önállóság és kiszolgáltatottság: A Sárospataki Református Kollégium 1793–1830 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2007), 154.

43 Vö. IMRE Mihály, „Nemzeti önszemléletünk XVII. századi változatai", in *Körösök vidéke: Honismereti füzet*, szerk. ERDMANN György (Gyula: Békés Megyei Levéltár, 1989).

44 KISFALUDY Károly, *Szécsi Mária vagy Murányvár ostromlása: Dráma* (Pest: Trattner Nyomda, 1820); VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Kisfaludy Károly: a művészeti romantika kezdetei Magyarországon*, Művészettörténeti füzetek 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973); KESERŰ, „Várábrázolások...", 228.

Az utolsó problémakör, amelyet vizsgáltam a szöveg kapcsán, az ún. „helyes felfogás” kifejezés tartalma volt. Arany saját maga és Petőfi művéről szólva szögezi le: „mindketten megleltük az egyetlen archimedesi pontot, mellyből Szécsi Máriát művészileg felfogni lehet és kell; (ha az ember ugy nem akar vele járni mint Tompa Miska)”,[45] és hogy „sajátosan fogta fel”[46] a cselekményt. Fésüs Ágnes szerint ez a Széchy Mária-történet újrainterpretálását jelenti, amely során Arany egy határsértő művet hozott létre, amelyet nem értékeltek eléggé.[47] Ugyanakkor Tompa szövegéről Arany a következőképpen nyilatkozik:

> az ő Máriájában a felfogás is, szerintem, igen áldatlan. Ha positiv törvény, a lélek és szív törvényeivel hozatik összeütközésbe, mint Tompánál eskü és szerelem (nálunk csak önkénytesen felkarolt pártérdek és önkénytelenül támadó szerelem) – férfiaskodás és nőiség hozatik küszdésbe, az utolsó győz, győznie kell, a czél el van érve, tehát semmi tragicus vég, sőt triumphus. Ott, ha az utolsók győznek, tragicus vég kell. Ugy de itt, a történet ellenére, csak nem csinálhatott tragicus véget.[48]

A helyes felfogás szókapcsolattal leginkább az 1850-es évek színikritikáiban találkoztam, amikor is a kritikusok dicsérően jegyzik meg, hogy a színészek helyes felfogásban adták a darabot – vagy épp ellenkezőleg. Ez tehát azt feltételezi, hogy létezik az adott műnek egy mindenki számára elfogadott értelmezési kerete, amely előre kész (hiszen a színház jelenidejűségében már készen kell állnia, ha a kritikus viszonyítani akar hozzá). Ettől eltérni nem lehet és nem is szabad, ahogy Arany a murányi történet feldolgozásával kapcsolatban fogalmaz, „mindketten [ti. Arany és Petőfi] megleltük az egyetlen archimedesi pontot, mellyből Szécsi Máriát művészileg felfogni *lehet és kell*.”[49] Ez a befogadó és az író felé támasztott követelmény is egyben.

Ez lehetett az az értelmezési keret, amelyből Tompa műve kihullott, hiszen a szöveget átfogó hagyományrendszerek átkerültek a képzőművészet és a protestáns prédikációk regisztereibe. Tompa tehát bizonyos értelemben éppúgy határsértő művet hozott létre, mint Arany, amely (időszakos) fennmaradását ugyanúgy csak a félreértettségnek köszönheti, mint a *Murány ostroma*.[50] Azonban a

45 Arany Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1848. jan. 27., in AJÖM XV, 120, 172.

46 „Csupán Mednyanszkiból puskázok, s a fő cselekvénynyel – mégpedig *sajátosan fogva fel,* már készen volnék”. Arany Petőfinek, Szalonta, 1847. szept. 7., in Uo., 139–140 (kiemelés az eredetiben).

47 Fésüs, „»Álla még Murányvár szűzi épségben«…”, 214.

48 Arany Petőfinek, Szalonta, 1848. jan. 8., in AJÖM XV, 116, 167–168.

49 Arany Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1848. jan. 27., in Uo., 120, 172 (kiemelés tőlem: P. A. Á.).

50 Vö. Fésüs, „»Álla még Murányvár szűzi épségben«…”, 214–217.

régi magyar (protestáns) irodalom hagyományrendszere felőli olvasat már annak az Arany Jánosnak sem volt elfogadható, aki amúgy a történetet maga is átértelmezve szintén a kortársak által elvárt irodalmiság határára helyezte saját költeményét.

Névmutató

Ábel Jenő 188
Adams, Bernard 137
Adorján Boldizsár 309
Agárdi László 268
Ágoston (Augustinus), Szent 113, 115–117, 119, 215
Agricola, Rudolf 208, 209
Albertus szász fejedelem 124
Alsted, Johann Heinrich 199, 200
Altenberger, Johann 118–120, 122–125, 130, 131
Alverna, Bartolomeo d' 78
Alvinczi Péter 311, 312
Ammianus Marcellinus 95
Andrád Sámuel 199
András Edit 311
András, II., magyar király 144, 166
Andrić, Stanko 71, 76
Angelis, Luigi de 70
Angiolini, Hélène 66
Anonymus 105, 124, 131
Anton, Paul 16, 17, 29
Antonio da Firenze 69, 80
Ányos Pál 297
Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 143
Apafi Mihály, II., erdélyi fejedelem 143
Appuhn-Radtke, Sibylle 249
Apuleius 199
Aquilanus, Bernardinus 66, 67
Aradi Csenge 137
Aranka György 268, 279, 280
Arany János 186, 284, 305–312, 315, 316
Ariosto, Ludovico 184
Arisztotelész 209
Arndt, Johann 22
Arnold, Matthieu 207–210
Artner, Therese von (Theone) 258
Artopoeus, Petrus 219
Attila, hun király 100, 183–186
Aventinus, Johannes (Johann Georg Turmair) 118–120, 123, 129, 130
Axer, Jerzy 87

Bacon, Francis 299
Badics Ferenc 287
Bajza József (Júliusz) 274, 282–289
Bakró-Nagy Marianne 113
Balassa László 267, 269

Balázs Mihály 138
Balázs Péter 274
Balog György 21
Balogh Piroska 291
Bánkúti Imre 152
Bánóczi József 266
Barbier, Frédéric 274
Bárczi Géza 35, 38
Barcsai Ákos 143
Bárdos István 53
Baróti Szabó Dávid 281, 301
Bartha Tibor 16, 195
Bartók István 19, 20, 181, 223–230
Bartók Zsófia Ágnes 45–58
Bartolomeo da Pisa 78
Bartolomeo, Francesco 70, 73, 78
Bartoniek Emma 60
Basilius (Nagy Szent Vazul) 215
Báthori Gábor 142, 143
Batsányi János 175, 274–276, 288, 291–303
Bäuml, Franz H. 185
Bayle, Pierre 226
Beck, Karl Isidor 260, 261
Beckher, Georgius 28
Bede Anna 300
Beke Margit 53
Békés Enikő 103, 213
Békés Vera 113
Bél Mátyás (Matthias Belius) 13, 16, 20, 23, 26, 93, 95–105, 107, 118, 175, 253, 254, 269, 270
Bellus Ibolya 241
Bencsik Mihály 96–98, 100, 104, 107
Benda Kálmán 18, 113, 267
Bene Sándor 22
Benedek, Nursiai Szent 249
Benei Bernadett 99
Benkő József 268–270
Benkő Loránd 35, 38, 40
Benvenuti, Anna 73
Benvoglienti, Leonardo 69, 71–75, 79, 80
Bercsényi Miklós 147
Berecz Ágnes 274
Berlász Jenő 276, 300
Bernáth Mária 311
Bernhard, Jan-Andrea 228
Bertrandus 60
Berzsenyi Dániel 283
Bessenyei György 297
Bethlen Farkas 142
Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 142, 143
Bethlen Miklós 137
Beythe István 54
Bezeczky Gábor 32
Biás István 267
Biondo, Flavio 132
Birnbaum, Marianna D. 185
Bíró Ferenc 86, 87, 173
Bisztray Gyula 306
Bitskey István 145, 234
Bocskai István 142, 143, 174
Bodnár Zsigmond 269
Boeckler, Johann Heinrich 22
Boiardo, Matteo Maria 184
Boileau-Despréaux, Nicolas 302
Bonaventúra, Szent 78
Bonfini, Antonio 99, 131, 132, 134, 141
Borbély Szilárd 274, 275
Bornemisza Péter 54, 128
Boronkai István 241
Boronkai Iván 241
Boros István 46
Borosnyai Nagy Zsigmond 230
Borsa Gedeon 57, 239
Borst, Arno 93
Borzsák István 20, 273
Bouhours, Dominique 31

Bozzay Réka 30
Brandt, Sebastian 209
Bretz Annamária 13, 86, 201
Brocskó Lajos 268
Bucer, Martin 209, 215, 219
Buchholtz György, ifj. 270
Buckwalter, Stephen E. 209
Budai Ézsaiás 20
Budé, Guillaume 208
Burke, Edmund 226
Büttgen, Philippe 210

Cadilhon, François 141
Caldwell, Dorigen 246
Callimachus Experiens 198
Callmer, Christian 62
Capito, Wolfgang Fabricius 215
Caraffa, Antonio 144
Carinus, Ludwig 219
Carmagnola, Francesco Bussone da 187, 188
Caro, Annibal 246
Caruso, Marisa A. 188
Casola, Niccolò da 184, 186
Cato Maior, Marcus Porcius 209
Cellarius, Christoph (Keller) 19–23
Cesnaková-Michalcová, Milena 195
Cevins, Marie-Madeleine de 68, 76–78
Checcoli, Ippolita 69
Chmel, Rudolf 97
Cholewicki, Paweł 79
Chrastina, Daniel 97
Chytraeus, David 16
Cicero, Marcus Tullius 28, 30, 31, 207–214
Cillei Ulrik 62
Classen, Carl Joachim 208
Classen, Johann 208
Colines, Simon de 208
Collonges, Julien 208
Comenius, Johannes Amos 20, 23, 31, 114
Comestor, Petrus 61
Commodus római császár (Lucius Aelius Aurelius Commodus) 121, 131
Conring, Hermann 133
Corneille, Pierre 294–297
Cornelius Nepos 20–22
Cornides Dániel 192
Coronelli, Vincenzo 152
Curtius Rufus, Quintus 192
Curtius, Ernst Robert 89
Czibula Katalin 58
Czigány István 135, 156
Czuczor Gergely 21
Czvittinger Dávid 23, 134

Csáky, Moritz 262
Csaplár Benedek 266
Csapodi Csaba 51
Cséfalvy Pál 234
Csengery József 314
Csernus Sándor 79
Csetri Lajos 12, 13, 36, 45
Csokonai Vitéz Mihály 90, 276
Csonka Ferenc 65
Csontosi János 47
Csörsz Rumen István 141, 175, 256, 265, 269
Csúzi Cseh János 230
Csűry Bálint 268

Dadan, Ján 22
Dajkó Pál 291
Dálnoki Benkő Márton 13, 19
Dannhauer, Johann Konrad 18, 19, 27
Dávidházi Péter 284, 285, 288
da Siena, Barnabò (Sienai Bernardin) 67–69, 73, 74
De Angelis, Maria Antonietta 234

Debreczeni Attila 295, 297, 299
Delcorno, Pietro 73
Deme László 38
Demeter Júlia 58
Démoszthenész 208, 209
Dempster, Thomas 21
Déri Balázs 13
Déri Eszter 274
Dessewffy Emil 260
Dessewffy József 287
Devecseri Gábor 273
Dézsi Lajos 89
Diderot, Denis 274, 295, 296
Dietrich, Andreas 16
Dionysius Halicarnassensis 220
Dobai Székely Sámuel 192, 270
Dóbék Ágnes 271, 274
Dodsley, Robert 88
Dolabella, Cnaeus Cornelius 211
Dolet, Étienne (Stephanus Doletus) 207
Donáth Regina 13
Doncsecz Etelka 30, 291, 301
Dorion, D. C. 257
Döbrentei Gábor 278, 285
Dömötör Adrienne 46
Drági Tamás 62
Draskovich Miklós 144
Drentwett, Philipp Jakob 239, 242, 243
Dressler, Gallus 200
Driesch, Gerhard Cornelius 270
Dudith András 241
Dukai Takács Judit 285
Džambo, Jozo 76

Eber, Paul 123, 130, 131
Eckel, Ernst 209
Eckher, Johann Franz 249
Elek Oszkár 186
Elzinga, Harry 200
Ember Győző 12
Endrei Valter 198
Enenkel, Karl A. 183
Engel, Johann Christian von 258, 259
Engels, Friedrich 175
Eötvös József 198, 260
Erasmus Rotterdamus, Desiderius 207
Erdélyi János 256
Erdélyi László 250
Erdmann György 314
Érszegi Géza 65, 66, 77
Este, Borso d' 185–189
Esterházy Antal 155
Esterházy Ferenc 240
Esterházy Gáspár 240
Esterházy László 239, 240, 244
Esterházy Miklós 240
Esterházy Pál 147, 269
Esterházy Tamás 240
Euathlus 199
Eubel, Conrado 75, 76
Euklidész 209
Evagriosz Szkholasztikosz 120
Evans, Robert 137

F. Romhányi Beatrix 76
Faber, Samuel 124
Fábián Laura 77
Fabianich, Donato 76
Faërnus, Gabriel 164
Fagius, Paul 215
Fajt Anita 22
Fallenbüchl Ferenc 96
Faludi Ferenc 31, 295, 297
Farnese, Alessandro 246
Fáy András 287
Fazakas Gergely Tamás 22, 128

Fazekas István 239
Federmayer István 267
Fehér Katalin 224
Fekete Norbert 273–289
Fekno, Petrus Paulus 19
Felvinczi György 111
Fenyéri Gyula (Fenyéri, Julius von) 287, 288
Ferdinánd, I. német-római császár, magyar és cseh király 141
Ferenc, Assisi Szent 70, 72, 73, 76, 77
Ferenc, I. (Habsburg–Lotaringiai) magyar király 267
Ferenczi László 297
Ferenczy János 269
Fermendžin, Eusebius 76
Festetics György 270
Festetics Ignác 178
Fésüs Ágnes 310, 311, 315
Figeac, Michel 141
Filelfo, Francesco 199
Filelfo, Giovanni Mario 199
Filiczky János (Filiczki, Joannes) 18, 193, 194
Fincelius, Jobus 119, 122, 129
Fine, John V. A. 77
Fischer Dániel 25
Font Zsuzsa 16
Forgách Simon 152, 153, 155, 156
Forgó András 97
Fórizs Gergely 89
Fournier, Georges 152
Földi János 274, 275
Francisci, Erasmus 252
Francke, August Hermann 16,
Franckenberg, Abraham Saur von 122
Frank, Michael 111
Frigyes, III. (Habsburg) német-római császár 61, 62, 241
Frölich, David 94
Fulgosius, Baptista (Battista Fregoso) 121
Fumaroli, Marc 16
Fundárková, Anna 239
Fülöp Lajos 201

Gábor Csilla 138
Gáborjáni Szabó Botond 228
Gábriel Asztrik 47
Gál Judit 77
Galamb György 76, 79
Galénosz (Galenus) 209
Gálffy László 79
Gallus, C. Aquilius 211
Garapon, Jean 137
Garay János 307
Gausz Ildikó 137
Géfin Gyula 267
Genette, Gérard 32
Gerézdi Rabán 123
Gergely, Nazianzi Szent 215
Gertrúd (Meráni) magyar királyné 61
Ghisalberti, Alberto Maria 66
Glück László 104
Gomba Szabolcsné 13
Gombási István 223–230
Gottsched, Johann Christoph 23, 32
Görög Dániel 274
Götz, Ulrike 249
Götze, Johann Christian 194, 195
Gőzsy Zoltán 97, 104
Grappe, Christian 208
Gruber, Carl Anton 252, 258
Gruter, Jan 18
Grüll Tibor 16
Guitton, Édouard 294
Gulyás Pál 286
Gutmüller, Bodo 232
Guzmics Izidor 266, 287

Gyáni Gábor 85
Gyenis Vilmos 140
Gyöngyösi István 295, 297, 305, 306, 312
Gyöngyössi János 225
György Lajos 89, 199

Haader Lea 40, 41
Haiman György 13
Hallacker, Anja 89
Hámori Nagy Zsuzsanna 137
Hannibál Barkas 241
Happel, Eberhard Werner 253
Haraszti Szabó Péter 77
Harsányi István 276, 300
Hász-Fehér Katalin 283
Hausner Gábor 241
Havas László 20, 229
Haynóczi Dániel 16
Heckenast Gusztáv 12, 152, 154, 297
Hedio, Caspar 209, 215
Hegedüs Béla 141, 175, 224, 225
Hegedűs István 188, 189
Hegedűs József 93, 95
Heidemann, Christoph 152
Heister, Sigbert 153
Hellebrant Árpád 267–269
Heltai Gáspár 54, 131, 132
Heltai János 18, 311, 312
Helwig, Christoph 200
Herman József 14
Hermogenész 208, 209
Hérodotosz 95
Hildebrand, Friedrich 22
Hites Sándor 279
Hochfeder, Caspar 49
Hoffmann Pál 240
Hoffmann, Johann 232
Homérosz 183, 209, 294, 296
Hondorff, Andreas 120, 121, 129
Hopp Lajos 86, 137, 238
Horatius Flaccus, Quintus 237, 273, 291, 297, 299–302
Horkay-Hörcher Ferenc 226
Hortalus, Quintus Hortensius 211, 212
Hortalus, Sex. Naevius 211
Horváth Balázs 50
Horváth Iván 55, 57
Horváth János 35–37, 44, 59, 90, 132
Horváth Zita 119
Houdar de la Motte, Antoine 293, 294
Hrabovszky Dávid 260
Hubay Ilona 53, 58
Hugo, Victor 302
Huntpichler, Leonhard 58
Huszti József 181, 198
Huszti Szabó István 22
Hyperius, Andreas Gerardus 29

Igaz Sámuel 286
Ilari, Lorenzo 69
Imre Flóra 300
Imre Mihály 22, 28, 86, 128, 132, 145, 207–221, 241, 255, 311, 312, 314
Iobinus, Bernhardus 217
Ipolyi Arnold 245
István, I. (Szent) magyar király 90, 103, 105, 146,
István, II. boszniai bán 76
István, Szent, protomártír 48
Iványi Béla 267

Jakab, I. angol király 21
Jakubovich Emil 47, 50
Jankovics József 26, 29
Jankovits László 181, 192
Jannidis, Fotis 135

János István 28, 253, 255
János, Aranyszájú Szent (Johannes Chrysostomus) 121, 122
János, I. magyar király 142, 146
János, XXII. pápa 76
Janus Pannonius 181–186, 191–206
Jászay Magda 21
Jelenić, Julian 76
Jeromos, Szent 215
Jeszenszky István 310
Johanneau, Éloi 293
Johannes de Utino (Johannes de Mortigliano, Johannes Longus, Giovanni de Udine) 59, 60, 62, 63
Jolly, Margaretta 135
Jordanes 100
József, I. német-római császár, magyar és cseh király 144
Juhász Ildikó 89

Kallixtusz, III. pápa 71
Kálmán Peregrin 68
Kálvin János (Calvin, Jean) 146
Kapisztrán Szent János (Capestrano, Giovanni da) 66–69, 71, 73–75, 80
Kaprinai István 270
Karácsonyi János 59, 62, 76
Karamatić, Marko 76
Karlinszky Balázs 50
Kármán József 175
Karner Egyed 250
Károly, (Merész), burgundi herceg 124, 130
Károly, V. német-római császár 123, 130
Károlyi Antal 267
Károlyi Sándor 153, 155, 156
Karthauzi Névtelen 58
Kasza Péter 99, 103, 213
Kathona Géza 195
Katona István 96, 97, 105
Katona Lajos 89
Kazinczy Ferenc 267, 268, 274–283, 285, 287, 288, 300
Kecskeméti Gábor 11–32, 86, 97, 119, 134, 181, 192, 201, 241
Kelemen Pál 18
Kelemen, VI. pápa 198
Kemény János 143
Kerényi Grácia 182
Keresztury Dezső 291
Kertbeny Károly 306
Kertész Balázs 52, 67, 76
Keserű Katalin 311, 313, 314
Keszeg Anna 225, 226
Kicska Emil 269
Kicska Sándor 269
Király István 89
Kis János 178, 287
Kisfaludy Károly 283, 287, 314
Kisfaludy Sándor 267, 297
Kismarjai Veszelin Pál 111
Kiss Farkas Gábor 58, 99, 213
Kiss Jenő 38, 39, 41
Klaniczay Gábor 68, 85
Klaniczay Tibor 11, 14, 26
Knapp Éva 96, 152
Kniezsa István 35
Knight, Sarah 27
Kocsis Lénárd 51
Kolb, Robert 110
Kollai István 94
Kollár Ádám Ferenc 20, 269, 270
Koller József 270
Komlóssy Gyöngyi 103
Konrád Eszter 65–80
Konrad presbiter 56
Konrád, I., keleti frank király 131, 132

Konstantin, VII. (Bíborbanszületett) bizánci császár 105
Kontra Miklós 39
Kónyi János 88
Koppi Károly 270
Kordé Zoltán 76
Kornis Gyula 199
Kornrumpf, Gisela 63
Korompay H. János 44
Korompay Klára 35, 104
Kosáry Domokos 11, 12
Koselleck, Reinhard 257
Kováč, Dušan 97
Kovachich, Martin Georg 256
Kovács Ilona 137
Kovács Sándor Iván 192, 223, 241, 244
Kovacsóczy Mihály 282, 284, 286, 287
Köffinger, Johann Paul 256, 257
Köhler, Johann David 124, 134
Kölcsey Ferenc 283
Köleséri Sámuel 270
Köpeczi Béla 137–140, 169
Kőszeghy Péter 106
Kövér Lajos 26
Krantz, Albertm 124, 125, 129
Kras, Paweł 68
Kraye, Jill 247
Kristeller, Paul Oskar 182
Kristó Gyula 101, 102
Krisztina svéd királynő 62
Krman, Daniel 22, 23
Kromer, Marcin (Martinus Cromerus) 118, 130
Kulcsár György 57
Kulcsár Margit 132
Kulcsár Péter 119, 241
Kun Zsuzsanna 137
Kühlmann, Wilhelm 232
Kyrmezer, Paul (Kyrmezerus Pannonius, Paulus) 195–197

La Haye, Jean De 73
Labádi Gergely 225, 291
Lackó Miklós 84
Lacombe, Jacques 293
Lagarrigue, Georges 210
Lagzi Gábor 94
Lajos, I. (Nagy) magyar, lengyel és horvát király 65, 77, 78
Lajtai L. László 97, 103, 105
Lajtai Mátyás 310
Lakatos István 188, 248
Lambert, François 16, 17, 29, 215
Landerer Lajos, Füskúti 284
Lappin, Clare 74
Laskai Osvát 56, 67
László, I. (Szent) magyar király 141
László, V. (Habsburg) magyar és cseh király 241
Latzkovits Miklós 26
Lauer, Gerhard 135
Lausberg, Heinrich 89
Lavenir, Catherine Bertho 274
Lázár István 213
Lázár János 230, 270
Lazari Ágoston (Augustus Lazari) 253
Lázs Sándor 49, 56
Le Mao, Caroline 141
Lecoq, Anne-Marie 298
Lehel vezér 132
Leibniz, Gottfried Wilhelm 23
Lemmens, Leonardus 67
Lénárt Orsolya 251–262
Lengyel Imre 228
Lengyel Réka 30, 88, 103, 138, 141, 265–272, 291

Leó, I. pápa 100
Lienhard, Marc 221
Lipót, I. német-római császár és magyar király 144, 147, 150, 239
Lippay György 239
Lipsius, Justus 25, 28–30
Lipták, Ľubomír 97, 101
Liudprand 101
Livius, Titus 241
Lochmann, Ján 112, 115–134
Lollius, Marcus 237
Longolius, Christophorus 207
Lonicer, Philippus 120, 121, 129
Losontzi István 254, 261
Lotharius, II. császár 123
Löfstedt, Leena 185
Ludovico da Vicenza 69
Ludwig, Walter 182, 183, 188
Lugossy József 306
Luther Márton 16, 110, 120, 127, 128, 130, 146, 200

Maczák Ibolya 20, 137, 193
Madas Edit 47, 48, 50
Magin, Ján Baltazár 97–99, 104, 107
Magirus, Tobias 252, 253
Majer, Johann 132
Makk Ferenc 76
Mályusz Elemér 62, 100
Manetti, Giannozzo 74
Manselli, Raoul 67
Mantskovit Bálint (Valentinus Farinola) 195
Marbach, Johann 215
Marche, Giacomo delle 71, 79
Marco da Firenze 77
Marco da Viterbo 77
Margócsy István 97
Mária Terézia német-római császárnő, magyar és cseh királynő 166
Mária, magyar királyné (Anjou) 200
Marin, Olivier 68
Márki Sándor 189
Markó Anita 274
Markó Árpád 151, 153–156
Markó László 96
Maróthy Szilvia 274
Maróti Egon 211
Marsina, Richard 99, 101–103
Martialis, Marcus Valerius 24
Martinus Polonus (Martin von Troppau) 61
Mártonfi Attila 37
Mártonfi József 267, 276
Marty, Michel 138
Marulić, Marko 122, 130
Marx, Karl 175
Marzio, Galeotto 197
Massa, Galgano da 70, 74
Masson, Barthélemy (Latomus) 208
Mátyás Flórián 60
Mátyás, I. (Hunyadi, Corvin) magyar és cseh király 62, 141, 186, 188, 189, 194, 198, 235, 237
Mátyási József 256
Mayer Gyula 181, 193
Medgyesi Pál 227
Medgyesi Somogyi János 267–269
Medgyesy-Schmikli Norbert 49, 67
Mednyánszky Alajos 306, 314
Meerhoff, Kees 209
Melanchthon, Philipp 25, 27, 28, 209, 210, 214, 215, 217
Melius Juhász Péter 16, 195
Menant, Sylvain 294, 299
Menis, Gian Carlo 188

Merényi Annamária 283, 285
Merlo, Grado Giovanni 71
Meserve, Margaret 247
Mészáros István 20
Mészáros Kálmán 135, 151, 159
Mészöly Gedeon 35
Meyer, Frédéric 70
Mezei Márta 276
Mezey László 18
Mikes Kelemen 135–169
Miklós, V. pápa 241
Miksa, I., német-római császár 120
Millet, Olivier 16
Minsicht, Christian 232, 233
Miru György 87
Mitternacht, Johann Sebastian 19
Mixson, James D. 68
Mohl Adolf 239
Molnár Aladár 96
Molnár Dávid 99, 213
Molnár Erik 84, 85, 173, 174
Molnár János 277, 280
Monok István 88, 132
Morhof, Daniel Georg 23
Murád, II., oszmán szultán 167
Muraközy Gyula 273
Muret, Marc-Antoine 25, 28, 29
Mutschlechner, Martin 261

Nádasdy Ferenc 239, 240
Nádasdy Tamás 191
Nádudvari Benjámin 230
Nagy Barna 16
Nagyszombati Márton 232
Narcissus jeruzsálemi püspök 122
Nemesapáti Kiss Sámuel 287
Németh Béla 218
Németh Miklós 39
Németh S. Katalin 29
Nero római császár (Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus) 110, 121, 131
Niederhauser Emil 98, 101, 106
Niggl, Günter 135
Niképhorosz Xanthopulosz, Kallisztosz 120, 121
Nótári Tamás 211
Nováky Hajnalka 241

Nyerges Judit 88, 132
Nyíri István 314

Oddi, Iacopo 69, 74, 80
Olearius, Gottfried 123
Oltványi Ambrus 282
Omphalius, Jacobus 208
Orbán László 276, 300
Orbán, V. pápa 76
Orbán, VIII. pápa 242
Orczy Lőrinc 267, 274, 276, 278, 297
Ortroy, Fernand Van 69
Ossa-Richardson, Anthony 247
Ossolinski, Jerzy 242
Ostervald, Jean-Fréderic 223, 226–229
Ot, Guiral 76
Otrokocsi Fóris Ferenc 94–96, 104, 107
Ottó, I. német-római császár 123, 124, 131, 132
Ovidius Naso, Publius 160, 291

Ötvös István 67
Őze Sándor 49, 67, 113, 145

Paciocco, Roberto 70
Paintner Mihály 266, 267
Pais Dezső 35, 38
Pajorin Klára 181

Pál, II. pápa 198
Palaeologus, Jacobus 195
Palásthy Márton 270
Pálfy Eszter 305, 310
Pallottino, Massimo 21
Palma Károly Ferenc 97
Pálmány Béla 191
Pápai Páriz Ferenc 111
Papánek, Juraj 106
Papp Ingrid 22, 23, 101, 109–134
Papp Júlia 311
Papp Kornélia 37
Papp László 38
Pappus, Johannes 215
Parisiensis, Guillermus 49, 50, 54
Patonai Anikó Ágnes 305–316
Patonay József 269
Pauler Tivadar 96
Péczeli József 175, 268
Pellegrini, Letizia 68, 70, 72–74
Penke Olga 291–303
Perényi József 111
Perrault, Charles 164
Péter Katalin 311
Petercsák Tivadar 241
Péteri Takáts József (Takáts József) 268
Peters, Christian 183
Petőfi Sándor 305–312, 315
Petrovics István 76
Pétzeli József 298, 301
Piana, Celestino 68, 70, 71, 74, 75
Piatti, Pierantonio 73
Pictaviensis, Petrus 61
Pindarosz 209
Pintér Márta Zsuzsanna 13, 58, 267, 276
Piscator, Ludwig Philipp 200
Piti Ferenc 76
Pius, II. 61, 185, 199, 241
Placcius, Vincentius 24, 26
Platón 209
Plautus, Titus Maccius 209
Plinius, Caius Secundus Maior 110, 118, 119
Pólya Lajos 314
Ponori Thewrewk József 259, 260
Pontanus, Gregorius (Gregor Brück) 120
Porta, Guglielmo della 246
Pray György 97, 268
Prez, Josquin des 200
Priszkosz 100
Prótagorasz 199
Pusztai Ferenc 37–39, 41
Pyrker, Ladislaus 259

Quenstedt, Johann Andreas 252, 253

R. Várkonyi Ágnes 138
Rabus, Ludwig 215
Racine, Jean 294–297
Radau, Michael 28
Ráday Gedeon 274–282, 288
Ráday Pál 274
Radek Tünde 60–62
Radó Polikárp 49, 51, 53–55
Rájnis József 301
Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 135–169, 174, 274
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 111, 142, 143
Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 111, 143
Rákóczi József 165
Rákóczi Zsigmond 143
Ráth-Végh István 23
Ratke, Wolfgang 31
Rauscher, Johann Christoph 26
Récsey Viktor 267
Rédey János 143, 271

Reid, Steven J. 27
Reinelius, Johann Michael 24
Restás Attila 19, 20
Révai Miklós 265–272, 283
Révész Imre 50, 195
Rhédey Ferenc 143
Rhenanus, Beatus 209
Rhodiginus, Caelius 175, 251, 252, 254
Richafort, Jean 200
Richárd, I. (Oroszlánszívű), angol király 61
Rigó László 18
Rimay János 312
Ring Éva 97
Ristori, Giovanni 65–80
Ritoókné Szalay Ágnes 181
Robson, Michael 71, 74, 75
Romagnoli Bartolomei, Alessandra 67
Rómer Flóris 51
Rosinus, Johannes 21, 22
Rosner Mátyás (Matthias Rosner) 253
Róth András Lajos 223
Roth, Joseph 261, 262
Rousseau, Jean-Jacques 299, 301
Rózsa Mária 255
Rössler, Johann Cristoph (Rösler, Christophorus) 287
Rumy Károly György 270
Rynman, Johann 48

S. Varga Pál 255, 259
Sáfrán Györgyi 306
Sági István 52
Sájter Laura 141
Salaün, Franck 292
Saletti, Beatrice 71
Sándor István 89, 90, 269
Sándor, Nagy makedón király 98
Saphir, Moritz Gottlieb 260
Sarbak Gábor 48, 57
Sáringer János 79
Sárosi Zsófia 39
Sarteano, Alberto da 71
Scaliger, Josephus Justus 207
Schandeler, Jean-Pierre 292
Schedius Lajos 255, 268, 270
Scheiber Sándor 89, 90
Schindling, Anton 209, 215
Schleder, Johann Georg 240
Schmidt-Biggemann, Wilhelm 89
Schönpflug, Fritz 261
Schröder, Bern 209, 214, 215, 221
Schröter, Hans-Christoph 209
Schupp, Johann Balthasar 31
Schwartze, Johann 19
Sedlák, Vincent 98
Seidler, Andrea 270
Sensi, Mario 70, 71, 75
Serpico, Fulvia 79
Severini, Ján 106, 175, 254
Sinkovics Balázs 39
Sinkovics István 140
Sipos Pál 224
Slíz Mariann 37
Smrtník, Melchior 113
Snopek, Jerzy 87
Sohm, Walter 210, 214, 218
Solvi, Daniele 68, 69, 73–75
Soós István 98, 269, 270, 276, 300
Sörös Pongrác 250
Spangenberg, Johann 110, 114
Spener, Philipp Jakob 16
Spira György 97
Srodeczki, Paul 232
Starowołski, Simon 152
Stein, Peter H. 63
Stettner György 288

Stjepan Tomaš boszniai király 79
Streibig József 298
Stroncone, Giovanni da 70, 71, 75
Strozzi, Tito Vespasiano 181–189
Sturm, Johann 207–221
Šturm, Václav 195
Sulzer, Johann Georg 30
Surirey de Saint Remy, Pierre 152

Szabados György 76, 95, 99, 105
Szabó György 269
Szabó Károly 268
Szajbély Mihály 90
Szalai Anna 303
Szalisznyó Lilla 178
Szalkai Balázs 65, 67
Száraz Orsolya 22, 128, 234
Szász Károly 305
Szathmári István 38
Szebelédi Zsolt 138
Széchényi Ferenc 267
Széchenyi István 176, 259
Szécsi (Széchy) Mária 305–316
Székely György 59
Székely István 123, 131, 132
Szekfű Gyula 172, 176, 177
Szelestei N. László 16, 40, 50, 52–54, 106, 112, 191–193, 197, 269, 270
Széll Farkas 88
Szemere Bertalan 283
Szemere Miklós 308
Szenci Fekete István 22
Szenci Molnár Albert 221
Szentgyörgyi Gellért 21
Szentmártoni Szabó Géza 191–206
Szentpáli N. Ferenc 111
Szentpéteri Márton 199, 200
Szepes Erika 137
Szepessy Tibor 273
Szerdahelyi István 89
Szetey Szabolcs 226, 227
Sziklay László 195
Szilády Áron 48, 54
Szilágyi András 231–250
Szilágyi István 267, 306, 308, 309, 311, 315
Szilágyi Márton 83–91, 178, 226, 274, 275
Szilágyi Mihály 62
Szilágyi Sámuel 227, 228
Szily János 267
Szirmay Antal 256–258
Szklenár György (Sklenár, Juraj) 105
Szlancsok Margit 68
Szózomenosz 122
Szőnyi Benjámin 255
Szörényi László 81, 87–90, 106, 181–189
Szűcs Jenő 18, 84–86, 97
Szűcs Zoltán Gábor 310
Szűts-Novák Rita 305
Szvatopluk, I. morva fejedelem 96, 101

Tacitus, Publius Cornelius 25, 28, 31
Takács Imre 250
Takács József 268
Takács László 46
Takáts József 270, 283, 305
Tamás Zsuzsanna 106
Tancer, Josef 258
Tarnai Andor 9–32, 35–46, 51, 55, 57, 59–61, 66, 67, 77, 80, 83–91, 93–95, 97, 98, 100, 103, 106, 132–134, 136, 171–178, 191, 192, 194, 200, 201, 223, 230, 250–254, 258, 265, 269, 270, 272, 273, 291, 306, 311
Tarnói László 255–258
Tasi Réka 18
Tazbir, Janus 232

Teck Lajos (Ludwig von Teck, Lodovico di Teck) 187
Telegdi Miklós 52, 54, 57
Telekessy István 147
Teleki Ádám 276
Teleki József 267, 276
Teleki Mihály 143,
Teleki Sámuel 192, 267
Temesvári Pelbárt 48, 50, 56
Terbe Lajos 231, 242
Ternovácz Bálint 77
Tertina Mihály 268
Thallóczy Lajos 259
Theiner, Augustinus 76
Theotmár 102
Thimár Attila 270, 271
Thomasius, Christian 23, 32
Thomasius, Jakob 19, 23–29
Thököly Imre 142, 143, 153, 154, 164
Thuróczi János 62
Thurzó György 118
Tibenský, Ján 97–99, 101, 102, 104, 106
Till, Dietmar 19, 29, 32
Timon Sámuel 96, 99–104, 107, 253
Tokaji Ferenc 144
Toldy (Schedel) Ferenc 21, 60, 65, 66, 77, 274, 282–289, 297
Tollius, Jacobus 26
Toma Katalin 239
Tomka-Szászky János 251, 254
Tompa Mihály 305–316
Tótfalusi Kis Miklós 13, 111
Tóth Ferenc 138
Tóth Gergely 93–107
Tóth Kálmán 171–178
Tóth Orsolya 305
Tóth Zoltán 224
Török Enikő 105
Török László 181, 193
Török Zsuzsa 310, 311
Traninger, Anita 183
Třanovský, Jiří (Tranoscius) 113, 126
Trattner János 298
Trattner Mátyás 300
Trinci, Paoluccio 66, 70, 74, 75
Trousson, Raymond 294
Tröster, Johann 94, 107
Turóczi-Trostler József 252, 253
Tusor Péter 118
Tüskés Anna 138
Tüskés Gábor 13, 86, 135–169, 175, 201

Ugrai János 314
Uhrin Dorottya 77
Ulászló, I. (Jagelló) magyar király és lengyel király 167
Ulászló, II. (Jagelló) magyar és cseh király 60, 146, 231
Ulrich augsburgi püspök 123
Uray Piroska 31

V. Kovács Sándor 65, 193
Váczy János 276, 300, 314
Vadász Géza 199
Vaderna Gábor 310
Vahot Imre 306
Valens római császár (Flavius Iulius Valens) 121
Valentinianus, I. római császár (Flavius Valentinianus) 122
Valjavec Frigyes 267
Varga Bálint 310
Varga Elek 298
Varga Imre 111
Varga J. János 232
Varga László 32
Varga Rózsa 18

Varga Tibor László 50
Varjú Elemér 51
Vayerné Zibolen Ágnes 314
Vegio, Maffeo 69, 75
Velkey Ferenc 87
Verdussen, Hieronymus 239
Veres András 32
Veress Dániel 159
Vergilius Maro, Publius 110, 247, 248, 291, 296
Vermigli, Petrus Martyr 215
Verna, Bartolomeo della 78
Verók Attila 88, 132
Verseghy Ferenc 30
Veszprémy László 61, 62, 68, 76
Veycruysse, Jeroom 294
Viallet, Ludovic 68, 70
Vida Tivadar 270
Vietoris László (Vietoris, Ladislaus) 191,
Vietórisz József 256
Vigevano, Pietro Ridolfi da 69, 74
Virág Benedek 300, 301
Virágh László 206
Vitéz János 241
Vizkelety András 49, 51, 59–63
Voigt Vilmos 89
Vokál, Václav 113, 114
Voltaire, François-Marie Arouet 198, 226, 291–303
Vossius, Gerardus Johannes 13, 23, 27, 29
Vörös Imre 31, 140
Vörösmarty Mihály 178, 258, 287

Wagner-Egelhaaf, Martina 135, 136
Walter János 198
Walther, George Conrad 195
Weissbach, Christian 31
Weissenberger, Klaus 167
Weöres Sándor 192, 193, 197, 200, 201
Werbőczy István 231
Werenfels, Samuel 228
Wesselényi (Veselényi) Ferenc 310
Weszprémi István 269, 270
Wilson, Emma Annette 27
Wimpheling, Jacobus 209
Windisch, Karl Gottlieb 269, 270
Winko, Simone 135
Winterburger, Joannes 53, 58
Wolff, Johann Andreas 244, 249, 250
Wolfgang, Johann Georg 244, 249, 250
Wyriot, Nikolaus 216

Zádor Anna 311
Zalka, Blasius de 65
Zanchi, Girolamo 215
Zara, Cosimo di 76
Závodszky György 118
Zeiller, Martin 252
Zelliger Erzsébet 39
Zilahi Sámuel 279
Zipfel, Frank 135
Zolnai Gyula 52
Zolnay László 198
Zombori István 98, 234
Zrínyi Miklós 22, 152, 163, 241, 244, 280, 281
Zvara Edina 88, 132

Zsák Adolf 59, 60
Zsigmond (Luxemburgi) német-római császár, magyar, német és cseh király 61, 187
Zsilinszky Mihály 126
Zsoldos Jenő 254, 259, 260

A kötet szerzői

Bartók István
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos tanácsadó

Bartók Zsófia Ágnes
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Régi Magyar Irodalom Tanszék, tudományos munkatárs

Fekete Norbert
Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori
Iskola, végzett hallgató

Imre Mihály
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és
Kultúratudományi Intézet, professor emeritus

Kecskeméti Gábor
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
kutatóprofesszor, igazgató

Konrád Eszter
Országos Széchényi Könyvtár, munkatárs

Korompay Klára
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, ny. egyetemi docens

Lénárt Orsolya
Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem,
Kultúratudományi Tanszék, oktató

Lengyel Réka
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

Papp Ingrid
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos munkatárs

Patonai Anikó Ágnes
Országos Széchényi Könyvtár, munkatárs

Penke Olga
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,
Francia Tanszék, oktató, professor emerita

Szentmártoni Szabó Géza
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Régi Magyar Irodalom Tanszék, ny. egyetemi docens

Szilágyi András
Iparművészeti Múzeum, művészettörténész, ny. muzeológus

Szilágyi Márton
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi tanár

Szörényi László
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
professor emeritus

Tóth Gergely
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, tudományos munkatárs

Tóth Kálmán
Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Politika- és Államelméleti Kutatóintézet, tudományos segédmunkatárs

Tüskés Gábor
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, tudományos tanácsadó, osztályvezető

Vizkelety András
Országos Széchényi Könyvtár, ny. munkatárs – Magyar Tudományos Akadémia, rendes tag